

МОР ЦОКАЇ

СИНИ
ЛЮДИНИ
З КАМ'ЯНИМ
СЕРЦЕМ

JÓKAI MÓR

A KŐSZÍVŰ
EMBER
FIAI

REGÉNY

Állami szepizodalmi
KIADÓ
Kijev - 1959

МОР ЇОКАЇ

СИНИ
ЛЮДИНИ
З КАМ'ЯНИМ
СЕРЦЕМ

РОМАН

Переклад з угорської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ-1959

Переклад з угорської
К. БІБІКОВА і О. БАРАНА

Роман перекладено за виданням:
Jókai Mór, «A kőszívű ember fiai»,
Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1954.

ЧАСТИНА
ПЕРША

II

Переклад
К. БІЛКОВА

ШІСТДЕСЯТ ХВИЛИН

Високошановний промовець дійшов якраз до середини тосту... Піна нектару¹— шампанського потекла з келиха по його товстих пальцях... Запасу повітря в легенях не вистачало, щоб закінчити довжелезну фразу. Шийні м'язи промовця до краю напружились, а обличчя від благородних потуг налилось кров'ю...

Кожний учасник цього урочистого вечора тримав келих у руці, готовий випити, сповнений бажання уславити господаря. Всі з нетерпінням чекали, коли нарешті злетить ракета виголошеного тосту; армія гайдуків квапливо наповнювала надпиті до половини келихи. Диригент циганського оркестру, розташованого в задній частині залу, з піднятим смичком ждав, коли пролунають останні слова тосту, щоб, заглушаючи цокання келихів, із запалом заграти туш. В цей момент до залу безшумно увійшов домашній лікар і, наблизившись до жінки, що сиділа за столом на місці голови, прошепотів їй на вухо кілька слів; жінка враз підвелася і, попросивши поглядом пробачення у найближчих гостей, вийшла з залу.

Проте тост, як політ кинутої гранати, не могла припинити ця сцена. Він наближався до кінця, до вибуху:

«...цього славного мужа, Атласа, що тримає на своїх плечах тягар нашої держави, цей зразок справжнього патріотизму, кого довіку згадуватимуть, першого і го-

¹ Напій богів у стародавніх греків.

ловного вождя, захисника, опору й сяючий маяк нашого табору однодумців, які прямують до своїх перемог. Його нема тут серед нас, але хай бог пошле йому численні й незліченні роки життя!»

Останні слова злились із дзенькотом келихів, ураганом славослов'я і звуками музики. Стукіт відсуваних стільців, брязкіт розбиваних об стіну, на знак піднесення духу, келихів, як блискавка і гнів, супроводили зливу сліз і обійми однодумців.

— Хай живе! Хай живе тисячу літ!

Хто ж він, кому бажають так довго жити?

«Милостивий і благородний дворянин, знатний і доблесний пан Казімір Барадлаї, довічний і дійсний придворний вельможа, володар великих земель, сіл і міст, сердець і думок; вождь і сьомий курфюрст¹ союзу наймогутніших... справжній далай-лама».

Ці шановні і високошановні, благородні і знатні пани, що сиділи навколо поставлених трьома рядами столів у гербовому залі, купаючись, мов птахи у сонячному сяйві, в золотавому промінні величі господаря, з'їхалися в цей урочистий день з далеких комітатів², щоб у мудрій дискусії виробити чисту, як золото, програму, що визначала б на століття долю світу і націй та дії нащадків.

Закінчилися піднесені збори урочистим бенкетом, влаштованим для цієї керівної сили в блискучому двірцевому залі пана Барадлаї. На жаль, герой свята не міг бути на ньому присутнім.

Замість нього на банкеті головувала пані.

А на зборах його заступав адміністратор.

Під цією назвою — «адміністратор» — в німецькому *Conversations-Lexicon*'і³ можна знайти таке пояснення: це тиха, мирна церковна особа, яка молиться, влаштовує процесії і роздає причастя; а в угорському *Conversations-Lexicon*'і це слово тлумачать інакше: це казкове страховище, послане на грішну землю ростити ліси і трошити скелі; могутній володар, який знайшов собі на грішній землі багато слуг.

Ім'я та прізвище адміністратора було Бенце Рідегварі.

¹ Німецькі князі, які обирали імператора (до 1806 р.).

² Облaсті (губернії) в Угорщині.

³ Розмовний лексикон (нім.).

Коли після тосту гості, щоб привітати господиню дому, хотіли простягти до неї свої келихи, вони побачили, що її нема.

Лакей, який стояв за її вільним стільцем, сказав, що приходив лікар; він шепнув щось вельможній пані, і вона вийшла. Напевно, вельможний пан запросив її до себе. Кілька співчутливих гостей запитали: «А що це з вельможним паном?» У відповідь адміністратор, який сидів праворуч від головуючої, поспішив заспокоїти гостей (тих, хто міг почути його голос за довгим столом), що у Барадлаї знову приступ його «звичайної хвороби».

Дехто з найближчих людей стиха розповів своїм менш обізнаним сусідам відому таємницю, що Казімір Барадлаї давно, мабуть, уже десятки років, хворіє на серце і в нього часто бувають серцеві припадки, але з такою недугою можна жити ще дуже багато років, якщо, звичайно, додержуватись нормального режиму. Високошановний пан зразу ж пригадав і анекдот, ніби якийсь англійський лікар, що мав подібну хворобу, заздалегідь визначив годину своєї смерті. Поки цей анекдот, переходячи з вуст в уста, дійшов до кінця столу, його сплутали з історією Дюрі Йожа¹.

Але у вельможного пана (хай бог дасть йому довгого віку!) тільки звичайна хвороба.

А ті кілька слів, які домашній лікар пошепки сказав головуючій пані, були:

— Ще шістдесят хвилин!

Чи тому пані зблідла, що почула ці слова, чи взагалі була блідіша, ніж звичайно, цього ніхто не помітив.

Вийшовши з залу, вона зразу схопила лікаря за руку і спитала:

— Це правда?

Лікар з суворим обличчям кивнув головою.

Коли між ними і веселою компанією зачинилися двері ще однієї порожньої кімнати, він повторив знову:

— Йому лишилось жити тільки шістдесят хвилин.

Він побажав бачити вашу милість. Усіх відіслав від себе. Зайдіть до нього. Я вже більше не потрібен.

Біля третіх дверей лікар зупинився, пані пішла далі сама.

У слідуючій кімнаті, в двох великих рамах, висіли

¹ Угорський дворянин, відомий своїми витівками.

поруч портрети на весь зріст аристократичної пари, зображеної як жених і наречена. Проходячи повз них, дама з холодним, немов з мармуру вирізьбленим обличчям не стрималася і закрила лице обома руками. Вона мало не розридалася, але змушена була зберегти зовнішній спокій. Плакати їй не можна. Ця внутрішня боротьба відібрала півхвилини з шістдесяти. Та й за ці півхвилини їй дорікатимуть.

Далі була ще одна глуха кімната з книжковими шафами вздовж стін, і вже аж звідси двері вели туди, де вмираючий її чоловік доживав свою останню годину.

Тут лежала людина, серцеві судини якої скам'яніли. Скам'яніли і в патологічному, і в біблійному розумінні.

Голова Барадлаї спиралась на високі подушки. Обличчя його було нерухоме. Це був натурщик для того великого художника — смерті, — який кожній людині надає іншого обличчя, ніж воно буває за життя. І, вмираючи, ніби казав він: «Мое обличчя намалюй як слід!»

Жінка поспішила до нього.

— Я чекав на вас, — холодно сказав чоловік. Це був докір.

— Я прийшла негайно, — пробурмотіла вона. Це було виправдування.

— Ви зупинились, щоб поплакати, хоч і знаєте, що час мій короткий.

Жінка стиснула кулаки й стулила вуста.

— Ніякого розчулення, Маріє! — сказав ще холоднішим тоном чоловік. — Це природний процес. Через шістдесят хвилин я буду нерухомою масою. Так сказав лікар. А чи весело гуляють наші гості?

Жінка мовчки кивнула головою.

— Нехай собі гуляють. Не допустіть, щоб вони розбіглись. Не дозволяйте їм роз'їхатись. Усі, хто прибув на збори, нехай залишаються і на похорон. Траурну церемонію я заздалегідь підготував. З тих двох трун візьмете для мене чорну, мармурову. З моїх шабель на труну покладете ту, що прикрашена платиною. Кितिці покривала нестимуть четверо начальників округ. Співатиме дебrecенський¹ шкільний хор. Ніяких театральних пісень! Тільки старі псалми. Надгробну промову в

¹ Дебрецен — місто в Угорщині.

церкві виголосить єпископ, а дома — декан. Місцевий священник прочитає перед склепом «Отче наш», більше нічого! Ви зрозуміли все?

Жінка дивилась прямо перед собою.

— Прошу вас, Маріє! Те, що я тепер кажу, я ніколи вже не зможу повторити. Будьте ласкаві, сідайте сюди, за маленький столик біля мого ліжка. На ньому є все потрібне для писання. Запишіть те, що я сказав і що скажу ще.

Жінка слухняно виконала наказ, сіла за маленький столик біля ліжка і записала все, що досі чула.

Коли вона закінчила, чоловік знову заговорив:

— Ви, Маріє, були вірною й покірною дружиною. Виконували все, що я наказував. Я буду вашим повелителем ще одну годину. Але те, що скажу за цю годину, заповнить усе ваше майбутнє життя. Я й після смерті залишусь вашим повелителем. Повелителем, володарем, тираном з кам'яним серцем. Ах, як мені стискує груди! Дайте шість крапель дигіталіну.

Жінка подала йому ліки в маленькій золотій ложці. Хворому полегшало, і він почав говорити знову:

— Записуйте мої останні слова. Нехай ніхто, окрім вас, не побачить і не почує цих слів. Я зробив велике діло, яке не повинно загинути разом зі мною. Нехай земля не рухається, а стоїть. І навіть якщо вся земля подасться вперед, цей наш шматок землі не повинен бути з нею; є багато людей, які розуміють мене, але мало таких, хто вміє діяти, і ще менше, хто наважується діяти. Ви, Маріє, записуйте все, що я кажу вам.

Жінка мовчки писала.

— Тепер з машини випадає вісь,— продовжував вмираючий,— і я чую, як падають руїни на віко моєї труни. Але я не хочу цього чути. У мене три сини, і вони замінять мене, коли я стану прахом. Ви пишть, Маріє, що повинні робити сини після моєї смерті. Але подайте мені спочатку мускусну пілюлю. Спасибі. Сідайте і продовжуйте.

Жінка писала далі.

— Усі мої сини ще дуже молоді, щоб зайняти моє місце. Спершу нехай вони пройдуть школу життя; до того часу вам не можна їх бачити. Не зітхайте, Маріє! Для цього вони вже досить дорослі; не треба їх на руках носити. Найстарший син, Еден, нехай лишається при

Санкт-Петербурзькому дворі. Поки що він тільки секретар посольства, але згодом піде вгору. Те місце буде для нього хорошою школою. Природа і шкідливі нахили прищепили його серцю здатність надто захоплюватись усім, а це не прикрашає наш рід. Там його вилікують від цього. Російський двір — хороша школа. Там він навчиться високо літати і не падать на землю. Там він пізнає, чого вартий чоловік порівняно з жінкою. Там ослабнуть його захоплення. І коли він повернеться повноцінною людиною, зможе взяти в руки керівництво, яке я випущу з своїх рук. Ви дайте йому достатню кількість грошей, щоб він не був у гірших умовах, ніж дворянська молодь при російському дворі. Дайте йому можливість до дна випити келих насолод. Пробачайте йому легковажні примхи: їх повинен пережити кожен, хто хоче досягти вершини байдужості.

Казімір глянув на годинник; час підганяв його. Хвилини біжать, а так багато треба ще сказати.

— Дівчину,— говорив тихим голосом хворий,— через яку він змушений був покинути цей дім, видайте заміж. Не шкодуйте ніяких витрат. Чоловіків, гідних її, є досить. Посаг ми можемо дати. А якщо вона вперто стоятиме на своєму бабському рішенні, потурбуйтеся, щоб її батька перевели в Ердель¹, там у нас великі зв'язки. Еден нехай лишається в Росії, аж поки вони не виберуться звідси або ж поки Еден там не одружиться. Ви не бійтесь цього. В Росії тільки один раз було, що цар одружився з дочкою попа; та не слід забувати, що то був російський цар, а не угорський дворянин.

На обличчі Казіміра при цих словах виникли дві червоні плями, які за мить знову зeszли.

Жінка мовчки писала.

— Другий син, Ріхард, ще з місяць побуде в імператорській лейб-гвардії. Але не тут його майбутнє. Це добре тільки для початку. З лейб-гвардії син мій мусить перейти до кавалерії і там прослужити рік, а тоді хай постарається потрапити до генерального штабу. Спритність, героїзм, вірність — ось три східці до великих висот. Опанувати ці східці допомагає практика. На шляху до цих висот є незайняті місця, які треба захопити. Треба тільки ступити на ці місця твердою ногою, щоб усе

¹ Трансільванію.

це стало нашим. А пиха тут зайва, вона тільки перешкоджатиме. Мій син нехай пробиває собі шлях попереду інших. Якщо коли-небудь в Європі вибухне війна і пружини, які досі не діяли, раптом кинуть держави одну проти одної, тоді для такого, як Ріхард Барадлаї, відкриється широке поле діяльності. Його слава осяє нас усіх. Ріхард хай ніколи не одружується. Дружина лише заважатиме йому. Його завданням хай буде — просувати братів. Яка славна рекомендація — брат, що загинув на полі бою!.. Маріє, ви не пишете? Невже ви плачете? Прошу вас, Маріє, зберіться з силами: лишилось тільки сорок хвилин, а мені так багато треба ще сказати. Запишіть, що я допіру говорив.

Жінка не наважувалась виявити свій біль і мовчки продовжувала писати.

— Третій син, наймолодший, Єне, мій улюбленець. Я не криюся, що з трьох синів його люблю найбільше. Він про це ніколи не дізнається. Адже я поводився з ним, як вітчим. Хай він лишається у Відні, служить у канцелярії і вчиться, як треба підійматись з ступеня на ступінь. З цієї боротьби він вийде в'юнким, розумним і дотепним. Хай вчиться розумом і спокоєм вигравати кожний крок. Хай завжди догоджає людям, що можуть стати йому у пригоді як східці, щоб піднятися ще вище. Не треба допомагати йому з дому, хай вчиться використовувати чужих, оцінювати вартість кожної людини. Треба виховувати в ньому гонор, змусити його заводити й підтримувати знайомства з великими людьми, що мають могутній вплив, знайомства, які можуть привести до сімейних зв'язків. Але хай він покине всякі поетичні мрії.

Тільки скривлене на мить обличчя хворого свідчило про те, які безкрайні муки терпить він, коли говорять. Та це тривало тільки мить. Дворянська воля перемогла характер кріпака. І він зміг продовжити свої передсмертні розпорядження.

— Три міцні стовпи підтримуватимуть ту велику справу, що я розпочав. Дипломат, чиновник і солдат. Ах, чому я вже не можу робити своє діло, поки вони зміцніють, поки стануть на моє місце!? Маріє, дружино моя! Дружино Барадлаї! Я прошу, я наполягаю, я закликаю вас: зробіть те, що я вам наказую. Кожний нерв мого тіла бореться зі смертю; але в цій передсмертній боротьбі я думаю не про те, що через кілька хвилин стане

прахом моє тіло. Цей холодний піт на моєму чолі не від страху смерті, а від побоювання, чи не даремна була моя праця, чи не загине труд чверті віку. Мрійливі ентузіасти кинуть у вогонь діамант, не знаючи, що він розпадеться на крихкі частки і ніколи вже знову не зцементується. Цей діамант — наше вісімсотлітнє дворянство! Дворянство — джерело життя, дворянство — оплот нації! І цим дворянством вони хочуть пожертвувати, знищити його заради свого ентузіазму, який, мов чумна зараза під час епідемії, передається від людини до людини. Ах, Маріє, якби ви знали, як страждає моє кам'яне серце! Ні, ліків мені не давайте. Вони не допоможуть. Подержіть передо мною портрети моїх синів. Це полегшить мої муки.

Марія взяла альбом з мініатюрними портретами дітей і розгорнула його перед Казіміром. Людина з кам'яним серцем розглядала фотографії одну по одній, і, мабуть, біль послабшав у цей час. Казімір забув, що бореться зі смертю. Показуючи своїм кістлявим пальцем на найстаршого, він прошепотів:

— Я думаю, цей був би найбільш схожий на мене.

Потім відсунув від себе портрети і холодно вів далі:

— Ніякого розчулення, час короткий. Я незабаром відійду до всевишнього і залишу синам те, що передали мені предки. Але дім мій і надалі буде фортецею ідей. Немешдомб¹ не випаде з історії. Він буде центром, вогнищем, осередком наших принципів. Після мене залишитесь ви.

Жінка перестала писати і здивовано глянула на чоловіка.

Він помітив цей погляд.

— Ви з сумнівом дивитесь на мене і думаєте: що може зробити жінка, вдова, в тій справі, за яку поліг її чоловік. Скажу й про це. Через шість тижнів після моєї смерті ви вийдете заміж.

Перо випало з руки жінки.

— Я так хочу,— продовжував суворо чоловік.— Я вже визначив, за кого ви вийдете заміж. Ви віддасте свою руку Бенце Рідегварі.

Жінка не могла більше стримуватись. Підвівшись з-за письмового столу, вона кинулась до ліжка чоловіка, впала на коліна і, схопивши його руку, облила її пекучи-

¹ Немешдомб — містечко.

ми сльозами. Чоловік заплющив очі, ніби просячи поради у темряви. Він її дістав.

— Годі, Маріє. Нема часу для сліз. Я поспішаю. Передо мною великий шлях. Усе має бути так, як я сказав. Ви ще молоді, вам тільки сорок. Ви вродливі й залишитесь такою назавжди. Двадцять п'ять років тому назад, коли я одружився з вами, ви не були кращою, ніж тепер. У вас було чорне, як вбронове крило, волосся, осяйні очі,— вони й тепер такі самі. Ви були покірною і скромною — і тепер не перестали бути такою. Я вас дуже кохав. Та ви це добре знаєте. На першому році нашого спільного життя народився найстарший син, Еден, на другому році — другий син, Ріхард, на третьому — наймолодший, Єне. Тоді бог послав мені тяжку хворобу, яка зробила мене калікою. Лікарі казали, що я вже в руках смерті, що навіть єдиний поцілунок ваших солодких уст уб'є мене. І я конаю біля вас ось уже двадцять років, засуджений, приречений вироком. Перед вашими очима опадали квіти мого життя, і вже двадцять років ви тільки доглядальниця безнадійного хворого. І я тягнув таке життя день у день, бо існувала вища над усі людські почуття велика ідея; вона примушувала мене жити, вона підтримувала в мені життя, яке складалося з самих мук, з самих обмежень. О, яке це було життя! Я змушений був цуратися всього радісного, всього прекрасного! Я прийняв це. Я відмовився від усього, заради чого б'ється людське серце. Вигнав із своєї душі поетичні мрії, які охоплюють душу кожної молодої людини. Став холодним, розсудливим, неблаганним і жив тільки для майбутнього. Для майбутнього, що є тільки безмежністю минулого. В такому дусі я виховував усіх трьох синів. На це я витратив багато сил. Цим увічнів своє ім'я. На моєму імені тяжить прокляття сучасності, але сяє благословення майбутнього. Ради цього імені так багато страждали і ви, Маріє. Ви повинні ще бути щасливою.

Жінка заридала, ніби виражаючи протест проти цих слів.

— Я так хочу! — сказав чоловік і висмикнув з її руки руку.— Повертайтеся до столу і пишіть далі. Моє передсмертне бажання таке: щоб моя дружина через шість тижнів після моєї смерті вийшла заміж за Бенце Рідегварі, який найбільше гідний того, щоб стати на мое

місце. Так я здобуду собі спокій під землею і благо на небі. Чи все ви записали, що я сказав, Маріє?

З її пальців випало перо. Вона мовчки притисла руки до лоба.

— Наближається кінець останньої години,— пробурмотів умираючий, борючись з непереборною силою знищення.— Але «*pón omnis potíag*»¹. Справа, яку я почав, житиме і після мене, Маріє! Покладіть мою руку на свою, і хай вона лежить так, поки не відчуєте, що вона холодна. Ніякого розчулення, ніяких сліз! Я хочу, щоб ви не плакали. Не будемо прощатись. Я залишив вам свою душу, і вона ніколи не покине вас; кожного ранку, кожного вечора вона вимагатиме від вас звіту, як ви виконали те, що я вам наказав в останню свою годину. Я буду тут! Я завжди буду тут!

Жінка тремтіла.

А умираючий тихо склав на грудях руки і уривчастим голосом прошепотів:

— Година кінчається... Лікар мав рацію... Вже нічого не болить... Темнішає в очах... Тільки обличчя синів ще світять... Хто там іде до мене з темряви? Стій! Не наближайся... похмурий силует!.. Мені треба ще щось сказати!

Та великий похмурий силует, що виник з темряви небуття, наближався невблаганно; він не став чекати, поки велика, могутня людина з кам'яним серцем вимовить те, що хоче ще наказати на цьому світі, і поклав на її обличчя свою невидиму руку.

А коли велика, могутня людина з кам'яним серцем відчула, що мусить підкоритися цьому ще могутнішому силуетові, вона сама заплющила очі, стулила уста, не чекаючи, як інші умираючі, щоб допомогли померти, і передала велику, незламну душу властителеві, охоронцеві темряви, гордовито, без опору, так, як і годиться дворянинові.

Жінка, побачивши, що настав кінець і чоловік її вже мертвий, впала біля столу на коліна і, поклавши руки на списаний папір, прошепотіла:

«Почуй мене, боже мій милостивий, і прийми до себе його самотню душу! І будь до нього милосердний, бо я обіцяю і клянуся тобі, що буду робити все навпаки, не

¹ Не весь я помру (*латин.*).

чинитиму того поганого, що він наказав мені в свої останні хвилини чинити! В цьому я клянусь тобі! Допоможи ж мені, всемогутній боже, робити так, як я тобі клянусь!..»

...Раптом серед тиші пролунав нелюдський страшний крик.

І от щойно стулені уста мертвого розкрились, заплющені очі витріщилися, зі згорнутих на грудях рук права закинулась за голову.

Мабуть, душа його, віддаляючись від землі, зустрілася в небі з посланою вслід за нею клятвою і ще раз повернулась на землю, щоб посмертним криком заявити про свій останній протест, останній раз виявити свою залізну волю.

НАДГРОБНА МОЛИТВА

Ховали людину з кам'яним серцем тільки через тиждень. Усі ці дні тіло її, набальзамоване, як тіло князя, було виставлене для прощання.

Потрібен був час, щоб численні високопоставлені знайомі змогли прийти віддати останню шану покійному, щоб преподобні і високопреподобні особи написали траурні промови, щоб торговці килимами та художники, які малюють герби, впорались з прикрасами, щоб університетський *cantus graeses*¹ зміг вивчити з хором нові мелодії на честь померлого.

За своє життя я бачив чимало похоронів. У дитинстві у мене був гарний голосок — дискант; ми проводжали кожного покійника нашої віри, — заможного й бідного — однаково, — співами трьох *humaniorum clasis*². Тому я бачив багато бідних і пишних похоронів; чув проповіді, чув прощальні промови і звичайні молитви. Однак я не міг би описати жодного з цих похоронів. Не міг би описати тому, що на всіх похоронах я бачив тільки ридючих біля труни людей, — були вони самотні чи в супроводі близьких. А це видовище завжди однакове. Біль багаті людини такий же покірний, як і біль бідної людини. Отже, нічого іншого пригадати не можу.

¹ Хормейстер (латин.).

² Класів гімназії (латин.).

Траурна промова високопреподобного пана на похороні людини з кам'яним серцем була дуже довга. І досі зберігається вона десь в архіві, надрукована срібними літерами на блискучому чорному папері. Пам'ятаю, що під час всієї *parentatio*¹ вельможна пані плакала, як плакала б вдова якогось іншого селянина.

— Бідолашна баронеса, нарешті, хоч виплачеться,— прошепотів один із високопоставлених панів своєму сусідові в першому ряді крісел.— Адже досі вона не сміла плакати.

— У покійного справді було надто кам'яне серце,— відповів той.— Не дозволяв дружині й сльозу зронити, хоч як їй боляче було.

— О, вона чимало натерпілася за двадцять років.

— Ну, це я добре знаю.

— Шановний пан адміністратор був найближчим другом сім'ї.

— Одне тіло, одна душа,— відповів співбесідник, що, заговорившись, пропустив найкраще речення з *exordium*² його високопреподобного, який в найутішливішій формі оце розкривав перед слухачами таємниці відносин душі і тіла.

Вельможна пані на мить відняла змочену сльозами хусточку від обличчя, намагаючись надати йому спокійного виразу.

— Ще й тепер вона дуже красива жінка,— прошепотів один пан другому.

— Двадцять років біля льоду пролежала.

— Не думаю, щоб вона лишилася вдовою, після року трауру.

Вельмишановний пан адміністратор тільки підкручував кінчики вусів на такі ушипливі зауваження і сказав: «Слухаймо його високопреподобіе, він прекрасно говорить».

І справді, єпископ говорив дуже добре; в науці про релігійну проповідь не знав рівного собі.

Проте високопоставлене панство цікавилось не стільки промовою, скільки орденами, зображеними внизу на траурному гербі. Вельмишановний пан адміністратор пояснював, який орден, коли, від кого і за які заслуги ді-

¹ Заупокійної служби (*латин.*).

² Вступної частини промови (*латин.*).

став покійний. Тепер їх треба віддати. Так, так, треба віддати.

Траурна промова скоро скінчилась. Всі були переконані, що таку хорошу проповідь давно вже не казали та й не скоро скажуть над тлінними останками смертних.

Потім почалися траурні співи. В сільській церкві був навіть орган, який придбав на власний кошт покійний.

Хор прекрасно виконав одну з найкращих траурних пісень з відомої опери «Навуходоносор»... Звичайно, текст було написано спеціально з цієї особливої нагоди.

— Ех, якби покійний чув, що над ним співають фрагменти з опери, та міг говорити, він сказав би: «Ви осел!»

Таке зауваження зробив пан адміністратор Рідегварі, повернувшись до сусіда.

— А хіба він не любив оперних арій?

— Він дуже сердився, коли в церковні співи вносили театральні викрутаси. І в передсмертних розпорядженнях *expresse*¹ заявив, щоб над ним не співали ніяких театральних мелодій.

— Вашій вельможності відомий заповіт покійного?

Його вельможності, прищуливши око й ворухнувши вусами, дав зрозуміти, що це таємниця, яку однак легко можна відгадати.

Траурним співом церемонія не закінчилась.

На лаві біля кафедри сиділо поруч трое духовних осіб, і сиділи вони там неспроста.

Після того, як заспівали вдруге, один з них зійшов на амвон.

— Цікаво, чи й третій священник виступатиме з проповіддю? — запитав у сусіда, соваючись на місці, один високопоставлений пан.

— Ні, це місцевий священник, він виступить тільки з короткою молитвою біля могили.

— Ах, це «той?»

І двоє панів близько нахилилися один до одного, щоб ніхто з тих, що сиділи позаду, не почув їх розмови.

— Цікаво, а «тієї» нема тут? — прошепотів перший.

— Я давно шукаю її очима, але ніяк не можу у такій тісняві побачити.

Нарешті-таки шановний пан знайшов, кого шукав.

¹ Рішуче, ясно (*латин.*).

— Он вона, там. Стоїть у кутку за амвоном, пригнувшись до стіни, з піднесеною до губ хустиною. Вам не видно? Коли гайдук з факелом у руці переступить з правої ноги на ліву, ви побачите її.

— Ах, бачу, бачу. Чи то в сірій, чи в коричневій сукні?

— Так, так.

— Скажу вам,— прекрасна дитина. Не дивно, що...

І вони почали перешіптуватись.

А шкода, що вони не слухали прекрасної прощальної проповіді, яку читав його преподобіє, бо коли перша траурна промова була чудовим зразком діалектики й прози, то ця була прикладом хвалебної поезії з захоплюючими образами й порівняннями, із зворушливими строфами, поетичними цитатами з класичних і сучасних творів.

Після такого гарного вступу його преподобіє почав прощатися від імені кожного з присутніх з покійником, що лежав у труні осяяний факелами. І тут насамперед віддавалася глибока шана адміністраторові. Прощання йшло у строгій послідовності: з високопревосходительствами, превосходительствами, з високоблагородіями, благородіями (дворянами спадковими чи тими, кому дворянство присвоєно за героїзм), з високопреподобіями, преподобіями, з шановними й заслуженими, гідними, чесними, відомими панамі та з їх дружинами, з нащадками по чоловічій і жіночій лінії. Священик не зробив жодної помилки, яка могла б викликати невдоволення. Навпаки, кожній видатній особі, як і цілим групам їх, його преподобіє зумів сказати від імені покійного такі вдало й правильно вибрані слова, що гонор кожного був цілком задоволений.

Коли в цій частині промови проповідник вигукнув: «... перебуваєш ти тепер на вкритих снігами полях далеких північних країв, за сотні миль від батьківщини, що тебе породила, і при північному сяйві думаєш про свого люблячого батька, який уже звідти, з високостей, дивиться на тебе вниз...» — двоє панів помітили, що дівчина в коричневій сукні, стоячи в кутку за амвоном, підняла білу хустину аж до очей.

— Сердешна... — прошепотіли вони один до одного.

«Так, так, його вже більше не побачиш!»

Врешті і це скінчилось.

Після другого співу, траурної проповіді й прощання дванадцять гарно вбраних від капелюха до кобури ратників підняли на плечі пишно оздоблену труну; найзнатніші друзі сім'ї взяли в руки китиці важкого траурного покривала, адміністратор подав руку скорботній вдові, і процесія рушила з церкви до родинного склепу.

Залишилась ще коротка церемонія.

Коли ставлять труну на місце вічного спокою, над нею виголошується остання молитва,— за звичаєм, робить це місцевий священик.

Було багато людей, що хотіли подивитись на нього, побачити, який він є, цей старий куруц, як називали шановного Берталана Лангі за його запальність і завзяття.

З амвона звичайно він говорив так, як Abraham a Santa Clara¹, а на комітатських зборах, як Лерінц «з великою палицею»².

Добре, що йому доручили тільки молитву, бо якби він казав прощальну проповідь, то ті, хто лишився в живих, довго б згадували її.

Після третьої пісні священик, знявши з голови капелюха, став на оточеній людьми площадці проти дверей склепу.

Його великий відкритий лоб обрамляло рідке, зовсім біле, кучеряве волосся; обличчя його було чисто виголене, як і годилося за церковними правилами; густі брови над чорними блискучими очима надавали цьому обличчю сміливого, рішучого вигляду.

Зупинившись перед склепом, він склав руки і почав молитву.

«Боже великий, справедливий суддя кожного живого і мертвого.

Вислухай в цю годину наші мольби...

... Ось серед блискучої земної розкоші наближається прах одного з твоїх слуг до мармурового покоїща, в той час як душа його, гола, тремтяча, бліда, стоїть на порозі небесних світів і просить дозволу ввійти до неба...

Хто ж ми, що з такою розкішшю відходимо з цього світу, ми, для кого хробаки — браття, а земля — мати!..

Пам'ять про єдиний благородний вчинок краще освіт-

¹ Придворний проповідник Леопольда I (XVIII ст.), який гостро критикував пороки свого часу.

² Лерінц Месарош — священик, учасник селянського повстання під проводом Дожа (XVI ст.), яке виникло в Угорщині в 1514 р.

лює наш шлях, ніж полум'я тисячі факелів; мовчазне благословення патріотів краще прикрашає нашу труну, ніж усі герби й ордени.

О господи, будь милостивий до тих, хто в своєму житті ніколи не знав милості!

Не питай надто суворо у тремтячої перед тобою душі: «Ким ти була? Хто проводив тебе сюди? Що чути на землі про тебе?»

Не дозволяй земному випару проникнути вище хмар надземних, чи буде то прокляття, чи благословення. Ти високо стоїш над ними.

Бо хто ж, як не твоя безмежна милість, захистить земного володаря, що стоїть перед тобою очищений від слави і відповідає на твої страшні запитання:

— Чи допомагав ти жебракові?

— Ні!

— Чи підняв того, хто впав?

— Ні!

— Чи допоміг переслідуваному?

— Ні!

— Чи вислуховував благання пойнятих розпачем?

— Ні!

— Чи втер сльози страждаючим?

— Ні!

— Чи прощав тим, хто покавсяся?

— Ні!

— Чи платив любов'ю за любов?

— Ні! Ні! І в усьому ні!

А коли питатимеш у земного володаря, що беззбройний стоятиме перед тобою: «На що використав ти владу, яку вручив я тобі? Чи дав ти щастя мільйонам, довіреним тобі? Чи будував для потомків майбутнє, якого від тебе чекали? Чи правдою служив своїй батьківщині, а чи в поросі плазував перед чужими ідолами? Чи жив для своєї нації, а чи продавав її олтарі, на яких диміли жертви в мое ім'я?..» — що доведеться йому відповідати? До кого йому тоді звертатись? Яким гербом, яким орде- ном прикривати свої груди? Кого кликати на допомогу, кого ставити своїм оборонцем? Який цар, який імператор захистить його там, де золото, з якого зроблено корону, є прах і попіл?..»

Обличчя священника розчервонілось, він ніби підріс, рідке волосся розліталось навколо голови, якою він

потрясав; поза спинами присутніх пробіг мороз від його слів.

«...О господи,— продовжував він молитву,— зроби милість замість правди. Не зважай на те, ким був цей покійний чоловік, а візьми до уваги, що жив він у темряві і не бачив тебе.

Не кидай на вагу його помилок і вагань; візьми до уваги його віру в свою правоту, коли він грішив.

Прости йому на небі, і ті, проти кого грішив він тут, на землі, теж простять йому.

Зітри пам'ять про його діла, щоб не було за що згадувати його.

А якщо грішному доведеться дістати належне за свої гріхи, о господи! коли ти лишишся неблаганним до його поганих вчинків на протязі тепер вже скінченого життя; якщо не допустиш до себе неочищеною його грішну душу, то дай боже, щоб на покуту душа його, яка тепер ясно бачить усе, а не так, як раніше — ніби в дзеркалі,— повернулась на землю і перейшла до дітей, щоб вони загладили батькові гріхи, і хай буде у синів сила і слава; дай боже, щоб земля батьківщини, яка була його моголою за життя, стала колицкою для нього в той час, як він мертвий лежатиме в ній!

Почуй, всевишній, молитву слуги твого. Амінь...»

* *
*

Церемонія закінчилась. Грюкнули залізні двері склепу. Публіка, яка зрозуміла, а може, й не зрозуміла грізні слова, була цілком задоволена з того, що бачила й чула. Траурна процесія повернулась до палацу; панам, студентам і слугам столи були накриті в окремих кімнатах; кожний, виконавши свої обов'язки, поспішав задовольнити потреби організму.

Старий священник лишився позаду всіх, і в той час як усі попрямували до палацу, він узяв за руку дівчину в коричневій сукні і пішов з нею іншим шляхом.

Для нього даремно накривали стіл у гербовому залі палацу.

ЗЕБУЛОН ТАЛЛЕРОШІ

Поминки цілком схожі на всякий інший бенкет, з тією хіба відміною, що тут не буває тостів.

Господиня дому, вдова, замкнулася в найвіддаленіших кімнатах. Гості, що зійшлися на останню учту, знову сиділи вздовж поставлених трьома рядами столів у гербовому залі; було їх чоловік півтораєста. Повар готував прекрасні страви так само, як і раніше, ключник по-старому подавав вина, для яких стояли чарки й келихи різної форми; і запрошені гості пригощалися так, ніби це був обід на честь призначення нового феїшпана¹.

Наприкінці обіду, коли маленькі севрські фарфорові чашечки вже заміняли сервізом для морозива, з великим шумом прибув ще один гість.

При його появі з уст кожного, хто його знав, пролунало веселе «ха-ха»; навіть лакеї зустріли його з неприхованою посмішкою. Проте новий гість не приніс з собою веселощів, навпаки, можна було помітити, що він був у цілковитому відчаї.

— Зебулон! Зебулон! — чулося з усіх кінців.

Це був справді Зебулон, але розгніваний і в розпачі; на його лобі хутрянний крислатий капелюх залишив широкий червоний слід, що здався вінцем мученика, вінцем з налипшим на нього спітнілим скуйовдженим волоссям; на бороді й вусах ще висіли намерзлі бурульки: біля носа зібралось безліч зморшок — ознака надзвичайного гніву й обурення. Однак на гостей все це справило зовсім протилежне враження.

Зебулона всі любили, але ніхто не боявся його гніву.

— Мені не дали на остання станція коней!

Цим він пояснив, як його переслідувала доля.

Молодші гості посхоплювалися з місць, старші й поважніші привітали його здалека, старі гайдуки поспішили взяти у нього капелюха, теплі рукавиці; вони й кожушок зняли б з нього, та він не дав. Цей кожушок, розстебнутий, правив йому за салонний одяг, а застебнутий був верхнім одягом; почищений шіткою, кожушок заміняв святковий кунтуш. Кунтуш був би тепер йому дуже у пригоді, бо шуба, в якій він їхав, лишила на одязі багато шерсті; та де ж було зараз із тим морочитись?

¹ Губернатор (в комітатах Угорщини).

— Сюди, сюди! На моє місце, Зебулон! — гукали йому з усіх боків ситі гості, але Зебулон не зважав ні на кого, він помітив пана адміністратора, який кликав його на вільний стілець, і став пробиватися до нього; саме панові адміністратору він надав честь першому відчутти на обличчі при цілуванні мокрий дотик бурульок.

І тоді в голові Зебулона майнула думка: яка велич-на ця хвилина! Він глибоко зітхнув і, взявши у свої руки адміністратора, сумним тоном промовив:

— Отак ми мали зустрітись! Хто повірив би цьому?

За три години до цього його сумний тон відповідав би настрою інших, але тепер, після менеського¹, перед тим, як пити бордо, ніхто з гостей його не підтримав.

— Сідай, Зебулоне. Ось вільний стілець.

Та Зебулон ще цілувався своїми обмерзлими вусами з іншими гостями, аж поки нарешті не всадовили його з великими труднощами на вільний стілець.

— А чий же це місце, що я його окупував?

— Не турбуйся,— сказав пан адміністратор,— сиди спокійно. Це стілець священика.

— Стілець священика! — вигукнув Зебулон і сперся обома руками на стіл, щоб піднятися з місця, але не зміг, бо затерплі ноги не слухались його.— Я на стілець священика не сяду. На святому стілець не сидітиму. Попівського місця не займу.

Його заспокоїли і умовили лишитись на місці.

— Та сиди вже,— тихо підбадьорював його адміністратор.— Незабаром буде ще більше вільних стільців.

Хтось із сусідів пошепки сказав Зебулонові, про якого священика йде мова.

— Еге! То це інша справа,— пробурмотів він, заспокоївшись. Зручно вмовився на стільці і, як знавець порядків, засунув за комір край розгорнутої салфетки.

Лакеї і без додаткових розпоряджень знали свої обов'язки в таких випадках і з усіх боків поспішали до нього із стравами; один ніс судака, другий фазана, третій соус, четвертий салат, п'ятий пудинг, і Зебулон почав уминати все, що йому підносили, запиваючи смажене м'ясо і соус шампанським, млинці — мадерою. Хіба не

¹ Вино з м. Менеш у комітаті Арад.

однаково? Все в один шлунок потрапить. І водночас розповідав учасникам траурної християнської трапези про нечуване нещастя, яке його спіткало і яке випадає на долю тільки небагатіох обранців.

— Звідти, зверху, їду вже цілих три дні. Доїхав аж до остання станція щасливо, до Суньоглака. Кличу старосту, вимагав коней. Є, але й нема. Та де ж вони? Всі пішов, хто тільки був кінь, ще напередодні на похорон в Немешдомб. Я сердився, я вимагав: сказав йому, хто я — не вплинув ніщо. Кінець кінцем підкупив великою сумою грошей одного славний чесний чоловіка, щоб якось допоміг мені: як хоче, аби тільки допоміг; а той, шахрай, у мій особисту карета впряг чотири буйволи і так привіз мене сюди.

Пан Таллероші з таким трагічним виразом обличчя розповідав про свою подорож до Немешдомба в кареті, запряженій чотирма буйволами, що викликав співчуття навіть у тих, хто не схильний був його жаліти, бачачи, з яким смаком він їсть з гірчицею італійський листковий пиріг.

— Та добре було б, якби буйволи тільки везли,— продовжував Зебулон сумну одіссею,— але незважаючи на те, що надворі тепер повітря нуль градус, буйволові дуже тепло є, а за комишевими заростями є болото, що тільки трошки замерзло; як тільки буйволи його побачив, зразу ж посунули туди! Карета, за ними; там і застряли. Карету тільки через два години ледве витягли з болота, з льоду, коли вже воли натішились плаванням. А я оце спізнився на все. Спізнився на останнє шанування, спізнився на прощальний проповідь, навіть і на маленька молитву не встиг.

— Та ви нічого не втратили, що не встигли на молитву,— перебив його пан адміністратор.

Ці слова вразили Зебулона. Стілець священика вільний; молитва не сподобалась присутнім. Напевно, той піп когось образив.

Зебулон поспішав наздогнати як гідний суперник тих, хто з'їв більше (це сталося аж тоді, як інші вже пили чорну каву), і хотів швидше почути від свого друга адміністратора, як священик залишив своє місце за столом, і як мали повстатися нові вільні місця, та історію тої молитви, що її краще було не чути.

Дізнавшись про все, він жажнувся.

Він руками збив волосся над лобом, щоб воно стояло сторч, бо саме воно не хотіло підводитись.

Адже ж це *perduellio*¹.

Так, *perduellio*! І не знайшлося серед гостей жодного, хто сказав би хоч слово на захист того зрадника-священника; навпаки, кожен намагався додати гніву Зебулонові різними погрозами на адресу священнослужителя, в той час як наповнювали його чарки різнобарвними напоями. І Зебулона втішали ті й інші, аж поки сам він не розібрався, хто збудив у ньому таку лють.

П'ючи чорну каву, він мовчав. Це загрозливе мовчання давало підставу думати, що він у думках добирає кару цьому священникові — на той випадок, коли б це діло доручили йому. І справді, згодом за кожним ковтком з-під його вусів зривалися все нові й нові варіанти покарання:

«Я заслав би його на кордон...»

«Віддав би на консісторіальний суд...»²

«Наказав би гайдукам відшмагати...»

І щоразу він кидав запитливий погляд на компетентних осіб, шукаючи схвалення: при першій фразі — на керуючого маєтком, при другій — на його преосвященство, при третій — на коменданта замка. А зустрівши посмішки і прихильні кивки, він переконався, що грає на відповідних струнах.

— Коли б той священник не зазнав більшого лиха,— мовив до нього пан адміністратор. При цих словах Зебулон втяг у рот шматок цукру, що був на дні чашки, і, вирячивши очі, глянув на могутнього пана: що міг той ще придумати?

Рідегварі крізь зуби процідив:

— Потрібен йому ще невеликий «*ad audiendum verbum*»³.

— Правильно! Правильно! — вигукнув Зебулон, немовби хтось зірвав ці слова з самого кінчика його язика, немовби він теж хотів це саме сказати.— Це ж підбурювання народу! Образа особи імператора! В *Kufstein*⁴ його! На десять років! У кайдани! Хай імператорський прокурор жадає його страти!

¹ Образа особи імператора, зрада (*латин.*).

² Церковна рада.

³ Виклик в органи вищої влади для допиту (*латин.*).

⁴ Відома австрійська в'язниця.

Тимчасом уже вечоріло — зимовий день короткий,— а поминальний обід надто затягнувся. Бачачи це, адміністратор вирішив припинити базікання Зебулона. Він підвівся з стільця, даючи цим знак кінчати бенкет.

Ще завидна всі мусили виїхати. За усталеним звичаєм, у домі, де хтось помер, гості не повинні залишатися на ніч.

Згідно з правилами чемності, до господині дому була послана делегація у складі десятих осіб, щоб від імені всіх присутніх востаннє висловити їй співчуття. Поки делегація перебувала у господині, начальник округи дав розпорядження запрягти коней в усі карети, зокрема і в підводу пана Зебулона, яку притягли буйволи.

Зрозуміло, що пан Зебулон не міг не ввійти до складу делегації.

Заслужений патріот кілька разів провів послиненими долонями по кожушку — це означало, що одяг почищено,— і приєднався до делегатів. І вони в повному порядку зійшли на поверх, де жила вдова.

Дружина Барадлаї була готова прийняти делегацію і не примусила себе довго чекати.

Вона стояла, спершись на письмовий стіл, в затіненому темносиніми шторами залі, мов статуя; її алебастрово бліде обличчя наче-закам'яніло.

Першим до господині звернувся його преосвященство декан. Він зрорив її сумне серце бальзамом кількох вельми красивих, влучних фраз.

Потім його високопреподобіє долучив до них із словами втіхи ряд написаних нашими кращими поетами строф, придатних саме для такої нагоди, випадку. Далі до пані підійшов адміністратор і, фамільярно взявши її руку, розчуленим голосом сказав, що коли біль її стане нестерпним, нехай вона пам'ятає, що в цьому домі є вірний друг, який самовіддано поділить усі болі.

На цьому делегація з десятих чоловік мала закінчити свою місію.

Та хай би будинок злітав у повітря, і тоді це не змогло б зупинити Зебулона в його намаганні пробитися вперед і висловити те, що непокоїло його серце, і те, що інші забули сказати.

— Милостива пані! Тисячу разів шкода мені, що я не мав великого щастя бути присутнім на похороні.

— Та це ж не щастя, Зебулоне! — прошепотів пан коад'ютор¹ на вухо промовцеві.

Але той, не слухаючи, впевнено продовжував:

— У дорозі я застряв. Шкода тільки дуже, що не міг подарувати своїх сліз такому славний чоловікові. І якби я був тут, вельможна пані, коли промовляв той *infamis*², упертий священик, я маю на увазі третій священик, що говорив оту блюзнірська молитва,— не знаю, чи не задушив би я в горлі її.

Кoad'ютор смикнув за край Зебулонового колушка, а Зебулон, думаючи, що знову схибив проти граматики, виправив:

— Його.

Благородний гнів охопив його серце з нестримною силою.

— Але не бійтесь, вельможна пані: він буде покараний, той жорстокий священик. Ми його викинути геть з попівського маєтку, піде він у *peregrinus*'и³; а буде замало,— відправимо *ad audiendum verbum*. Засяде в тюрмі на довге життя, там навчиться молитися, якщо досі не навчився. Ми удвох з пан адміністратором покажемо йому! Розважайтеся, будь ласка.

При цих словах вродлива жінка підвела великі, промовисті очі і втупилася ними, але не в Зебулона, а в Рідегварі, та так довго й уперто дивилась на нього, що той не витримав її погляду.

На щастя, пан коад'ютор так смикнув Зебулона за колушок, що комір стис шию промовця і слова застряли у нього в горлі. А пані низько вклонилася і пішла до своїх покоїв. Це поклато край аудієнції.

Зебулон переможно подивився на товаришів-делегатів, показуючи, що левова пайка прощальної церемонії належала йому.

— Дуже втішив ти вельможну пані, Зебулоне! — сказав коад'ютор, поплескавши по плечах бравого пана.

— Ви, ваше високопреподобіє, знову сказали прекрасні слова,— звернувся Рідегварі до головного пастиря духовного.

— Але втішні слова вашої вельможності мали більш

¹ Помічник єпископа.

² Проклятий (*латин.*).

³ Мандрівний студент.

благодатний вплив,— повернув комплімент його високопреподобіє.

— Ну, вже так гарно вірші ніхто не вмів говорити, як ви, ваше преосвященство,— сказав Зебулон Таллероші, звертаючись до єпископа.

А коли вони, вийшовши за двері, спускались довгими сходами вниз, пан коад'ютор сказав адміністраторові:

— Ну й осел же цей Зебулон!

А пан адміністратор мовив до коад'ютора:

— Ніколи в житті не бачив докучливішого базіки, як цей старий священник.

Його високопреподобіє прошепотів до єпископа:

— Шановний адміністратор думає, що скоро заволодіє майном вдови.

А Зебулон, в свою чергу, пробурмотів до найближчого сусіди:

— І навіщо було єпископу говорити вірші у такий час, коли це не підходить до така сумна обставин?

Через півгодини карета за каретою здіймали по шляхах, що вели з немешдомбського палацу, хмари снігу, аж поки не оповив їх усіх лінивий, сірий зимовий туман, що опускався на навколишню місцевість.

ДВОЄ ДРУЗІВ

Величезний зал — весь з чистого малахіту. Стіни — немов закам'янілий зелений оксамит. Стрункі зелені колони, витесані з суцільного дорогого каменю і схожі на очищені від гілок пальми, підтримували стелю. У жолобках круг колон стояли східні рослини. Серед них квітучий агаве¹ високо здіймає сто літ ждані квіти, а навпроти нього співвітчизниця, пальма саго, простягає аж до середини залу своє довге, схоже на пальці листя.

Зі стелі, як у сталактитовій печері, звисають примхливо згруповані скляні призми; проміння схованих між ними ламп, заломлюючись у склі, осяють зал багатобарвним світлом, мов розлита райдуга.

¹ Довголітня рослина з теплих країв, яка цвіте за все своє життя тільки один раз.

Посередині стоїть велетенський акваріум, діаметром у два сажні; це басейн, вилитий із скла, в зеленій морській воді якого плавають чудернацькі і страшні, красиві й химерні мешканці морського дна. Риби різних форм: з головою, як молот, з носом, як пила, з вухами, як віяло, одні — подібні до фляги, інші — до гадюки. Черепахи і слимаки південних морів, що їх змертвілі панцири і шкаралупи можна бачити в музеях, демонстрували тут свою життєву красу, розмістившись на гілках благородних коралів або прилипнувши до скляних стінок. З середини басейну виступає паша Тритона¹. В його руках піднесена до вуст шкаралупа слимака, з якої товстим, як рука, фонтаном б'є світлозелений струмінь. Це дуже дорога запашна рідина, справжні духи. Вона падала на округлу поверхню скляного басейну і стікала вниз. Здавалося ніби всі ці морські чудовиська купаються в духах.

Весь басейн був освітлений знизу сяючим потоком променів, що надавали якогось казкового колориту всьому приміщенню, де русалки із сніжнобілими грудьми, з привабливими плечима ходять у прозорій воді, як у підводних палацах морських богинь.

У цьому залі справді є русалки, які шукають одна одну, схиляються одна до одної, шепочуться, обмінюються по-русалчиному німими поглядами. Їх зрозуміє лише той, у кого відкрита душа до невимовлених, але звернених до нього слів.

За цим чарівним залом можна було бачити другий зал, а за ним третій, п'ятий, шостий, десятий... хто зна, скільки їх, і всі вони залиті сліпучим світлом. Скільки залів, стільки й кольорів різного мармуру, прикрашеного золотом, сріблом, шовком, оксамитом, що від краю до краю погойдується від рухів струнких вродливих дам, на яких виблискує дорогоцінне каміння. Побачивши все це і зупинивши свій погляд на цареві каменів, на діаманті, якого колише найпрекрасніший з усіх тронів — жіночі неспокоїні груди, можна подумати, що тут трон дорожчий за самого царя!

Але тс-с! Не кажіть цього, якщо навіть і подумали! Це палац русалок з його підводними печерами, напоений ароматом бразільських джунглів, теплом південних

¹ Бог моря, якого стародавні греки зображали у вигляді риби.

вечорів, це Санкт-Петербурзький «мармуровий палац», а надворі двадцять два градуси морозу.

Поруч із групами струнких дам красувались вродливі чоловіки. Тут можна було побачити лише розшиті золотом військові мундири і костюми дипломатів; ордени всіх країн світу, чудове національне вбрання вільних бояр. Якщо й траплялася де-не-де якась темна постать у звичайному темному фракку з білим жилетом і галстуком, то всі вже знали, що це секретар дипломатичного корпусу.

Буває, проте, що в очі чоловікові, одягнутому в такий звичайний чорний фрак, заглядають більше, ніж тому, у кого груди увішані нагородами. І є тут один такий, з красивим обличчям, в розквіті молодих літ, у кожній рисі якого світилися чисті почуття. З такими блакитними великими очима, темними, аж чорними віями і дівчина могла б покоряти серця. Його благородний профіль, прекрасно окреслені уста свідчили, що ця людина випередила свій вік.

Стрункий, вродливий юнак з постаттю атлета, хоч і був у чорному фракку, але не лишився непоміченим.

Якийсь пан у блискучій військовій формі, з численними діамантовими орденами на грудях і з шовковою стрічкою через плече кличе його, вітається й бере під руку.

Цей високородний пан добре знав юнакового батька, з яким багато років був разом у Відні, при дворі імператора, і якого дуже поважав. Синові він передрікає ще кращу кар'єру і попереджує, що зараз відреккомендує його великій княжні.

І зразу ж повів юнака з собою.

Від цього справді може запаморочитись у голові.

Нікому не відомий юнак, у якого навіть і форми немає, повинен оце стати перед тисячами великих панів чужої держави, стати навпроти однієї з найкращих і найзнатніших дам цього могутнього царства і відповідати на запитання, зміст яких важко передбачити; можливо, доведеться відповідати так само пишномовно, з підкресленою повагою.

Юнак витримав цей іспит. А після нього витримав ще багато іспитів. Почалися танці. Він обіймав у танці благородних дам, чарівних русалок, і кожна з них була немовби моделлю своєї рідної краси. Княжна Олек-

сандра, дочка одного московського знатного й багатого дворянина, довершена красуня із завитими локонами, подібними до сонячних променів, з тужними блакитними очима й рожевим обличчям, аж двічі облетіла з ним великий зал. А коли вони закінчували друге коло, вона непомітним потиском руки подала знак: ще раз; і вони втретє облетіли великий зал. Це вже було чимсь незвичайним, таке мало хто робить, хіба, може, з молодецтва або від кохання.

Юнак вклонився дамі й відійшов.

Він не втомився, і голова в нього не запаморочилася.

Він був зачарований, але старанно приховував своє почуття за холодним поглядом.

По ньому не було помітно, що він зворушений. Його нібито не захопила князівська розкіш та блиск, не збентежили гарні очі, він не сп'янів від ласкавих слів, від таємничих потисків рук.

Здавалося, немовби все, що діється навколо юнака, не цікавить його. А це надає чоловічому обличчю якоїсь невимовної чарівності.

Коли після дванадцятої години, на знак того, що велика княжна йде до своїх покоїв, оркестри у всіх залах заграли гімн, юнак у чорному фракі поспішив до малахітового залу. Один з лакеїв у червоній формі пропонував освіжаючі напої на великому срібному підносі. Юнак узяв чарку з чимсь білим. Але тієї ж хвилини хтось ззаду торкнувся його руки і сказав:

— Ні, цього не пий!

Юнак обернувся, і на його обличчі вперше за весь вечір мимоволі з'явилась посмішка.

— Ах, це ти, Леоніде?

Перед ним стояв молодий офіцер лейб-гвардії, затулений у форму, із здоровим, гладким обличчям, з підкрученими білявими вусиками, невеликою борідкою і густими бровами, з якими гармоніював рішучий погляд проникливих сірих очей.

— Я вже думав, що ти застрянеш у танцювальному залі,— сказав він з дружнім докором.

— Я танцював з твоєю нареченою. Ти не бачив? Прекрасна дівчина!

— Прекрасна, прекрасна! Та чого варта вся ця комедія, коли я не можу одружитися з нею, поки не стану повнолітнім і не надіну еполети! Чекати ще два роки,

а хіба людині досить тільки дивитись на дівчат? Ходімо звідси.

Юнак не наважувався:

— Не знаю, чи зручно так рано.

— Чуєш, уже гімн грають. А ми втечемо через задні ворота, там чекають мої сани і кожухи. Невже ти домовився з якоюсь восковою статуєю?

— Але ж мені здається, що з княгиною Ф..., з якою теж познайомив мене гофмейстер, я повинен станцювати одну кадриль.

— Та не зв'язуйся з нею! Вона й тебе обдурить, так само як і інших. Весь цей спектакль нічого не вартий. Тут показують розкішні плечі, а як тільки чоловік гляне на гарненьку дівчину, то зажадають, щоб він одразу одружився з нею; коли ж він подивиться на жінку, то неодмінно мусить втратити розум від кохання. Ця маса алебастрових ший і грудей, ця маса сільфід¹, що пригортаються до тебе, ці очі, що посміхаються тобі, все це бісівські запитання з вуст ангелів, запитання, які лишаються без відповіді! Тож ходімо туди, де відповідають.

— Куди ти хочеш мене везти?

— Куди? В пекло! Може, боїшся йти зі мною?

— Ні, не боюсь.

— А якщо в рай? Боїшся?

— Не заперечую і проти цього.

— А якщо я повезу тебе звідси на Кам'яний острів, в огидний смердючий шинок, де гуляють матроси? Підеш зі мною?

— І це мене не лякає.

— Ну, тоді я люблю тебе!

Леонід обійняв і поцілував юнака і потяг його за собою через знайомі йому бокові двері, по якихось сходах, що вели з мармурового палацу надвір. Вони побігли до саней, що чекали їх на березі Неви. Закуталися в кожухи, і за хвилину два волзькі жеребці, цокаючи підковами, помчали їх по льоду Неви.

Один з юнаків був Леонід Рамиров, російський дворянин, а другий — найстарший син Барадлаї — Еден.

Коли вони проїздили повз освітлені місяцем палаци, Еден сказав своєму другові:

¹ Русалка.

— Леоніде, мені здається, що Кам'яний острів не в цьому напрямі.

— А ми й не їдемо туди,— відповів Леонід.

— А чому ж ти казав, що туди?

— Це я навмисно: якби в тому малахітовому залі хтось підслухав нашу розмову, то він не знав би правди.

— А куди ж ми їдемо?

— Ми зараз на Петровському проспекті й їдемо прямо на Петровський острів.

— Леоніде, адже там немає нічого, крім ткацьких майстерень і цукроварень.

— Ти маєш рацію. Заїдемо на якусь цукроварню.

— Я не заперечую,— сказав Еден і, щільніше закутавшись у кожух, ліг на сидінні. І заснув.

За півгодини сани, знову промчавши по льоду Неви, зупинились перед червоним будинком, що стояв у кінці великого парку.

Леонід розбудив свого товариша.

— Ми приїхали.

Вікна довжелезного будинку були освітлені.

Відвідувачеві, що входив у коридор, вдаряв у ніздрі неприємний запах, який хоч і характерний для цукроварень, але схожий на що завгодно, тільки не на запах цукру.

Біля воріт були маленькі двері, через які й зайшли двоє юних гостей. До них підійшов товстий добродій з добре виголеним обличчям і запитав їх по-французькому, чого їм треба.

— Оглянути цукроварню,— відповів Леонід.

— Тільки цукроварню чи й рафінатор? — запитав француз.

— Тільки рафінатор,— шепнув Леонід і сунув йому в руку банкноту. Француз уважно розглянув папірця, це була банкнота на сто карбованців. Француз сказав «bien»¹ і поклав гроші в кишеню.

— А цей пан теж туди йде? — запитав він, показавши на Едена.

— Безумовно,— відповів Леонід.— Дай йому сто карбованців, Едене. Це вступне. Не пожалкуеш.

Еден, не вагаючись, дав сто карбованців.

Потім мосьє повів їх по коридорах. Крізь двері,

¹ Добре, все гаразд (франц.).

повз які вони пройшли, видно було сліпуче світло, їх супроводили задумливі сморід, гуркіт машин, шипіння пари. Але вони звертали з прямого шляху. Нарешті дійшли до низьких залізних дверей. Натиснувши на якусь пружину, француз відчинив перед ними двері, впустив у новий напівосвітлений коридор і покинув їх, мовляв, самі знають, куди йти.

Леонід узяв Едена під руку і повів його далі, як людина, що вже була тут не раз. Далі були спіральні сходи. По них і спустилися вони вниз. Спускаючись все нижче й нижче, Еден почув, що в гуркіт машин і свист пари влітаються якісь інші звуки, схожі на барабанний дроб і приглушену музику духових інструментів.

Внизу за столом сиділа добре вбрана стара жінка. Йй Леонід дав один імперіал¹.

— Чи відкрита моя ложа? — запитав він старої.

Та зробила реверанс і посміхнулася.

Леонід знайшов двері своєї ложі, які були завішані килимом, і відчинив їх перед Еденом. Еден увійшов до ложі, передня частина якої була заграбована мідною сіткою.

Тепер уже виразно було чути музику.

— Що це — театр, цирк, — звернувся Еден до Леоніда і, глянувши через сітку, додав: — чи, може, лазня?

Леонід засміявся:

— Що хочеш!

Розкинувшись на одному з диванів, він взяв з бар'єра ложі друкований аркуш. Це була програма. Він прочитав її разом з Еденом.

— Перший номер — «Don-Jouan an segail»². — Це дуже хороший жарт. Шкода, що пропустили. «Tableaux vivants»³. — Це нудна історія. «Les bayaderes du khan Almollah»⁴. — Це дуже смішна річ; я вже її бачив. «La lutte des amazones»⁵. «La réve d'Agarie»⁶. — Це щось

¹ Золота монета в десять карбованців.

² Дон-Жуан в гаремі (франц.).

³ Живі картини (франц.).

⁴ Баядери Хана Алмоллаха (франц.).

⁵ Бій амазонок (франц.).

⁶ Сон Аріани (франц.). (Аріана — дочка критського царя: вона допомогла своєму коханому, афінському Тесею, вибратися з критського лабіринта, після чого вартового лабіринта вбило чудовисько Мінотавр).

прекрасне. Не знаю, чи Персіда буде в такому ж настрої, як завжди.

В ложу заглянув офіціант.

— Накрий нам стіл тут, хлопче,— наказав Леонід.

— На скількох?

— На трьох.

— А хто третій? — спитав Еден.

— Потім побачиш.

Гарсон накрив на стіл, приніс смажене м'ясо, тістечка, пляшки з шампанським у цеберках з льодом і залишив юнаків. Леонід зачинив за ним двері ложі.

— Леоніде! Цей цукрорафіна́тор дуже дивний,— сказав Еден, знову глянувши через мідну сітку.

Леонід усміхнувся:

— А ти думав, що ми вміємо тільки церковні пісні співати?

— Але тут, в урядовому будинку, такий заклад!

Леонід, посміхаючись, кивнув йому, мовляв, не треба про це говорити.

— І не боїтесь, що вас викриють?

— Всіх нас заслали б у Сибір.

— А музиканти не покажуть?

— Вони сліпі. Цілий оркестр із сліпих. Та не туди дивись. Це розвага для літніх панів. У нас буде щось інше.

Леонід двічі стукнув у стінку; у відповідь з того боку почувся такий же сигнал, а через кілька секунд стінка розсунулась посередині, і в ложу увійшла дама.

Це була одна з чарівних жінок з казок «Тисяча і одна ніч». Вона була в довгому, до кісточок, перському каптані, який щільно облягав її високий бюст. Тонка талія була перев'язана прикрашеним золотом поясом; груди вкриті намистом. Звисаючі рукава каптана, розрізані спереду і закріплені тільки на плечах, відкривали прекрасні руки, про які мріють скульптори. У неї було типове для кавказьких дворян обличчя: немовби виточений овал; ніс класичної форми, життєрадісні вуста, довгі, округлі, як молодик, брови і чорні іскристі очі. Її голову прикрашали дві довгі коси мало не до п'ят.

Дама здивовано зупинилась.

— Ти не сам?

— Заходь спокійно, Єзо,— сказав Леонід,— ця дитина є половиною моєї душі, а ти — друга половина.

Він вхопив їх обома руками і притиснув одне до одного — Едена і черкеску; потім, сміючись, посадив обох на другий диван, а сам сів навпроти.

— Глянь-но, Едене. Правда, це щось інше, ніж ті холодні красуні наверху? Хіба не краще тут? У пеклі?

Єза здивовано, але стримано дивилась на Едена, який байдуже глянув на неї.

— Чи бачив ти такі очі? А такі уста? Адже у них мільйон відмін: коли сердяться, усміхаються, спокушають, сміються, насміхаються. Ці відміни — одна чарівніша від одної.

— Ти хочеш мене продати? — спитала черкеска.

— Тому, хто захоче тебе купити в мене, доведеться створити новий світ! Але, якщо ти покохаєш мого найближчого друга, брата, то я віддам тебе без плати.

Єза знітилась у кутку дивана, де сидів Еден, опустила очі і поклала руки на коліна.

— Справді, з тебе вийшов би чудовий приборкувач тварин, Едене, — сказав Леонід, взявши в руки маленьку в червоному черевичку ніжку черкески. — Ця дівчина завжди дика, пустотлива, балакуча, примхлива. А ти тільки глянув на неї своїми чаруючими очима, і ось вона вже ніяковіє перед тобою, немов молода черниця у Смольному монастирі. Хай їм господь відпустить гріхи! Ти пропала, Єзо. Усі хижі звірі, яких називають жінками, так само німіють, коли цей приборкувач левів гляне на них.

Черкеска закинула голову і нарочито подивилась у вічі Едену. І одразу ж зашарілася. Може, вперше відтоді, як розрізала пояс Катеринодарського торговця невільниками.

— Візьмімось за чарки, діти! — сказав Леонід і великим носом збив шийку з однієї пляшки шампанського. Він налив три чарки, дві простягнув Едену і Єзі. Вони надпили із струнких чарок; тоді Леонід поміняв їм чарки і знову налив по вінця.

— До дна! Ось так! Тепер ви випили кохання одне одного.

Вино справді розвіяло вимушеність, і до Єзи повернувся добрий гумор. З зали долинала музика, і Єза приспівувала.

Йї дуже подобалося те, що Еден сидів спиною до сітки і жодного разу не обернувся, щоб подивитись у зал

на «ріесе»¹, а Леонід при кожному новому номері виглядав крізь сітку і робив насмішкуваті зауваження.

Єза випила багато вина, голова її обважніла. Вона простягнулась на дивані і поклала голову на коліна Едену, а схрещені ноги — на коліна Леоніду.

Еден погладив шовкове волосся так, ніби гладив гарного собаку.

— А ти не виступаєш? — запитав Єзу Леонід.

— Ні. Сьогодні я зовсім вільна.

— Але ж для мого милого друга могла б щось показати.

Єза підскочила.

— Якщо він хоче... — сказала вона, глянувши на Едена водночас запитливо й таємничче.

— Що? — спитав Еден.

— Ах, ти й не знаєш. Єза — артистка, наїзниця. Чудова артистка на коні. Звичайно її номер буває останнім. Обери щось з її найкращих номерів.

— Але ж я не знаю репертуару мадам.

— Варвар! Не знає репертуару Єзи! А вже півроку живеш у цивілізованій країні! Тоді я назву її номери: «La reine Amalasanthe!»², «La diablesse»³, «Etoile, qui fil»⁴, «La bayadere»⁵, «La nymphe triomphante»⁶, «Diane qui chasse Actaeon»⁷, «Мазерра»⁸.

Тут черкеска його перервала:

— Цього немає в репертуарі! Ах, цього немає! Леонід зареготав.

— Едене! Не давай себе обдурити! Вибери те...

Єза рукою закрила рот Леоніду.

Леонід боровся з нею, намагаючись визволитись.

Еден поклав край боротьбі, сказавши про свій вибір:

¹ Номери програми (франц.).

² Царівна Амаласунт (готська царівна, яку вбили у ванні) (франц.).

³ Відьма (франц.).

⁴ Падаючі зірки (франц.).

⁵ Баядера (франц.).

⁶ Торжествуюча німфа (франц.).

⁷ Діана, яка переслідує Актеона (франц.). (Діану, римську богиню мисливства, підстеріг під час купання мисливець Актеон. Щоб покарати, Діана перетворила його в оленя, якого потім розірвали собаки).

⁸ Мазепа.

— Мазепа!

Єза капризно відвернулася від обох і сперлася плечем на стінку ложі.

Леонід торжествував.

— Ти мені не хотіла показати цього. А я казав, що колись примушу тебе зробити це.

Дама кинула на Едена палкий погляд і збуджено пробурмотіла:

— Добре. Буде.

Як привид, зникла вона в розсунутій стінці, яка знову зсунулась за нею.

В залі змовкла музика, мабуть, скінчився якийсь номер.

Тільки тепер Еден уважно подивився на сцену крізь сітку.

Це була яма діаметром тридцять сажнів, яку півколом оточували ряди закритих сітками лож. Публіки не було видно, тільки дим від сигар, що проходив крізь сітку, свідчив про те, що в ложах є люди. Двері по краях півкіл були завішані картинами на міфологічні сюжети.

Цей просторий амфітеатр під цукровим заводом уряд будував як резервуар для м'яси¹, але якийсь практичний француз перетворив його в кабаре і без дозволу властей влаштовує «вільні» спектаклі для розваги столичної «золотої молоді», ба навіть і «золотих старих панів», за вхідну плату — сто карбованців.

Про цей заклад, мабуть, знає і поліція, але в імпресарію, очевидно, є ті мазі, що засліплюють очі Аргуса². А може, якщо поліція вирішить провести суворий обшук, то за чверть години до цього сумнівна цукроварня разом з «рафіратором» згорить; але зрештою, тут же не друкують фальшивих грошей, не плетуть політичних інтриг, за віщо ж має це переслідувати поліція? Ось вона й не турбує їх. *Tout comme chez nous*³.

Через кілька хвилин після того, як Єза покинула ложу, арена спорожніла; тільки дві служниці-негритянки почали розгортати землю, підрівнюючи арену. Це свідчило про те, що зараз буде номер на конях.

У двері ложі постукали. Леонід відчинив.

¹ Чорна патока.

² Багатооке, всевидюще божество.

³ Так само, як і в нас (франц.).

Зайшов гарсон. На срібному підносі він приніс листа.

— Що це?

— Лист отому другому синьйорові.

— А як цей лист потрапив сюди?

— Його *per expresse*¹ приніс гонець, якому наказано знайти цього пана, де б він не був.

— Дай гінцеві півімперіала, і хай іде собі.

Леонід узяв листа і покрутив його в руках. Жіночий почерк і чорна печатка.

— Ось тобі *billet doux*²,— сказав він, простягнувши листа Еденові.— Княгиня Н... через те, що ти не з'явився на *quadrille*, погрожує випити *arsenicum*³.

Леонід обернувся до сітки і взяв лорнет, щоб часом не пропустити й дрібниці з номера «Мазепа» у виконанні Єзи. Не відриваючи погляду від сцени, він говорив:

— Бачиш, хоч як таємно ми приїхали сюди, а все ж таки знайшли наш слід. Жіноча поліція тисячоока. Вона знає про все.

Залунала увертюра. Сліпі музиканти, почувши дзвінок, заграли вальс Мазепи; з-за завіс долинув гавкіт собак, які, немов вовки, будуть гнатись за прив'язаним до коня Мазепою, і різкий ляскіт батога, яким підганяли жеребця. Леонід втупив очі вниз, наперед смакуючи видовище.

Почувся тупіт коней, гуркіт, виття тварин і крик — ур-ра!

— Ах, як гарно! — крикнув Леонід.— Дивись! Дивись, Едене! Ти бачиш?

Обернувшись на мить до друга, він злякався.

Еден, закривши правою рукою очі, плакав; у лівій руці був розпечатаний лист.

— Що сталося? — стурбовано запитав Леонід.

Еден мовчки простяг йому листа. Леонід прочитав по-французькому:

«Твій батько помер. Приїжджай негайно. Любляча мати Марія».

Першою реакцією Леоніда було роздратування.

— Зараз уб'ю того ідіота гінця, який приніс сюди листа! Не міг почекаати до ранку!

Однак Еден мовчки підвівся і вийшов з ложі.

¹ Без затримки (франц.).

² Любовний лист (франц.).

³ Отруту (латин.).

Леонід пішов за ним.

— Бідолаха! — сказав він, схопивши друга за руку. — Як mal à rgoros¹ прийшов цей лист!

— Пробач, — сказав Еден. — Я їду додому.

— І я з тобою. Хай тепер «Мазепу» дивиться, хто хоче. Ми поклялися, що їдемо разом у пекло, в рай і додому. Я з тобою.

— Але ж я їду додому — в Угорщину.

Леонід здивувався.

— Як? В Угорщину?

— Мати моя так хоче, — сказав він сумно.

— Коли ідеш?

— Зараз.

Леонід недовіркою похитав головою.

— Дурниці! Замерзнеш! Двадцять два градуси морозу в місті, а в степу не менш як двадцять п'ять. Між Смоленськом і Москвою по шляху не проїдеш, такий сніг випав. У Росії взимку не їздить ніхто, крім пошти і купців.

— Байдуже! Я їду.

— Поїдеш, коли можна буде. Твоя мати й гадки не мала, щоб ти зробив неможливе. Дома не знають, що значить їхати під час російських водохрещів з Санкт-Петербурга до Карпат. Поїдеш, коли можна буде.

— Ні, Леоніде, — сказав стомлено Еден, — кожна година, проведена після цього листа не в дорозі, була б для мене мукою. Не розумієш ти мене.

— Добре, поїдемо на твою квартиру.

Юнаки повернулись до своїх саней тією ж складною дорогою, якою прийшли. Кучер був ще не такий п'яний, щоб не міг доїхати додому.

Вдома Еден одразу ж дав розпорядження сонному лакею, щоб той упакував його чемодани і розплатився з боргами. Еден так поспішав, що сам замість лакея розпалив вогонь у каміні. Леонід кинувся в крісло і звідти спостерігав Едена.

— Отже, ти серйозно готуєшся?

— Так.

— Дарма. Ця квапливість негативно вплине на твою кар'єру. Тут ти так добре почав. Усі тебе вже знають. Великих справ ждуть від тебе.

¹ Невчасно (франц.).

— Все це пропаде.

— Я точно знаю, що наступної п'ятниці тебе хочуть представити цареві. Цар милостиво сам побажав цього.

— Але мати мені наказує інше.

Це Еден сказав таким рішучим тоном, що Леонід припинив марні вмовляння. Він помітив, що своєю протидією тільки дратує друга і може навіть викликати в нього підозріння проти себе.

— Добре, якщо хочеш їхати, їдь. Я допоможу тобі спакуватись. Що треба робити?

— Краще зроби мені іншу послугу, коли хочеш допомогти. Їдь до поліції й завізує мій паспорт. Може, для тебе це зроблять і в цю незвичайну годину.

— О, в поліції ніколи не сплять. Я швидко. І зразу ж повернуся.

Не минуло й півтори години, як Леонід повернувся.

— Ось твій паспорт.

Еден мовчки потис йому руку.

— Ти серйозно надумав їхати?

— Ти вже чув.

— Не залишишся ні заради моєї дружби, ні ради милості царя?

— Я дуже поважаю і те і друге, але передусім — бажання матері.

— Ну, гаразд, годі про це. Але я відкрию тобі ще одну таємницю. Моя наречена, Олександра, страшенно закохана в тебе. Вона єдина дочка у пана, багатшого за тебе в десять разів. І гарна, і хороша. Але вона не любить мене, бо закохана в тебе. Вона мені прямо про це сказала. Коли б мова йшла про когось іншого, то я б його вбив. Але тебе я люблю більше ніж брата, більше ніж свою наречену. Одружися з моєю нареченою і залишайся у нас.

Еден сумно похитав головою.

— Іду додому, до матері.

Молодий російський дворянин вдарив себе долонею по лобі й зареготав.

А може, це був не регіт?

Потім він рвучко підійшов до Едена і взяв його за плечі.

— Отже, ти остаточно вирішив їхати в Угорщину?

— Так.

—Тоді — помагай мені, боже! Я клянусь, що поїду з тобою. Самого тебе не відпущу.

Вони міцно обнялися, бо й справді любили один одного.

Леонід заходився готуватись до від'їзду. Він послав наперед гінців, щоб вони приготували скрізь для них кучерів і коней; навантажив свої сани, які йому звичайно служили для полювання, запасами продовольства — копченим м'ясом, рибою, спиртом, сухарями і коробками з ікрою; поклав у сани самовар і ящик з трісками для розпалювання вогню. Він роздобув два хороших кожухи з білого ведмежого хутра, хутрянний мішок для ніг і теплі шапки для себе і друга; дві добрі гвинтівки, дві пари пістолетів з нарізними стволами та по одному грецькому ганджару¹: в дорозі все може знадобитись. Леонід поклав у дорожній мішок і по парі ковзанів, щоб десь на річці розім'ятись, помчавши наввипередки з саньми. В передню частину саней поклав запас сигар на двадцять днів. І коли він ще вночі під'їхав на санях з дзвіночками до квартири Едена, той був уже цілком готовий до від'їзду. Леонід з ніг до голови переодягнув Едена; він добре знав, як у Росії взимку треба готуватися в дорогу.

Йй-богу, він краще за рідну матір піклувався про Едена.

«Залізні» російські сани чекали мандрівників. На санях був навіс з волової шкіри з юхтовим дашком попереду. В сани було запряжено трое коней; один всередині, в голоблях, на дузі якого були підвішені дзвіночки; двоє коней — у припряжці. Коли з квартири Едена вийшли готові в дорогу двоє юнаків, кучер уже стояв перед кіньми з довгим батоном на короткому пужалні. Перш ніж сісти в сани, Леонід ще раз спитав Едена:

— Отже, ти справді рушаєш в дорогу?

— Так.

— Тоді візьми в мене цей амулет. Мені його дала мати перед смертю. Вона говорила, що він захистить від усіх небезпек.

Це була маленька золота з перлинами каменя, на якій зображено бій святого Георгія з драконом.

Еден відмовився від талісмана.

¹ Східний короткий ніж із двостороннім лезом.

— Дякую, друже мій. Я не вірю в талісмани. Єдине, в що я вірю,— це мої зірки. А мої зірки — жіночі очі, в яких світиться любов.

Леонід схопив друга за руку.

— Признайся мені. Двоє очей ти бачиш серед своїх зірок чи четверо?

Еден на мить задумався, а потім потиснув руку друга і відповів:

— Четверо.

— Добре,— сказав Леонід і допоміг другові сісти в сани.

Кучер підтягнув у коней хомути, поцілував кожного в морду, перехрестився, сів на передок, і через хвилину вони вже мчали по засніжених вулицях столиці. Було вже близько восьмої години ранку, але зірки ще видніли і віконниці були скрізь зачинені.

Тут пізно розвидняється.

Аж до Смоленська шлях був одноманітний. Було холодно, але погода стояла ясна. На поштових стапцях швидко і акуратно міняли коней; переночувати з усіма вигодами, які купують за гроші, можна було скрізь.

Але в Смоленську поштмейстер попередив, що завтра може бути погана погода, бо звечора вороння зграями прилетіло в місто; на кожній церкві повно його.

— Е, ще на ворон зважати! — відповіли йому і ранком рушили далі.

Леонід сказав кучеру, що до Орші найкраще їхати замерзлим Дніпром. Але той так довго переконував його, що це марна трата часу, що на цій дорозі трапляються лише жалюгідні шинки, де й відпочити не можна, аж поки Леонід не погодився їхати далі по гостинцю. Кучер, мабуть, жалів коней, бо їзда по льоду псує їм ноги, а може, в нього десь тут була кохана дівчина — дочка якогось шинкаря.

Коли на світанку вони виїздили з Смоленська, був такий густий туман, що ледве вибралися з міста. Кучер прив'язав до кожного коня дзвіночок, щоб, бува, хто не наїхав на них у тумані. Леонід і Еден не бачили в тумані нічого, крім запалених сигар, які в важкому повітрі тріщали, наче змочені селітрою. У ранкового туману такий важкий, задушливий запах, що здається, ніби це хвора земля виділяє чумні випари.

Десь під обід трохи проясніло. Тоді безбарвний

туман заблищав, немовби в повітрі літало більйон кришталевих голок, що сплелися в срібну вуаль, крізь яку видно білу тарілку сонця, без променів, без тепла.

Раптом туман розвіявся, і відкрився гарний, наче намальований білою фарбою краєвид: на срібному аркуші білили цукрові фігури. Дерева вздовж шляху, соснові ліси вдалині були вкриті білим інеєм, кожна волосина на конях обсіпана сніговим кришталем.

За кілька хвилин сонце почало так пригрівати, що мандрівникам захотілося скинути кожухи.

Скоро з'ясувалася і причина. З півночі швидко наближалось щось темне, схоже на туман. Спочатку воно було лілуватого кольору, потім перетворилося в коричневе, далі — в темносине; обтріпане всередині, воно по боках було густе, безформне. Це страхіття все вище піднімалося в напрямі до сонця. З шаленою швидкістю воно наближалось і закривало сонце; вся місцевість раптом набрала попелястого кольору.

Леонід, виглянувши з-під дашка, тихо буркнув:

— Ну, друже мій, застиг нас буран.

— Що це таке — буран?

— Скоро зрозумієш.

Буран, звичайно, сам скаже про себе.

Все небо закрила суцільна хмара, що клуботалась, і вся рівнина під нею стала вже темносиньою. А між чорним небом і темносиньою землею насувалась, танцюючи й кружляючи, сліпучобіла примара, сніговий стовп, п'єдестал якого ніби був на землі, а верхівка — серед хмар. Це подув північний вітер, який замість піску здимає снігові стовпи між небом і землею, які, мов божевільні, люто скачуть по рівнині, руйнуючи, знищуючи все, що трапляється на дорозі: дерева, будинки, людей, тварин. Це й є буран.

— Ну, мій любий, якщо це зачепить нас, то й справді разом потрапимо на небо або в пекло.

Трое коней мчали шосили й без батога. В далечині виднівся ліс; кучер хотів доїхати туди раніше, ніж буран дожене їх. Він ніжно називав коней братами, підганяв їх, згадуючи імена святих Михайла і Георгія.

Раптом майнула блискавка.

Серед зими, при двадцятидвохградусному морозі — блискавка і грім! За першою блискавкою одна за одною заблищали інші. Грім, як загримів, так і не переставав

grimіти. Здавалось, ніби сніговий вихор викидав з себе гарячі язика. Коли спалахували блискавки, велетенський вихор, як чудо апокаліпсиса, осявало біле, жакливе світло.

Вітер ревів і свистів. Тройка зупинилась. Дарма кучер згадував усіх святих і чортів, дарма й батоном погрожував: коні не зрушили з місця.

А за кілька хвилин мандрівники вже не бачили нічого.

Буран наздогнав їх, усе навколо потемнішало; тільки сині блискавки освітлювали на мить ніч, що раптом настала серед білого дня.

Лютий вітер задував у кожну щілину саней дрібний, колючий, холодний сніг; а по шкіряній покрівлі ніби шмагали велетенським батоном. Сани тріщали по всіх швах, ніби це чоловіча рука трясла дитячу іграшку. Леонід нахилився до Едена й поцілував друга в око.

— Чи ти бачиш ще свої зірки?

— Бачу.

У такій скруті нічого вдіяти не можна було, лишалось тільки віддати своє тіло, свою душу на милість божу.

Грім лунав уже прямо над їх головами, буря засипала їх горами снігу.

Вітер поступово вшухав. Леонід шепнув другові:

— За кілька хвилин ми будемо поховані в снігу.

Той спокійно відповів:

— Це все-таки краще, ніж злетіти до хмар живими.

Грім уже віддалявся. Хоч вітер ще завивав, несучи хмари снігу, але ураган пройшов десь поруч: мандрівників зачепило тільки крайком північного вітру.

Незабаром вітер зовсім ущух; кучер наважився вилізти з-поміж коней, де він ховався, й почав визволяти тварин, засипаних снігом по шию, і очищати сани. Юнаки вийшли, щоб струсити з кожухів сніг. Велике шатро з хмар у небі вже розірвалось; вітер, з такою ж швидкістю, як приніс, тепер відганяв свою божевільну хмару. Страшний білосніжний стовп, освітлюваний блискавками, виднівся вже далеко на сході.

Але місцевість, по якій пройшов буран з його жакливим весільним танцем, не можна було впізнати.

Лісу, до якого вони поспішали, але, на щастя, не встигли приїхати, вже не існувало. Де-не-де стояло

кілька оголених сосон з обламаними кронами, а решта дерев була вирвана з корінням, поламана в друзки й засипана снігом.

А разом з тим зникли й ознаки колишнього шляху.

Не було й сліду верстових стовпів, сторожових постів, не було дерев, що росли вздовж шляху. Раніше рів ішов поруч із шляхом, а тепер буран наробив ровів упоперек; біла сніжна рівнина була хвиляста, як море.

— Ну, батечку, куди поїдемо? — запитав кучера Леонід.

— Це тільки святий Прокіп може знати, — відповів кучер, чухаючи потилицю. — Хоч і правда, що він захищає мандрівників, але зараз і його, мабуть, засипано десь так глибоко, що й не спитаєш, де дорога.

— Кудись та поїдемо, аби вперед. Тут ні в якому разі лишатись не можна. Напевно, зустрінемо когось. Добре було б тепер на Дніпрі, правда, батечку?

— Вірно, пане. Я не від того, щоб ти добре побив мене батогом, тільки б сказав, як доїхати до Дніпра, бо цим шляхом я не доберуся ні до Орші, ні назад, до Смоленська.

— Перехрестися, й їдьмо далі.

Коні бігли не з таким настроєм, як раніше. Вони почували, що хазяїн сам не знає, куди їде. Іноді мандрівникам здавалося, що вони натрапили на шлях, але скоро пересвідчувались, що, як і досі, блукають у цій білій пустелі. Ніхто не їхав назустріч — ні сани, ні верхівець; навіть жодної хати не було.

А мороз після бурану збільшився ще на кілька градусів.

Раптом кучер закричав:

— Он їде козак!

Леонід виглянув. Він теж побачив вдалині людину на коні. Тільки йому здалося, що вона не їде, а стоїть на місці.

— Їдь до нього!

Сани незабаром наблизились до вершника.

Це був рядовий козак. Але його кінь стояв якось дивно: він ніби спирався боком на снігову гору і опустив голову, немовби шукаючи щось під ногами. Козак сидів у сідлі, тримаючись обома руками за довгий спис, спущений на землю, а голову нахилив трохи набік. В такій позі він, не зводячи очей, дивився на мандрівників.

Кучер привітав героя ім'ям Христа.

Козак не знав, що треба відповідати на таке святе привітання.

Потім до нього звернувся Леонід.

— Добридень, герою, звідки їдеш, куди прямуєш?

Козак мовчав.

Леонід вирішив провчити невічливого негідника. Він вискочив з саней і зняв кожуха; може, форма офіцера лейб-гвардії якось вплине на нього.

Але козак і далі дивився на пана й на його форму такими ж нерухомими, чужими очима.

— Гей, негіднику, хіба ти не вмієш говорити? — гримнув Леонід і, підійшовши до козака, взяв його за руку.

Тільки тоді він побачив, з ким розмовляє!

І кінь, і вершник замерзли.

Пам'ятник рицареві на шляху.

— Ну, цей, якби й міг відповідати, то сказав би тільки, в якому напрямі той світ, — сказав Леонід Едену, повернувшись до саней.

— Бідолаху солдата буран застиг у дорозі, і він разом з конем замерз. Це не перший випадок, — зітхнув кучер, коли перевірів, чи немає в торбі козака якогось листа з печаткою. — Його разом з конем вночі з'їдять вовки.

— Тепер питання одне, в якому напрямі їхати, — сказав Леонід. — Обід уже минув, скоро вечір. Погода хмарна, на ніч треба знайти якусь покрівлю.

— Я теж так думаю, — відповів кучер, — не хотілося б проводити ніч на снігу між Смоленськом і Оршею. Наказуй, пане, куди їхати.

— Та хіба я знаю? Хоч би компас був, щоб можна було зорієнтуватись, де південь, де північ. У тебе, Едене, часом немає компаса? Адже ти носив на ланцюжку.

Еден ледве розстебнувся, щоб добратись до ланцюжка і зняти з нього маленьку коробочку з магнітною стрілкою. Потім з дорожніх сумок вийняли карти і, визначивши приблизно полюси, почали визначати у сніжній пустелі сторони світу, як моряки.

Скільки людей, стільки й думок.

Один доводив, що вітебські ліси — там.

Другий запевняв, що коли їхати вниз по цій рівнині, то можна заїхати в могилівські пустелі, звідки й за три дні не вибратися.

Еден пропонував їхати туди, звідки прибув козак, тобто в напрямі, протилежному голові коня. Адже він їхав з якоїсь станції, де живуть люди.

Поки вони сперечалися куди їхати, один з них показав напрям, куди не слід їхати. З того місця, де був ліс, почулося довге, протягле виття. Коні занепокоїлись, підвели голови. Це завивав вовк.

За першими звуками долинув цілий хор вовчих голосів — страшне виття хижих лісових звірів; коли його хтось хоч раз у житті почує, завжди згадуватиме із страхом.

Раптом кучер скочив на передок і схопив віжки.

— Панове, рятуйтесь! — злякано гукнув він, показуючи назад батогом. За мить сани вже помчали і по конячих спинах ляскав батіг.

Але підганяти їх і не треба було: коні й самі знали, що вибір тут простий — або бігти з останніх сил, або загинути. Вони так мчали по рівнині через рови й замети, що аж здіймалася під ногами снігова курява.

Юнаки готувалися зустріти небезпеку.

Еден, мабуть, не вважав її надто великою.

— Є в нас дві рушніці, патронів досить; якщо наблизяться, перестріляємо їх. Це теж спорт.

Але Леонід мовчав. Він знав, який це спорт! Він приготував рушницю до стрільби, сунув за пояс пістолети і ганджар. Проте його настрої аж ніяк не нагадував піднесення перед полюванням, скоріше це була рішучість перед небезпечним боєм.

Коли сани на великій швидкості вийшли на широку рівнину, Леонід виглянув крізь отвір і сказав Едену:

— Подивись-но назад.

Еден підняв штору над другим отвором і виглянув крізь нього.

По снігу за ними гналися вовки.

Не десять, не двадцять, а сотні, і хто зна, скільки ще там, позаду, було їх. Величезна зграя.

Еден відчув, як поза спиною йому пройшов мороз. Це вже не спорт. Це загибель. Найогидніша, найстрашніша з усіх смертельних небезпек — це боротьба проти маси лютих хижаків.

Коні бігли добре, але вовки ще краще.

Віддаль між переслідувачами і переслідуваними зменшувалася; кілька вожаків зграї наблизились на

постріл, але Леонід ще не дозволяв Едену стріляти. Хай підійдуть ще ближче. Хай наблизяться.

Раптом на рівнині виникли кущі дроку і ялинові зарості: переслідувачі дістали перевагу, бо санями треба було обходити чагарник і крутитись серед заростей; отже, вовки могли бігти навперейми.

Вся надія була тепер на кулі.

Один ствол ліворуч, другий праворуч били по хижаках, що вибігали з чагарника. Чотирма пострілами перший напад було відбито; не тому, звісно, що переслідувачі перелякались, побачивши вбитих,— спершу вони з'їли тих, що були вбиті, а потім знову кинулися за саними. Це канібали серед тварин!

У всякому разі юнаки виграли час, щоб знову зарядити рушниці. Тепер вони могли по одному стріляти вовків, що наближались до коней з другого боку.

— Хоч би вже виїхати з цього клятого чагарника,— пробурмотів Леонід.

Коні теж відчували, що небезпека збільшилась. Їх очі блищали, гриви розвівались, з ніздрів виривалася гаряча пара. Тварини в мить небезпеки мізкують, мабуть, швидше за людей. Тваринний інстинкт підказав коням, що коли вони проскочать через небезпечне місце, то їх чекає порятунок. Невідомо який, але надійний. І тому вони не дають вовкам збити себе з напрямку. Коні знали, що захистити їх від вовків — це справа хазяїв, бо їх життя тепер взаємно зв'язане. Тому вони мчали туди, де кінчався чагарник.

Чагарник справді порідшав; ялиник уже теж був не такий густий. Крізь нього видно стало горизонт і навіть село вдалині. Це додало бадьорості. Кілька влучних пострілів зчинили переполох серед вовків. Їм не подобалося, що кулі влучають одночасно в трьох-чотирьох вовків. А за цей час сани досягли краю чагарника, за яким — знову тягнулась рівнина, а це їм було на користь.

Як тільки виїхали з чагарника, кучер злякано підвівся з місця і подивився навколо себе. Раптом, не сказавши ні слова своїм пасажирам, він крикнув: «Святий Павле, помагай!» — і вистрибнув з саней, кинувши віжки на спину коням.

Юнаки здивовано дивились на нього. Край чагарника стояла самотня сосна, зламана бурею; кучер підбіг до

неї і мало не під носом у вовків підтягнувся по звисаючих гілках. Троє жеребців мчали далі, ніким не керовані.

— Але чому кучер покинув сани?

Відповідь на це дала наступна хвилина.

Несамовите іржання, тріск, хруст, гуркіт, нарешті, страшне падіння, і з-перед очей юнаків зник світ.

Коли вони в темряві отямилась, то не зразу уявили собі, де вони і що з ними.

— Чи ти живий?— спитав Леонід друга.

— Живий. А в тебе цілі руки-ноги?

— Ми кудись скотилися, хоч би тільки знати куди?

— Спробуємо дізнатися.

Сани перекинулися догори полозьям. Юнакам довелося вилазити з-під них збоку.

Тільки тепер мандрівники зрозуміли, що впали в сніговий замет разом з саньми і кіньми.

Але коней з передком саней не видно було ніде: відірвались і зникли.

Куди помчали коні з передком, там і вони повинні шукати рятунку.

Ледве вибралися з-під снігу, і тоді стало ясно, де вони. Це був довгожданий Дніпро.

На їх нещастя, в цьому місці берег Дніпра на сім-вісім сажнів височів над кригою, і з цієї карколомної висоти вони шугнули вниз.

Добре хоч, що вітер навіяв багато снігу під берег; тому вони не розбилися, тільки сани розірвалися надвое.

З передком троє жеребців мчали по той бік ріки. А вовки?

Вони прибігли до крутого берега і зупинились, не наважуючись повторити смертельний стрибок коней. Вся згряя кинулась шукати зручний спуск, і через кілька хвилин юнаки побачили, як вони котяться з кручі вниз і далі стрімголов мчать навздогін за кіньми.

— Вони вже не доженуть коней,— сказав Леонід.— Коні виграли час, та й бігти їм легко без вантажу. Нам слід підготуватись до зустрічі — вовки скоро повернуться, голодні й люті.

— Тепер у нас є фортеця, можемо в ній захищатись до ранку,— сказав Еден, показавши на перекинуті сани. Міцно втиснуті у глибокий сніг, вони утворювали справжню печеру.

— Це не дуже весело, друже мій. У нас є кращий вихід. Перед нами вірний шлях — Дніпро. Ми взяли з собою ковзани, підв'яжемо їх та й поїдемо своїм ходом далі. На Дніпрі, певно, знайдемо якийсь військовий пост; а кілька годин ковзання — тільки розвага.

— Прекрасно! — сказав Еден. І двоє молодих людей потисли один одному руки й засміялись.

— Жити все-таки весело!

Після бурі лід на Дніпрі чистий, як дзеркало. Проїхати по ньому — просто насолода. Юнаки одягли ковзани. Крім пістолетів, ганджарів і фляги із спиртом вони з собою нічого не взяли. Лишивши все своє майно під перекинутими саньми, вони з вигуком «ура!» помчали по гладенькій льодовій смузі.

Але кричати «ура!» було ще рано.

Хоч зграя хижаків всією масою помчала по слідах коней, але позаду лишився їх сторожовий пост.

Чотири вовки чатували під зламаною сосною, на яку виліз кучер. Вони вирішили, що людина на дереві до ранку замерзне і тоді сама впаде; для них, чотирьох, якраз буде досить, щоб наїстись. Найстарший вовк сидів на березі й спостерігав зграю, що летіла за кіньми; від голоду він аж зітхав: мовляв, наврод, щоб вони здобули собі їжу.

Він помітив юнаків, які тікали по льоду, і негайно ж завив. Трое голодних звірів, що чатували кучера, як тільки почули сигнал і побачили дві людські постаті на льоду, помчали берегом за ними, а трохи далі навіть спустилися на лід.

Старий вовк зачекав, поки інші вовки, що гналися за кіньми, почують його сигнали і кинуться переслідувати нові жертви, і тільки після того побіг сам на полювання. Він знав, що по слизькому льоду бігти важко, тому берегом супроводив інших.

Юнаки, захопившись бігом на ковзанах, навіть засміялися з приводу того, що у них знайшлися провожаті. Їх тільки четверо, це для двох чоловіків — дурниця.

Ці загартовані, міцні юнаки були добрими ковзанярами. Вони без особливих зусиль залишили вовків далеко позаду себе. Трьом молодим вовкам незручно було бігти по гладенькому, слизькому льоду. Вони падали і перевертались через голову, іноді перескакували один через одного і гризлися, ніби докоряючи за несприт-

ність. А старий вовк біг собі берегом або в прибережних заростях. Він випереджав юнаків тільки на поворотах Дніпра. Старий хижак був досвідченим «інженером», він знав, що таке пересікати по діагоналі. Поки двоє юнаків огинали закрут ріки, старий вовк вів інших вовків по прямій лінії. Таким чином, коли ковзанярі вважали, що їх переслідувачі далеко, вони раптом помічали, що вовки біля них. Треба було знову прискорювати біг.

Якось вовки вийшли навіть попереду юнаків і кинулись на них, упевнені, що здобич уже не вислизне.

Але ковзанярі раптом зробили зигзаг, і четверо вовків промчали поруч: вони не могли зупинитись на льоду, перебороти власну інерцію, яка несла їх далі, хоч кігті й чіплялися за лід. Юнаки, сміючись, дивились, як старий вовк сердито кусав за боки своїх неспритних сородичів.

На цьому вовки знову втратили час.

Еден і Леонід, взявшись за руки, полетіли льодом далі; їх обличчя палали від бігу і збудження. Яка це радість — гратися зі смертю!

В одному місці, де лівий берег ріки був трохи нижчий, вони оглянулись і побачили, що ці чотири вовки — це тільки частина всієї величезної зграї, яка мчить за ними за кілька тисяч кроків.

— Друже мій, тепер уперед щосили! — сказав Леонід. Він відпустив Едена, схрестив руки на грудях і ринув уперед.

— Он там, вдалині, я бачу дим, — сказав Еден, біжучи за ним.

— Це, мабуть, військовий сторожовий пост або якесь житло. За півгодини доїдемо.

На ці півгодини треба було напружити всі сили.

Двоє юнаків мчали льодом далі, як летючі іграшки. Серйозність небезпеки додала їм сили, зміцнила нерви; вони спітніли, з ніздрів вилітала гаряча пара, це було змагання не на життя, а на смерть. І в цьому змаганні вони поки що перемагали.

Огідна зграя не виграла й кроку. Віддаль між ними не змінювалась. Тільки четверо «добровольців» із старим вожаком намагались не відставати.

Вони вже до крові подерли собі лапи об лід та об очерт, і кров, що липла до льоду, полегшувала вовкам біг.

Леонід йшов попереду. Еден на кілька сажнів позаду.

Раптом Леонід зупинився.

— Я пропав! — вигукнув він, збліднувши.

Еден, якого інерція швидко пронесла повз друга, негайно ж повернув і під'їхав до Леоніда.

— Що сталося?

— Мені край! Ремінь на ковзані порвався біля пряжки. Ти сам поспішай, рятуйся!

— Спокійно! — сказав Еден.— Візьми ніж і зроби нову дірку на ремені. А я поки поборюся з цими чотирма хижакками.

— Справді? — сказав Леонід, і обличчя його пом'якло. Він потис руку друга.— Тоді візьми й мої пістолети.

Еден швидко сунув за пояс ще два пістолети і рушив назустріч хижаккам; Леонід, сховавшись за виступ крижини, опустився на коліна, щоб полагодити обірваний ремінь. Він дістав маленький ніжик, яким намагався зробити на ремені дірку. Ганджар поклав поруч на лід: тепер це в нього єдина зброя для оборони.

Еден притишив хід, а коли четверо хижаків знову появились з-за острівця навпроти нього, він зовсім зупинився і витяг з-за пояса два пістолети.

Марно не можна було витратити куль.

Кожною треба було влучити, і влучити так, щоб хижак, який мчить назустріч, падаючи, не збив стрільця з ніг.

Трое молодих бігли попереду, на відстані сажня один за одним, а старий вовк — останнім. Вони мчали по прямій лінії: в повітрі миготіли хвости, очі світились червоним вогнем, вовки радісно перегакувалися. Старий вовк біг, нахиливши набік голову, піднявши хвіст і хитро, злорадно вишкіривши зуби.

Спокійно!

Першому хижаккові куля влучила з десяти кроків прямо у груди: він присів, і кров широкою цівкою потекла йому з горла на лід.

Другому постріл розтросив передню лапу; з виттям пошкандибав він убік, трясучи в повітрі перебитою лапою.

Третьому куля влучила в голову майже з чотирьох кроків. Хижак двічі перевернувся і впав біля ніг Едена.

Четвертий, старий вовк, наблизившись до Едена, зупинився й опустив голову. Піднявши вуха вгору, він дивився на юнака і дав змогу добре прицілитись.

В ту мить, коли Еден вистрілив у нього з пістолета, старий хижак раптом відскочив, і куля, не влучивши в ціль, протанцювала по гладкому льоду.

Еден кинув непотрібний вже пістолет і вихопив ганджар.

Але хитрий хижак не кинувся на нього, він стрімголов рвонувся у комиші біля берега.

Еден подумав був, що вовк припинив боротьбу, бо боротися «один проти одного» було йому не до вподоби, і він утік, програвши бій.

Еден дивився йому вслід, аж поки вовк не зник з очей.

Потім гукнув до Леоніда:

— Ти вже готовий?

— Ось вовк! — крикнув той Едену.

Еден озирнувся й побачив, що вовк, який ніби втік, мчав тепер на Леоніда.

Еден, як стріла, полетів до друга.

Майже на однаковій відстані були і вовк, і він.

Леонід бачив обох і спокійно порався з ременем на ковзані.

Якщо Еден врятує його — добре, якщо ні, то з одним ковзаном він все одно не зможе ні захищатись, ні тікати. А все інше — справа Едена.

Еден аж кричав від злості, бачачи хижака, що мчав на друга. Він напружив всі сили, щоб перетяти шлях вовку. А той, поглядаючи на Едена, біг у напрямі надійної здобичі.

Ще один вовчий стрибок, ще один поштовх ковзанами, і на відстані півсажня від Леоніда на льоду зчинився двобій: вовк і людина покотились клубком; тут нога, там розтріпаний хвіст, тут рука в рукавиці, там закривавлена клацаюча паща. Вони зчепилися; один різав, другий кусав, один діяв ножом, другий — зубами, кігтями; вони котились по льоду, і зверху опинявся то один, то другий.

Нарешті Еден підвівся. Його ганджар був аж по держак закривавлений, кожух розірваний. Вовк лежав на льоду поштриканий, порізаний і в останніх судорогах з піною в пащі клацав зубами.

— З цим покінчено! — крикнув Еден, ставши на ковзани.

— І в мене все готово! — відповів Леонід. Ковзани знову були прикріплені.— Дякую, друже мій.

І простягнувши один одному руки, вони знову поїхали, прямуючи до стовпа диму, що виднівся вдалині.

Еден глянув назад.

— Дивись, вовки відстають.

Леонід теж озирнувся.

— Еге ж.

Велика згряя вовків, ніби вагаючись, уповільнила біг.

— Вони порозумнішали,— сказав Еден.

— Мабуть, не те,— відповів Леонід.— Ти чуєш гіркий запах диму? Очевидно, на вогонь поклали сиру вовчу шкуру; вовки цього не люблять, тому й відстають. Тепер ми можемо спокійно йти собі. Там, мабуть-таки, козацький сторожовий пост.

Юнаки спокійно прямували собі по льоду. Хижачи ще навздогін їм трошки повили і припинили переслідування. Двоє паничів, сміючись, перегукувались: «Це був веселий день».

Незабаром вони побачили козацький сторожовий пост: дерев'яну хату на льоду, яка служила станцією для державної пошти. На березі були й стайні для коней, і ряд тимчасових хатин для рибалок, які в цю пору року ловлять під водою осетра і білугу.

На березі палало велике вогнище, дим від якого сповнював усю місцевість різким неприємним запахом. Навколо вогнища сиділи люди.

Еден ішов на кілька сажнів попереду Леоніда. Наближаючись до сторожового поста, він мчав прямо до вогнища.

Чи він не почув, чи не зрозумів, що йому кричали люди, які сиділи навколо вогню, але він їхав прямо на них.

А люди шосили кричали йому, щоб зупинився або змінив напрям.

Леонід зрозумів вигуки і перелякано крикнув другові:

— Стій!

Але вже було пізно.

В цю ж мить Еден зник з очей.

Рибалки вирубали в льоду велику ополонку, щоб ловити рибу. Ці ополонки час від часу замерзають — вкриваються тонким шаром льоду. Еден ускочив саме в одну з таких ополонок і відразу ж пішов під лід.

З берега пролунали вигуки жаху.

Леонід не кричав. Він різко загальмував.

— І я з тобою,— буркнув він крізь зуби. І швидко скинув чоботи разом з ковзанами, миттю роздяг кожу-ха і стрибнув під лід за другом.

Леонід був досвідчений плавець. Він поринув у воду з відкритими очима і добре бачив, що діється під льодом. Повз нього пропливали туди й сюди підводні жителі, з хребтами, як пила, з витріщеними очима, з плавцями, схожими на віяло, із шкірою, мов панцир: водяні чудовиська.

Багато їх тут копошилося біля ополонки, прагнучи свіжого повітря; тисячі дрібних рибок штовхали спинами і головами одна одну, за ними ганялися стозубі зажерливі страхіття — водяні вовки.

Леонід ніде не бачив друга.

Спустився ще нижче. Там від напруги вже заболіли очі; крізь кілька сажнів води і товстий шар льоду ледве проходило світло.

Продовжуючи шукати, він опустився аж на дно, поки ногами не торкнувся щебеню. Він дивився за течією води.

В думках весь час вигукував: «Еден! Еден! Де ти?»

Про щось згадавши, зробив кілька кроків проти течії і нарешті побачив постать, що стояла на дні.

Це був він.

Еден стояв перед ним на дні так, як і пірнув під воду,— із схрещеними руками, обличчям угору. Важкі ковзани на ногах не давали йому впасти, а інерція бігу трохи понесла його по течії.

Леонід швидко схопив Едена за волосся і, відштовхнувшись ногами від дна, піднявся вгору.

Але куди?

Над ними суцільне страшне склепіння з одним тільки отвором, через який можна вилізти на поверхню.

Він згадав про це тоді, коли вдарився головою об льодову стелю завтовшки близько двох футів, яка тяглася від одного берега до другого.

Де ж ті двері на поверхню?

Шукаючи під водою друга, він зовсім втратив орієнтацію і тепер не бачив над собою нічого, крім нескінченного прозорого зеленуватого склепіння смерті.

Йому спала рятівна думка: треба відштовхнутись від льоду, бо лід може притягти його до себе на всю довжину тіла, а тоді край! Він спустився знову вглиб.

І тоді видихнув повітря.

Він подумав, що повітряні бульки шукатимуть виходу з води і покажуть йому шлях до отвору.

Бульки, немов скляні м'ячики, піднімалися вгору. Але жодна не вийшла з-під льоду: всі прилипли до стелі.

Леонід спустився ще нижче і видихнув ще трохи повітря. Одна з бульок кривою лінією піднімалася вверх, як провідна зірка, і раптом зникла.

Вона вийшла на волю.

Леонід, уже знаючи тепер напрям, зібрав останні сили й відштовхнувся.

Саме вчасно, бо для третього видиху вже не вистачило б повітря, це був би його останній видих.

Тонкий лід біля ополонки затріщав. Рибалки й козаки, що прибігли сюди, побачили, як з води виринає голова.

Миттю вони схопили Леоніда гаками за одяг.

Леонід, перш ніж сам виліз, правою рукою підкинув угору друга.

— Рятуйте його! — скрикнув він і глибоко вдихнув повітря.

Люди витягли обох на край ополонки.

Еден лежав нерухомо із заплющеними очима і стиснутими губами.

— Десять тисяч карбованців тому, хто привезе лікаря, — прохрипів у розпачі Леонід.

Один сивий рибалка підняв голову Едена і поклав її собі на коліна.

— Я, пане, й без десяти тисяч карбованців поверну йому життя. Треба роздягти його і покласти на сніг. Але я повинен тобі сказати, пане: те, що ти оце зробив заради свого друга, не скоро хтось повторить.

Леонід підняв Едена і помчав з ним до берега, поклав його на сніг і взявся за діло.

Люди радили йому спершу переодягнутися в сухе біля козацького вогнища.

— Ні, я переодягнуся тоді, коли побачу його очі відкритими.

Все на ньому заледеніло.

ДВОЄ ІНШИХ

Покиньмо на певний час юнака, який лежить голий на російській сніжній рівнині просто неба і якому смирні чужі кріпаки розтирають задубілі члени; хай його єдиний друг чекає, коли ворухнуться посинілі вуста, мертві вії, щоб запитати: «Чи ти бачиш ще свої зірки?»

* * *

«Мадьяр Кіраль»¹ на той час був одним з наймодніших готелів у Відні. Його особливо охоче відвідували угорці — цивільні і офіцери.

По сходах другого поверху готелю піднімався молодий гусарський офіцер — вродливий, стрункий юнак; його широкі плечі і тонку талію туго обтягувала форма. На повному рожевому обличчі стирчали по-молодецькому підкручені гострі вусики, які носили лише гусари. Козирок його ківера закривав очі.

Голову він тримав з такою пихою, ніби у всьому світі він був єдиний гусарський капітан.

Коли офіцер піднявся на другий поверх, його увагу привернула сцена в коридорі, що вів до бічних кімнат.

Сивий чоловік з чисто виголеним обличчям і в довгому плащі сердито сварився з трьома офіціантами і однією покоївкою.

Офіціанти і покоївка щось казали йому з найглибшою покорою й шануванням, за що літній пан ще більше сердився і лаяв їх і по-угорському, і по-латинському.

Коли старий пан побачив гусарського офіцера, який зупинився, почувши шум, він гукнув (не допускаючи й думки, що гусар цей не угорець):

— Будь ласка, дорогий пане офіцер, підійдіть сюди й поясніть мою справу цим дурням, бо вони нічого не розуміють.

¹ Угорський король.

Гусар підійшов і зрозумів, що цей пан — священик.

— У чому справа, патер?¹

— Та справник записав мені в паспорт, правда, по-латинському, мій титул: «Verbi divini minister», що означає «Слуга слова божого», і ось на митниці, як тільки я показав паспорт, чиновники почали титулувати мене, «reg minister», а потім носій, візник — усі величають мене, передаючи з уст в уста, що я «reg exellencia», мало не б'ють носами об землю і марно витрачають на мене слово exellencia! А потім відчиняють передо мною найкращі кімнати. А мені це не потрібно, я бідний священик і прибув сюди, у Відень, не на гулянку, а тому, що змушений був. Дуже вас прошу, поясніть цим шахраям; я не вмю говорити по-німецькому, в наших краях не говорять цією мовою, а вони ніякої іншої не знають.

Гусарський офіцер посміхнувся.

— Які ж мови, мій патер, ви знаєте?

— Ну, по-латинському, по-грецькому, по-гебрецькому² та, мабуть, і по-арабському.

— Ну, з ними тут далеко не заїдете,— сказав гусарський офіцер, посміхаючись. Потім щось тихо запитав у старшого офіціанта, а той у відповідь підморгнув, показуючи головою на вищий поверх.

— Ви заходьте до своєї кімнати, патер мій; я за чверть години повернуся і тоді влаштую ваші справи з обслуговуючим персоналом готелю, а тепер поспішаю, бо на мене чекають.

— Але ж моя справа більш екстренна,— сказав священик і схопився за китицю на шаблі офіцера, щоб часом той не пішов.— За те, що я тільки увійду до цієї гарної кімнати, мені треба буде заплатити п'ять форинтів.

— А моя справа все-таки більш нагальна, мій патер,— пробував вирватись офіцер,— бо нагорі на мене ждуть п'ятеро товаришів, один з яких хоче зі мною битися, і я не можу примусити їх чекати.

Ці слова так налякали священика, що він відпустив китицю шаблі офіцера.

¹ Святий отець, священик.

² По-єврейськи.

— То ви йдете оце на дуель? Покиньте, навіщо вам ці дурниці!

Офіцер, посміхнувшись, потис руку старого священика.

— Ну гаразд, чекайте на мене спокійно, святий отче. Я скоро буду тут.

— Глядіть, щоб вас не зарізали, пане! — вражено гукнув услід йому старий священик.

— Я й сам про це потурбуюсь! — відповів гусар і весело побіг на третій поверх.

Старий священик вже не пручався, коли його заводи́ли в кімнату на першому поверсі. Вся ця банда уперто називала його паном міністром.

— Ну, тут непогано! — подумав він, окинувши поглядом кімнату; ліжко, з шовковими завісами, фарфорова піч,— тут не менш як п'ять форинтів доведеться платити за добу, якщо не шість.

А скільки дармоїдів!

Один кельнер приніс його речі, другий — миску, третій — прилад для роззування чобіт. І всі сподівалися на чайові як від *excellent's*.

І підлогу теж недарма натерли так блискуче.

Оце міркуючи і прикидаючи, скільки приблизно коштуватиме один такий нещасний панський день у Відні, він раптом почув над головою тупіт ніг і брязкіт шабель.

Вони дуелюють саме над його головою.

Грюкіт, тупіт! Удари, брязкіт! Метушня!

Мабуть, по-справжньому б'ються.

Метушня тривала п'ять-шість хвилин. Бідолаха священик не знав, куди й подітися в цей час, хотів був покликати з вікна на допомогу, але згадав, що тоді можуть його обвинуватити, що й він порушує порядок у цьому тихому місті. Потім надумав вибігти до них і прочитати їм з п'ятдесят другого вірша XXVI частини Святого Матвія: «Поклади свою шаблю на місце, бо хто береться за зброю, від зброї й загинути мусить!» Але брязкіт зброї і тупіт над його головою раптом самі припинилися; за кілька хвилин він почув дзенькіт шпор та обережні кроки, що наближались до його кімнати, і коли двері відчинилися, він побачив, на превелику свою радість, того самого офіцера-гусара цілого і непошкодженого

Старий поспішив до нього, помацав йому руки,

груди, щоб переконатися, чи все ж таки не завдали йому якоїсь шкоди.

— Ну, не порізали вас?

— Та що ви, патер, безумовно, ні.

— А як же тоді? Ви самі порізали противника?

— Той дістав один удар в обличчя.

Священик злякався:

— А це не дуже боляче йому?

— Та ні. Він зрадів, як дурень шапці¹.

Священикові такий жарт не сподобався.

— Ой, ой, як ви можете такі еретичні речі робити?

Через що ви побилися?

— Преподобний отче, може, ви вже чули колись такий жарт, як два офіцери посварились, бо один з них запевняв, що сам збирав в Італії з дерева сардельки, а другий не повірив, і вони схопилися за шаблі; один з них дістав удар в обличчя і тоді згадав, що насправді то були капарі², а не сардельки. От і уявіть собі щось подібне.

— Та невже через таку дурницю б'ються пани?

— Приблизно, що так. Я оце прибув до полку, мене з лейб-гвардійця висунули зразу в капітани, і тепер я мушу побитись з усіма, аж поки мене не заріжуть або не звикнуть до моєї присутності серед них. Такі вже тут звичаї. Та поговоримо краще про ваше лихо. Ви сказали, що прийшли сюди не для розваги, а тому, що змушені були. То розкажіть же, який вітер приніс вас сюди?

— Якщо ви будете такі ласкаві і послухаєте про моє лихо, то я ще й подякую. В цій країні я зовсім чужий, немає навіть у кого запитати, куди йти. А мене викликали на «ad audiendum verbum».

— О мій патер! Це важка справа! Кого ви образили і чим?

— Ну, що ж, розповім усе з початку до кінця, так, як воно є. Бачте, у вас, пане, таке хороше, чесне обличчя, що в людини виникає до вас велике довір'я. Я пастир душ на рівнині; у мене там були деякі суперечки з поміщиком. Ви знаєте, він був великим олігархом, а в

¹ В Австрії і в Німеччині молоді дворяни вважали честю носити на обличчі шрами від шаблі, одержані під час дуелі.

² Рослина, плоди якої придатні для їжі.

мене є дещо від куруців¹. А крім того, між нами були ще й невеликі сімейні суперечки: у поміщика був кавалер син, а в мене — гарна дочка. Я собі подумав, що дочку даром не віддам, а поміщик вважав, що для нього так, як я хочу, дуже дорого, і тому відіслав свого сина в Росію. Ну, за цим нічого жаліти. Але згодом вельмишановний пан пішов з цієї земної юдолі, і за християнським звичаєм влаштували похорон. Після проповідей я сказав над його труною молитву. Щоправда, говорив я не дуже приємні речі, але звертався до бога, а не до людей. І тепер за цю молитву земні володарі тягають мене: викликали вже на консисторію, на комітатський суд — як еретика, як підбурювача. Вигнали мене зі служби. Але ще й цього їм замало; викликали мене, сам не знаю куди, не знаю до кого, щоб відповісти за образу його милості. А подивіться-но, пане, і будьте моїм суддею, ота молитва у мене в кишені, прочитайте, чи знайдете в ній хоч словечко, за яке мене можна вважати *perduellis*²?

У старого тремтіли вуста, так він засмутився від цієї думки, і його блискучі очі наповнились слізьми.

Молодий офіцер узяв зім'ятого папірця і прочитав. Священик спостерігав за його обличчям, щоб вгадати, який вплив справить на нього прочитане.

— Ну, пане, що ви на це скажете? Чи ви засудили б мене за те, що я так сказав?

Юний офіцер склав святе писання, повернув його старому і зворушливо сказав тихим голосом:

— Я б вас не засудив.

— Ну господь вас благословить за це. Хай би ви були моїм суддею.

Авжеж, саме юний офіцер цієї хвилини був «суддею» старого, бо він був сином того чоловіка, про якого говорилось у молитві.

— Я вам хочу дати одну добру пораду, пане преподобний, — сказав юнак. — Насамперед, залишайтеся тут, поки вас не викличуть. Не біжіть ні до кого і нікому не скаржіться на своє лихо. За те, що вам закидають, карати вас не можна, а коли ви подумаете захищатись, то

¹ Повстанці початку XVIII ст. в Угорщині.

² Зрадник батьківщини.

я не ручуся, що замість захисту ви не накличете на себе кари.

— А що ж мені робити?

— Сидіть і не робіть нічого. Якщо пришлють по вас, ідіть, куди вестимуть. Де зупинять вас, станьте. Що говоритимуть, слухайте. Тримайте рот міцно закритим, а коли побачите, що вже перестали говорити, вклоніться; старайтесь позаду знайти двері і повертайтеся додому. А кожному зустрічному, про що б він не питав, не відповідайте.

— Але тоді мене вважатимуть за дурня.

— Повірте мені, з таким паспортом можна об'їхати багато місць на цьому чудовому світі.

— Ну добре, послухаю вас. Аби тільки це не затяглося надовго, бо Відень дорогий.

— А про це не турбуйтеся, святий отче; якщо вас вікликали сюди проти вашої волі, то хтось неодмінно повинен відшкодувати ваші витрати.

Старий дуже здивувався. Він хотів би знати, хто ж той «хтось».

— Я повинен іти в своїх справах. Ну, хай господь вас благословить, мій патер.

Священик хотів був подякувати, але офіцер нашвидку потис йому руку і квапливо вийшов.

Після того офіціант приніс преподобному панові каву з молоком.

Старий священик дарма запевняв його, що не звик снідати в такий час, німець все-таки залишив каву і, задкуючи, вийшов, сиплючи компліменти.

Старий похитав головою. Якби це й йому вдалось отак задом виходити у двері, весь час низько кланяючись!

Оскільки кава лишилась у кімнаті і однаково треба буде за неї платити, то вже краще випити її. Кава припала йому до смаку.

Хай би скоріше прийшов кельнер і забрав порожній посуд, бо коли часом розіб'ється хоч одна з цих дорогих красивих чашок, то це дорого коштуватиме.

Як тільки він подумав про це, повернувся офіціант за порожнім посудом. Преподобний отець вже запам'ятав одне німецьке слово і зразу ж застосував його.

— Bezahlen!¹

¹ Платити.

І зразу ж витягнув з глибокої кишені довгий в'язаний гаманець, який колись йому подарували на день народження і в якому дзвеніли зібрані за довгі роки п'ятачки. Він вирішив заплатити. По-перше, тому, що не любив і години бути боржником, а по-друге, і головним чином — щоб після цього першого куштування кави хоч приблизно уявити собі арифметичну пропорцію, в якій будуть збільшуватись денні витрати.

Та як він здивувався, коли офіціант, ввічливо посміхаючись, виразними жестами відмовився від грошей і запевнив преподобного отця, що «*schon bezahlt*»¹.

«Той офіцер все-таки мав рацію,— подумав патер.— Він справжня людина! Шкода, що я не спитав, як його звать. Але хто ж це платить за мене?»

А той «хтось» був саме Ріхард Барадлаї, який дав старшому офіціантові два золотих і наказав, щоб старого пана обслуговували з повагою, а він оплатить всі витрати.

Після того молодий офіцер пішов ще на військовий манеж і цілу годину вольтижував, тренувався в боротьбі на коні проти шаблі і списа (його били та й він бив), зламав при цьому держак списа, змучив коня, а коли це йому надокучило, він ще з годину погуляв по *glasic*², заглядаючи під капелюшки дам, і, нарешті, перед обідом пішов на свою квартиру.

Він жив високо, аж на четвертому поверсі, в маленькій квартирі з двома виходами; квартира складалася з їдальні і спальні, а навпроти, через коридор, була розташована кімната для слуг і маленька кухня.

Слугою його був старий гусар, якого він звав пан Пал.

І він мав цілковиту рацію, коли називав так слугу, бо пан Пал більше йому наказував, ніж він панові Палу.

Це був шістдесятирічний чоловік, але все ще рядовий і все ще нежонатий. Він закінчував уже четвертий строк служби і носив мідну пам'ятну медаль, якою нагороджували витязів наполеонівських походів; його вуся — і тепер тричі підкручені, як пара великих штопорів — грізно стирчали, немов носії слави хазяїна; кожна

¹ Вже заплачено (нім.).

² Насип перед ровом замка.

волосина була ще на місці і не втратила чорного кольору, а по його ногах видно було, що він верхи на коні побував в Парижі, Неаполі і Москві.

— Ну, пане Пал, що сьогодні на обід? — запитує прибулий додому капітан, знімаючи шаблю і вішаючи її серед іншої зброї, де були прекрасні античні фрінгії¹ і ганджари.

Пан Пал, між іншим, і куховар.

— Та «грецький читач»,— відповів пан Пал із смисловою флегматичністю.

— Це, мабуть, хороша річ,— сказав капітан,— а що в ньому варилося?

— «Ангельський черевик».

— О, це прекрасна їжа! Ви накрили для мене, пане Пал?

На це пан Пал з ніг до голови оглянув молодого хазяїна.

— То вже знову дома будемо обідати?

— Якщо дасте, пане Пал.

— Гаразд,— сказав Пал і заходився накривати стіл: це була проста операція. Червону скатерть із синіми квітами він перевернув на столі на другий бік, і вона перетворилась у синю з червоними квітами, потім поставив на неї фарфорову тарілку, поруч поклав столовий прибор — античну срібну ложку, а також ніж та виделку з ручками, виточеними з оленячих рогів. Все це пан Пал повитирав кінчиком скатерті. Крім того, на стіл була поставлена стара пляшка з-під шампанського, що-правда, наповнена свіжою криничною водою.

Капітан підсовує стілець до столу і весело сідає на нього, широко розставивши ноги.

А пан Пал, схрестивши руки, каже йому:

— Уже знову немає в нас жодної копійки, чи не так?

— Немає, немає, пане Пал,— сказав Ріхард, почавши ножем і виделкою вибивати на тарілці найновіший *carfenstreich*².

— Адже ж я ще сьогодні вранці бачив у кишені вашого жилета два золоті.

Ріхард, сміючись, махнув рукою.

«Та де вже їх знайдеш!»

¹ Прямі шаблі.

² Відбій (нім.)

— Чудово! — пробурмотів старий слуга. Він схопив пляшку з водою, що стояла перед його паном, і вийшов. Десь розжився вина, приніс назад пляшку, поставив на стіл і знову розпочав своє.

— Напевно, розтратили на букет для якоїсь гарної дівчини? Або пропили з друзями? Чудово!

Він розшукав у буфеті оббиту по краях миску. Потім з філософським спокоєм сказав:

— Між іншим, замолоду і я таким був.

Пал вийшов і скоро повернувся з мискою, з якої йшла пара.

«Грецький читач» — це добре заправлена квасоля, а виварений «ангельський черевик» — свиняча нога.

Старий гусар приготував це для себе, але якщо й поділити на двох, то вистачить обом.

Ріхард у доброму гуморі заходився їсти солдатську страву. Здавалося, що він ніколи не їв нічого смачнішого.

Старий гусар тимчасом стояв за стільцем, хоч тарілки не треба було міняти, бо другої страви не було.

— Ніхто мене не питав? — звернувся Ріхард до пана Пала.

— Гм, чи не питав вас хтось? Та чому ні?

— А хто?

— Передусім покоївка тієї актриси, не блондинка, а друга, кирпата. Принесла букет і лист. Букет у кухні на вікні, в глечику; покоївку ми нагородили смачним поцілунком, а листом розпалили піч.

— На якого ж біса ви розпалювали піч листом?

— Бо в ньому було написано, щоб пан капітан дав їй грошей.

— А звідки ви це знаєте, пане Пал? Адже ви не вмієте читати?

— Я по запаху довідався.

Ріхард весело розсміявся.

— А ще хто був?

— Торговець кіньми Гоніглендер. Привів того жеребця, що коштує дві тисячі форинтів, на якому ви хочете красуватися на кавалькаді перед герцогинями.

— Ну й що?

— Ах! Та це ж кінь не для вас! Це для живодера! Я сів на нього, трошки стис його коліньми, і всі чотири ноги під ним затремтіли. Ця тварина лише для того, щоб

на неї дивитись, а не їздити. Я вигнав коня й хазяїна з подвір'я. Не вартий і чотирьохсот форинтів.

— Це вже ви погано зробили, пане Пал! Мені потрібний буде кінь; а чотирьохсот форинтів у мене й справді немає.

— Але ж,— сказав пан Пал, підкрутивши кінчик вуса,— я вигнав їх тільки так собі, вони ще приїдуть.

Ріхард змушений був повернути все це на жарт.

— А ще хто був?

— Панич.

Пан Пал так називав звичайно тільки одну людину.

— Молодший брат? А йому чого треба було?

В цей час пан Пал робив дуже важливу справу, а саме: він вистругував своєму панові великим бараняйським¹ ножем зубочистку з тріски. Нарешті закінчив своє діло.

— Будь ласка, зубочистка.

— Що ж говорив брат?

Пан Пал почухав собі вухо і потилицю.

— Він сам розкаже,— кисло відповів Пал, забираючи зі столу залишки їжі.

Немов здогадавшись, що його тут згадують, до кімнати увійшов панич.

Наймолодший Барадлаї був худорлявий, слабкий хлопчина з дитячим обличчям, на якому застиг удавано приязний вираз. Голову він тримав високо не від пихи, а тому, що носив на носі пенсне. Коли потискав руку брату, Ріхард мимоволі згадав, що певному колу чиновників вищої урядової канцелярії дано розпорядження з усіма *ex offio*² поводитися ввічливо.

— Сервус³, Єне, що ти приніс?

Єне старався говорити з усією щирістю, на яку тільки був здатний.

— На цей раз справді щось приніс. Чи не можна, щоб пан Пал вийшов?

— Пане Пал, ідіть обідати.

А пан Пал, користуючись своїм неписаним правом, учинив опір:

— Піду, коли приберу зі столу!

З цим треба було примиритись.

¹ Бараня — комітат в Угорщині.

² Тут: по службі (*латин.*).

³ Фамільярне привітання — здоров був.

— Закури поки, старина,— частував брата Ріхард.

— Дякую, твій тютюн для мене дуже міцний.

— Боїшся — його високоблагородіє відчує, що ти куриш тютюн, привезений контрабандою? — пожартував Ріхард.— Ну, вже пан Пал вийшов, можеш говорити.

— Я хотів сказати тобі, що одержав листа від матері.

— Я теж.

— Пише добра мама, що подвоїть щомісячну суму грошей, щоб я міг обладнати свою квартиру відповідно до свого суспільного становища, і переказала мені тисячу форинтів.

— А мені мама пише, що коли я й далі так витрачатиму гроші, то розтринькаю всю спадщину, а тому вона ні грошей не даватиме, ні боргів моїх не сплачуватиме.

— А для мене це погано. Бо якщо я тепер почну багато витрачати, начальство моє це відразу помітить. Ти навіть і не уявляєш собі, яка погана репутація створюється у того, кого запідозрюють, що він живе на широку ногу. На моїй службі тільки той може йти вгору, хто цілком залежить від начальства. А коли якийсь dandy¹ житиме у квартирі, кращій, ніж дозволяє його платня, або краще живе, ніж його начальник, того зразу оголосять дилетантом, і він втратить довір'я. Отож я й не знаю, що робити!

— А я вже знаю, що робити. Я не можу заощадити на тому, що всі бачать. Я скрізь повинен бувати і в усьому брати участь. Ось чому я буду заощаджувати на тому, чого ніхто не бачить.

— А що це таке, що ніхто не бачить?

— Те, що я їм. Те нікому не видно. Якщо я сяду на підвіконня з зубочисткою, то хто знатиме, чи я обідав у ресторані «Хет Валасто»², чи мене вдома нагодував пан Пал «грецьким читачем» і «ангельським черевиком»?

— Знаєш, Ріхарде, я прийшов до тебе, щоб віддати тобі половину тих грошей, що прислала мати.

Сказавши це, Єне зняв з носа пенсне, щоб брат міг краще бачити його очі.

А той байдуже жував зубочистку.

— З відсотками даєш?

¹ Світський гультай (англ.).

² «Сім Курфюрстів».

Єне знову надів пенсне і шморгнув носом.

— О, не жаргуй.

— Отже, ти віддаєш мені гроші, щоб я допоміг тобі їх розтратити, бо ти на цьому не розумієшся? Що ж, я зроблю для тебе й цю послугу.

— Я думав, що тобі вони будуть корисніші,— сказав Єне і, вийнявши з кишені задалегідь підготовлені гроші, сунув їх в руку брата, разом потискуючи її.

Ріхард навіть не подякував. Хай брат дякує йому за те, що він узяв їх.

— А потім я повинен тобі ще щось передати,— сказав Єне з удаваною байдужістю.— Запрошення на застрашній вечір до Планкенхорстів.

Ріхард, спершись на лікті, з уїдливою посмішкою подивився на брата.

— А з якого це часу ти став конферансьє на вечорах Планкенхорстів?

Єне зніяковів і ухильно відповів:

— Вони наполягали, щоб я тебе особисто запросив від їх імені.

Ріхард голосно зареготав.

— Ось де ті відсотки!

— Які ще там відсотки?— спитав Єне, обурено підвівшись з місця.

— А ось які: ти залицявся б до Альфонсіни, коли б на твоєму шляху не стояла її мати, яка вважає тебе ще за дуже незначну людину. А мадам Антуанетта ще й сама з деякими претензіями: адже їй не більш як тридцять шість років і, якщо повірити її зачісці, ще й вродлива жінка. Коли я був угвардії, то багато разів танцював з нею на великосвітських вечорах і балах і не раз впізнавав її під доміно, коли вона називала мене своїм знайомим.

Все це ти добре знаєш і думаєш собі: «Візьму, мовляв, з собою брата для сміливості». Ну, гаразд, братіку. Не лякайся, не віддам тобі твоїх п'ятсот форинтів. Хоч це й великі відсотки, але я буду твоїм підбадьорювачем. Сідай на мої плечі: поки ти затуркаєш голову дочці, я затуркаю матері.

— Але прошу тебе! — крикнув Єне тепер уже справді роздратовано.— У мене там цілком чесні наміри.

Ріхард провів середнім та вказівним пальцями по носі і знизав плечима

— Та біс з ними!.. Як на мене, то можеш одружитись з обома.

— Але прийдеш?

— Друже мій, аякже! Вестріє ¹, і той не одержував більше п'ятисот форинтів в один вечір за те, що... танцював.

— Ну, не кажи мені грубощів. А то розсерджусь на тебе, і ніколи більше моєї ноги тут не буде. Гроші свої я поділив з тобою, як з братом, та й ти б так зробив в аналогічних обставинах. А відносно того, щоб ти прийшов на вечір, то я прошу тебе як доброго друга, бо це зараз *extra instantia* ².

— Ну, гаразд, старина. Не гнівайся. Піду з тобою, куди хочеш. А коли вже справа *extra*, то й у мене є свої умови. Слухай-но.

— Я слухаю.

— Якщо хочеш, щоб я пішов на вечір до Планкенхорстів, виконай моє бажання: поговори із своїм вельможним начальником, щоб того бідолаху священика, якого сюди викликали на *ad audiendum verbum*, відпустили з миром додому. Ти добре знаєш — це наш священик з Немешдомба, якого переслідують тепер за оту похоронну молитву.

— Звідки ти це знаєш? — запитав Єне вражено.

— Та якось уже дізнався. Це чесний, тихий чоловік, дайте йому спокій.

Обличчя Єне набрало офіційного виразу.

— Але, наскільки мені відомо, канцлер дуже погано настроений проти нього.

— Та годі вже балакати про ваших великих людей. Багато я вже їх бачив *masculini et feminini generis* ³, — в різних капотах, які тільки можеш собі уявити. Я знаю добре, що й вони так само їдять, п'ють, позіхають, хропуть, як і всі люди. Ти мене не злякаєш ними. Начальник твій наморщить лоба, гримне на безневинного деліквента ⁴, а потім, коли відпустить його, посміхається: мовляв, як я його налякав. Той священик — чесний чоловік. Трошки балакучіший, ніж треба. Проте він вірний

¹ Відомий танцівник паризької опери, італієць за походженням.

² Виняткове прохання (*латин.*).

³ Обох статей.

⁴ Обвинуваченого.

божий слуга. Відпустіть його з миром додому: нехай і далі пасе вівці господні!

— Ну, гаразд, скажу про це його високопревосходительству.

— Дякую, а тепер сідай і вип'ємо могорич за цей святий мир. Пане Пал!

Пан Пал з'явився миттю.

— Ось десятифоринтова банкнота. Принесіть дві пляшки шампанського. Одну нам, одну собі!

Виходячи з кімнати, пан Пал похитував головою і бурмотів про себе:

«Я теж таким був замолоду».

РІЗНІ ЛЮДИ

Вечори у домі Планкенхорстів були досить відомі у Відні.

Прізвище Планкенхорст звучало непогано, йому бракувало тільки баронського титулу. Проте вдову називали баронесою, бо вона такою й була за походженням. Цим титулом залицяльники вшановували і дочку. Я, правда, точно не знаю, до якого покоління це поширюватиметься на жінок.

Планкенхорсти живуть у власному особняку в центрі міста, будинку, що у Відні всім відомий. Це була старовинна кам'яниця, збудована ще в стилі часів Марії Терезії; приміщення на першому поверсі були здані в оренду під магазини.

Вони жили на широку ногу, але влітку ніколи не виїжджали до свого маєтку; зимовий сезон теж проводили у Відні.

В гостях у них бували представники найвищих кіл, та й самих Планкенхорстів можна було зустріти в найкращих домах. Проте їх компанії шукали більше чоловіки, ніж жінки. Барони, що стояли на перших східцях ієрархії титулів, герцоги, що високо піднялися по драбині знатності, часто простягали руку приємній Антуанетті, щоб супроводити її до буфету, а також милій Альфонсіні, запрошуючи її до танцю. А коли герцоги влаштували бали-маскаради, обидві пані Планкенхорст не були відсутні на них. Проте не чути було, щоб якийсь

барон або герцог прагнув до якихось серйозних зв'язків з цією сім'єю.

Було відомо, що на їх вечорах буває багато гостей і часто тут завершуються державні і любовні інтриги. Але впадало в очі, що на вечорах збиралась все-таки не та компанія, в якій звичайно бували самі Планкенхорсти. У них не можна було зустрітися з такими людьми як Седлницькі, Інзагхі, Аппоні, в кращому разі тут бували тільки їх радники та секретарі. Герцогів Віндішграца і Коллоредо ніхто не шукав у них, але тут були присутні відомі люди з чесним обличчям, з прикрашеними нагородами грудьми, військові із золотим коміром,— здебільшого молоді, життєрадісні офіцери і знатні лейб-гвардійці. Жіноча частина була теж старанно підібрана: за рангом, за посадою батьків чи чоловіків, а також дами і панночки, знатні за походженням.

А щодо поведінки, то коло відвідувачів було бездоганне й цілком дотримувалось правил пристойності і законів вищого світу. А якщо взяти до уваги вимоги, які ставляться взагалі до вечорів, то в Планкенхорстів була перевага: в елегантній компанії можна було почувати себе невимушено. Такий збіг не завжди буває; здебільшого трапляється, що або людина гуляє невимушено, а компанія не елегантна, або ж гуляє в елегантній компанії, але безнадійно нудьгує.

У Планкенхорстів обидва ці фактори сполучались.

І все-таки, коли о дев'ятій годині вечора Єне в бальному вбранні зайшов за Ріхардом, щоб відвезти його туди, брат був ще зовсім не одягнений; він лежав на дивані і читав якийсь роман.

— Ти не готуєшся до вечора?

— До якого вечора?

— До Планкенхорстів.

— Диви, зовсім забув! — сказав Ріхард і скочив з дивана.— Гей, пане Пал!

— Скажи, Ріхарде, чому ти цураєшся цих людей? Вони такі ласкаві, такі ввічливі до нас, у них можна так добре погуляти.

— Ну, що таке? — обізвався в дверях пан Пал.

— Заходьте, пане Пал, і поголіть мене! — звернувся Ріхард до старого. Пал був у нього не тільки кухарем, а й циркульником.

— Я вже давно хотів вам сказати, чому не готує-

тєсь,— пробурмотів старий.— Якби я не пам'ятав про все, то ви забули б про половину своїх справ. А вже й тепла вода приготована. Ну, сїдайте.

Ріхард дав себе посадити на стілець і зав'язати шию рушником.

— А чому ти не відповідаєш на моє запитання? — докоряв Єне, поки пан Пал збивав мило.— Чому ти цураєшся Планкенхорстів?

— Грім його знає! — відповів Ріхард.— Такі пихаті люди.

Єне самовпевнено посміхався.

— Я б цього не сказав.

— Ну, вище підборідок,— крикнув пан Пал на свого хазяїна і почав намилювати його обличчя.

А коли обличчя було намилене аж до країв рота і пан Пал почав гострити на ремені бритву, Ріхард сказав братові:

— Слухай-но, Єне! Одного разу у Венеції я зустрівся на березі моря з одним неробою, в руках у нього була довга пружина, схожа на гачок. Я запитав, що він тут шукає. «Щось на обід», відповів ледар. Був саме час відпливу, і в морському піску видно було малесенькі округлі дірки. Чоловік вийняв з кошика дрібку солі і сипнув її в одну з дірок у піску. І раптом з дірки висунув палець слимак, якого італійці називають *resce capella*. Чоловік швидко проколов його дротяним гачком і витягнув із шкаралупи. Черв'як був завбільшки як мій палець. «Ну, друже мій, це дуже бідний обід», сказав я. Той посміхався; на другий кінець дроту він начепив шпагат, потім підійшов до скелі і опустив у глибоку воду слимака, що корчився на гачку, а через деякий час витяг велику дурну *Stockfisch*¹.

— Чому ти зараз про це згадав? — запитав Єне, здивовано знизуючи плечима.

— І сам не знаю,— відповів Ріхард.

— Краше вам не розмовляти, бо ще поріжу обличчя! — гримнув на них пан Пал.— Ви, паничу, йдіть собі спокійно самі, а пана капітана я сам доставлю, коли він буде готовий. Знайдемо дорогу. Адже в будинок Планкенхорстів не треба залазити крізь вікно, по вірьовочній драбині.

¹ Риба тріска (нім.).

Єне згодився з пропозицією пана Пала і, взявши в брата слово честі, що той прийде, залишив його в руках циркульника; він побоювався, що Ріхард почне ще розповідати, чому такий дурний отой слимак, що коли його поселять, він кидає своє безпечне сховище і висовує па-лець.

Через півгодини вони справді зустрілися в залах Планкенхорстів. Єне поспішив відрекомендувати брата хазяйці дому і панночці, які негайно констатували, що вже мали щастя з ним зустрічатись. Пані Антуанетта додала, що вона дуже рада бачити в себе пана капі-тана.

Пан капітан сказав їй кілька заяжжених фраз, після чого підійшов інший гість, і він поступився перед ним місцем.

— Хочеш, я тебе тут познайомлю з деким?— спитав у нього Єне.

— О, не турбуйся про це. Я їх краще знаю, ніж ти. Отой фельдмаршал з постаттю геркулеса, який так голосно промовляє, ніби командує бригадою,— це офіцер-інтендант, який все своє життя лише зважував солдатський провіант, порціював сіно і ніколи не чув гарматних пострілів, хіба що в день народження імператора. Отой молодий герцог в окулярах, що до всіх посміхається,— це секретар директора поліції,— між іншим, дуже владний чоловік. А он той шановний банкір, який розмовляє одночасово з трьома, отой черевань, що грається ланцюжком від годинника,— це якийсь радник відділу охорони здоров'я; йому доручено відати громадськими лікарнями. А цей ласкавий маленький старий панок, який з талейранівською¹ ввічливістю вступає з усіма в дискусії, є референтом державного канцлера «über öffentliche und private Unterhaltungen»². Ота дама з кривим розмальованим обличчям, у салопі кольору кави,— це дружина банкіра Блюменберга, в якого розпутні молодчики із знатних родин беруть звичайно гроші в борг, і тому вона знає все, що діється в найвищих колах. А ось ця молода панночка, що недалеко від нас, яка, по-світському посміхаючись, розмовляє із схожим на тебе підстаркуватим юнаком,— найлютіша з шпигунок, які

¹ Талейран — відомий французький дипломат (XVIII — XIX ст.).

² В справах особистих і публічних розмов.— *Прим. автора.*

будь-коли займались торгівлею таємницями. А здається дуже милою, наївною дівчиною.

У Єне на обличчі виник кислуватий вираз. Йому стало ясно, що Ріхард не дуже поважає все це товариство.

— Куди привабливіша за всю цю компанію он та маленька покоївка, з якою я зустрівся на сходах,— сказав Ріхард, повертаючи розмову на інше.— Яка гарна дівчина! Не знаю тільки, чи звідси вона. Тільки заради неї я ходив би на ваші вечори. Коли вона пробігала повз мене, я вщипнув її за щічку, але вона так ударила мене по руці, що й досі ниє.

Ці останні слова Єне і чув і не чув, бо до них саме наближався один із знатних гостей, до якого, як він ще був здалека, треба було посміхатись.

Помітивши раптову зміну виразу обличчя брата, Ріхард повернувся, щоб дізнатись про причину цієї зміни.

Наближався високий стрункий пан. Весь він немовби складався з гострих кутів; обличчя нагадувало неправильну призму; в нього були вигнуті брови, гострий ніс, схоже на трапецію підборіддя, гіллясті гострі вуса над верхньою губою та несиметрична маленька гостра борідка під нижньою губою.

Ріхард старався пригадати, хто це.

«Той, кому брат здалека посилає посмішку, безпечно, двірцевий кур'єр при іспанському посольстві».

Але на цей раз він не вгадав: леватерська¹ наука йому не допомогла.

Цей кутастий пан привітав брата тільки так, *reg tangentem*², і пройшов прямо до Ріхарда, по-приятельському поплескав його по плечу ніжними долонями і звернувся до нього ласкаво по-угорському.

— Добрий день, мій Ріхарде, добрий день.

Ріхард холодно відповів на його привітання:

— Добрий день.

Кутастий пан смикнув себе за кінчик вуса, немовби не зовсім сподобалась йому відповідь, а Єне схвилювано прикусив губу, наче вважав себе винним у тому, що сказав Ріхард.

¹ Леватер — швейцарський письменник XIII ст. (засновник науки про пізнавання по обличчю).

² Між іншим, побіжно (*латин.*).

А Ріхард думав, що цей невідомий, який його оце називає на «ти», десь на якомусь державному канцлерському балу міг пити з ним на брудершафт і аж досі пам'ятає про це, а він до наступного ранку вже й забув його. На світі багато подібних хороших друзів.

— Ну, то як же ти живеш, га? — фамільярно запитав кутастий пан.

— Добре,— відповів Ріхард.— Бачу, що й ти не погано живеш.

Кутастому панові і це не сподобалося; тепер він уже почав покусувати купку волосся під нижньою губою, що нагадувало пензель.

— Завтра вирушаю додому, що передати від тебе мамі?

— Та хіба й ти в тих краях живеш?

На це запитання обидва кінці гострих вусів підтяглися до носа, а братік Єне удавав, ніби не слухає цієї розмови.

— Ну, що передати матері? — запитав ще раз кутастий пан.

— Цілую її руки.

На ці слова всі лінії призматичного обличчя відразу ж склалися в іншу кутову комбінацію, коли б це було на якомусь іншому обличчі, ми назвали б цю комбінацію ласкавим виразом.

— Ну, це я передам їй,— сказав кутастий пан, схопивши обома руками праву руку Ріхарда.— Будь певен, любий Ріхарде, що цей твій поцілунок я з найглибшим поклоном сам передам твоїй чарівній мамі. Я особисто.

— Ну, не треба вже з такою точністю передавати це, бо я ж не цілував тобі руку *in natura*¹.

— Угу,— буркнув собі під ніс кутастий пан і втягнув нижню губу між зуби так глибоко, що маленька борідка, схожа на пензель, мало не торкнулася вусів.

Спитати: «Може, ти не знаєш, з ким розмовляєш?»— було небезпечно, бо якщо відповідь буде «знаю», тоді все, що було досі сказано, можна розцінити як зневагу; треба якось інакше порозумітися з юнаком.

— А ти не маєш наміру з'їздити додому?

— Можливо, тоді, коли в Пешті будуть маневри і мені накажуть приїхати з моїм полком.

¹ В натурі, по-справжньому (*латин.*).

— Ти міг би взяти відпустку, якби схотів приїхати у свій комітат.

— А що я там побачу?

— Маневри,— і справжні, не Scheugefecht¹,— такі, де змагатимуться кращі сили. І ти побачив би, що існує ще боротьба, крім тієї, що відбувається на полі бою; бувають битви, в яких випробовується справжня вірність.

— Справді? З олов'яною палицею? Реставрація буде знову?

— Ні, милий друже. Зброєю закону і справедливості. З тією зброєю, з якою ваш славетний батько боровся за досягнення великої мети, боротись за яку і ви будете покликані.

— Для цього в мене немає ні грошей, ні розуму.

— Нічого, буде і те і друге. А доти, поки ви, сини славетного чоловіка, займете місце, на якому надійно стояв, незважаючи ні на які бурі, безсмертний ваш батько, доти замість вас буду там я; і на протязі всієї священної боротьби я сподіваюся витримати, якщо й не з такою залізною рукою, як у вашого батька, то принаймні з подібною залізною волею. Adieu², милий Ріхарде. Я їду ще сьогодні вночі. Adieu! Дорогий твій матері передам, що ти здоровий. З нею буду говорити зразу, як приїду в Немешдомб; навіть якщо це буде опівночі. А коли я поговорю з нею, то вона покличе тебе. Вона тебе дуже любить. Adieu, милий Ріхарде.

Кутастий пан міцно потиснув руку Ріхарду і з такою ласкавою посмішкою відійшов, ніби Ріхард наговорив йому компліментів.

Єне під кінець розмови відійшов убік, щоб не бути навіть свідком, і спробував почати бесіду з наївною панночкою, яка торгувала таємницями. А як тільки помітив, що кутастий пан відійшов від Ріхарда, він поспішив назад до нього.

— Як ти грубо поведився з цією людиною!

— Чого? — запитав той з невинним виглядом.

— Ти, по-перше, називав його гак само, як і він тебе, на «ти».

— А що робити, коли він так звернувся до мене?

— Хіба ти його не знаєш? Це Рідегварі³.

¹ Інсценування змагань з шаблями (нім.).

² До побачення (франц.).

³ Холодноградський.

— Як на мене, то хай буде і Мелегварі¹.

— Старий — найближчий друг нашої сім'ї, якого ти часто бачив удома.

— Е, якби я пам'ятав кожне обличчя, що бачив у нашому домі до восьми років, перед тим як мене віддали до військової школи! Я ж не змалював у своєму альбомі фізіономії пана Бетегварі² чи Мічодаварі³, хоч з допомогою лінійки легко міг би накреслити такий портрет.

Ене намагався відтягти брата десь у куток, щоб часом хтось не почув, що він говорить.

— Прошу тебе,— прошепотів він йому на вухо,— це дуже знатний чоловік.

— І хай собі буде!

— Це адміністратор нашого комітата.

— Ну, це вже справа самого комітата.

— Але є й ще щось... Він — майбутній наш вітчим.

— А це справа нашої мами.— Сказавши так, Ріхард повернувся спиною до брата.

Ене хотів ще щось додати, але Ріхард перервав його:

— Дай мені спокій з твоїм паном Ердєгварі⁴. Ми не для цього прийшли сюди. Залицяйся краще до Альфонсіни; зараз біля неї немає нікого, крім отого молокососа надзвичайного секретаря. Його ти вже якось зможеш відтіснити. А потім не забудь про історію з слимаком та з тріскою.

Ене жартівливо, але з докором штовхнув брата пальцем у бік.

— Який ти жорстокий! Та хто ж із нас слимак, а хто тріска?

— Надзвичайний секретар тепер — слимак, а ти — тріска, але якщо на гачок потрапить кращий від тебе жених, то ти станеш слимаком, а той буде тріскою.

Ене похитав головою і пішов усміхаючись, хоч і розсердився за такий жарт.

Ріхард цілу годину танцював, нудьгуючи в залах Планкенхорстів. У карти тут не грали. Молодих дам у цих залах було досить, і Ріхарда вважали уславленим

¹ Теплоградський.

² Хвороградський.

³ Хтозна-якийградський.

⁴ Чортоградський.

спокусником. Але він і нудьгував саме через те, що все це так легко давалося в руки. Жінки, дівчата — всі вони такі однакові.

Ріхард уже звик до свого нещастя, що в нього захоується кожна жінка: гарна і не дуже гарна, молода і старшого віку. Варто йому тільки привітатись, і йому відповідають.

Відрізнялась від них покоївка, яка вдарила його по руці за те, що він ушипнув її за щічку! Це вже для нього було щось нове.

Досі йому ще не траплявся такий чоловік, який міг би йому бути гідним противником у боротьбі; не траплялася й жінка, яка не відповідала б йому взаємністю в коханні.

Через деякий час він знову зустрівся з братом.

— Може, підеш зі мною в буфет випити чашку чаю?

— Я не проти цього.

Обличчя Єне сяяло від радості. Напевно, він добився якихось успіхів у Альфонсіні.

— Глянь-но,— сказав Ріхард, коли вони зайшли в буфет,— он моя киценька — вона роздає гостям ром і шоколад.

— Ти справді здурів! — крикнув на нього Єне.— У тебе одна помилка за одною, немов у якогось пришепелкуватого. Це ж не покоївка, а панночка Едіт, родичка Планкенхорстів.

Ріхард, приголомшений, зупинився.

— Що! Родичка? Така родичка, якій дозволяють увечері бігати вгору і вниз по сходах і роздавати гостям ром і шоколад?

Єне знизав плечима.

— Знаєш, це дочка їхніх дуже бідних родичів; Планкенхорсти терплять її у себе тільки з милості. Та вона ще зовсім дитина. Йй, мабуть, років чотирнадцять-п'ятнадцять, тому на неї і не зважають.

Ріхард глянув на брата зверху вниз.

— Значить, оця твоя хазяйка ніколи не була баронесою.

— А що вона може зробити із своєї приймачки, дочки таких бідних родичів? Не можна ж її виховати баронесою.

— Не брала б її до себе. А так що з неї буде? Ніякий пан не одружиться з нею, якщо вона на становищі

служниці, а бідний чоловік не підніметься до неї, бо вона знатного походження.

— Все це правда, дорогий Ріхарде, але все це мене не цікавить.

Ріхард покинув брата і підійшов до буфета, де панночка Едіт роздавала цукерки й апельсини.

Едіт справді була ще дитиною: рожеве кругленьке обличчя, гнучка постать, сяючі, як розпечене вугілля, очі, червоні, як корали, уста. Чорне, густе, блискуче волосся було заплетене в коси і складене на голові. Це її дуже прикрашало. Тонкі чорні брови і правильної форми ніс надавали їй палкому сміливому погляді трохи лагідності, хоч насправді вона, можливо, не була такою лагідною.

Вона зовсім добре почувала себе у призначеній їй ролі. Їй подобалась ця невимушена фамільярність, з якою ставились до неї гості; вони поводитися з нею, як з дитиною, як з кішкою. Але за це вона мала право дряпнути.

Ріхард наближався до дівчини; вона ж, замість того щоб норовисто відвернутись від нього, що після першої зустрічі на сходах було б цілком природно, навпаки, насмішувато посміхалась до нього іскристими очима; а коли Ріхард підійшов до неї, сказала йому:

— Ага! Боїтесь мене тепер, правда?

Вона вгадала. Ріхард справді чуввав щось подібне.

— Панночко Едіт! Я прошу пробачення. Але як це вам дозволяють самій ходити увечері по сходах, де буває так багато людей?

— Адже всі мене вже знають. До того ж, я ходила у справах. Ви прийняли мене за покоївку, правда?

— Я саме це й хотів сказати на свій захист.

— А хоч би й з покоївкою, то хіба можна так поводитись, га?

Цим запитанням вона поставила Ріхарда у скрутне становище: він не знав, що відповісти.

— Ну, а тепер кажіть, чого ви хочете, і йдіть у танцювальний зал, там уже чекають на вас.

— Не треба мені, панночко, ні мигdaleвого молока, ні лимонаду, а дайте мені найменший пальчик вашої руки на знак того, що ви на мене не гніваєтесь.

— Ідіть, ідіть, не дам вам своєї руки, бо у вас рука погана.

— Якщо ви кажете, що в мене погана рука, то завтра ж я з ким-небудь поб'юся і дам відрізати цю погану руку по саме плече. Ну, хочете, щоб я дав відрізати свою погану руку, яка вас образила? Йй-богу, завтра побачите мене з однією рукою.

— Ну, годі вам, не кажіть дурниць; краще я вже не буду сердитись на вас,— сказала дівчина і подала йому руку. Не палець, а всю — чисту, теплу руку, щоб Ріхард міг потиснути її.

Поблизу не було нікого, хто міг би звернути на них увагу.

І тоді Ріхард сказав дівчині:

— А тепер клянуся вам своєю душею, що ніколи навіть поглядом не ображу вас, не дивитимуся вище, ніж очі руки.

І він додержав свого слова; як тільки відпустив дівочу руку, не підводячи очей, попрощався з нею.

Коли після півночі брати поверталися додому, Єне був дуже здивований, чому Ріхард не глузує з нього.

БАКФІШ

Після цього вечора Ріхарда не треба було вмовляти, щоб він пішов до Планкенхорстів. Він охоче ходив туди й сам.

Ріхард залицявся в домі і до господарки, і до її дочки, і до гостей. Він думав, що в такий спосіб приховає свої справжні наміри.

Єне дуже радів з цього; юнак до нестями закохався в Альфонсіну.

Вона справді була дуже вродлива дівчина: ідеальне обличчя, благородні риси, струнка постать, ніжний погляд, мила й приємна посмішка.

Але ж яка темна душа ховалася за цим ангельським обличчям!

Ці сяючі, блакитні, як небо, очі здавалися зорями щастя, хоч саме про них астролог казав: «Хто під цією зіркою вийде в путь, той загине!»

Одного вечора, після звичайного балу, покоївка роздягала Альфонсіну. У неї була окрема від матері спальня. Покоївку звали мамзель Бетті.

Коли вони залишилися самі, Альфонсіна спитала Бетті:

— Що робить Бакфіш?

Бакфіш означає — смажена риба. Але в німецькій мові цьому слову інколи надають особливого значення і розуміють під ним дівчат-підлітків; це вже не діти, але їм ще далеко до чепця; вони ще невинні і дурненькі; вже щось хотіли б відчутти своїм серцем, але не знають що; базікають, але не розуміють про що; жарт сприймають за серйозне, а серйозне за жарт; кожне красиве слово, яке їм хтось скаже, вони цінують, як золото.

— Бакфіш вчиться плавати,— ехидно скрививши рота, відповіла мамзель.

— Все ще на мотузочку? Ще не навчилась?

— Скоро навчиться,— сказала Бетті, розплітаючи коси Альфонсіні, щоб на ніч заплести їх інакше.— Минулого разу вона розпустила волосся і спитала мене: «Чиє волосся довше? Моє чи Альфонсіні?» — і обвилась ним навколо себе.

— Ха-ха! Бакфіш.

— Я сказала їй, що її красивіше.

Обидві засміялись.

— Значить вона вже знає про себе, що вродлива?

— Саме це я й намагалася їй довести, але мої запевнення роблять на неї зовсім протилежний вплив. Одного разу я сказала, що їй дуже личить сміх, що в неї прекрасні зуби. З того часу вона, коли сміється, закриває рот рукою. Іншим разом я пояснила їй, що надає їй веселого вигляду гарний, високий лоб; з того часу вона напускає на лоб волосся, щоб він здавався невисоким.

— Це хвастощі! Вона каже собі: «Я така гарна, що треба приховувати частину краси». Чи не мріє вона?

— Мріє, але якось химерно. Оце днями наділа на голову чепчик баронеси, придивилась у дзеркало й засміялась: «Як дивно було б, коли б я стала заміжною». І тепер часто бере чепчик і розмовляє з собою вголос: «Що б я робила, якби вийшла заміж? І це і те варила б чоловікові. Увечері чекала б біля каміна, коли він прийде додому; сиділи б з ним поруч, читали б одну книжку, їли б з однієї тарілки, пили б з однієї склянки,

називали б одне одного «серденько». На балу завжди танцювали б удвох».

— Значить, думає про це,— сказала Альфонсіна, ехидно глянувши на Бетті.

— Я часто кажу їй, що тут у неї погана доля; з яким презирством ставляться до неї обидві баронеси; зневажають її, лають як служницю, одягають по-жебрацькому, як покоївку. Вона це дуже болісно переживає.

— Це добре.

— Мені, правда, вона інше говорить. Каже, що все добре й так, як воно є, але я часто бачу, як вночі, думаючи, що всі сплять, вона дуже неспокійна і плаче.

— А чи говорить про кого-небудь?

— Звичайно, базикає про кожного чоловіка, що буває в домі. Вона говорить все, що думає про них: цей красивий, той нестерпний; цей жартівник, той нудний. Тільки про одного ніколи не хоче говорити.

— Знаю.

— Але якщо я заговорю про нього, враз червоніє. Та марно я кажу і добре, і погане: не можу від неї добитись ані слова.

— А той як — дуже упадає коло неї?

— Я слідкую за ним. Надто обережний. Як тільки зустрічається з Едіт, зразу насуплює брови, в очі не дивиться, трохи нахилиє голову, ледве кілька слів промовить до неї. Я вже бачила таке.

— Бідна сирітка Бакфіш! Зробіть їй приємність, Бетті. Завтра дасте їй нове плаття з моїх — те, що зіпсував кравець, їй воно буде до лиця.

Мамзель Бетті засміялася.

— Оце рожеве плаття? Адже ж воно бальне!

— Їй буде добре. Хай радіє! Скажіть їй, що досі її, мовляв, обходили, бо вважали за дитину. Але тепер вона вже виросла й стала справжньою панною. Будемо її вчити танцювати, грати на роялі, співати.

— Серйозно?

— Ви тільки скажіть їй це. Ми потім візьмемо її в компанію, скажемо всім, що вона є членом нашої сім'ї.

— Якщо я розповім їй сьогодні ввечері, то не спатиму цілу ніч, бо вона тільки про це й балакатиме. О, їй дуже хочеться навчитися співати.

— Бідна сирітка Бакфіш! Ну, гаразд, зробіть їй цю радість...

...О, безсердечна Езабел! ¹

Через кілька днів Ріхард дістав запрошення до Планкенхорстів.

Вечір буде тільки en famille ², буде віст, чай, і Альфонсіна співатиме.

Ріхард радо сприймав кожне запрошення від цієї сім'ї, хоч вечори у них і не обіцяли нічого веселого.

Він не запізнився, навпаки — ставив годинник трохи вперед, щоб було як виправдатись, якщо прийде першим.

Так сталося й зараз.

В передпокої, де лакей взяв у нього шаблю і плащ, він не побачив на вішалці чужого верхнього одягу.

— Отже, я знову перший? — спитав він у лакея.

— Так точно, — відповів той, усміхаючись, і відчинив перед ним двері до залу. В залі Ріхард зустрівся з мамзель Бетті, яка щось там робила.

— Мабуть, я рано прийшов, мамзель Бетті?

Вона зробила реверанс і посміхнулась.

— Баронеси ще немає вдома, але вона зараз прийде. А панночка в кімнаті.

Ріхард уже звик до цього. Кілька разів він заставав Альфонсіну саму (правда, в присутності компаньйонки). З нею завжди можна було приємно побалакати. Вона була тонка й дотепна плетуха. Вміла добре грати на роялі і співати.

Ріхард і зараз чув через дві кімнати спів. Тільки йому здалося, що цей голос набагато дзвінкіший і сильніший, ніж він чув звичайно. Але Ріхард міг подумати, якщо взагалі думав про це, що кожен, мабуть, співає краще тоді, коли його не слухають.

Він відчинив двері до кімнати, звідки лунав цей голос, і від подиву остовпів; тому він залишився на кілька секунд непоміченим.

За роялем сиділа не Альфонсіна, а хтось інший.

В першу мить Ріхард майже не впізнав її.

Це була Едіт, у незвичайному одязі і з прикрасами у волоссі. На ній було декольтоване рожеве плаття, яке відкривало її красиву шию, округлі плечі. Вона співала якийсь популярний романс ще не поставленим як слід,

¹ Дружина біблейського царя Ахабі (IX ст. до н. е.), втілення жіночої ехидності й жорстокості.

² Вузьке коло знайомих (франц.).

але приємним, дзвінким голосом і акомпанувала собі, як це звикли робити ті, хто не вміє грати, вдаряючи по клавішах роля одним пальцем. Вона була одна в кімнаті.

Ріхард довго дивився на її руку, стрибаючи по клавіатурі, поки Едіт, підвівши очі, не побачила, що він тихо наближається до неї.

Інстинктивно вона закрила рукою груди, бо ще не звикла до такого одягу. Потім згадала, що такий жест не вживаний у вищому світі, й опустила руку на рожеве плаття, підвелася і зробила крок назустріч Ріхарду, який привітався до неї.

Обличчя її палало, серце сильно стукотіло, голос уже не служив їй, коли вона пробурмотіла до Ріхарда:

— Баронеси немає дома.

Ріхардові було дуже жаль бідної дитини.

— А панна Альфонсіна? — запитав він.

— Вони разом пішли. Їх раптом викликали в Бург¹. Додому повернуться пізно.

— А брата мого не було тут?

— Він ще раніше пішов.

— А хіба не казала баронеса, що вона чекає гостей?

— Вона доручила лакею сповістити всіх, кого запросили на сьогодні, що сегсе² відбудеться завтра.

— Дивно, що лакей нічого про це не сказав, коли зустрічав мене. Пробачте, панночко Едіт, що потурбував вас. Прошу передати баронесі мій привіт.

Уклонився холодно, серйозно і пішов.

Ріхард хотів був зробити зауваження лакею за те, що не виконав наказу баронеси, але не знайшов того в передпокої.

Вихідні двері були замкнені, і не було ключа.

Він вирішив вийти через залу — тими дверима, які вели до кімнат служниць. Але й ці двері були замкнені.

Він знав ще один вихід, який сполучав кухню з їдальнею. Спробував, але й тут двері не відчинялись.

В їдальні висів мотузок від дзвінка, яким викликали слуг; він сіпнув його разів три-чотири, довго чекав, але нічого не дочекався.

Він ще раз повернувся до передпокою і знову нікого там не знайшов.

¹ Імператорський дворець у Відні.

² Прийом (франц.).

Серце почало битись частіше, і від цього прокинулася його спляча душа.

Тут хтось затіяв небезпечну гру, яка може казачим закінчитись. Він знову поклав шаблю і плащ і повернувся до тієї кімнати, де залишив Едіт.

Почувши його кроки, дівчина поспішила йому назустріч. Але обличчя її вже втратило рожеве забарвлення, воно було бліде. Очі її спокійно дивились на Ріхарда. Вона не тремтіла і вже заспокоїлась.

— Пробачте, панночко Едіт,— сказав Ріхард,— усі двері замкнуті, і немає в усьому домі нікого, хто б мене випустив.

На стіні в золотавій рамі висів портрет Альфонсіни на весь зріст. Ріхарду здалося, ніби це вродливе, як у русалки, обличчя жорстоко посміхнулося, побачивши цю сцену між Едіт і Ріхардом.

Однак Едіт відповіла спокійно, навіть байдуже:

— Слуги, мабуть, вийшли на подвір'я. Але це не біда. Ось другий ключ від головного виходу, я випущу вас.

До стіни була прибита велика красива коробка для ключів, оздоблена античними візерунками; Едіт треба було пройти біля Ріхарда, щоб узяти ключ. Ріхард перетяв їй шлях.

— Одне тільки слово, Едіт! Чи знаєте ви, про що я думаю в цю мить?

Здавалося, ніби той ангельський портрет на стіні, перехилившись через плече юнака, сипав прокльони в такт з биттям його серця. Ріхард почував, ніби весь світ палав навколо нього.

Але дівчина, якій він перетяв шлях, лишилася спокійною і відповіла йому:

— Ви подумали: «Я цій дівчині поклявся, що й очима не ображу її, навіть не гляну вище від її рук».

Руки дівчини були в цю мить схрещені на грудях.

— Так,— сказав Ріхард, і груди його відразу звільнилися від пекельного тиску.— А тепер ще одне прошу вас, панночко Едіт. Я повинен написати баронесі термінового листа. Чи можете ви дати мені якесь письмове приладдя?

Едіт показала на художньо оздоблений письмовий стіл баронеси і сказала:

— Прошу.

Ріхард сів за стіл. Написати він мав кілька слів, а тому скоро впорався з цим ділом. Він поклав аркуш паперу в конверт і запечатав.

Едіт весь цей час спокійно стояла по другий бік столу, опустивши руки.

Ріхард підвівся і з запечатаним листом в руках зробив крок до неї. Його благородне обличчя світилося, а погляд наче випромінював світло. Він дивився на дівчину, і здавалося, що в очах його виблискує її душа.

— А оскільки ви могли прочитати в моєму серці, що я подумав, то зможете прочитати й те, що написано в цьому запечатаному листі.

Він показав їй конверт з печаткою.

— Ви зможете прочитати?

Дівчина підняла схрещені руки аж до лоба, забувши, що цим самим вона дає право Ріхарду глянути їй в очі і побачити в них зоряну красу, краплини відчаю, болю і захоплення.

— У цьому листі написано,— сказав Ріхард:— «Пані, я прошу у вас руки Едіт; через рік я буду повнолітнім, тоді прийду до неї. А поки поведіться з нею, як з моєю нареченою!» — І він передав листа дівчині.

Едіт притиснула до вуст печатку і довго тримала, цілуючи і плачучи, а потім віддала листа Ріхарду.

Ріхард теж торкнувся вустами печатки, теплої від поцілунку коханої. Це був поцілунок їх заручин.

— Ви передасте цього листа баронесі?

Едіт мовчки кивнула головою і сунула лист за корсаж.

— А тепер цілий рік не треба казати одне одному про наші думки. Бог з вами,— сказав Ріхард.— Не проводжайте мене. Хай ніхто не бачить цих сліз. Вони вже мої. Покажіть, котрий ключ від головних дверей. Я заберу його з собою, а завтра пришлю назад.

Ріхард сам взяв ключа від головних дверей і пішов. Ще й досі в кімнатах не було нікого. Відімкнув собі двері, знову замкнув їх: він не знайшов нікого із слуг ні на подвір'ї, ні в коридорі.

А дівчина, коли затихли кроки Ріхарда, опустилась на підлогу, де він стояв і де на оксамитовому килимі виднілися ще сліди його ніг. Дівчина поцілувала слід свого коханого.

Було дуже пізно, коли баронеса з дочкою повернулися додому.

Едіт була вже в своїй кімнаті, тобто в тій кімнаті, яку ділила з нею мамзель Бетті.

— Пришліть до мене Бакфіш,—наказала Альфонсіна.

Едіт прийшла.

— Ти ще не спала, Едіт? — спитала її Антуанетта.

— Ні, тітко.

Антуанетта допитливо подивилась в очі Едіт і не знайшла в них того, чого шукала. Натомість помітила самовпевненість, якої не було досі в Едіт.

— Нас ніхто не питав, поки ми були відсутні?

— Питав Барадлаї.

Обидві дами взяли обличчя Едіт під перехресний вогонь своїх поглядів. Але марно. Обличчя дівчини не змінилося, коли вона згадала це прізвище. Прізвище коханого вже запало їй глибоко в серце, і обличчя дівчини вже не зрадить її, коли вона вимовлятиме дороге ім'я.

— Що, капітан чекав на нас? — запитала Антуанетта.

— Лише стільки, скільки було потрібно, щоб написати вам листа,— холодно сказала Едіт і передала листа Ріхарда старшій Планкенхорст.

Тепер для пані настала черга хвилюватись; обличчя її розпалилося, коли вона прочитала листа.

— Ви знаєте, що написано в цьому листі? — спитала вона, кинувши на дівчину нищівний погляд.

— Знаю,— відповіла Едіт. В тоні її відповіді і в погляді було стільки свідомості, гідності, стільки благородної гордості, що гнів Антуанетти раптом ущух.

— Ви можете іти до своєї кімнати і лягати.

Едіт вийшла.

Антуанетта сердито кинула дочці лист Ріхарда.

— На! Це наслідки твоєї божевільної поведінки.

Альфонсіна зблідла й затремтіла від злості, прочитавши ці кілька рядків. Вона не могла вимовити й слова.

Обличчя матері змінилося від знову наростаючого гніву.

— Ти думала,— процідила вона крізь стиснуті зуби,— що кожний чоловік — це Отто Палвіц?

Почувши це прізвище, Альфонсіна глянула на матір з такою ненавистю, гіркотою, жадобою помсти й жорстокістю вбивці, що дивно було, як усе це сполучається в єдиному погляді.

— Твоя дурна гра програна,— сказала Антуанетта, рвучи лист на клапті,— тепер почнеться моя.

СКУПНИК

Повернувшись додому, Ріхард почував себе так, ніби він осідлав крилатого коня.

Тільки тепер він схаменувся.

Після бездіяльності і байдужості, що було характерно для нього в попередні дні, в його серці виникло якесь нове благородне почуття, щось схоже на симпатію до переслідуваних.

Він був цілком задоволений результатами сьогоднішнього дня. Відчував усю глибину радості від здобутої перемоги і величезну насолоду від думки, що тепер йому вже не страшні ніякі спокуси. І тому, прийшовши додому, відчув себе зовсім чужим у своїй кімнаті хостяка.

Кожний предмет нагадував йому когось із тих, кого він хотів би вже забути. Тут килим, там табуретка, отам пара тапочок, на стіні годинник,— усе це пам'ятки колишніх ніжних стосунків, які він тепер осуджує.

— Пане Пал! — гукнув він старого витязя.

— Що ви бажаєте?

— Розпаліть вогонь у каміні.

Пан Пал вважає, що це цілком природна вимога.

Але дерево, страшенно вологе, не хоче розпалюватися.

Ріхард виймає з шухляди письмового стола цілу пачку листів, запах і кольорові конверти яких свідчать про їх любовний зміст.

— Можете ними розпалювати.

Пан Пал робить це з великою радістю.

Ці колись дуже приємні листи весело палають у каміні.

— Пан Пал! — починає Ріхард.— Завтра підемо на велике діло.

Пан Пал дуже зрадив.

— Усе це манаття не можна брати з собою в похід. Пане Пал, усі меблі, що тут є, продайте, а всякі сувеніри, картини, вишивки тощо киньте у вогонь.

— Розумію,— відповів пан Пал.

Навпроти ліжка капітана Ріхарда, на стіні у спальні, висіла прекрасна, писана олією картина у великій золотій рамі. Це був портрет відомої красуні, яка дозволила себе змалювати, на бажання Ріхарда, як Данаю¹.

— І цю картину знищить, пане Пал,— розпорядився Ріхард.

— Буде виконано,— запевнив його старий гусар.

Потім Ріхард ще раз переглянув усі шухляди, повикидав з них локони, сухі квіти, барвисті букети із стрічок і все жбурнув у вогонь. А коли переконався в тому, що вже нічого не лишилося із пам'яток минулого, що може знову спокушати його, він ще раз наказав панові Палу, щоб той знищив під час його відсутності всі масивні речі, і тільки після цього Ріхард заспокоївся і пішов вечеряти.

Він не довго гуляв, вчасно повернувся додому, щоб лягти спати, і коли почав роздягатися, з великим задоволенням побачив, що спокушаюче зображення Данаї не дивиться вже більше на нього жагучими очима.

Від спалених пам'яток у кімнаті стало приємно, тепло.

Вранці до нього зайшов пан Пал з начищеними до блиску чобітьми і спитав:

— Ну, як ви спали?

— Дуже добре, пане Пал, дякую за вашу турботу. Бачу, що ви все непотрібне повикидали. Але що сталося з рамою від тієї картини? Невже ви і її спалили?

— Спалив?— спитав пан Пал з своерідним подивом.— То ви, мабуть, думаєте, пане капітан, що й ту картину я спалив?

— А що?

— Як це що? Та неville ж я поганих грибів об'ївся, щоб таку чудову картину кинути в піч?

— Що ж ви зробили з нею?

— Дозволю собі сказати: і я був молодим парубійком, і мені коханка вишила бісером кисета в день мого

¹ За грецькою міфологією,— дочка аргоського царя. На багатьох картинах Даная зображена голою.

народження; проте, коли коханка зрадила мене, я не викинув бісерний кісет у піч.

— А що ж?

Пан Пал посміхнувся так, що лівий кут рота дійшов мало не до вуха, і лукаво підморгнув.

— Продав єврею, а гроші пропив!

Ріхард сердито скинув з себе ковдру.

— Невже ви продали єврею і мою картину?

Пан Пал тільки знизав плечима.

— Дивно, адже ви, пане капітан, самі сказали, щоб я викинув її геть.

— Правильно, я мав на увазі, щоб ви кинули її в огонь.

— А я зрозумів, щоб віднести картину до Соломона, який добре заплатить за неї.

— І ви віднесли її туди?

— Еге ж.

Ріхард справді розсердився.

— Негаймо ідіть і принесіть назад цю картину,— гнівно сказав він панові Палу.

Але пан Пал був не з тих, кого можна легко налякати.

Старий гусар спокійно поклав біля ліжка онучі хазяїна і флегматично відповів йому:

— Соломон уже не віддасть назад картину.

— А коли я так хочу?

Пан Пал підійшов до ліжка і, наполовину вивернувши галіфе, готуючи на ранок, сказав:

— Переказував Соломон, щоб ви самі поговорили з ним про цю картину, пане капітан.

Ріхард був вкрай роздратований.

— Пане Пал, ви дурний як пень! — крикнув він на слугу.

— Знаю,— відповів старий,— це в мене єдина заслуга перед усім світом.

Ріхард запропонував панові Палу відправитись у пекло та ще й на самісіньке дно.

Пан Пал не був безвірником, він не послав свого хазяїна так далеко, а тільки сказав, що крамниця Соломона знаходиться на вулиці Порцелан, в будинку номер три.

Ріхард, сердитий, одягнувся і поспішив до Соломона, на вулицю Порцелан, щоб встигнути туди раніше, ніж

скупник вивісить у своїй крамниці на загальний огляд картину: адже змальоване на ній обличчя багато хто може впізнати.

Він розшукав крамницю скупника. Це була низенька малесенька комірчина у підвалі, куди з вулиці треба було спускатися сходами. Світло проникало сюди тільки через двері крамниці, які з цієї причини завжди мали бути відчинені. Обабіч входу до крамниці стояли старі меблі: крісла, шафи з поламаними ніжками, а на шафах — табуретки; по кутках височіли стоси вищерблених тарілок, що нагадували китайські башти; на підлозі лежали товстенні книги, для яких саме тут і було найкраще місце. На позолоченій люстрі висіла вимашена дьогтем збруя, на полицях — безліч чучел папуг, кімнатних собачок, білок, що ніби дивилися одна одній в очі. Все це немовби зображало картину тихого життя серед пошкоджених статуй, що височіли серед цього мотлоху. Тут була статуя Геракла без однієї руки, Мінерви з побитим носом і Венери, заклеєної і залатаної вже вздовж і впоперек. На стінах висіли вицвілі картини в рамах, але більшість з них були незаклені: відома Європа¹, Азія, Африка, Америка, а також Йосиф, плащ якого залишився в заставу у Потіфари². У відкритих шафах — різні речі, що їх нещасне людство виготовило із скла, заліза, міді, цинку. І над всякою всячиною стояв густий запах старовини.

А найбільш підтоптаним у всій крамниці був сам скупник; взутий у теплі черевики, з натягнутою аж на кінчик носа хутряною шапкою на голові, закутаний у великий хутряний каптан, він сидів біля дверей. Обличчя пан Соломон звичайно голив кожного третього дня, звісно, не бритвою, а чимсь іншим; про це мало хто знав. Сьогодні був саме час голитись. Отож він сидить тут цілий день і підводиться з великого крісла, дно якого залатано промокальним папером, бо шкіра вже стерлася від надмірного сидіння, тільки тоді, коли приходять якийсь покупець.

Він рано-вранці відкриває свою крамницю і сідає

¹ Найбільш відоме символічне зображення континентів, від якого дістав назву наш континент, — «Викрадення Європи».

² Біблейського Йосифа (*реліг.*) брати продали в неволю в Єгипет. Дружина його хазяїна Потіфара хотіла його спокусити. Йосифу вдалося втекти від жінки, але плащ його лишився в неї.

біля дверей, бо невідомо, коли добра доля когось принесе сюди.

Не було ще й восьмої години, як вродливий офіцер-гусар з почуттям власної гідності зайшов у низеньку крамницю і голосно спитав:

— Це крамниця скупника Соломона?

Старий пан у широкому каптані знімає з ослінчика ноги у великих черевиках, підводиться перед відвідувачем і, зсунувши хутряню шапку на потилицю і широко посміхаючись, спішить відповісти:

— Найпокірливіший слуга вельможного пана капітана. Це й є крамниця скупника Соломона, а я той самий скупник Соломон, якому належить ця крамниця. Я весь до послуг пана капітана Ріхарда Барадлаї.

Ріхард вражено запитав:

— Звідки ви мене знаєте?

Скупник, запобігливо посміхаючись, відповів:

— Як же мені не знати пана капітана! Дуже добре знаю. Пан капітан — золота людина.

Ріхард не пригадував, щоб він коли-небудь знайомився з ним. Не можна собі уявити, щоб він зустрічав пана Соломона на військових парадах або на придворних вечорах. Грошей Ріхард теж ніколи ще не позичав у нього.

— Тоді ви, мабуть, також знаєте, що я оце прийшов з приводу тієї картини, яку мій слуга з непорозуміння приніс сюди продати. Я не маю наміру віддати цю картину, щоб її продавали серед лахміття.

— О, це я знаю добре,— відповів пан Соломон.— Саме тому я й насмілюся переказати через відважного витязя пана гусара вельможному панові капітану просьбу, щоб він зробив мені честь своїм особистим відвіданням мого бідного дому; нам треба поговорити про ту картину.

Ріхард сердито відповів:

— Нема чого говорити. Вона не продається. Я хочу її знищити.

Скупник, посміхаючись, сказав:

— Та навіщо ж сердитись, вельможний пане капітан? Сердитись шкідливо для здоров'я. Я ж силою не заберу картини. Я запросив вас тільки для того, щоб придбати собі це щастя. Зрештою я зроблю те, що ви скажете. Такі люди, як я, хапаються за такі знайомства.

Хто знає, яка користь може з цього бути. Будь ласка, зайдіть до моєї квартири, пане капітан. Картина нагорі, у квартирі. Прошу вас. Хто зна, може, для чогось це стане у пригоді.

Ріхард не заперечував, оскільки всі ці відвідини були йому нав'язані.

— Ну, добре. Ходімо нагору.

— Тільки я спершу зачиню двері крамниці. Я сам; немає в мене помічника. Щоб ніхто не зайшов, коли ми будемо нагорі. Ви, будь ласка, йдіть вперед, пане капітан. Ось сюди, по сходах. Моя квартира на першому поверсі. Побудьте там, поки я підійду.

Ріхард послухав і піднявся по старих дерев'яних звивистих сходах, що вели з крамниці до квартири Соломона.

Увійшовши у розташовану над крамницею квартиру, він здивовано оглянувся навколо.

Перед ним був справжній музей, немов у князівському маєтку.

Три суміжні кімнати були заставлені розкішними речами.

Художньо оформлені шафи, зроблені із запашного дерева, прикрашені були різнобарвним мармуром, китайськими райдужними перлинами; на шафах стояли вирізьблені із слонової кістки фігури з багатою позолотою. Це прекрасні пам'ятки минулого. Поруч із шафами стояли мозаїчні столи з плитами, викладеними дорогоцінним камінням, японські, китайські та етруські вази, севрський і нанківський фарфор, бронзові статуетки-шедеври, алебастрові і мармурові статуї, античні світильники, художні ковані речі: миски, коробки, келихи і кубки, позолочені і теж викладені дорогоцінним камінням; каміни були зроблені з кольорового мармуру; тут була колекція годинників та інших рідкісних речей. Все це зберігалось в цілковитому порядку: розсортировано, пронумеровано.

А стіни були завішані аж до стелі прекрасними картинами: на кожній зазначено прізвище її автора, здебільшого із старовинних художників.

Це вже зовсім інша крамниця, мало схожа на ту, що внизу.

— Ну, як вам подобається тут? — спитав скупник,

коли зійшов по сходах за Ріхардом.— Правда ж, заслуговує того, щоб оглянути її?

— Це правильно,— сказав Ріхард,— і для мене зовсім несподівано. Як ви придбали стільки чудових творів мистецтва?

— Ха! У Соломона великі зв'язки. В усьому Відні та й за кордоном знають про крамницю скупника Соломона. Кому потрібна старовинна тумбочка, може знайти її у мене. Кому потрібна срібна річ Бенвенуто Челліні¹, той теж знайде тут те, що шукає. У кого є щось для продажу: поламана чаша чи шедевр Мікеланджело², той знає добре, що Соломон скаже справжню ціну: це — один гріш, а це — тисяча золотих.

Ріхард захопився оглядом.

Старий скупник з фамільярною посмішкою прошепотів йому на вухо:

— А крім того, вельможні і вельмишановні пани впевнені і в тому, що старий Соломон вміє мовчати, як риба. Соломон знає хазяїна кожної речі: це від цього графа, а це від того герцога потрапило сюди. Але ніхто ніколи ні про що не довідається. Прекрасні кабінетні речі мандрують від одного хазяїна до другого. Але Соломон нікому не скаже — від кого вони прийшли, чому були продані, яка їх історія. Соломон знає все, але не каже нічого. Соломону відомі справи вельможних і вельмишановних панів, але він не виказує їх нікому.

— Це все дуже похвально. Але де ж моя картина? — квапився Ріхард.

— Ну, ну, навіщо ж така поспішність? Та хіба я втечу звідси? Чи не може пан капітан дозволити собі присвятити трошки часу, щоб розглянути усе це? А можливо, все-таки якимось порозуміємося щодо тієї картини?

— Не можна, дорогий діду,— сказав Ріхард на цей раз трохи веселіше,— ця картина — портрет. Хоч я і не хотів би згадувати про оригінал, але не можу дозволити собі знущатись з неї і продавати її портрет!

— Портрет! Портрет! — бурмотів старий скупник.— Ви кажете так, ніби у мене не було інших портретів. Перейдіть, будь ласка, в сусідню кімнату.

І, підштовхуючи Ріхарда, він повів його до другої

¹ Відомий італійський скульптор і майстер гравюри XVI ст.

² Відомий італійський скульптор і художник XVI ст.

кімнати. Ріхард здивовано побачив перед собою стіни, суспіль завішані портретами.

Портрети різної форми і величини, дами й чоловіки, здебільшого молоді: олійні і пастельні, акварельні і штриховані малюнки, аж до скромних силуетів. А крім цього, в одному кутку було складено безліч олійних картин без рам.

— Скажіть, будь ласка, як потрапила сюди така сила різних портретів? — спитав Ріхард.

— Це дуже просто, вельможний пане капітан. Люди певний час кохають одне одного, а потім любов минає. Тоді вони ще якийсь час зберігають портрет, який висить перед очима, потім міняються смаки; пани, жінки забувають одне одного. Юні кавалери, готуючись до одруження, не хочуть, щоб нова жінка знайшла в домі чужий портрет і щоб на цьому ґрунті були неприємності.

— І тому продають старі портрети?

Соломон розвів руками і показав на стіни:

— Самі бачите.

— Ну, мене дивує не стільки те, що люди продають подаровані їм на згадку портрети, скільки те, що знаходяться люди, які купують їх. Що в дідька ви робите з цими портретами? Як вам вдається продати їх знову?

Соломон, тихенько посміхаючись, похитував головою, оточеною хутряним коміром каптана.

— Це дуже вигідно, вельможний пане капітан! Той, хто продає портрет, який йому вже надокучив і якого він уже ненавидить, віддає його за безцінь. А тоді вже тільки треба дізнатися, чий це портрет. У третій номер на вулиці Порцелан ходить багато людей: стрункі пани, розкішні дами. В цьому чудовому музеї дуже люблять копатися. Дехто знаходить свій портрет і вже навіть не питає: «За скільки віддаси, Соломоне?» Платить як слід і забирає. Що він робить з портретом після цього, я не знаю.

— Це справді бісівська справа, пане Соломон!

Пан Соломон фамільярно поклав свою тремтячу руку на руку Ріхарда і, лукаво підморгнувши, прошепотів:

— Я знаю і оригінал вашого портрета. Вона часто сюди заходить. Ух! Коли ця жінка побачить цю картину

у мене... За картини, де жінки у такому вигляді, звичайно дуже багато платять.

— Ну, друже Соломон, я не можу піддавати її ганьбі. Хоч я з огидою думаю про людину, схожу на цей портрет, але не хочу робити їй таке, за що й вона мала б право ненавидіти мене.

— Ви — золота людина, пане капітан! Ви, певно, маєте намір одружитись, чи не так? На місці цього вже, мабуть, є інший портрет Га?

— Це правда, пане Соломон, хочу одружитися, проте на цвяху, де висів раніше цей портрет, немає іншого.

— Я міг би дістати портрет вашої нареченої. О, я знаю, як треба зробити. Що? Не можна? У мене є один художник, якому треба тільки сказати: піди туди або сюди, подивися добре на це або на те, потім іди додому і намалюй. І він змалює напам'ять так досконало, що портрет майже не буде відрізнятися від оригіналу. Ну? Не бажаєте? Чому хитаєте головою? Вашу наречену не можна побачити? Що, перебуває так високо чи десь ховається? Може, вона в монастирі? Ви все ще похитуєте головою? Це що, таємниця? Цього не можна знати нікому? Може, якась бідна дівчина? Ну, гаразд, пане капітан. Я не буду цікавитись. Я ніколи ні про що не запитую. Покиньмо цю розмову. Ну, за скільки віддасте цю... жінку Данаю?

Ріхард роздратовано дзенькнув шаблею.

— Та я вже сказав, що картина не продається. Прошу повернути її мені.

— Ай-ай! Навіщо ж так зразу лякати шаблею? Адже ж я не просив вас віддати за десять форинтів, за двадцять форинтів. Я знаю, що це нижче вашої гідності, Ріхарде Барадлаї! А може, ви могли б на щось виміняти? На якусь іншу гарну картину? У мене вони у великому виборі.

Ріхардові було смішно слухати все це.

— Ні, Соломоне, не мінятиму і не віддам Данаю навіть за картину вдвоє кращу, навіть коли вона буде така ж міфологічна. Йй-богу, не віддам.

— Ну-ну-ну! Навіщо зразу клястися? А може, знайдемо щось? Давайте проглянемо їх. Ну, підійдіть сюди. Дивитися ж не коштує грошей.— І він силою підштовх-

нув Ріхарда до купи олійних картин без рам, складених одна на одну, і почав їх розгортати.

Побачивши одну картину, Ріхард вигукнув:

— До біса!

— Ага! — крикнув із сяючими від передчуття перемоги очима скупник.— Правда, вже й знайшли щось таке, що варто витягти на світло? — і він узяв одну з картин, мальованих олійними фарбами, стер порошок рукавом каптана і підніс її до очей Ріхарда, повернувши картину до вікна.

— Тисяча грімів! Адже це мій портрет!

— Хе, гм! Ваш. Валяється у мене вже з півроку. Бачите, Даная менше непокоїлася ніж ви; вона ще шість місяців тому продала цей портрет у крамницю на вулиці Порцелан, номер три. Я дав їй за нього вісім форинтів сріблом.

— А за скільки ви продасте мені цей портрет?

— Ваш особистий портрет, чи не так? Я вже сказав: на заміну.

— Хай буде так!

— Ех-ех, пане капітан. Ви необережний гендляр. Хтось інший міг би вас добре обдурити. Адже ви могли й доплату взяти за це від мене...

— Дідько її бери. Хай буде так на так. Віднесіть мій портрет додому, а потім, про мене, можете видурити від Данаї за її портрет хоч мільйон.

— Видурити? Ах, пане капітан! Цього Соломон не вчинить. Він не робить нічого, крім того, що гідне людини. Кожний добре знає про себе, скільки він вартий, як його треба цінити. Соломон погоджується. Я — видурити? Я не обманщик. Бачите, пане капітан, який я справедливий: портрети підуть в обмін. А рама?

— Яка рама?

— Ви ж прислали сюди портрет у рамі. А пані Даная продала ваш портрет без рами. У позолочену раму вона зразу вставила інший портрет. Отож, про цю раму ще треба поторгуватись.

Ріхарда вже почала дратувати великодушність скупника.

— Дайте мені спокій з цією рамою. Невже ви думаете, що я візьму від вас ще п'ять форинтів на додачу?

— Ех-ех, ну нащо так марно витрачати благородний гнів? Жалюгідні п'ять форинтів! Адже я вам не пропо-

нував жодних форинтів. А може, ви могли б ще щось виміняти? У мене є багато такого, що могло б сподобатися панові капітану. Давайте подивимось навколо. Дивитись можна безкоштовно. У мене є чудова зброя, ножі, шаблі.

— Дякую. І в мене цього вже багато — цілий арсенал.

— А може, знайдете тут щось таке, чого у вас дома ще немає? Дивитися ж не коштуватиме грошей. А може, в чомусь сторгуємось? Гаразд, гаразд, не говоритиму про раму. Це я потім зарахував би. Якби панові капітану щось сподобалось, то ви б доплатили, щоб і я побачив би трохи грошей. Ви розумієте? Отож. Бачите, у нас така прикмета, що перша обладка, яка відбувається на початку дня, буде нещаслива, якщо якісь гроші, хоч невеличка сума, не залишаться в наших руках. Цілий день не буде щастя. Тому перший покупець щасливий, бо ми його стараємось не випустити: він може дешево придбати те, що йому сподобається, аби тільки нам перепав від цього якийсь форинт.

Ріхард справді зрозумів, що цей скупник його вже не випустить звідси, якщо він не залишить у нього кілька форинтів, крім уже здійсненого обміну. Тому він уже й не заперечував, а дав завести себе й до третьої кімнати.

Третя кімната, куди привів скупник Ріхарда, містила повну колекцію зброї всіх націй світу.

В одній групі тут була єгипетська, перська й мідійська зброя, криві і прямі, як ніж, шаблі з ефесами, обтягнутими шкірою, бойові прапори, схожі на віяла, важкі списи, кіраси, подібні до гітари, шоломи амазонак, етрусські труби з кориці. В іншій колекції — старогрецька зброя: фівські щити, двосічні списи, древньогрецькі шаблі, самнітський металевий хомут, римські короткі шаблі, щити із зображенням блискавок, кольчуги, сарматські лускаті панцири. Ще одна колекція складалася з галльської і плетеної тевтонської броні, залізних палиць, шоломів з рогами, англосакських бойових сокир, а поруч: списи середньовіччя, чеський герб у вигляді ранкової зірки, німецький таран, сакські алебарди, серпоподібні кинджали і кортики, зброя часів хрестових походів, мавританські та сарацинські шаблі та списи, індійські томагавки і угорські фрінгії, кирки,

зубчаті булави,— все це було зібрано разом. Нарешті, цілу стіну зайняла зброя різних народів теперішнього століття: гвинтівки, впереміжку з парадними шаблями, прикрашеними дорогоцінними каменями і оздобленими золотом кинджалами.

— Це теж невеличкий арсенал, чи не так? — запитав, задоволено потираючи руки, Соломон.— Варто подивитись. О, коли готується якесь державне торжество, скупна крамниця на вулиці Порцелан стає дуже людиною. Тут можна дістати все. А після торжества все це знову повертається сюди.

У Ріхарда очі розбіглися. Він потрапив у свою стихію. Очима спеціаліста він розглядав старі сталеві шаблі. Раптом йому впало в око одне коричневе лезо з найпростішим ефесом без піхов. Він узяв шаблю в руки.

— Ага! — весело сказав скупник.— Ви натрапили на справжню зброю. Я відчував, що очі знавця зупиняться на ній. Це непідробна шабля Crivelli¹. Давали вже за неї десять золотих, але я не віддам менш, як за п'ятнадцять, бо це справжня шабля Crivelli.

Ріхард оглянувши шаблю біля вікна і сказав:

— Це не шабля Crivelli.

Соломон був дуже ображений.

— Ах, пане. Я ніколи не брешу. Кажу, що це Crivelli, гляньте-но.

Зігнувши шаблю своїми тремтячими руками, він оповив нею талію Ріхарда, наче поясом.

— Кінчиком шаблі ви можете дістати до її ефеса.

— Гарзд,— сказав Ріхард і взяв у нього шаблю,— але тепер я зроблю з нею одну спробу. Чи є тут якась стара гвинтівка, недорога?

— Будь ласка, вибирайте,— сказав Соломон, показавши на цілу купу старої вогнепальної зброї.

Ріхард вибрав одну дуже важку гвинтівку і укріпив її дулом уверх до стелі, прикладом — до підлоги.

— Тепер прошу вас відійти трошки вбік!

Скупник відійшов, чекаючи, що воно буде.

А Ріхард замахнувся шаблею і вдарив по стволу гвинтівки. Ствол розпався на дві частини.

Ріхард провів кінчиком пальця по лезу шаблі і протягнув її Соломону.

¹ Відомий своєю твердістю металевий сплав.

— Гляньте на лезо, немає й жодної щербини.

Скупник був дуже зливований. Він оглянув спочатку шаблю, перетяту надвоє гвинтівку, потім підійшов до Ріхарда і помацав його руки.

— Боже мій! Оце так був удар! Я, коли хочу порізати апельсина ножом, то тричі мушу це робити. Золота людина пан капітан! Не золота, а залізна! Оце так був удар! Який товстий ствол, і той розпався на дві частини, як лійка з паперу.

— Це шабля не Crivelli,— сказав Ріхард, повертаючи її скупникові,— а справжня дамаська, ціна її сто золотих.

— Боже борони! — протестуючи, змахнув обома руками скупник.— Я сказав, що ціна їй п'ятнадцять золотих. Не менше і не більше. У мене вона коштує стільки. І якщо ви захочете віддати за неї оту картину разом з рамою і дасте на додачу ще один золотий, то шабля буде ваша, зможете взяти її. Я боюся такої шаблі.

Ріхард посміхнувся.

— Але ж ту картину ви вже виміняли за мій портрет.

— Ну, тепер я вже не віддам вашого портрета ні за яке золото, ні за які гроші, він залишиться мені. Вперше в житті зустрічаюся з таким кавалером, який каже: «Соломоне, ціна того, що ти мені пропонуєш, не п'ятнадцять, а сто золотих, це не Crivelli, а дамаська шабля». Таких людей немає більше у світі. Портрет такої людини — рідкість! Це унікал! Це *inquinabile*¹. З нього немає копії, немає різновидностей. Це я не випущу із своїх рук, портрет залишиться тут; беріть собі шаблю, доплатіть ще один золотий — і квит.

Здавалося, що Ріхард роздумує. Соломон відгадав його думки.

— Не бійтеся, пане капітан, я сховаю його до себе в спальню, у спальню вдівця, куди не заходить ніхто. І справді, залишіть його тут!

Ріхард, сміючись, поклав руку в долоню чоловіка, що вмовляв його.

Скупник поцілував одержані гроші і сунув їх у глибоку кишеню.

— Дозвольте мені загорнути шаблю в папір; слуга

¹ Тут: скарб мистецтва (латин.).

мій віднесе її вам. Я такий радий, що мені випало щастя. Може, і не в останнє. Коли будете одружуватись, вельможний пане, я до ваших послуг, розшукаю для вас все найкраще, все чудове, чим милуються гарні очі.

— О, дякую, мені це не буде потрібно. Тій дівчині, з якою я хочу одружитись, розкішні меблі ні до чого.

— Ви хочете взяти бідну дівчину? Ну скажіть, це правда?

Ріхард не хотів з ним більше розмовляти.

— Бог з вами.

— Добре, добре, пане капітан. Бог з вами. Не буду допитуватись. Старий Соломон знає багато такого, чого навіть і не підозрюють, але не каже про це нікому. Ви — золота людина, ви — сталева людина! Адже ви знаєте, з чого робляться дамаські шаблі. Із сталі і золота виковують їх. Ось з чого роблять дамаські шаблі. Ви лишайтесь таким, яким ви є. Я не втручаюсь у ваші справи, пане капітан, але пам'ятайте про старого скупника з вулиці Порцелан, номер три. Я кажу вам, що бути чесною людиною — це найкраща комерція. Не забувайте про це. У своєму житті вам ще доведеться побачити скупника на вулиці Порцелан, незалежно від того, чи хочете ви цього, чи ні. Тоді зрозумієте, що я вам сказав: бути чесною людиною — це найліпший гешефт. Ідіть з богом!

Ріхард вирішив піти вже собі від балакучого старого гендляря; хлопчика, якого дав в його розпорядження скупник, капітан послав із шаблею на свою квартиру. Ріхарду не хотілося йти додому.

Він боявся пана Пала.

Боявся, що, коли зайде, той зустрине його словами: «Ну що, хіба я не казав?»

ЖІНОЧА ПОМСТА

— Ех, рідна душе моя, Аранко, даремно чекаєш свого батька, преподобного отця, бо він не повернеться більше додому. Тільки що одержав пан нотаріус листа з Пешта, він усе знає, у нього багато знайомих у всьому світі, навіть і в Пешті. Пишуть йому, що справи його дуже погані, консисторія більше не дозволяє йому ставати за амвон, а оце вже й до Відня його викликали.

Засудять не менш як на десять років і відвезуть у Kufstein. Такі вони, справи, дорога моя душе. Проте не ридай надто багато. Господь милосердний, потурбується про покинутих. Хай тебе бог благословить, душе моя рідна, Аранко.

Такими приемними побажаннями доброго ранку Михайне¹ Салмаш, дружина нотаріуса, привітала дочку священика, яка часто виглядала з маленьких дверей попівського будиночка і дивилася в той бік, куди кілька тижнів тому пішов батько. Але марно вона чекала його повернення.

Вислухавши це ласкаве сповіщення, дівчина хутко зайшла в будинок, більше не затримуючись біля зовнішніх дверей.

Вона сіла за свій робочий столик, за перерване шиття білизни і продовжувала свою роботу доти, поки не переконалася, що голка й полотно випадають їй з рук, що знову насунули на неї мрії, від яких терпнуть руки; що знову неспокійна душа її мандрує по невторованих шляхах, по піщаних пустелях і по чужих містах, шукаючи серед мільйонів незнайомих облич одне, прислухаючись, чи не долинуть знайомі кроки і знайомий голос.

Вона мріє, аж поки її мріям не кладе край тарахкотіння якихось возів на вулиці.

В неї гарне обличчя, як у музи з трагедії, з великими вдумливими очима, класичним профілем, ніжними вустами; її густе каштанове волосся заплетене на голові з пуританською простотою, а ця простота ще більше прикрашає благородну голову, гарну, як статуетка.

Довгі вії на мить піднімаються, коли долинає тарахкотіння воза, дівчина схоплюється, але зразу ж заспокоює своє серце, бо не приходить той, кого вона чекає; важко зітхнувши, Аранка продовжує свою роботу.

Але на цей раз тарахкотіння вщухло саме перед попівським будиночком.

Біля дверей зупинилася карета.

Дівчина скочила з місця і радо підбігла до дверей. Може, батько приїхав?

Але двері вже відчинились, і дівчина злякано зупинилась перед дамою, що зайшла в кімнату.

¹ «Не» в кінці прізвища і чоловічого імені в угорській мові означає ім'я дружини за чоловіком. Михай — чоловіче ім'я. Михайне — дружина Міхая.

Навпроти стояла вдова, баронеса Барадлаї.

Барадлаї була в чорному оксамитовому платті, з траурним чепчиком на голові. В такому траурі її мармурове обличчя здавалося ще білішим.

Аранка вклонилася; пані підняла руку, і дівчина нахилилась до руки і з пошаною поцілувала її.

— Доброго ранку, дитино моя,— сказала пані мило-сердно, але зовсім холодно.— Я прийшла до тебе, щоб поговорити про деякі справи, що їх ми повинні між собою влаштувати.

Аранка повела пані до дивана; Барадлаї кивнула їй, щоб вона сіла проти неї.

— Насамперед я повинна тобі повідомити, дитино моя, що твого батька за молитву, яку він сказав на похороні мого чоловіка, спіткала біда. Краще б цього не було. Та тепер уже нічого не можна вдіяти. Він, мабуть, втратить свою посаду. Але це ще найменше лихо.

«Значить, таки правду мені сказали!» зітхає в думках дівчина.

— Під загрозою навіть його свобода,— продовжувала пані.— Може статися, що його заарештують на довгий час, і ти не побачиш його.

Пані дивувалася, що ці слова не викликали на обличчі дівчини жодних змін.

— Ти будеш самотня.

Дівчина мовчки кивнула головою.

— Що ти робитимеш, коли залишишся сама?

— Я на все готова,— спокійно відповіла вона.

— Вважай мене своєю покровителькою, дитино моя, яка готова для тебе все зробити. Це мій сімейний траур спричинився до нещастя, яке тебе спіткало, я хотіла б твоє горе хоч скільки-небудь полегшити. Скажи мені відверто: що ти хочеш робити? З чого почати? Я допоможу тобі у всьому, що від мене залежить.

— Я хочу лишитися тут,— сказала дівчина. Вона гордо підняла голову і спокійно подивилася в очі пані.

— Тут ти не зможеш залишитися, бо цей будиночок передадуть іншому.

— У батька є маленька хата в селі, буду там жити.

— А з чого житимеш?

— Працюватиму.

— Це дає дуже малий прибуток.

— Мені досить і малого.

— А якщо батька триматимуть в якомусь чужому місті, чи не захочеш ти бути поблизу нього? Можеш розраховувати на мене. Я гарантую тобі підтримку.

— Дякую, пані, якщо вже треба бути самій, то тут мені краще; коли я розлучена з батьком, то однаково, чи нас розділяє три сажні стіни, чи відстань в тридцять миль.

— Але тут ти себе поховаєш, а в іншому місці в тебе, може, почалося б нове життя. Я хочу зняти з своєї душі тягар, бо причиною твого нещастя було моє. Наділю тебе майном, щоб ти влаштувала з допомогою його своє щастя. Якщо ти поділила зі мною горе, я поділюся з тобою майном. Вір моему слову.

Дівчина тільки мовчки похитувала головою.

— Подумай про те, що в нещасті навіть добрі друзі кидають людину; нещастя кожний осуджує, щоб знайти причину і пояснити, чому він залишився осторонь скривдженої людини. Ти тепер ще гарна і молода, але від переживань людина швидко старіє. Тут ти будеш похована. Там, де люди живуть близько одні від одних, як ось тут, на селі,— там ненавидять того, кого ніхто не любить. Те, з приводу чого один серйозно страждає, служить для інших предметом висміювання. Люди радіють, коли бачать, що хтось з тих, кого ненавидять, принижений. Якщо ця людина гарна, добра, тим гірше для неї. Злі, погані люди вважають її ворогом. В новому світі ти найдеш нових людей. Тут кожна річ, кожний погляд дратує, ображає, принижує. А серед чужих ти можеш створити собі таке оточення, яке захочеш. Я куплю в тебе будиночок батька, виноградник, сад, землю — за таку ціну, за яку можна купити ціле помістя. І буду твоїм захисником, помічником на всіх ступенях твого життя. Розчищу перед тобою всі шляхи до дверей у вищий світ, через які тобі треба пройти, щоб повернути свободу своєму батькові. Зроблю все, щоб відшкодувати всі страждання, яких зазнала твоя сім'я через нас. А потім радітиму, якщо побачу тебе щасливою.

Дівчина підвелася.

— Дякую за вашу ласку, пані. Але я залишуся тут. І навіть коли б довелося найнятися служницею до якогось господаря і так заробляти собі на шматок хліба, то й тоді лишилася б тут, не пішла б звідси нікуди. Ви знаєте, пані, історію цього персня,— продовжувала

дівчина, показавши пані на лівій руці маленьку обручку.— Це прив'язує мене до цього місця, і ніщо не може мене відірвати звідси. Той, хто надів мені його на палець, сказав тоді: «Я піду тепер у світ, блукатиму, мандруватиму, мене примушують до цього. Але куди б не закинула мене доля, буду кружляти навколо цього місця, як планета навколо сонця. Будучи тут, я повернуся до тебе. Якщо навіть обіцятимуть тобі весь світ, щоб пішла звідси,— залишайся, я повернусь. Якщо навіть матір божа скаже тобі, щоб покинула це місце,— залишися, я повернусь». Ось чому, запевняю вас, пані, я залишусь тут; немає у вас стільки багатства, немає у володарів світу таких погроз, які б могли примусити мене піти звідси. Буду страждати, терпіти нужду, жебракувати! Буду нещаснішою від жебрачки, але не покину цього місця. Може, постарію тут, збожеволю, але залишусь тут.

Тепер уже й пані підвелася з місця і взяла руку дівчини, на якій був перстень.

— Значить, ти кохаєш мого сина? А чи віриш ти, що й я його люблю? Комуś із нас двох треба відмовитись від нього заради другої. Хто з нас відмовиться від нього?

Аранка у відчаї пробувала висмикнути руку з руки Барадлаї, але пані міцно тримала її й не відпускала.

— О пані, яке запитання ви мені задаєте? З нас відмовиться від нього швидше та, хто швидше помре! Може, ви хочете, щоб я вкоротила собі віку?

Пані Барадлаї відпустила руку дівчини і подивилась на неї доброзичливою, лагідною посмішкою.

— Ні. Я хочу, щоб він був наш: твій і мій. Хай він буде твій. А ти потім будеш моєю. Хай буде в мене син і дочка. Ідь зі мною до мого дому, будь там, поки син мій не повернеться, і кохайте одне одного, а я задовольнюся тим, що залишиться з вашого кохання.

Дівчина не йняла віри словам пані.

— О пані, те, що ви кажете, таке чарівне, як сон. Такий розтоптаний черв'як, як я, не може повірити, що звідси, з грішної землі, можна потрапити прямо в рай.

— Правда,— сказала пані, зітхнувши,— адже моє обличчя таке холодне і слово моє сухе. Якби ти могла повірити мені, що я хочу зробити тебе щасливою! Якби міг хтось повірити, що така ходяча статуя, як я, може мати до когось добрі почуття! Але я переконуватиму

тебе, аж поки ти не повіриш. Сідай поруч зі мною.

Пані притягла до себе на диван дівчину і вийняла з корсажа листа.

— Дивися. Щойно я одержала з Росії листа від сина, якого я викликала додому з Санкт-Петербурга. Лист написаний з півдороги. У мене вистачило витримки не розпечатувати його, а принести до тебе, щоб ти розкрила і прочитала мені. Ти розумієш, що я віддала в твої руки?

Дівчина нахилила голову і губами припала до руки пані.

— Ось візьми листа і прочитай мені. Почерк тобі знайомий.

Пані показала Аранці адресу на запечатаному листі.

Аранка взяла його в руки, і раптом вдячна посмішка зникла з її обличчя. Тихо похитуючи головою, з подивом в очах вона глянула на пані Барадлаї.

— Ну?

— Це не його почерк,— пробурмотіла дівчина.

— Ах, та як же не його! Покажи. Я вже, мабуть, знаю почерк сина. Це «Б» явно його! Ці лінії з сильним натиском. Цей чоловічий характер у літерах, це все...

— Хороша підробка...— прошепотіла дівчина.

— А прочитай-но адресу: *A ma très adorable mère*¹. Це тільки син може мені писати. Поштова печатка «Орша» — середина Росії. Ти розумієш по-французькому?

— Так.

— Хто навчив тебе?

— Сама навчилась.

— Та розпечатай же листа, і тоді переконаєшся. Ось печатка — це його герб.

— Дозвольте, вельможна пані,— сказала дівчина. Вона обережно розрізала маленькими ножицями конверт, щоб не пошкодити печатку; коли виймала листа, її руки тремтіли.

Після цього на її обличчі знову засяяло сонячне світло радості.

— Це вже справді його почерк! «Рідна мамо!»

— Ну, правда ж?

Але обличчя дівчини знову засмутилось — і цього

¹ Моїй безмежно любимій матері (франц.).

разу ще більше. Воно так змінилося з ясного на похму-
ре, як міняється весняний краєвид, над яким північний
вітер жене розірвані снігові хмари.

— Ну, що таке?

— Тільки ці два слова написані його почерком,
решту писала зовсім чужа рука і по-французькому.

— Чужа рука? О, благаю тебе, читай швидше!

Лист тремтів у руках дівчини.

«Пані! Пробачте мені за той змушений
обман, який я вчинив на конверті. Щоб Вас
не злякати, я підробив почерк свого друга, за
що мене засудять до каторги, якщо Ви мене
викажете. Мій друг Еден сам хотів писати
Вам цього листа, але після двох слів з його
рук випало перо. Він у непритомному стані.
Ви не лякайтесь, Еден був у великій небезпе-
ці, але все вже минуло. Через два тижні він
настільки поправиться, що зможе продовжу-
вати свою подорож».

— Був у небезпеці,— перебила пані,— о, благаю те-
бе, читай!

Страх за сина не применшив її уважності, вона помі-
тила, як схвильована була дівчина.

Аранка зібралася з духом, щоб читати далі:

«Я напишу Вам усе відверто, так, як воно
було. Коли Еден одержав Вашого листа, який
кликав його додому, він покинув негайно все:
царський палац, нагороди, гуляння. Я дарем-
но вмовляв його, щоб він залишився в Санкт-
Петербурзі, на все була одна відповідь: «Ма-
ти кличе, їду».

Після цих рядків дівчина, виглянувши з-за листа, ки-
нула на пані натхненний погляд.

«Коли я побачив, що не зможу його стри-
мати, то запропонував йому їхати разом, щоб
провести його до кордону. Краще б я не робив
цього. Тоді б його не пустили далі Смолен-
ська, ми не потрапили б у снігову заметіль,
не гналися б за нами вовки, не треба було б
нам тікати по замерзлому Дніпрі на ковзанах
протягом двох годин.

Повинен Вам сказати, пані, що Еден слав-
ний хлопець. Коли в самому розпалі втечі від

вовків з моєї ноги зірвався ковзан, я став небезпечний. Він сам обернувся до наших переслідувачів і відбив їх від мене пістолетом і кинджалом. Чотирьох убив, і йому я завдячую, що залишився в живих».

Обличчя пані зашарілося від гордості, коли вона почувала цю похвалу. Але вона помітила, що обличчя дівчини, в міру того як вона читає далі, стає все блідішим, уста її посиніли; Аранка тільки з великим напруженням могла продовжувати читання. О, любов дівчини зовсім інша! Від героїзму коханого вона впадає у відчай, а для спартанської матері — це гордість.

«Потім ми знову продовжували нашу втечу, що було не жартом. Близько двохсот вовків гналося по наших слідах!»

— О господи! — скрикнула схвильована мати. Тепер уже й вона занепокоїлась.

Дівчина швидко читала далі, але очі її затьмарились, голос задрижав:

«Ми були вже майже врятовані, добралися до військового сторожового пункту, коли раптом наразилися на небезпеку: в кризі Дніпра рибалки вирубали ополонки, а ми не помітили цього місця, бо воно вже примерзло, і обое провалились під лід».

— Милостивий боже! — завищала в нестямі Барадлаї.

Дівчина мовчала, але голова її відхилилась назад, очі заплющилися, обличчя стало бліде, як стіна. Лист вона судорожно стиснула в руці. Тіло її тремтіло. Біль стулив їй уста.

Пані обійняла дівчину, яка мало не знепритомніла, погладила її обличчя, лоб.

— Схаменися. Невже ти слабша за мене? Адже я його мати. І я ж відчуваю те саме, що й ти.

У дівчини з очей полилися сльози. Лід непритомності розтанув у цих сльозах. Пані пригорнула її до грудей, втішаючи.

— Не плач. Тепер я читатиму тобі листа. Бачиш, я не плачу. Я довго вчилася, як стримуватися, щоб не плакати, коли болить щось, аж поки добре все це засвоїла. Читаймо, що там далі пишеться в листі. І ти дивись у лист.

Обнявши дівчину, вона тримала листа так, щоб обом можна було читати.

— Читаймо далі.

«Мене захистив амулет, який я дістав від матері. Перед нашим виїздом я запропонував його другові, сказавши, що це справжній амулет, який убереже від потоплення, від укусу хижака, від кулі, від лихого ока, від отрути, епідемії, але він не прийняв його. Він відповів, що його ведуть зірки, і признався, що ці зірки — це кохані жіночі очі! Коли рибалки витягли нас на берег, я не відходив від нього, поки не спитав: «Чи сяють ще твої зірки?» Він з усмішкою відповів: «Усі чотири».

(Від цих слів обидві дами відчули немовби електричний поштовх, ця чарівна іскра одночасно вдарила по їх нервах).

«Потім Едена почала трясти лихоманка, яка вже тепер щасливо минула. Не відходжу від нього ні вночі ні вдень. Сміливо можуть сяяти над ним зірки, що його охороняють. Сьогодні він уперто хотів написати листа, але не вдалося. І я змушений був продовжувати. Але це хай не турбує Вас, пані, вже немає жодної небезпеки: через два тижні знову рушимо в дорогу. А зараз тільки про одне прошу: зірки Едена, не плачте багато, бо зоряні сльози тут, у Росії, перетворюються в сніг, а його на нашому шляху більше, ніж треба.

Леонід Рамиров».

Дві пари зірок зустрілися. В очах уже не було сліз, вони сяяли від небесної радості.

Барадлаї пригорнула до себе голову Аранки, поцілувала її в лоб і ласкаво прошепотіла:

— Дочко моя!

Дівчина впала до її ніг і, обнявши їх, мовчки поклала палаюче обличчя на коліна пані.

Але під час цього німого мовчання в очах, які навчилися читати в серцях, виникло цілковите розуміння таємниці книги життя і кохання.

Рука пані відпочивала на голові дівчини.

*

* *

Через годину, на превеликий подив усього села, в панській кареті Барадлаї, сидячи поруч з баронесою, дочка священика покинула скромний попівський будинок. Дами з веселими обличчями розмовляли між собою. Адже тем для цього було досить.

Побачивши це дивовижне явище, нотаріусова жінка раптом розподілила два ляпаси між двома синами неробами-підлітками; одному вона сказала: «Біжи за каретою, подивись, куди їдуть?» Другому: «Біжи до парадії, дізнайся, що там трапилось?»

Незабаром повернулися обидва. Один сповістив, що карета завершила на подвір'я маєтку, що вельможна пані обняла панночку, коли вони вийшли з карети, і не зняла з її плечей руки, аж поки не піднялися по сходах. Другий приніс радісну звістку, що слуга священика — церковний слуга — сказав, що весь дім довірений йому, бо панночка житиме вже в замку і ніколи не повернеться сюди.

Пані Михайне Салмаш, почувши це, випустила з рук кошика разом із квочкою і сплеснула руками.

— Якби це побачив покійний вельможний пан!

ПІДКРЕСЛЕНІ РЯДКИ

Починаючи з цього дня, пані Михайне Салмаш не пропускала жодного благословенного богом дня, щоб уже рано-вранці не піти до замка і не дізнатися, як там справи.

Є там один старий двірник, добрий її знайомий, який звичайно розповідає їй всі панські новини.

Пан Мартон Бако ніколи не лишав без відповіді жодного запитання пані Михайне Салмаш. Він дозволяв собі, правда, одну лише вільність: усі його відповіді на її запитання були діаметрально протилежні істині. І ці великі відхилення від справжніх історичних даних, часто навіть від поетичної дійсності, пан Мартон Бако втовмачував у голову пані Михайне Салмаш з таким квакерським¹, святенницьким виразом на обличчі, що вона аж ніяк не могла брати під сумнів те, що чула.

¹ Квакери — англійська релігійна секта.

— Як почуває себе душа моя, панночка Аранка? — запитала пані нотаріусова.

— Не знаю, сьогодні вночі її відвезли у Відень,— відповів на це пан Мартон Бако.

— У Відень? А чого її відвезли?

— Має оженитись на ній один великий пан.

— Великий пан? А хто саме?

— Агент¹, секретар, референт!

— Ух, душе моя! А молодий він?

— Йому приблизно шістдесят шість років.

— Ну, це вже підстаркуватий! А чому її, бідолаху, віддають за такого літнього чоловіка?

— Щоб вона могла з його допомогою визволити батька.

— А чи старого преподобного засудили?

— На галери!

— На галери? А що він там робитиме?

— Тягтиме на березі линву, коли будуть переправляти галеру з Європи в Америку.

— Ну, це жахливе покарання.

Пан Мартон Бако з таким серйозним виразом розповідав це, що пані Міхайне Салмаш поклялася б, що все це до останнього слова правда.

А одного ранку пані Салмаш потурбувала старого двірника таким запитанням:

— Це правда, що у вас буде гість?

— Правда. Звідки ви, пані Салмаш, дізналися про це?

— Я звичайно кожного ранку ходжу в напрямі палацу, а сьогодні побачила, що димарі на правій половині теж усі димлять, значить — нагрівають кімнати, в яких досі не топили: мабуть, чекають на когось. Ви не знаєте, на кого?

Пан Бако сказав одверто:

— Сьогодні приїздить вельможний панич.

— Котрий панич? Є ж трое паничів. Котрий приїздить додому?

Пан Бако миттю відповів:

— Гвардієць.

— Гвардієць? Та хіба можна йому покинути цісарську особу?

¹ Тут: повірений при дворі.

— Він на цей час найняв когось на своє місце.
— Що, гвардієць сам приїде? Цікаво, як він приїде?
— Безумовно, на коні.
— На коні? А який у нього буде кінь?
— Він сидітиме на білому коні.
— А в якому вбранні буде?
— В кармазино-червоному, з золотою тасьмою, з куничним капелюхом на голові і з шкурою пантери на спині.
— Шкура пантери? Ой-ой, я ще ніколи не бачила пантери.

І Бако відпустив пані Салмаш — хай бігає з цією звісткою по селі.

Того дня справді на когось чекали в замку.

Від Едена прийшов лист, тепер уже написаний його власним почерком, надісланий із Львова, лист, в якому він сповіщав матір посланим наперед гінцем про день свого приїзду.

По обіді того самого дня пані Барадлаї наказала запрягти коней в карету і поспішила синові назустріч до останньої станції.

Вона поїхала сама, не взявши з собою нікого.

На Суньогошській станції діждалася поїзда сина. Еден прибув присмерком, в точно призначену годину.

Зустріч була радісною і теплою.

— Як ти мене перелякав своїм нещасним випадком! — пестила мати свого сина.

— Вже все минуло. Добре, що нарешті побачилися, — відповів юнак, поцілувавши матір.

Він перейшов до карети матері, і вони разом рушили до Немешдомба.

Ще завидна прибули в село.

Перед садами біля дороги височів пагорб, з якого можна було бачити всю Альфельдську рівнину. Біля підніжжя його росли сосни, з-під темного віття яких видно було сірий мармуровий будинок в єгипетському стилі; стіни його зараз були визолочені промінням вечірнього сонця.

Тут Еден зупинив карету.

— Вийдемо, мамо.

Пані Барадлаї зрозуміла сина. Вони вийшли.

Еден, простягнувши матері руку, безмовно повів її до сосон, що височіли біля підніжжя пагорба.

Перед мармуровою брамою, трошки осторонь, стояла невеличка хатина. Тут жив вартовий склепу. Еден викликав його.

Вартовий вийшов з великою в'язкою ключів і, відчинивши двоє залізних дверей, одні — масивні, а другі — узорчаті, запалив ліхтар і повів відвідувачів униз по сходах.

У підземній напівтемряві він підвів їх до недавно замурованої камери, перед якою на пам'ятній дошці великого чоловіка, що оце недавно зійшов у могилу, сяяли намальовані позолочені ордени, підкріплені в ряд під дворянським гербом. Там відпочивала людина з кам'яним серцем, що її чудодійні бальзами навіть і після смерті не дадуть перетворитися в прах.

Коли перед могилою стояли мати і син, тримаючи одне одного за руки, почуття їх були зовсім однакові, неначе кожна краплина крові хлопця проходила свій шлях через серце матері. Вони говорили про примари, що зникли, говорили про одні і ті ж справи. Потім обнялися і повернулися до світу живих істот.

У палаці Еден побачив знайомі обличчя: старих слуг, старого управителя маетком. Всі йому низько кланялись. Адже тепер він — глава сім'ї.

На обличчі матері Еден теж не помітив ніяких змін. Коли він бачив матір востаннє, її обличчя не було веселішим ніж зараз. Вона вже давно в траурі, хоч і траурне плаття в неї нове. Пані Барадлаї й тепер говорила із стриманою холодністю, ніби за стіною, як і колись, її підслуховувала невблаганна людина, яка осудить кожне слово і всяку розчуленість.

Коли Еден зняв дорожній плащ, мати повела його в батьківські кімнати.

— Ці кімнати тепер у твоєму розпорядженні. Прийматимеш людей, які будуть тебе відвідувати. Адже наш дім — це місце, де збирається багато людей; почувши про те, що ти повернувся, вони приїдуть відвідати тебе. Ти тепер тут хазяїн.

— Хай буде так, як ти бажаєш, мамо.

— За наше щастя треба комусь турбуватися. Господарство розширилось і стало багатобічним, і ти повинен його впорядкувати.

— Постараюсь навчитися цього.

— Як найстарший син і як повнолітній, будеш замість батька для своїх братів. Отже, тобі треба знати міру в усьому — і в любові, і в розумній вимогливості. Браті своєю вдачею не схожі один на одного, і жоден з них не схожий на тебе. Обох слід вивчати окремо.

— Я візьмусь за це вивчення з увагою й любов'ю.

— Наш дім дуже поважають у комітаті. Тобі треба вирішити: яку позицію зайняти, кого згуртувати навколо себе, ким ти будеш керувати.

— Проситиму у тебе поради, мамо.

— Ти нова людина тут, усі будуть навколо тебе ходити: з усіх боків намагатимуться пізнати твою душу. Від тебе залежить, що сказати, чого не говорити. Чи довго тобі мовчати? А може, й вічно? Чи висловити на перше ж запитання все, що у тебе на душі? Чи самому тобі йти попереду, чи йти по слідах іншого?

— Час навчить мене цього, мамо.

— Але цей час короткий. Через кілька днів до нас багато хто прийде. Зберуться люди, виконуючи розпорядження твого батька. І ні ти, ні я не знаємо, яка мета цих зборів.

— Ти напевно знаєш, мамо.

— Чому ти думаєш, що я знаю?

— Таке враження виникло з твого листа, в якому ти так терміново викликала мене додому.

— Тобі важко було виїхати звідти?

— Я став готуватись в дорогу в ту ж годину, коли передали мені твого листа.

— Чи не думав ти, що тебе, як найстаршого з синів Барадлаї, викликано для того, щоб ти зайняв місце феїшпана?

— Мені відомо, що на цій посаді тепер сидить один адміністратор.

— Це тому, що феїшпан був хворобливий і не міг посідати цього місця. А ти ж здоровий, і треба тільки побажати, щоб висунули тебе.

Еден пильно подивився в очі матері.

— Мамо, ти не для того покликала мене додому.

— Вірно. У мене були на це й інші причини. То знай же. Батько твій перед смертю висловив бажання, щоб я через шість тижнів після його смерті віддала свою руку адміністраторові. В свято, на яке через кілька днів з'їдуться знайомі нашої сім'ї, відбудуться заручини.

— Підкоряюсь передсмертним бажанням батька,— сказав Еден, низько схиливши голову.

— Батько хотів, щоб у нашої сім'ї був новий стовп, що витримає тягар, який колись лежав на ньому. Ти знаєш, що цей тягар — інтереси держави.

— Знаю, моя хороша мамо, це важкий тягар.

— І ти хочеш, щоб мої плечі зігнулись під ним, щоб я прийняла цей тягар на себе?

— Якщо це було передсмертне бажання батька... і якщо ти того хочеш...

— А хіба моє бажання для тебе наказ?

— Мамо, тобі відомо, все, що ти скажеш,— це для мене і закон, і святе письмо.

— Добре! Тоді я тобі скажу свою волю! Дому Барадлаї потрібні пан і пані! Пан, який зможе наказувати і керувати, і пані, яка покорятиме.

— Правильно,— сказав Еден, вклонившись перед матір'ю.

— Паном будеш ти!

Еден вражено схопився з місця.

— Ти будеш паном цього дому, а твоя дружина — панею.

Еден сумно зітхнув.

— Мамо, ти знаєш, що це неможливо!

— Ти не хочеш одружуватись?

— Ніколи!

— Не кажи цього! Тобі двадцять чотири роки. Хто знає, скільки ти житимеш. Невже ти хочеш ціле життя чути в глибині свого холодного серця луну: «Ніколи!»

— Тобі добре відома причина. Я навчився мовчки страждати, це я наслідував від тебе і батька. Я не скаржусь. Мовчу. Ти добре знаєш, що значить мовчати! Десятиріччями мовчати! У мене є причина нікого не любити, тільки твоє хороше материнське серце. Страждаймо, мамо, й далі. Колись, мабуть, постаріємо обое. Вдова — жінка і її син — холостяк.

Мати розсміялась на цю сумну сповідь.

— О, вірно, ти великий жартівник, Едене. Не став ти Карфаусом!¹ Світ сповнений гарними обличчями, серцями, які варто кохати. Ти знайдеш своє серце.

¹ Член релігійної секти, який дав клятву мовчання, «німий друг», монах.

— Ти знаєш добре, що ні.

— А коли я вже знайшла для тебе дівчину?

— Даремно ти її шукала, мамо.

— Ну, не кажи так,— промовила вдова, ласкаво пригорнувшись до сина.— Хто може ухвалити вирок, коли не бачить підсудного? Ти береш на себе права судді, але навіть вислухати мене не хочеш.

— Я сам підсудний, мамо, який все заперечує.

— А дівчина, яку я вибрала для тебе, така вродлива, така хороша! І кохає тебе.

— Навіть якби вона була така гарна, як русалка, змагалася б у доброті з ангелами, а серце її було б з діаманта, як у тебе, і навіть тебе перевершила в любові,— однаково я нізачо не хотів би її знати.

— О, не давай такої клятви! Пожалкуеш! Візьми назад свої слова. Глянь хоч раз на неї. Ходім зі мною, в сусідній кімнаті я покажу її тобі.

— Це мене не схвилює.

— Побачимо.

Мати, відчинивши двері в сусідню кімнату, пустила сина вперед.

І Еден побачив перед собою Аранку, тремтячу від радості дівчину, яка слухала всю їх розмову.

Яка сила у світі перешкодить двом людям кинутись в обійми одне одному в таку хвилину! Хто стримає сльози радості! Яка страшна примара могла б стати між двома палкими вустами, щоб вони не зустрілися!

— О рідна моя!.. О моя єдина!..

Барадлаї взяла за руки обох і здавленим голосом сказала Едену:

— Ну, то буде в нашому домі пан і пані?

Еден з сяючим обличчям прошепотів у відповідь:

— Буде!

Обоє вкрили поцілунками обличчя, плечі, руки матері.

А пані Барадлаї мовчки, нерухомо дивилась на портрет, що висів поруч з її портретом, на якому вона була зображена у вбранні нареченої, і той з масивної позолоченої рами пихато відповідав на її погляд; і вона в думках звернулася до нього:

— Чи бачиш ти це? Чи відчуваєш це щастя? Чи б'ється твоє скам'яніле серце, коли до тебе посміхається таке райське видовище? Чи це добре, що я зробила не

так, як ти казав, а навпаки? Чи прийдеш ти першої шлюбної ночі благословляти або спокушати? О велика людино з кам'яним серцем!

Великий чоловік тільки пихато дивився з рами.

Щасливі не помічали цього.

Сумна вдова тихо відійшла від них, залишивши молодих наодинці з їхнім щастям. У них є про що поговорити віч-на-віч.

Вона пішла до своєї кімнати, взяла з папки той незабутній лист, що продиктував їй перед смертю чоловік, і рядки, що стосувалися сьгоднішніх подій, підкреслила червоним олівцем.

Збулося!..

ДЕНЬ ЗАРУЧИН

Це не було таємницею. Всі знали, що в домі Барадлаї через шість тижнів після похорону будуть заручини. І дім набуде нової назви.

На цей день були запрошені гості зблизька і здалека. Їх запрошували від імені самої господині, тому було ясно, що готується якесь сімейне торжество.

Уже до обіду цього знаменного дня на подвір'ї палацу було так багато карет, які прибули сюди з різних місць, що вони стояли одна біля одної впритул. Були там і багаті, і прості карети, але з такої нагоди приїхали в них до палацу не тільки чоловіки: пани взяли з собою своїх жінок і дочок.

Так, так — і дочок.

Ширились чутки, що молодий Барадлаї вже повернувся з чужини і що на його руці немає ще обручки. Добра дичина! Варт пополювати на неї!

Разом з іншими вельможними людьми приїхав і пан Зебулон Таллероші. На цей раз він прибув з помпою, що й пасувало до його високого становища.

Стару карету обтягли новою шкірою, а на дверцях наново старанно намалювали герб Таллероші. Його карету везла четвірка красивих коней. Щоправда, один з них був вимуштруваним солдатським конем, другий лінивий, третій ступав, наче в путах, четвертий явно ходив досі в припряжці, проте ось так, усі разом, вони мали

непоганий вигляд; у них так само дзеленькали на шиях дзвіночки, як і на шиях коней інших кавалерів.

Біля кучера на цей раз сидів гайдук. Хоч форма у них була й не однакова, проте тасьми на обох було нашито аж надто багато. На голові у гайдука красувався червоний капелюх, що надавав йому дуже імпозантного вигляду. Шкода, що в його кучера не було таких вусів, як у інших поміщицьких кучерів. Вуса дуже б пасували до його капелюха із стрічками.

На цей раз і Зебулон не сам прибув. Він привіз з собою одну із своїх дочок: молоду високу панночку з гарним обличчям. Шкода тільки, що в талії вона була не дуже тонка і звичайно жувала сиру каву, щоб бути білшою.

Благородний пан вийшов з карети не в кожусі, а в новому пальті, комір якого стирчав на деякій віддалі від шиї. Цей комір вже здалека якнайкраще рекламував сільського кравця, який його шив. На панночці був шовковий жакет і марабський капелюх.

— Чуєте, Яноше! — це стосувалося гайдука, якого вдома називали тільки на «ти». — Заберіть з карети все дочиста; не випусти з рук шкатулки, чуєте, бо в ній шовкове плаття. Яноше, дивись, щоб нічого не побилосся, бо ляпаса схопиш... схопите. Гей, ти, Каріко! У тебе шмукова¹ торба? Тобто, я хотів сказати, ридикюль? Не загни його: багато дорогий шмук є в ньому.

Раптом почувся гомін, дзеленчання — це їхав герой торжества — Рідегварі. В новій кареті, п'ятіркою коней! (Придбав він все не за свої гроші, а за гроші для «представницьких витрат»², і які витрачає *quantum oportet*³). На козлах сидів справжній гусар; він зіскочив, щоб відчинити дверцята карети, і простягнув руку вельможному адміністраторові, щоб той сперся, сходячи на землю.

Не було б правди на світі, якби не Зебулон першим привітав його високопревосходительство, як тільки той вийшов з карети.

— Приніс тебе бог, твоє превосходительство! Слава і віват! Ми теж щойно приїхали. Ось випрягають мою четвірку коней з карети. Я приїхав з дочкою на радісне

¹ Для дорожочінних речей.

² Витрати, які покриваються державою.

³ Скільки потрібно (*латин.*).

торжество. Де ти, Каріко? Найстарший з моїх дочок! Але ще не дуже старий. Ще немає двадцяти років. Quod est authenticum¹. Як її звати? У моїх дочок химерні імена: ніколи не можу запам'ятати. В їх іменах є *gistoricum datum* того дня, коли вони народились. Дружина моя дуже начитаний жінка. Завжди в неї в руках газета. Коли народилася моя найстарша дочка, був день грецьких амазонок; ви знаєш дочка капітана Спатаря, відома Каріклея, яка підряд пробилла турецькі кораблі носом свого корабля; дружина охрестила першу дочку — Каріклея. Ім'я другої дочки — Кароліна-Пія. Адже тоді одружився наш милостивий імператор, це — на честь його дружини. Третя дочка — Адалгіса. Тоді вперше у пештському театрі ставили «Норму»²; дружина дивилася з ложі. Коли з'явилася на світ четвертий дочка, все йшло якось по-дурному: отой Палацький³, знаєте? Ну, ось, і у нас його трошки знали і тому четверту дочку назвали Лібушею. Дуже жалкую про це, але не можу змінити їй ім'я. Ну, а щоб довести наш патріотизм, останній донечка дали справжнє угорське ім'я Бендегузелла, на честь відомого нашого вождя.

— То у вас аж п'ять дочок, дядьку Зебулон? — спитав усміхаючись пан адміністратор.

— Та ні, шість. Чи тільки п'ять? Я вже й сам не знаю. Скільки вас, коли ви всі дома, Каріко? Всього п'ятеро? А мені здається, коли дуже галасуєте, що вас семеро.

Панночка Каріклея ледве встигала за балакучим батьком, а пан Зебулон, коли підіймалися по сходах, встиг сказати панові адміністратору, що п'ять дочок — ого! — це величезна морока, якщо взяти до уваги, що три з них уже відвідують бали і можна їх видати заміж. На жаль, вельможна мама не може їх супроводжувати, бо її замучила мігрень, отже, самому батькові доводиться возити дочок туди-сюди й показувати їх.

На сходах вони розлучилися. Ключник і камердинер показали кімнати, відведені кожному з гостей.

Пан адміністратор мав у палаці Барадлаї хорошу квартиру з трьох кімнат. У коридорі на нього вже чекали його приборічники.

¹ Це вже точно (латин.).

² Опера Белліні.

³ Чеський історик, політик, визначний діяч чеського визвольного руху.

Але він покликав до себе лише пана Міхая Салмаша, який користувався особливим правом — під час переодягання вельможного пана розважати його в дальній кімнаті найновішими звістками.

— Ну, які там останні новини, Салмаше? — фамільярно спитав у свого вірного комісіонера впливовий пан.

— Вельможний пане, найперша новина — панич Еден приїхав з Росії.

— Це я вже знаю. Його хтось викликав, чи він сам приїхав додому?

— Його повідомили, що старий пан помер і що тепер усе дозволяється!

— Це, напевно, ота дівчина сповістила. А що чути про дівчину?

— Вона вже не дівчина.

— Як це?

— Її вже видали заміж, — прошепотів з таємничим виглядом пан Салмаш. — Я знаю це з неофіціальних, але дуже вірогідних джерел. Вельможній пані вдалося переконати дівчину. Небезпека, що нависла над старим священником, зворушила серце дівчини, а вельможна пані поставилась до неї з щирою доброзичливістю. Дівчина кінець кінцем згодилась вийти заміж за віденського референдаріуса, який може рішуче вплинути на справи її батька. Референдаріусові дадуть багато грошей, а дівчині звільнять батька. Справу вже влаштовано. Її повезли у Відень, а старий священник — я сам бачив — ще минулої ночі повернувся додому. Все це мені відомо з найпевнішого джерела.

— А панич не сердиться через це?

— Не знаю, бо з часу приїзду він ще не покидав своєї кімнати. Навіть найдовіреніших слуг не підпускає близько до себе; до кожного, хто хоче про щось довідатись, він ставиться дуже холодно.

— Занедужав від кохання, але нічого, мине час, і ми його вилікуємо. А вдова?

— Вона здається дуже веселою і задоволеною.

— Бідолаха. На це в неї є причини.

Пан Рідегварі під час цієї розмови чепурився. Одягнувши чорне святкове вбрання, він вийшов з своєї кімнати і попрямував до гербового залу в супроводі вірних прибічників, серед яких найбільш говірким був пан Міхай Салмаш.

У дверях гербового залу вельможний пан знову стрівся з Зебулоном Таллероші, який із застиглим обличчям доповів йому:

— Вельможний пане, знаєш, я бачу тут дуже багато чужих фізіономій.

— Це може бути,— відповів пан адміністратор.

— Вони, правда, не такі вже й чужі; це знайомі фізіономії, але для мене чужі.

— Не розумію цього, Зебулоне!— сказав сміючись знатний пан.

— Розумію! Не розумію!— сердився Зебулон.— Зрозумієш, тільки, будь ласка, роздивись Мало не весь зал заповнений опозиційними фізіономіями, які нам знайомий, але чужий.

Вельможний пан вирішив, що Зебулон справді помітив щось цікаве. Але немає в цьому нічого надзвичайного. Відомі люди комітату, що належать до різних партій, очевидно, поспішають висловити свою шану молодому спадкоємцеві феїшпана. Це справа ввічливості. Хай висловлюють свою шану всі. Немає тут чого дивуватися.

Пан адміністратор, звичайно, з задоволенням уникнув би можливості зустрітися в цьому домі за зеленим злополучним столом із своїм противником, членом апеляційного суду паном Торманді, але ж це відкритий дім, будинок феїшпана, кожний має право прийти сюди; зрештою, більшість і в пеклі лишається більшістю.

— Ну що ж, ми й тут не злякаємося їх, друже Зебулон!

Зебулон випнув груди, на яких виднілись два ряди фальшивих гранатових гудзиків.

— Ще б пак! Хай Торманді спробує піти на мене! Я сам для нього mallens¹! Я вже сам вдарю...

Він не доказав, куди саме вдарить, бо раптом слова застрягли йому в горлі, ніби на хвіст його самовпевненості наступила якась потойбічна примара...

— А...а... ось, ось...— сказав він, побачивши чоловіка, який саме в цей момент заходив.

Це був переслідуваний священик — батько Аранки. Зебулон не сумнівався, що він буде зараз свідком по-

¹ Дубина, молоток (латин.).

яви Феліціана Зага¹, який шаблею помститься за вкрадену дочку й поріже всіх, кого зустрине на своєму шляху.

Йому здалося, що куруцівський священник іде саме до нього.

Зебулон знав свої гріхи, згадав, що й він винен у тих важких стражданнях, яких священник зазнав останнім часом. Це ж у нього в голові зародилася думка покарати старого священнослужителя, це ж він придумав для нього різні капості. Тому зараз, коли вони стояли віч-на-віч, він схопив руку грізного месника з найласкавішою посмішкою:

— Покірний слуга дорогого, люб'язного, вельмишановного пана! Як ваше здоров'я?

Але священник не вихопив з-під пальта схованого меча, не висмикнув руки, а ввічливо відповів на його потиск.

— Дуже вдячний вам. Та так, живу собі в старій шкурі.

Ну, а з цього Зебулон дуже зрадів. Проте він все-таки не вірив священникові, який орлиними очима пильно поглядав навколо. Він шукав когось іншого, щоб убити, інакше, напевно, не примчав би сюди, де зібралось таке добірне товариство. Краще, мабуть, буде взяти його під неослабний нагляд і держати його руку й далі.

— Де ж ви мандрували, високопреподобний отче, так довго? Я чув, що ви й у Відні були?

— Був і там.

— Трапилося якесь лихо?

— Та ні, нічого не трапилось. Я добре погуляв у Відні.

Зебулон схилив набік голову. Старий явно обманює, і в цьому приховується якась небезпека.

— Вас ніхто не чіпав?

— Навпаки, дуже ласкаво всюди ставились до мене.

Підозріла смиренність!

— А ваша Аранка — вона ще панночка чи вже виїшла заміж?

Це було запитання, яке примусило зайця вийти з кущів.

¹ Ноградський дворянин, який, за переказом, напав на короля Карла Роберта Анжуйського (XIV ст.) і його сім'ю, бо дочку його спокусив шурина короля.

— Вже,— відповів священик, на превеликий подив як Зебулона, так і інших зацікавлених, які підслуховували цю розмову.

— І ви, преподобний отче, задоволені її женихом?

— Дуже задоволений.

Зебулон похитав головою. Він все ще стискав руку священика, не бажаючи його відпустити. Тримав її доти, поки старий, на знак закінчення розмови, так потиснув йому руку, що той аж закричав від болю.

— Благослови вас господь, пане.

— Хай тебе дідько благословить! — пробурмотів йому вслід Зебулон, дмухаючи на пальці, що аж злиплись: у нього мало кров не виступила з-під нігтів.

— Ну, що говорив священик? — запитав Рідегварі, коли Зебулон повернувся до нього.

— Мабуть, цьому дурному священикові десь повернули розум. Він тепер — зовсім мудра людина.

Пан Рідегварі скривив кутасте обличчя, зображаючи, мабуть, мудру посмішку, і пихато зауважив:

— Звідти, де він був, звичайно всі люди повертаються розумними.

— Але ж дивно, що відносно дочки він заспокоївся.

— Невеличка сума грошей приборкує всякий гнів. Але ходімо, бо на нас чекають дружки.

— Хто дружко в тебе?

— Його світлість Галфалві.

— О-о, я дуже добре знаю його. Видатний автократ. Поздоровляю вас. Он він стоїть!

І двоє знатних панів попрямували через заповнений гостями великий зал до чоловіка в парадному вбранні, якого оце помітив Зебулон. По дорозі через зал Рідегварі зустрічався з різними людьми: одні віталися з ним низькими поклонами, а інші повертались боком і дивились кудись над його головою. Незрозуміло, чого вони тут? А Зебулонові всі посміхалися. Він міг пересвідчитись, як його люблять.

— Чому я не бачу ніде своєї дочки Каріки, адже вона одяглася вже в найкраще вбрання,— нервував Зебулон.

— Та ж у залі ще немає дам, вони всі в господарки дому і тільки на початку торжества вийдуть разом з нею.

— То, значить, буде справжня церемонія?

— Як і завжди. Дружко нареченого звернеться до дружка нареченої, а той, у свою чергу, відповідь.

Після цього відчиняться двері, і на чолі з нареченою увійде жіноче товариство. А потім уже все інше, згідно з правилами.

— Ах, як це буде гарно!

Двоє панів знайшли графа Галфалві, друга нареченого, і, потискуючи один одному руки, почали знущатися з куруців свого комітату, яких багато найшло сюди, щоб запрягтись у тріумфальний віз ворога. Пани не дуже замислювались над тим, про що це головний корифей куруців Торманді так жваво розмовляє з преподобним отцем Берталаном Лангі. Їх цікавило важливіше питання: де Еден?

А Еден в цей час в протилежному кутку залу невимушено розмовляв з кількома схожими на нього молодими людьми. Він підійде, коли побачить свого майбутнього вітчима, і знатиме, хто з них повинен першим привітатися.

Але на панів чекала дуже неприємна несподіванка: раптом у залі пролунав знайомий бас Торманді, який просив тиші від «шановних панів».

Про що він хоче говорити?

— Панове,— звернувся комітатський промовець низьким голосом,— усім нам відомо, на яке радісне свято ми зібралися тут з вами. Цей дім осяє нове світло в особі нового голови сім'ї, даного нам провидінням, якому хай дасть бог довгого життя на благо нашої батьківщини.

— Ах, як він лестить! Він покаявся! — прошепотів граф Галфалві до адміністратора.

Пан Рідегварі вважав, що це цілком природно.

— Йому пішла на користь розмова, що відбулася між нами двома,— відповів адміністратор графу.

Промовець вів далі:

— Наречений, якого провидіння ставить на чолі сім'ї, у всій його красі юності...

(«Ну, то він уже занадто лестить!» прошепотів про себе пан Рідегварі).

— ...мені доручив бути його дружком...

(«Щ-о-о-о?» скрикнули разом усі три пани, презирнувшись).

— ...щоб звернутися до шановного друга нареченої і запитати, чи бажає він підтвердити шлюб і покласти руку молодій в руку молодого?

Тепер уже справді настав час для загального здивування. Якщо Торманді виступає як дружко нареченого, то хто ж такий тут пан граф Галфалві? І хто ж буде в такому разі відповідати Торманді? Де дружко нареченої? Це повинен бути його преосвященство, але його навіть ще й немає тут. Який конфуз!

Дедалі справа все більше заплутувалась. На звернення Торманді пан Берталан Лангі зробив крок уперед і відповів елейним голосом:

— Те, що зв'язало небо, може розлучити тільки могила. Хай еднаються ті, що в коханні становлять єдине ціле.

— Диви! Священик збожеволів! — вражено гримнув Зебулон.

Але розгадка не забарилася. Двері кімнати відчинились, і до залу зайшла жіноча частина гостей на чолі з вдовою Барадлаї, що за руку врочисто вела викликану наречену — Аранку Лангі.

Дві жінки — мати нареченого і наречена, що стояли поруч, являли собою надзвичайно красиву картину.

Вдова була в чорному платті, вишитому перлинами, з довгим мереживним шлейфом. На голові в неї сяяла блискуча гранатова діадема. І всі помітили в ній щось нове, веселе, чого ніхто ніколи ще не бачив, — радісну посмішку на обличчі. Тільки тепер усім впало в око, яка вона гарна з оцим світлим променем сонця на обличчі; погляд у неї був як у королеви!

А наречена, яку вона вела за руку, була в чудовому білому платті, прикрашеному білими гіацинтами, обличчя її було втіленням скромності; її затінені віями очі випромінювали сентиментальну чарівність, кожен її рух відбивав велич дівочої сором'язливості. В ній поєднувалися всі досконалості краси.

Гості зустріли її гомоном подиву. Всі зробили кілька кроків вперед, щоб якнайближче побачити їх.

Біля входу до залу стояв прекрасний мозаїчний стіл, на який поставили золотий піднос, вкритий мереживною хустиною. Біля стола стояло двоє друзів. Пані Барадлаї підвела туди Аранку і передала її руку батькові.

Еден стояв поруч із своїм дружком.

Священик підняв з підноса хустину. На підносі лежали дві звичайні обручки — не нові, а вже поношені.

Священик надів один перстень на палець Едена, дру-

гий — на палець Аранки і поклав їх руки одну в одну. Він не вимовив ні слова. Весь обряд був простий, але в цій простоті було щось таке величне, що з уст усіх гостей, немовби по якомусь сигналу, пролунали вигуки «віват!».

Серед цього радісного гомону ніхто й не міг почути, про що шепотіла мати нареченого своїй невістці, коли пригорнула її до себе і поцілувала в лоб. Не могли почути присутні й того, що пробурмотів священник, коли обійняв майбутнього зятя.

«Адже хтось на небі вислухає молитви, які не подобаються тут земним богам».

Навіть Зебулон піймав себе на тому, що на все горло кричить «віват!», і схаменувся, що не з тієї нагоди виражає свою радість, тільки тоді, коли зустрівся з поглядом пана адміністратора. А погляд цей був далеко не ласкавий. Зебулон злякався. Адже саме йому й не слід було вітатувати. Він вирішив виправити свою помилку, пробуючи удати з себе дурника.

— Таким чином, зараз відбудеться два заручини,— сказав він Рідегварі з невинним виразом йолопа.

Але за таке припущення високошановний пан уже зовсім повернувся до нього спиною.

— Адже це інтрига! — пробурмотів пан адміністратор до свого дружка.

— Нам треба тепер негайно впрягти коней в карети і покинути це товариство,— запропонував Галфалві.

— Ні, цього ми не зробимо. Таким вчинком я зовсім принизив би себе. Навпаки, ми повинні лишитися тут і подивитись, чим закінчиться ця комедія.

Двоє панів поспішили вперед, і Рідегварі одним з перших привітав Едена. Кожна частина його кутастого обличчя немовби старалася набрати округлої форми від широкої посмішки. О, його обличчя нічим не виражало того, що він знає, як люди сміються за його спиною.

А сміялися мало не всі. Торманді привітав адміністратора, низько вклонившись йому:

— Гляньте, пане адміністратор, вдова ще й тепер така прекрасна!

Пан адміністратор тільки буркнув щось, а завжди вірний Зебулон поспішив додати:

— Така, як справжня наречена!!! Ай-ай!

— Пардон!

— Цей граф уже втретє стає мені на мозоль,— стиха поскаржився Зебулон Торманді.

— Не стій біля нього, коли говориш.

* * *

Після заручин в їдальні палацу відбувся звичайний бенкет. Уже навіть в розміщенні гостей було багато символічного. На головному місці, на місці двох головуючих, сиділи молодий і молода. Поруч з Еденом був Берталан Лангі, а поруч з Аранкою — пані Барадлаї, за священником — високопреподобний, а за пані Барадлаї — граф Галфалві і далі в такому ж порядку, по черзі, пан адміністратор і Зебулон та решта дам і панів, які дуже добре зрозуміли різницю між очікуваним і справжнім розміщенням за столом.

Зебулон тільки тоді, коли побачив панночку Каріклею, згадав, що і його дочка тут. Тільки ж навіщо вона поначіпляла на себе стільки дорогоцінностей, якщо панич Еден уже заручився з дочкою священника? Але, кінець кінцем, і з цим примирився. Адже є ще двоє паничів Барадлаї, і для них вчинок брата буде чудовим прикладом: вони зрозуміють, що справжньому кавалерові не потрібне багатство і що не слід звертати увагу на походження дівчини. Цей сьогоднішній випадок сповнить серця багатьох потай сумуючих панночок новою надією на шлюб.

Під час бенкету відбулася характерна для угорських торжеств цікава гра: ораторський турнір.

Ця гра не була останньою серед інших ігор.

Її ще називали «Toast-Turnier»¹.

Противники, що сиділи за одним столом і пили з однієї пляшки, старалися перевершити один одного пишномовними тостами. Кожний тост стосувався присутніх або й відсутніх осіб. Найголовнішими мотивами цих тостів були ті моменти з повсякденного життя, які найбільше цікавили присутніх гостей; а щоб прикрасити тости, промовці говорили з пафосом, вдавалися до гумору, біблейських легенд тощо. Вино розв'язує людям язика; мовчазним воно додає красномовності, молодим — сміливості, старих розігриває. Товариство звичайно на таких

¹ Турнір тостів або змагання тостів.

турнірах поділяється на дві сторони — ліву і праву; кожен намагається перевершити противника дотепами, оригінальними ідеями. Відбувається весела боротьба, сиплються хитромудрі фрази, жарти, дошкульні слова, і після кожного виступу чути дзенькіт келихів. Але біда тому, хто образиться.

Еден сидів мовчазний. Він не забув застережень матері, яка говорила йому: «Подумай, коли відкритись, коли розповісти, що відчуваєш ти в своєму серці; доки тобі мовчати і чи до кінця мовчати».

Раптом веселі тости в залі заглушив гомін на подвір'ї.

Це теж був радісний шум: там кричали «ура!» кілька сотень людей.

Напевно, вони бажають щастя й здоров'я Едену та його нареченій. Це, мабуть, прихильники — жителі цього села.

Коли надворі посилювався шум, пані Барадлаї пошепки сказала синові:

— Це до вас. Вийди з нареченою на балкон і скажи їм кілька слів.

Еден зразу ж підвівся і простягнув руку Аранці, щоб повести її на балкон.

Але ці гучні привітання були призначені не для них.

Овацію влаштували не прихильники Едена, а гарда¹ пана адміністратора.

Що ж це за гарда?

Це двісті бездомних шибеників з трьох комітатів. Це вимуштруване дворянами, але тепер уже викинуте геть сміття, — арештанти, які вже були засуджені за бійки, підпали, конокрадство; хриплоголосі дармоїди, які ніколи не протверезувалися, які розбазарили майно своїх предків; потворні нащадки, яких чесні батьки згадують, червоніючи від сорому. Це були обмежені, настирливі люди, питахі «квачі», викачані в багні знатності. Їхнім верховодою був один диякон — досвідчений порушник законів і гульвіса. Це і є відома мобілгарда² пана адміністратора, яку він звичайно підводами перекидав до головного міста комітату, щоб залякати, перекричати, перемогти на виборах, а якщо треба, то й побити

¹ Компанія, маса, група.

² Лейб-гвардія, що дуже швидко пересувається.

благородних людей, поважних чинів комітату. Він послав цю гарду вперед або віз її за собою, мов на свято,— як урочистий почет; більше того, він навіть наважувався везти цю банду в Пешт і використовував її брудну допомогу в самому центрі столиці.

Цю гарду він викликав і на сьогоднішнє свято, щоб увечері вшанувати заручену панську пару сяйвом факелів (оскільки музика через траур ще не дозволялася) і побажати їй щастя.

За це їм платили по два форинти на день і давали панські харчі.

Крім того, пан Салмаш, головний попіхач Рідегварі, натякнув їм, що молодий кидатиме в юрбу золото, і хто скільки зможе захопити, стільки й буде мати.

Хоч, правда, пан Рідегварі після такої невдачі і згадав, що ота гарда ще не виступала з своїм репертуаром, але він заспокоївся; адже, як відомо, вона повинна прийти тільки надвечір; а потім — вистачить же розуму в пана Салмаша, після того що він тут побачив і почув, повідомити своїх молодців, щоб вони й не являлися сюди.

Але саме в тому й справа, що все залежало від пана Салмаша. Той завжди незручно почував себе в панській компанії, і тому, провівши високошановного пана лише до дверей палацу, сам пішов. Салмаш спустився до тієї веселої компанії, серед якої почував себе найкраще,— до армії виборців Рідегварі, яка завершила на добре знайоме їй подвір'я феїшпана, яке відділяв від палацу парк. Управитель маєтку в таких випадках звичайно не чекав розпоряджень, він добре знав звичаї: коли прибуває кількасот гостей, то про них не треба доповідати. Він відчинив перед ними двері великого сарая, зсунув столи і лави, розпорядився, щоб зарізали курей і баранів, викотив бочку вина. Вийняв тарілки, миски, ножі, виделки, ложки і не потурбувався навіть перелічити весь цей посуд, коли видавав.

А гарда чекала лише одного: щоб пан Салмаш розпочав банкет. Пан Салмаш знав про це, і йому було байдуже, як у палаці пройде учта, він поспішав до своїх парубків, як жаба в болото. Там хоч не треба соромитися жіночих очей.

Отже, розкішна компанія почувала себе дуже добре. І тут не бракувало натхненних промов; але вся різниця полягала в тому, що тут прикрашали свої тости не

пафосом, не гумором, а різноманітною лайкою. Молодчики викрикували погрози на адресу прогресивних діячів, прихильників нового і вчених. Нарешті, коли вже запанував добрий настрій, пан диякон Матіас Коппанч витяг з кишені пісню, яку він написав з нагоди сьогоднішнього свята, і розвеселив сп'янілих слухачів непристойними, брудними жартами. Це всім дуже припало до смаку.

В розпалі веселощів вожак гарди Герге Бокша, закривши рукава сорочки на руках, які геть були покриті синцями, і міцно вдаривши кулаком об стіл, сказав:

— Чуеш, Салмаше, дурний був той, хто видумав, щоб ми дивилися на наречену при світлі факелів. Навіть мій старий батько такого не знав. На жінок дивляться при денному світлі. Я не проти, можемо піти з факелами, але йти негайно, поки ще не стемніло, поки можна ще щось бачити. А тут я не питиму за спільну справу!

Вся компанія підтримала його схвальними вигуками. «Ходімо негайно! Ходімо, поки ще не стемніло!»

Даремно Салмаш силкувався їх стримати, мовляв, свою привітальну промову він написав з таким розрахунком, щоб виголосити її, як стемніє, бо в ній згадуються стоячі і летючі зірки, темні ночі і вечірній дзвін. Йому сказали, щоб він усе це терміново переробив для денних умов, а якщо до його промови потрібен дим смоли, то вони можуть запалити факели.

На щастя, серед них знайшовся розумний чоловік, який відхилив цю останню пропозицію, мотивуючи тим, що погано буде йти із запаленими факелами, бо коли кидатимуть золото, то збираючи його, люди повипалюють один одному очі.

Це було слушне зауваження, яке остаточно переконало всіх, що погано йти поночі, бо хто ж тоді помітить на землі гроші?

Пропозиція дістала загальне схвалення і, за старовинним звичаєм, пана Салмаша, який ще чинив опір, два лобуряки схватили за ноги і підняли на плечі. Одним з тих, хто підняв Салмаша, був сам Герге Бокша. Тепер, коли його несли, пан Салмаш міг уже вільно говорити, чого він не хоче йти...

Його віднесли на плечах аж до палацу, і там залунали голосні вигуки «віват!»

Але ті, хто вигукував, навіть не згадували, кому вони присвячують це «віват!». Вони знали тільки те, що їм треба кричати «віват!», а решту красномовно розкаже Салмаш.

А Салмаш приготував таку довгу промову, що коли б її записати, то вона досягла б до протилежного краю села. Але, коли на вигуки «віват!» замість очікуваного принципала¹ і нареченої-вдови він побачив на балконі Едена під руку з одягнутою у весільне вбрання поповою донькою, яка, як йому здавалось, перебуває у Відні і давно замужем за якимось подагриком-бюрократом, то він зрозумів, що вся завчена промова вже не варта й ламаного гроша.

Йому стало цілком ясно: обставини змінилися. Він охоче повернувся б назад, туди, звідки прийшов, але двоє носіїв не відпустили його. Кінець кінцем горласта орава не заперечувала проти того, що помітила. Коли замість кутастого пана і його літньої нареченої люди побачили перед собою гарну молоду пару, то ще дужче залунало «віват!» Привітали вони цю пару чи не краще, ніж мали привітати адміністратора.

Коли гомін трохи ущух, настав час, щоб пан Салмаш висловив почуття присутніх.

А в пана Салмаша в голові вже не було жодної думки. Всю промову було приготовлено не для цієї пари, а переключитися так швидко зовсім неможливо. В нього на язичку лишилася тільки одна вступна фраза, і з неї він почав:

— Всіма люблена, високошановна панська паро!
Перед собою ви бачите дворянство...

Далі ніяк не йшло. Він знову почав:

— Ось перед собою ви бачите... наше благородне дворянство...

Знову застопорив і знову заговорив благаючим тоном:

— Ось перед своїми очима ви бачите цей благородний дворянський табір, що з'явився на вашу честь...

Але тепер уже обіззався Герге Бокша, один з тих, що тримав його на плечах.

— Салмаш, говори щось інше, а то скину тебе...

На цьому й закінчилася промова пана Салмаша.

¹ Тут: пан, хазяїн.

Нарешті втрутився Еден і, щоб врятувати становище, сказав:

— Мої співвітчизники! Велике спасибі за ваше привітання від мене і від моєї нареченої. Я шукаю благодійність тільки в серцях. Я не люблю багато говорити: люблю діяти і поважаю тих, хто діє. В ознаменування цього щасливого дня пропоную вам п'ятдесят тисяч форинтів...

На ці слова пролунало таке голосне «ура!», що аж стіни затремтіли. Кожен прикидав, скільки припаде йому з цієї суми.

Після такого бурхливого прояву радості Еден продовжив:

—...п'ятдесят тисяч форинтів — на користь наших народних шкіл.

Всі відразу замовкли.

— Хай на нашу батьківщину і народ зійде боже благословення!

Сказавши це, Еден повів наречену з балкона в кімнату.

Тепер уже не чути було криків «ура!».

— Угу! — буркнув Герге Бокша.— Ось як він шанує дворянство!

— Але ж,— промимрив собі під ніс дякон Коппанч,— якщо поліпшать становище народної школи, то мене виженуть.

— А хто ж виплатить мені мій денний заробіток?

Це було найболючіше питання.

Відповідь на нього повинен був дати Міхай Салмаш, але Міхая Салмаша тепер не можна було знайти ні на землі, ні на горищі, хоч і скрізь шукали його. Якби його піймали, то добре побили б. Але він надійно сховався.

А потім ця героїчна гарда, перебивши в домі весь посуд і заявивши з благородним яничарським гнівом, що «собака п'є на дурничку за загальну справу», сіла на вози і поїхала геть.

Частина гостей панського рангу також не діждалася ночі у палаці Барадлаї. Прихильники Рідегварі повтікали з поля бою ні з чим.

Головний вождь, адміністратор, ще зустрівся з пані Барадлаї для прощальної розмови.

— Вельможна пані! Я сьогодні востаннє мав щастя

бути гостем в домі Барадлаї. Якби мені вранці сказали про це, я не повірив би ніякому пророкові. Бо й у мені є якийсь дух пророка. Ви, вельможна пані, разом із своїм сином звернули з того шляху, який продиктував вам з останнім своїм подихом покійний великий чоловік, справжній мій друг. Він сказав і мені про свою волю, навіть раніше ніж вам. Ви обрали інший шлях. Пані, пам'ятайте слова, які я вам зараз скажу. Цей шлях теж поведе вас до висоти, але назва тієї висоти — ешафот.

ПЕРШИЙ КРОК ДО «ТІЄЇ ВИСОТИ»

— Легко бути лібералом такому вельможному панові, у якого є тут, внизу, на рівнині, три тисячі хольдів¹ землі, а в мене всього три села, і то вони вгорі (репліка: «На Місяці!»), не на Місяці, а в комітатах Шарош та Земплін; оці три села — усе моє багатство. А якщо ми звільнимо кріпака, то невже мені з моїми п'ять дочка йти копати землю? Якби я народився селянин, то ніколи б не мріяв бути ніким іншим, ніж селянином. Це для селянина найкраще. Навіщо ж нам позбавляти його прекрасної долі? Хто пан — той пан, хто не пан — той не пан. Хіба хто винен у тому, що не кожна людина народився знатною? Я ж не народився графом! І не добиваюся, щоб кожна людина була графом. Адже ж для мене це така сама образа, як для селянина те, що він не знатний. Візьмімо практичну сторону справа. Незабаром, коли відбуватимуться вибори комітатських чиновників, вибори депутата — які шалені гроші треба буде витратити на частування знатної публіка, яка подаватиме свої голоси. А якщо у всіх селян буде право голосу, то не знайдеться стільки вина на світі! (сміх і на правому, і на лівому боці). Ой, що це буде за порядок, коли люди — селяни за своїм походженням — теж займатимуть місця в канцеляріях? Вже й тепер нас у десять разів більше, ніж є вільних місце. Адже молодий чоловік не може одружитися, поки не влаштується в якусь канцелярія. У шановного пана, який виступав передо мною, немає ні сина, ні дочка, ні дружина. А в мене п'ять, не дружина, а дочка (загальний сміх). Цього вельможний пан не розуміє, правда? Ах! Так і я б міг

¹ Хольд — 0,57 гектара.

бути лібералом. А оця народна освіта! Та нащо це диво? Народ і сам виросте, не треба його навчати. Тоді був добрий світ, коли мало хто вмів, крім священика, писати, читати; коли старости, замість того щоб розписуватись, втискували в сургуч на декреті ефес своєї шабля. А тепер хочуть, щоб і селянин вмів читати? Адже ж він тоді ніколи не повірить в те, що почує від священика. Досі ми писали закони по-латинському; не кожна проста людина могла розбиратися в них; а тепер жінка, батрак, єврей,— усі беруться читати, розмірковувати. Ну що ж, побачите, вельможні пани, що в решті решт вийде з цього. Якщо ми хочеш, щоб народ мав свобода, не даваймо її йому, бо поки ми не дамо народові свобода, він матиме її, а коли дамо, то він втратить її. Додержуймось дев'ятсотлітньої конституції наших предків, бо якщо зможемо тішитись нею ще принаймні сто років, то й цим уже багато чого виграємо. (Вигуки «віват!» — праворуч, ліворуч — сміх).

Нема потреби пояснювати, що цю промову виголосив наш друг Зебулон Таллероші на тих історичних комітатських зборах, які відбулися під головуванням адміністратора Рідегварі на третій день після заручин.

Це були знаменні, можна сказати, епохальні збори. На них відбувся рицарський поєдинок протилежних, як земні полюси, великих думок.

Тут зібралися зліва і справа по десять-п'ятнадцять ораторів з далеких комітатів, тут же були призначені й «члени апеляційного суду», законні засідателі за зеленим комітатським столом з числа прихильників знатних людей. Частину цих прихильників привіз сюди в найнятих на свій кошт каретах адміністратор, частина їх прийшла пішки і приїхала на простих підводах з своїм хлібом і салом.

У день зборів ще рано-вранці до воріт комітатського будинку, незважаючи на погану погоду, прийшла ціла армія людей з білим та чорним когутячим пір'ям на капелюхах. Біле пір'я було ознакою належності до прогресивної партії, а чорне — до консервативної; вони просили впустити їх до залу, де звичайно відбуваються комітатські збори. Вже на світланку всі місця були зайняті і зліва, і справа, тільки за зеленим столом лишилося вільне місце для головних ватажків.

Але люди прийшли не тільки з білим і чорним пір'ям на

капелюхах, під полами були заховані металеві палиці та кирки з короткими держаками — *pro ta kontra*¹.

Партія білого пір'я з результатів попередніх виборів вже набралася розуму і второпала, що коли на зборах використано всі аргументи, то *in fine finali*² на арену виходить *ultima ratio*³, ломака, і тоді вирішується, хто кого. Ось чому на цей раз члени прогресивної партії озброїлися своїми доказами і приготувались до того, що коли треба буде, то й вони будуть битися.

Треба сказати й те, що жодна партія не додержувалася з аскетичною суворістю великого посту. Було холодно, стояла дощова погода, тому й не можна було дорікати за цей невеликий відступ від релігійних правил за те, що люди вихилили вже не одну чарку.

Диспут почався під головуванням Рідегварі рівно о дев'ятій годині ранку.

Партія білоперих хотіла заявити рішучий протест проти антиконституційного адміністраторського порядку. Напоготові були натхненні промови для підняття настрою дворянського стану.

І навпаки, партія чорноперих вирішила застосувати таку тактику: зібрати з п'ятнадцяти комітетів найдокучливіших ораторів, щоб вони своїми стомливими, нудними і нецікавими промовами паралізували полум'яні виступи білоперих; вони відволікали прийняття рішень на післяобідні пізні години, відвертали увагу зборів від основного питання, яке тут розглядалось, добивалися, щоб найбільш нетерплячі повтікали звідси. Коротше кажучи, вони затягували справу.

Але все це не допомогло їм: білопері стояли на своїх позиціях, не відступали. Всі вирішили, що не їстимуть і не питимуть, а будуть чекати результатів — хоч до завтра до обіду.

Основний прийом головуючого полягав у тому, що як тільки він помічав кількісну перевагу чорноперих, то переривав дискусію на середині і ставив поточне питання на голосування. Після цього, хто хотів, міг собі протестувати, скільки заманеться, — однаково нічого не допомагало.

¹ За і проти (*латин.*).

² Кінець кінцем (*латин.*).

³ Останній вирішальний аргумент; тут — зброя (*латин.*).

Але тепер білопері й не ворухнулися.

Нарешті й Торманді, головний оратор білоперих, дочекався, що йому дали слово.

Коли він почав говорити, чорнопері загули: на кожную його фразу сипалися заперечення, без кінця лунали репліки, але промовцеві все це не перешкоджало. Коли противники кричали, він перекрикував їх; якщо сто чоловік кричало, він промовляв таким гучним голосом, що й двісті перекричав би, аби не допустити, щоб припинили його виступ.

Інколи, перекрикуючи людський гомін, він у запалі вживав такі слова, які тепер називають «імпарламентарними»¹.

На сесіях парламенту наслідком такого захоплення бувало те, що після другого попередження головуючий позбавляв промовця права продовжувати свій виступ, і той сходив з трибуни. Але в нашому комітаті був інший порядок. Коли Торманді висловив якусь грубість на адресу головуючого, на нього, як гадюка на тварину, напали Галлероші et consortes²; вони в один голос закричали: «Акція, акція!»³. Комітатські збори вирішили зразу ж, *stante sessione*⁴ покарати його.

Але Торманді ця інтермедія не перешкодила продовжувати свою промову, він навіть не перервав фрази, спокійно витяг гаманця і кинув комітатському адвокату сорок форинтів (звичайно стільки платили за акцію) і далі продовжував говорити. Знову сказав щось брутальне, і знову пролунали слова Зебулона: «Акція, акція!».

Торманді і тут не зупинився: в нього були вже наготові сорок форинтів, він кинув їх адвокату і продовжував далі. Він говорив і лаявся доти, поки в нього не спорожнів гаманець, а після того, як він сказав останнє грубе слово, стягнув з пальця перстень з дворянським гербом і кинув його в заставу комітатському адвокату. За законом, той мусив прийняти цього персня. В такий спосіб Торманді закінчив свою обвинувальну промову.

Ми повинні її назвати страшною, бо за своїм

¹ Непарламентськими, тобто грубими.

² І його друзі, прихильники (*латин.*).

³ Покарання за провину.

⁴ Негайно (*латин.*).

змістом вона не гірша за дванадцять сатмарських¹ параграфів².

Що це були за дванадцять сатмарських пунктів? Це дванадцять зірок-комет на небі; всі вони разом утворювали ореол, прекрасна назва якого «Велич народу».

Ці зірки ще й тепер сяють.

Тоді вони викликали велику боротьбу, яка охоплювала один комітат за одним. Самі слова «сатмарські дванадцять пунктів» були закликком до народної боротьби.

Кінець промови Торманді заглушила справжня буря. справа і зліва безупинно гриміли «віват!» і «геть його!», і ці крики наповнили зал.

Але крики з обох сторін урівноважували одні одних.

Головуючий адміністратор спокійно сидів у розкішному кріслі, як мумія. Він дивився на цей ensemble³ так, ніби виконував роботу оперного диригента за партитурою, що лежала перед ним; він заздалегідь бачив, коли починається scherzo, коли allegro, коли має початися змагання старого бубна з барабаном; у крайньому разі його може здивувати тільки те. якщо під час загального «tintamarre»⁴ старий бубон і барабан не виконають з потрібною силою своїх обов'язків.

Хоч барабанні перетинки вух публіки були вже досхочу натішені красою гомону, але маестро був чимсь незадоволений.

Здавалося, що він розшукує очима режисера.

Ось і знайшов його.

— Ну, Салмаш, як справи? — запитує він сумну постать, що з'явилася з-за крісла.

— Вельможний пане, біда.

— Яка біда?

— Білопері придумали новий маневр. Раніш вони завжди виштовхували на середину наймирніших своїх людей, щоб ті стримували від бійки своїх, якщо наші почнуть її. А тепер вони змінили цей порядок. Найбільш відомих забіяк, своїх агентів у передвиборній кампанії, вони розмістили поблизу наших.

¹ С а т м а р — місто.

² Пункти Сатмарського миру 1711 року, якими була забезпечена конституція для угорських дворян.

³ Ансамбль.

⁴ Музичного шуму.

— Ну то й що?

— А наші кажуть, що за спільну справу вони охоче розіб'ють голову комусь іншому, але свою голову підставляти під удари ради спільної справи вони не мають аніякого бажання. Вони не згоджуються ні на які дії.

— Боягузи, негідники! — пробурмотів Рідегварі і простягнув руку до дзвінка.

Всі досі застосовувані ним маневри не дали бажаних наслідків.

По-перше, білоперих у залі було більше ніж чорноперих.

По-друге, білоперим до четвертої години не надокучила ні спека, при якій із страусових яєць вилуплюються малята, ні голод, ні промови чорноперих, а з слів Таллероші вони навіть радо сміються!

По-третє, білопері промовці не злякалися акцій — платили й виступали.

По-четверте, вельможні пани не хотіли зараз імпровізувати бійку, яка завжди закінчувалась втечею білоперих у двері і вікна.

На черзі був п'ятий спосіб: розпуск зборів.

Рідегварі потряс дзвінком і тихесенько почав умовляти людей, які стояли до нього найближче. Він говорив їм, що, мовляв, при такому шумі і при такій роздратованості присутніх неможливо підтримувати послідовність у проведенні зборів і тому подібне... Та ледве він сказав половину наміченої фрази, як помітив, що, як не дивно, шум припинився. Раптом настала така тиша, що можна було почути, як летить муха.

І в цій гробовій тиші йому довелося висловити свою думку, думку головуючого, що при такому великому гаморі не можна продовжувати збори.

Ці його слова не мали особливого впливу на присутніх.

— Та хіба це гамір? — спитав усміхаючись Торманді.

Рідегварі побачив, що тут, крім нього, був ще один диригент.

Безперечно був. Білоперим наперед було дано розпорядження: як тільки пролунає дзвіночок головуючого, кожен має замовкнути, ніби горло йому перерізали. А чорнопері самі замовкнуть, бачачи, що їх противники замовкли і що голова їхньої партії відкрив рота, щоб говорити.

Так настала довга хвилина хитро задуманого мовчання.

Ця хитрість зовсім увірвала адміністраторові терпець. Йому зараз потрібно було, щоб усі присутні щосили горлали. Але замість цього вони дивились йому в рот, очікуючи, що ж він скаже.

Треба було за всяку ціну провести в життя цей план.

— Тепер гамору немає,— сказав він уїдливо,— але як тільки продовжимо збори, знову буде гамір. Збори набрали азартного характеру. Я користуюся своїм правом, правом головуючого, і оголошую збори закритими.

Але його намір і після цієї заяви не здійснився. Йому не вдалося провокаційними словами знову викликати бурю, яка вшухла щойно на якийсь час. Білопері і до цього були готові. Вони добре знали всі витівки Рідегварі. І в цілковитій тиші, яка все ще панувала в залі, Торманді спокійно відповів панові адміністратору:

— Покиньте місце головуючого, коли ваша ласка; але в такому разі ми замінимо головуючого і продовжуватимемо збори.

Сотні голосів повторили:

— Продовжувати збори! Ідіть, коли ваша ласка! Головуватиме віце-губернатор.

Який же зчинився після цього гамір! Люди замахали руками, обличчя їм розчервонілись від збудження.

— Ідіть, коли ваша ласка! — вигукували вони.

Але тепер він уже не хотів іти.

Сердито наморщивши обличчя, він сперся кулаками на стіл і хрипким голосом крикнув:

— Це явний підрив авторитету вищої влади! Це порушення закону!

— Повстання! — гримнув Зебулон.

— У нас є сила, щоб ліквідувати це заворушення! Якщо будете чинити опір розпускові зборів, я розжену вас збройною силою!

«Але спочатку я вийду звідси», подумав Зебулон, який волів би на все це дивитися з гальорки.

— А ми вже почекаємо того насильства! — гримнув йому у відповідь Торманді і, схрестивши на грудях руки, сів на своє місце, дивлячись прямо в очі адміністраторові. Рідегварі і це влаштувало, бо він був передбачливим і підготувався заздалегідь до подібних «несподіванок».

Подвійні двері за стільцем голови вели до кімнати феїшпана. Поруч із залом, де відбувалися збори, очікували зібрані з усіх кінців гайдуки, пандури¹, дармоїди, лейтенанти і жандарми. Всі вони були добре озброєні. В цей день лиходії скрізь могли справляти свято.

Отже, комітатська варта чекала на сигнал у сусідній кімнаті. Ця зграя сиділа там, озброєна шаблями, з примкнутими багнетами на гвинтівках, а на подвір'ї сусідньої казарми з самого ранку стояв наготові батальйон солдатів на випадок, коли неvistачить влади у керівників комітату.

— Ну що ж, хай буде так, як ви бажаєте,— крикнув Рідегварі і обернувся.— Пане окружний начальнику, виконуйте свої обов'язки!

Окружний начальник і урядники, що зібралися навколо нього, були прихильниками Рідегварі. Це були бойові фанатики.

Як тільки пролунав наказ Рідегварі, окружний начальник відчинив двері за спиною голови зборів і крикнув готовим до бою людям:

— За мною, пандури!

І з цими словами, виконуючи наказ голови, він вихопив шаблю і разом з урядниками напав на тих, що сиділи за зеленим столом.

Від несподіванки в першу хвилину всі подумали, що це жарт. Ще такого не бувало, щоб патріоти, які брали участь на зборах, кидались один на одного з шаблями, де б це не було. Жах поймав усіх тільки тоді, коли вони побачили, як попадали з стільців скривавлені люди, як корчилися поранені за зеленим столом, як були повалені на землю шановні, мирні, сиві патріоти і заблищали скривавлені шаблі.

Але наступної хвилини становище змінилося.

Ті, що сиділи за зеленим столом, теж були озброєні шаблями. Молоді помічники адвокатів поспішили на допомогу сивим членам апеляційного суду. Люди в залі засідань заметушились; задзенькали шаблі, і зчинився такий гармидер, якого ніхто ще ніколи й не чув. І все це коїлося перед очима шановного пана адміністратора і з його схвалення.

¹ Поліцаї в сільських місцевостях.

Але вже далі діло пішло не за схваленням вельможного пана адміністратора, а всупереч йому. Після кількох хвилин боротьби окружного начальника і його озброєних прибічників білопера дворянська молодь затисла в куток, повибивала їм з рук шаблюки і найкоротшим шляхом, через вікна, повикидала геть.

А як вони себе почували, опинившись на землі, це вже не відомо.

А де ж поділись озброєні пандури?

Вони навіть не виходили.

Вельможний пан даремно озирався, поглядав на двері, чекаючи своїх людей. Інші теж були дуже здивовані, чому ж вони не виходять. Крізь напіввідчинені двері видно було, як виблискують багнети, але пандури все-таки не йшли. Вони добре чули брязкіт шабель, бачили метушню і все ж не йшли.

Може, їх хтось заворожив?

Так, заворожив.

Трапилось щось непередбачене, несподіване. Якби це сталося не перед очима живих людей із здоровим глуздом, скептик назвав би все це «theater soup»¹.

В ту саму мить, коли окружний начальник крикнув з дверей залу засідань: «Пандури, за мною!» — з феїшпанської квартири через протилежні двері до кімнати зайшов молодий стрункий чоловік.

Це був Еден Барадлаї.

На ньому був парадний траурний костюм: чорний оксамитовий доломан, темна, гранатового кольору куртка, оздоблена хутром чорнобурки, на голові така сама хутряна шапка з чорною обшивкою; всі брошки, пряжки й ланцюжки на куртці були зроблені з срібла. Широку парадну шаблю він держав у правій руці разом з перев'яззю; поспішав і не встиг одягти шаблю.

Перш ніж озброєні комітатські слуги кинулися виконувати наказ окружного начальника, Еден перетяв їм шлях. Шаблю, не виймаючи з піхов, він підняв перед ними.

— Назад! І не ворушіться! — наказав він їм рішучим тоном.

Озброєна юрба на мить відсахнулась, дехто сердито повернув до нього багнет, не знаючи, хто це відважився спинити їх.

¹ Театральний трюк (англ.).

— Шаблі в піхви! — сказав суворо юнак, збивши вниз шаблю коменданта замка. — Геть звідси — в коридор!

Комендант прошепотів щось пандурам. Серед них було багато старих солдатів, які пізнали юнака, що стояв перед ними: це ж був спадкоємець їх феїшпана, який завтра чи післязавтра буде їх паном. А сьогоднішній пан нічого не вартий. І всі взяли гвинтівки на плече.

— Ідіть звідси! — сказав їм Еден Барадлаї. — І чекайте наказу. Коли я вас покличу, прийдете!

Старі солдати тільки кивали головами. Їм сподобався цей юнак. Адже й їм було краще не встрявати в бійку.

А Еден поспішив до залу, де відбувалися збори і звідки долинали звуки запеклої боротьби і брязкіт шабель.

А коли вже кровожерливого окружного начальника і його помічників повикидали геть з вікон, коли вся схвильована маса присутніх неспокійно спостерігала за дверима, звідки мали вдертися озброєні пандури і звідки роздратований адміністратор чекав для себе і окружного начальника на допомогу, що запізнилася, до залу увійшов Еден Барадлаї.

Його імпозантний вигляд вплинув на всіх. Обличчя Едена палало великим гнівом, в очах світилися благородні почуття його обуреної душі.

Чи він забув, чи зробив це навмисно, але зайшов у зал в шапці і підійшов до стільця головуючого.

Рідегварі, нахилившись убік, перелякано дивився на нього, тримаючись правою рукою за крісло. У нього був такий вигляд, як у шакала, коли той зустрічається в джунглях з індійським тигром.

Видовище, що відкрилось перед Еденом, обурило його до краю.

Зелений стіл комітату був залитий калюжами крові, були забризкані кров'ю протоколи, різні документи; пораненим людям подавали першу допомогу їх товариші, — перев'язували рани розірваними хустинами; скрізь видно було розчервонілі від гніву і жадоби помсти обличчя, на столі лежала кимсь кинута переламана, скривавлена шабля.

— Хто це зробив? — крикнув дзвінким голосом юний Барадлаї, зупинившись перед кріслом голови.— Хто це вчинив? — крикнув він знову, звертаючись до адміністратора.

Рідегварі вражено глянув на нього знизу вгору.

— Я притягну вас до відповідальності за цей страшний інцидент, який з нашого літопису ніколи не зможуть змити ніякі сльози!

— Мене? — коротко запитав Рідегварі, але в цьому одному слові були гнів, пиша, жах і подив.

Тоді молодий Барадлаї перекинув шаблю з правої руки в ліву.

— Я! Вас!

Він схопив правою рукою спинку стільця із старовинним різьбленням, стільця, на якому сидів Рідегварі, і в запалі безмежного гніву струснув його.

— А тепер покиньте це місце! Це стілець моїх предків. Ви зайняли його на час хвороби феїшпана. Феїшпан вже одужав!

На ці слова по всьому залу прокотилися радісні вигуки.

По всьому залу!

Кому відомий характерний для угорських зборів настрій, той може згадати багато таких випадків, коли один приємний чоловік може все змінити: кожного зачарує, з'єднає ворогів і друзів, спростує всі аргументи і резонерські твердження, відкине антипатії, особисті інтереси; поведе за собою всіх присутніх, згуртувавши їх в єдину масу, а куди поведе, про це ніхто й не запитає.

Так сталося і в цьому залі.

Рідегварі міг прочитати по обличчях своїх прихильників, своїх співучасників, своїх найманців, що його пануванню настав край. Він мусить звідси тікати.

Він підвівся з стільця головуючого, блідий від ганьби і гніву, подивився на всіх присутніх так, ніби проклинав їх своїм поглядом; на його похмурому обличчі була виражена вся його жадоба помсти. Він прошепотів на вухо юнакові:

— Ось вам... перший крок до тієї висоти.

Еден з презирством оглянув його з ніг до голови — він від матері знав, яку «висоту» обіцяв йому Рідегварі, — і не удостоїв його відповіддю.

Пан адміністратор зник, а крісло голови під радіс-ні вигуки присутніх зайняв спадкоємець феїшпана. Тільки тепер він скинув шапку.

Правда, його вчинок був некоректним, бо він ще не був обраний феїшпаном і до виборів не міг бути справжнім керівником комітату, але те одностайне радісне привітання, з яким його зустріли всі — і праві, і ліві,— було щирим. Це привітання й дало санкцію зайняти крісло.

Хоч рішення Едена як відносно себе, так і відносно комітату і всієї держави було дуже сміливим,— більш того — навіть вирішальним для всієї епохи, але його задум вдався.

Цілком вдався.

Те місце, на яке він сів, мало вирішальний вплив на хід історії. Куди б не повернула звідси історія, але це був початок великих часів, і треба було мати могут-не серце, щоб сісти на це місце.

Що було на зборах далі,— це вже справа літопису. Але переможцем цього дня був Еден Барадлаї.

ВЕСНЯНІ ДНІ

Стародавні природознавці говорили про одну чудо-тварину, назва якої — «крак».

Норвезький вчений Понтопідан навіть описав це стра-ховище.

Крак — це гігантська морська тварина, яка живе на дні моря і якій іноді спадає на думку виринути на поверхню води.

Коли величезна спина крака, вкрита мулом, заросла морськими фігами і тюльпанами та кораловим лісом, виринає з хвиль, то пінгвіни і кormорани, думаючи, що це якийсь новий острів, вилазять на нього, скачуть по його спині. Крак мирно терпить це.

Через якийсь час його спина заростає травою, і мо-реплавці, дивлячись на нього, кажуть: «О, який гарний зелений острів!» Причалюють, захоплюють цей «острів», споруджують на ньому будинок. Крак усе це спокійно терпить.

Потім люди починають розорювати його спину, засі-вати ячменем. Крак дозволяє орати свою спину й бо-ронувати; в крайньому разі, тоді, як розпалюють на

ньому вогонь, він може подумати про себе: «Погано, коли не можна почухати спину».

Мореплавці дедалі краще почувають себе на ньому, вже й криницю копають на спині і дуже радіють, коли замість води мають можливість вичерпувати жир. Крак дозволяє висмоктувати з себе жир, адже в нього жиру багато.

Мореплавці будують на багатому острові склади, організовують митницю, поліцію, ще й заснують комерційні товариства, та коли добираються до живого м'яса, крак починає розуміти, що це вже не жарт, і пірнає на дно моря. Разом з ним поринають туди і птахи, і люди, і кораблі, і склади, і комерційні компанії.

Такі дні переживала і Австро-Угорщина в середині березня 1848 року.

* * *

Було тринадцяте березня, день народного руху у Відні.

...Не закривай книгу, мій нервовий читачу! Я не поведу тебе на вулицю, не показуватиму розібраний брук, барикади, не буду тебе примушувати, щоб ти супроводжував з однієї вулиці на другу першого пораненого, якого ти зустрінеш, першого мученика свободи, що його друзі взяли на плечі — скривавленого, вмираючого і так понесли по місту, щоб показати народові. Ми будемо все це слухати з тихого, безпечного місця, і нас не спіткає ніяке лихо.

У залах Планкенхорстів у ці дні було повно-повнісінко старих знайомих. Різниця полягала тільки в тому, що тепер замість звуків рояля їх розважали народний гомін і далекі постріли, що долинали аж сюди.

Ці пани були тепер дуже бліді, вони переляканими поглядами запитували один одного: «Що ж діється на вулиці?»

Що діється?

Народ відчув запах свободи!

Діється те, що сплячий велетень, піднявши вії, відганяє цілу історичну епоху разом з її великими людьми і каже: «Ви досі існували тільки у сні!»

Тепер пихаті пани і дами ходять, сидять, знову підводяться і дивляться боязко на вікна, прислухаються до

вуличного гомону і пошепки запитують: «Чим закінчиться сьогоднішній день?»

Вже надвечір у кімнатах потроху почало темнішати, але нікому й на думку не спадає запалити лампи. Чути гамір, постріли, аж вікна дрижать; кожна нова людина, яка приходить з вулиці, приносить нові панічні вісті.

Офіцер-інтендант з войовничою постаттю, який звичайно дуже хоробро командував у компанії на балах, ніби був генералом, тепер розмовляв пошепки, поголив бороду, щоб зовні не скидатись на військового. Товстий медициналрат¹ сидів у куточку і нерухомо дивився перед собою, але щоразу, коли десь грюкали двері, схоплювався на ноги. Позаштатний референт часто бігав униз по сходах з надією почути якусь нову звістку, але через хвилину повертався назад, говорячи, що все ще не можна виходити.

Нарешті хтось прийшов з вулиці. Виявилось, це секретар поліції. Самий його зовнішній вигляд уже свідчив про погані справи. Замість багатого герцогського одягу на ньому була зношена шинеля, така, яку носять робітники. Обличчя його було бліде, як вапно.

Коли присутні пізнали новоприбулого, всі одразу кинулись до нього.

— Ну, побили їх? — квапливо запитує пан інтендант.

— Ні, не вдається, — відповідає той, тремтячи. — Я оце йду з будинку головної поліції. Народ вдерся туди. Статую Юстиції скинули з фасаду будинку, ґрати на вікнах повиламували, в цензурній канцелярії все порозривали. Я врятувався завдяки тому, що переодягся в цю шинелю.

— А чи не грабують? — простогнав з кутка пузатий медициналрат, якого дуже непокоїли гроші, що він залишив удома.

— Та боже мій!! Чому не виставлять проти них більше війська? — пробурмотів піаніссімо низькоголосий пан інтендант.

— Війська досить, — запевняв його секретар поліції, — але імператор не хоче проливати кров. Він гнівається й за ту кров, що вже пролилась.

— Та навіщо ж про це питають в імператора? У

¹ Офіцер медичної служби.

нього таке добре серце! Довірили б усю справу солдатам!

— Та, будь ласка, підіть туди,— роздратовано підбадьорював його секретар.

— А що вдієш, коли солдати так стріляють, що з усіх залпів жодна куля не влучає? Я на власні очі бачив на площі Міхая, як артилеристи кидали запалені гноти в болото і заявляли, що не стрілятимуть в народ.

— Боже мій! Що ж це буде з нами?

— Саме тому я й поспішив сюди, щоб повідомити про події. Особисто я вважаю, що гнів народу вже намітив собі певні будинки; в таких будинках я не хотів би проводити наступну ніч. Не хотів би там ночувати навіть за всі мільйони Ротшільда¹.

— Чи не думаєте ви, що і наш будинок належить до таких? — запитала Антуанетта.

Той, підозріло знизуючи плечима, відповів:

— Я на всякий випадок поспішаю у своїх справах. І пішов.

Решту присутніх це аж ніяк не підбадьорило.

Пан інтендант почав настирливо довідуватись, чи не знайдеться цивільного одягу в будинку. Йому нічого не могли дати, крім одягу лакея. А вже ліврея сім'ї Планкенхорстів була б поганою вивіскою для такої подорожі.

Аж ось прийшов ще якийсь чоловік. Він, правда, не зайшов, а впав біля дверей. Ледве можна було його пізнати: це був референт державної канцелярії, що відзначався талейранівською ввічливістю. Але на цей раз він втратив свій спокій. Капелюх його був сплющений і скидався на млинець, одна пола піджака розірвана, на спині виразно видно було відбиток брудної долоні, на носі — криваву рану від неприємної зустрічі. Він важко дихав.

— Що трапилось з вами? — спитала господарка дому із ввічливим співчуттям.

Талейранівського типу державний діяч не втратив *galgen humor*².

— О, дрібниця, тільки вбити хотіли мене. Хтось із них впізнав мене і вигукнув: «Це шпигун!» — і в ту ж мить мій капелюх набрав такого ось вигляду. На щастя,

¹ Відомий банкір-мільйонер.

² Гумор відчаю (нім.).

кілька студентів визволило мене, і я втік через durgchhaus¹.

— Скажіть, будь ласка, чи не грабують ще? — довідувався з кутка медициналрат.

— До біса! Навпаки, вони в такому настрої, що все самі дають. А спробуйте самі — зійдіть до них. Прошу вас, вельможна пані, дайте мені трошки пластиру, щоб заліпити на носі здерту шкіру. Це мені зараз стане в пригоді: хоч не так легко пізнають на вулиці.

— Як? Ви знову хочете вийти на вулицю? — запитала застерезливо пані Антуанетта і повела низькорослого державного діяча до свого будуара, щоб наліпити потерпілому пластир на носа.

— Я мушу поспішати,— прошепотів їй довірливо низенький на зріст знатний чоловік.— Треба знайти карету і свіжих коней для канцлера.

— Невже становище таке серйозне?

— Поки що серйозне.

— Ви, мабуть, теж поїдете з ним?

— Поїду, не залишуся тут. Раджу і вам, поки ще не пізно...

— Побачимо,— спокійно мовила пані Антуанетта, не затримуючи низенького пана, який з пластиром на носі кудись зник.

Пан інтендант на ходу застеріг його, щоб не йшов, бо його можуть убити на вулиці.

— Тепер я вже буду розумніший і кричатиму голосніше за всіх: «Геть Меттерніха! Хай живуть аули!»².

Гамір на вулицях дедалі посилювався, а в кімнатах темнішало. Пан інтендант ім'ям бога благав усіх, щоб не запалювали свічку, хай юрба думає, що тут немає нікого вдома.

А насправді тут зібралася вся флорілегія³ разом. Цей будинок служив центром, фортецею для побитих.

Що робити? Це питання обговорювалось товариством у півтемряві.

Бігти чи лишатись тут? Боягузи радили тікати, а ще більші боягузи не наважувались навіть тікати. Адже на вулиці море! Море народу!

¹ Прохідний двір (нім.).

² Віденські революційні студенти.

³ Колекція квітів, усяка колекція.

Знову хтось прийшов.

Незважаючи на присмерк, всі пізнали його. Кутасте обличчя і пихата постава дали можливість пізнати людину. Це був Рідегварі.

Його поява дала якусь іскру надії переляканій компанії. Цей холоднокровний чоловік подобався скрізь, де натрапляв на слабші серця.

— Що чути, друже мій? — запитала пані, поспішаючи йому назустріч.

— Багато що чути, — сухо відповів той. — Найголовніше й найточніше це те, що Меттерніх відмовився від влади.

— Тсс!

— Через годину це буде відомо всім. Я йду від нього. Його відмовлення прийнято. Ця велика людина думає тепер про те, як замаскуватись, на якій кареті і якою вулицею міста втекти звідси.

— Замаскуватись! — пробурмотів бойовий пан; губи його ворушилися і після того, як він замовк. Мабуть, говорив про себе, що щасливий тепер той, у кого є поганеньке пальто.

— Не грабує ще народ? — зітхнув заможний наглядач лікарень.

— Ні, не грабує, але озброюється; перед ним відкриваються склади зброї.

— Невже ніхто не може захистити? — прохрипів товстий пан.

— Склади відкрили за наказом імператора.

— Це неможливо!

— Тут, у мене в кишені, наказ, в якому говориться, що для збереження порядку треба роздати зброю з державних складів студентам і громадянам.

Рідегварі справді витягнув з кишені плакат, і вся компанія кинулась до нього, намагаючись у темряві прочитати зміст.

— Число озброєних студентів і ремісників може збільшитись до дванадцяти тисяч, — спокійно продовжував Рідегварі. — Вночі можуть початися вуличні і барикадні бої.

— Ну, я вже не чекатиму, — пробурмотів пан інтендант. — Я піду звідси.

Почулися вигуки:

«Панове і дами! *Sauve, qui peut!*¹ Тікайте!»

Кожен квапився якнайшвидше попрощатися з господинею дому. На вулиці зараз поки що йде дощ, але скоро з неба посиплються камені. Кожний на прощання сказав, де він думає ховатись.

— А ви куди поїдете? — спитала пані Антуанетта у кутастого пана.

— Я? Нікуди! Залишусь у Відні. Я не боюся за себе.

Рідегварі потиснув руку пані і останнім покинув її квартиру.

Та цілком імовірно, що він першим утік з Відня, тільки не хотів казати куди.

Бойовий пан інтендант внизу у швейцара знайшов-таки старе полатане пальто і якийсь кучерський плащ, заплативши за нього великі гроші. Він загорнув у нього шановну свою особу і в такому маскараді вийшов на вулицю. Хто зна, куди занесла його народна хвиля... Товстопузий медициналрат не мав аніякого бажання вирушати в подібну мандрівку. Бігти він не міг, а якщо б притиснули його десь до стіни, то й помер би від переляку. Людина з потрійним обсягом хай не показується там, де кожен вимагає собі місця на землі.

— Милій, хороший друже мій,— звернувся він до швейцара, погладивши його по обличчю і полоскотавши його долоні банкнотом,— чи є тут, у цьому будинку, підвальна кімната, яку здають внайми? Захочіть мене туди. А якщо часом прийдуть кровожерці і влаштують обшук, скажіть їм, що в тій кімнаті живе бідний кравець, намалюйте крейдою на дверях великі ножиці. Скажіть їм, що там живе злидар-бродяга, кравець, і що дружина його лежить хвора на віспу. Тоді вони не зайдуть. Гарзд, мій милий, дорогий друже?

Швейцар подав йому крашу пропозицію.

— Хто зна, доки триватиме цей хаос. Я не хотів би, щоб вам довелося чекати кінця цих заворушень у тій підвальній печері. Я врятую вас, вельможний пане, так що й волосина не впаде з вашої голови, тільки довіртеся мені.

— О, врятуйте мене, ради бога! Але я все-таки хочу знати, як ви мене врятуєте, бо, бачите, я не можу бігти. Ноги не витримують. А карети й за мільйон не дістати нині.

¹ Рятуйтеся, хто може! (франц.).

— Так, не дістати, але є інший спосіб.

— Який? Я заплачу стільки, скільки ви захочете!

— Тут, у сусідній корчмі, п'ють горілку двоє носіїв, а їхні носилки стоять перед дверима.

— Носії мерців?

— Авжеж. Швидка допомога. Міські власті, піклуючись про ближнього, вислали їх на такі вулиці, де неспокійно, щоб вони підбирали і відносили в лікарню застрелених. А оскільки на цій вулиці поки що нікого не застрелили...

— То ви хочете, щоб я ліг в оті носилки, на яких мертвих носять?

— Так-так. Вони ж зовсім закриті. Ніхто не знає, що в них несуть! За добрі чайові хлопці віднесуть вас, шановний пане, до лікарні, там ви наймете воза, на якому транспортують мертвих, і вас повезуть далі, до шлагбаума — на кордон, звідки вже зможете їхати таким транспортом, який вам найбільш до вподоби.

У товстого пана від цих слів поза шкірою пробіг мороз.

Але вагаться не було часу. З протилежного кінця вулиці наближалася нова юрма із страшним галасом, перекикуючи шум, що стояв на вулиці. Треба було тікати.

Товстун погодився на запропонований швейцаром транспорт. Жахливий екіпаж — оті носилки, але краще бути на них живим ніж мертвим.

Відтранспортувавши його, швейцар почав сміятись, тримаючись обома руками за живіт, щоб не луснути від сміху.

А нагорі, в залі, почувся шум.

Раптом пролунав якийсь незвичайний брязкіт і грук.

Альфонсіна, почувши ці страшні звуки, вискочила в розпачі із своєї кімнати до матері. Вона підбігла до Антуанетти, але не обняла її. О, ці дві дами не звикли обіймати одна одну!

— Всі покинули нас!

— Боягузи! Дурні! — сказала Антуанетта з презирством.

— А нам куди тікати? — тремтячи, запитала красуня.

— Нам? Нікуди. Ми залишимось тут.

— Як? Щоб загинути?

— Ми станемо панами становища тут.

Альфонсіна здивовано подивилась на матір і подумала, що мати збожеволіла. Від неї цього можна було чекати.

Пані Антуанетта дала своїм лакеям розпорядження, щоб запалили всі лампи і поставили їх разом із свічниками на відкриті вікна. Потім зірвала білі атласні завіси, що висіли над ліжком, разом з позолоченими карнизамі і вивісила їх на балкон з обох боків, як два білі прапори.

Потім Антуанетта зв'язала дві білі нагрудні стрічки, одну причепила собі, другу — Альфонсіні, а коли з вулиці почулися найбільш піднесені крики збудженого народу, вона витягла з собою на балкон напівмертву дочку і крикнула до маси дзвінким голосом:

— Хай живе свобода!

Тисячі громових голосів відповіли їй. Люди привітали її, розмахуючи капелюхами, хустинами; скільки хвиль народних пройшло перед освітленим палацом Планкенхорстів! І всі вони привітали будинок натхненним «віват!». А вікна будинку, що стояв навпроти, розбили. Хазяїн того будинку, напевно, був зайнятий на барикадах і не міг прийти, щоб виставити у вікна свічки, тому й б'ють там шибки. А Планкенхорстам лунає «віват!».

Єне Барадлаї — юнак із слабкими нервами — весь цей день провів у себе на квартирі.

Він з дитинства був дуже боязким, а згодом став ще боязкішим, бо завжди перебував у залежності від когось. Він дуже звик до того, що його воля підпорядкована чийсь іншій волі, спочатку — волі батьків, тоді — волі своїх начальників і, нарешті, — волі коханої.

А тепер, коли всі ці підвалини, на які він досі спирався, були підірвані, коли авторитет високопоставлених вельмож, що становили «*lares et penates*»¹, розвіявся, немов дим, Єне почував себе так, ніби й сам став нічим.

Цілий день він провів у своїй кімнаті, неспокійно ходив туди й сюди. Навіть мотузок дзвінка перерізав, щоб ніхто його не турбував.

Вуличний гамір, брязкіт зброї тримали в постійній

¹ Статуї домашніх богів (латин.).

напрузі його нерви, голова йому запаморочилась, він ні про що не міг думати, не міг збагнути, що діється.

Ідеї свободи, нової епохи не знайшли в ньому відгуку. На його думку, вони ніколи не зможуть перемогти.

У тому оточенні, де він жив, звичайно ніколи не було прихильників цих ідей. А в народ він ніколи не вірив.

З гуркоту вуличних боїв він зрозумів, що зараз народ щось робить, але він не знав, що саме. Бушує? Мститься? Він може і перемогти. Але чого він досягне своєю перемогою? Про це Єне зовсім не думав.

Під час цієї бурі він думав тільки про одне: про Альфонсіну.

Що з нею? Чи своєчасно втекла? Чи знайшла десь захист? А якщо ні?

Адже оточення в неї досить впливове. А може, це оточення і себе не здатне більше захищати?

Він уже кілька разів поривався вийти на вулицю, щоб поспішити до будинку Планкенхорстів. Але щоразу, відчуваючи страх, залишався. Вулиці обстрілюють картечню, з бруківки ростуть барикади. Де вже йому з ніжненькими нервами, з тремтячим тілом, із хворим серцем іти в таку небезпечну дорогу! А чим би він допоміг там? Адже цей юнак ніколи навіть зброї в руках не тримав. Йому не дозволяли полювати, як братам. Він учився тільки малювати, грати на роялі, гарно писати. І навіть до шаблі він ніколи не доторкнувся.

Кого б він міг захистити?

І чим далі на захід рухалося сонце, тим більшого розмаху набирало повстання на вулицях і зростало побоювання Єне за Альфонсіну.

Увечері, о дев'ятій годині, не будши в силі далі терпіти ці муки, він наважився вийти на вулицю, щоб добратися до квартири Альфонсіни.

Якщо він і не зможе її врятувати, то хоч разом з нею загине.

О, сміливі люди не зможуть оцінити, який великий героїзм потрібен для того, хто б із слабкими нервами міг піти назустріч небезпеці, яку сильні висміють, зовсім незважаючи на неї, але якої слабкий характер боїться, як смерті. Увінчувати лаврами слід не смілих, а боязких, тих, хто лякається, тремтить від свисту кулі, але все-таки йде,— за честь, за любов, за батьківщину, ради жінки!

Кохання повело Єне в небезпеку, якої він так боявся. Без всякої зброї він рушив на вулицю, не знаючи, що з ним буде там, серед юрби.

Як тільки він вийшов, відразу ж натовп захопив його і поніс із собою.

Але це був зовсім інший натовп, ніж він уявляв собі, сидячи в замкнутій кімнаті.

Не буйна кровожерлива маса, а тріумфуюче від радості людське море прийняло його до себе.

Старий і юнак, пан і робітник, базарні торговки і вельможні пані, студенти і солдати, змішавшись в один клубок, обіймаючись, цілуючись, плачучи, радіючи, гомонячи, горлаючи, накричались вже до хрипоті, без упину вигукували: «Свобода! Перемога, перемога!» Ці вигуки лунали звідусіль; листівки переходили з рук у руки, окремих промовців піднімали на плечі, щоб вони прочитали народові останнє імператорське рішення, потім їх обіймали, цілували; знову й знову хвилювалося море, коли надходила нова звістка, коли виголошувалась нова промова, коли здійснювалася нова буря радості. Народ обіймає солдата, який шойно стріляв у нього, обіймає занімілу гармату, кричить «ура!» назустріч тому, кого ще хвилину тому назад ненавидів, була б тільки біла кокарда на капелюсі.

У Єне запаморочилося в голові від цього бурхливого моря.

Не можна описати почуття, що охоплюють народні маси в таку хвилину. Це був ніби електричний струм, що пронизує кожного, хто потрапить у цей прекрасний вир; сп'яніння від перемоги заволоділо серцем кожного, навіть і того, хто потрапив сюди випадково і нічого не розумів у тому, що діється.

Єне чув, як, плачучи від радості, люди кричали про падіння великих людей, що виділялись досі у всесвітній історії.

І його охопив якийсь таємничий магнетизм, коли він почув, що славетних вельмож, як малюнок крейдою, стер одним рухом зі сторінок історії наймогутніший велетень — народ.

Яка приємна теплота в цю хвилину оповила молоде серце; він не може приховати своєї радості. Ці великі вельможі були його ідолами, і все-таки зараз бурхливо вирує кров, коли він чує, що їм настав кінець.

Єне прислухається до імен, кожне з яких тисячоголосе страхіття супроводжує вигуком «Хай згине!» Чи не почує він ім'я Планкенхорстів?

Він добре знає, як тісно їх ім'я було зв'язане з іншими іменами, які зараз згадують.

Може, ще не дійшла до них черга?

Перед ним, позаду нього — скрізь знову і знову розповідають про героїчні події дня: як народ штурмом здобув будинки ненависних йому панів, як розшматував прокляті великі папки з протоколами. Але про Планкенхорстів ще не чути нічого.

Хвиля несла його далі. Вікна деяких будинків уже засвітились; їх не чіпали, били ті, що не були освітлені.

Минуло кілька годин, поки він добрався до тієї вулиці, де дім Планкенхорстів.

Серце неспокійно билосся: чи не зруйновано і цей будинок, як будинки іншої знаті?

Та як він був вражений, коли, завернувши за ріг, прямо перед собою побачив залитий морем вогнів будинок Планкенхорстів. На балконі — два величезних білих шовкових прапори, а між ними стоїть молодий член аулів, який з балкона виступає перед народом з натхненною промовою.

Тепер уже справді йому здалося, що він втратив розум.

Далі його вело тільки серце. Думки були виключені. Він не йшов, його несли. Народ штовхав його перед собою вгору по східцях будинку Планкенхорстів, звідки назустріч сходили вже люди із сяючими від перемоги обличчями, прославляючи героїчних жінок — захисниць свободи.

Натовп привів Єне до кімнати, яку він добре знав.

Але що він тут побачив?

За столом сиділи дві дами; він ледве впізнав сяючі обличчя пані Антуанетти і Альфонсіни.

Що ж вони робили, ці дві дами?

Пані Антуанетта в'язала з білої шовкової стрічки зірки, а Альфонсіна прикріплювала їх до грудей, на капелюхи або на рукави народних героїв. Від цього повстанці мало не божеволіли: вони цілували руки, стрічку, ножиці, якими відрізували зірки. А обличчя двох дам сяяли.

Єне мимоволі опинився перед дамами.

Коли Альфонсіна побачила його перед собою, вона раптом скочила йому назустріч з радісним криком, розкинула перед ним руки, пригорнула до себе, обняла за шию, поцілувала і радісно вигукнула:

— О, який це щасливий день, друже мій!

Вона знову поцілувала його перед усім народом, перед матір'ю. Пані схвально посміхалась, а народ теж схвально кричав «віват!». Все це кожний вважав цілком природним явищем.

У Єне поза спиною пробіг мороз від цих радісних вигуків, але поцілунок був йому прийнятний.

Ніхто не вбачав нічого незвичайного в тому, що в цей день люди цілуються. Адже на світі буває безліч різних поцілунків: поцілунок радості, поцілунок визволення, поцілунок вдячності, поцілунок кохання. Багато відкладених, багато затриманих поцілунків було віддано в цей день; багато давно обіцяних, багато марно очікуваних, багато заборгованих поцілунків було виплачено з процентами в цю годину як в останній строк; багато перших поцілунків щасливого життя, багато прощальних поцілунків вічної розлуки було роздано в цей день народного щастя.

Але, якщо серед багатьох солодких, оп'янюючих поцілунків був хоч один поцілунок Іуди, то це, напевно, той поцілунок, котрим торкнулися вуст Єне Барадлаї перед очима всього світу медово-рожеві вуста однієї з найвродливіших дам.

Здавалося, немовби Земля раптом вийшла з своєї звичайної орбіти і від якогось благородного поштовху наблизилась до Сонця на п'ятнадцять мільйонів миль, де, може, крутиться Венера, і щасливі жителі землі радіють від близькості Сонця.

Теплота, магнетизм і світло оповили весь світ. Кожне серце було сповнене якимось прийнятним почуттям.

Творилися чуда, і кожна людина сприймала їх так просто, нібито це були такі цілком природні, повсякденні події, що інакше й уявити собі не можна.

Єне Барадлаї теж вважав цілком природним те, що він на другий і на третій день рано-вранці, пізно ввечері, першої-ліпшої години дня, некликаний, незапрошений мчав на квартиру Планкенхорстів. Він знаходив там безліч студентів, демократів, народних ораторів у забруднених чоботях, у промоклих капелюхах з довгими,

дзенькітливими шаблями, із ще довшим пір'ям на капелюхах. Єне вважав природним також те, що й він скидався на них.

І його не дивувало, коли Альфонсіна в будь-який час дня зустрічала його в халаті, з розпатланим, непричесаним волоссям, але завжди палкими обіймами; що перед знайомими і незнайомими вішалась йому на шию, а коли на хвилинку вони залишалися самі, кидалась йому на коліна. Такий це був час, коли все дозволяється! Адже Земля наближається до Сонця!

Кожна людина висловлює те, що в неї на серці, навіть найтаємніші свої секрети. Той, хто ненавидів могутніх над могутніми, тепер кричить про це на вулиці. Той, хто потай любив когось, цілує його на вулиці.

А Земля все ще наближається до Сонця.

Було 15 березня. День проголошення конституції. День свободи друку.

Сотні газет організувалися відразу — газет з гучними гордими назвами. Їх назви вигукує молодь, хлопчаки, які продають їх населенню міста. Мільйони листівок переходять з рук у руки, і їх, зібравшись на рогах вулиць, читає народ.

На башті Іштвана¹, яку видно здалека, майорить від повіу вітру величезний прапór, трикольниковий прапór німецької нації: золотаво-червоно-чорний. Тому, хто здивовано запитує, що це, пояснюють, що над імператорським замком майорить такий самий прапór.

Шумне свято набрало трохи іншого характеру. Кожна година по-своєму гарна. Рано-вранці кавалеристи проходять по вулицях і під звуки фанфар ще раз читають проголошену конституцію. Переможні вигуки народу заглушають і об'яву, і звуки фанфар.

Потім іде святкова колона. Імператор і його дружина проїжджають серед народу, їх не супроводжують ні лейб-гвардія, ні військові сили, за ними скрізь лине неоціненна любов народу. Карета не їде, а пливе в народному морі. Не коні, а плечі народу везуть її.

По обіді замість радісного гомону на вулицях панує траур. Ховають жертви позавчорашніх боїв. Тепер серед народного моря пливають труни з вінками; замість пісень і радощів — траурний марш, тужне ридання

¹ Храм святого Іштвана у Відні, побудований в готичному стилі.

перериває тишу. Колони людей ідуть за трунами без кінця і краю.

Потім знову інша картина.

На вулицях виникає шум, сильніший за всі інші. Він голосніший від бойових вигуків, радісніший за пісні перемоги, і всі шуми зливаються. Це прибула з Пожоня¹ угорська делегація національних зборів.

Така радість, таке натхнення! Радісні голоси, братні поцілунки! Вулиці сповнені чоловіками, в кожному вікні сяють жіночі обличчя. Національні гвардійці, студенти створюють збройний бар'єр: дош квітів, безліч вінків з триколовими стрічками падає на прибулих. Зустрічаються два закохані серця: молодь двох держав.

Може, нам усе це снилося?

Так, нам це снилося.

Адже ж ми були там, бачили,— це все робилося перед нашими очима, ми самі відчували поцілунок, поцілунок доброго друга і поцілунок молодої дівчини. Здається, ніби ще й тепер солодкі від нього вуста. Але все-таки це був сон! Не зважай на це, молодий читачу, поет розповідає тобі те, що йому снилося дуже давно.

Єне й Альфонсіна ходили всюди.

Коли на вулицях лунав сигнал тривоги, гарна паночка, незважаючи на те, як вона одягнута,— в тому халаті, в якому була вдома,— накидала на шию шаль, натягала на розпатлане волосся капелюшка, хапала Єне за руку і мчала з ним униз по сходах. Якщо у мамі був супровідник, за руку якого вона могла учепитись (а супровідники, звичайно, завжди знаходились), вона наздоганяла їх, якщо ні, залишалась сама. Народна хвиля все одно відривала їх одну від одної; отже, тільки дома вони зустрічались знову. Але кому б тепер спало на думку турбуватися про це?

Єне весь час тремтів. Це був страх радості. Це були щасливі дні, що кинули на його груди даму, яку він досі тільки на великій відстані палко кохав. Тепер вона належала йому і тілом, і душею без ганьби, таємниці, сумніву. Пригорнувшись до нього усією своєю істотою, вона цілком довірилась і віддалась йому. Як же не бути щасливим серед такої загальної радості?

А пізньої нічної години щасливе місто раптом ніби

¹ Братіслава, нині місто в Чехословаччині.

осіяло сонячне світло, і тисячі смолоскипів наповнили вулиці; всі вікна були освітлені; здавалося, що лампи, які стояли на підвіконнях будинків, утворювали вогняну лінію; палаци з діамантовими фасадами і ворота з транспарантів — теж сяяли. І серед цієї зливи світла лунала музика маршу Ракоці, що й мертвого може воскресити.

Після цих святкових звуків прекрасного маршу на найсвітліший балкон один за одним почали виходити найвідоміші вожді угорських національних зборів і зверталися до народу!

Оце так був сон!

Єне і на це дивився з вулиці, стоячи серед десяти-тисячної збудженої маси народу. В його руці була рука Альфонсіни, яка солодким, таємним потиском відкривала перед ним казкове майбутнє, а на плечі — палаюче обличчя молодої дами; його обпалював її гарячий подих. Якою теплотою був сповнений він!

І ось серед тих людей, які, змінюючи один одного, зверталися до народу з того балкона, він раптом побачив свого брата Едена.

І він тут. Він — один з ораторів святкових національних зборів — разом з іншими вийшов, щоб привітати свято народної свободи.

Промова його була прекрасна. Вона знаходила відгук у серці кожної людини, яка чула його. Альфонсіна почала махати до нього хустиною.

Тільки по нервах Єне пробігав смертельний страх. У нього затремтіло все тіло, коли він побачив свого брата.

Звідки цей страх? Що йому підказує душа? Яке пророчтво, яке підозріння викликає в його серці дисгармонію? Чому у нього раптом виникло побоювання, що за радість цього дня хтось мусить заплатити?

Може, ви знаєте, що це за балкон?

«Це другий крок до тієї обіцяної висоти».

* * *

Закохані пари втомлено повернулись додому після блукань у цей напружений день. Єне внизу, біля сходів, був нагороджений ще одним, крадькома даним поцілунком, але й це його не розігріло, цілу ніч він неспокійно ворухився в ліжку і не міг заснути.

А Альфонсіна, як тільки лишилась наодинці з матір'ю, злісно жбурнула в куток капелюшок з національними стрічками і втомлено кинулась на диван.

— О, як мені вже надокучив весь світ!

ЗВОРОТНИЙ БІК МЕДАЛІ

Перед заплющеними очима Єне цілу ніч пломеніла ота примарна картина. На темному фоні немовби було намальоване нерухоме вогненне проміння. Навіть коли на вулицях уже вшухли всі шуми, йому й тоді здавалося, ніби у вухах бринить це шумне море, буря перемоги. Варт було йому на хвилинку задрімнути, як одразу ж він схоплювався, бо в кімнаті ніби звучав голос Едена. Брат кричав йому незрозумілі, але дуже страшні слова.

Він боявся його. А може, за нього? Боявся зустрічі з ним.

Боявся, що його умовить і захопить з собою ця страшна людина!

Рано-вранці Єне покинув свою квартиру, сказавши лакею, що до вечора не повернеться додому.

Він вирішив піти до Планкенхорстів, щоб Еден не знайшов його.

Вже о восьмій годині ранку кімнати Планкенхорстів були відкриті. В кімнатах було повно молоді, яка стала тепер керуючою силою. Так, тепер всіма справами керувала молодь!

Люди з трикольоровими стрічками, в темносиній формі, в калабрійських капелюхах наповнювали кімнати і жваво розмовляли про екзотичні речі.

У кого що було на серці, те й на язичку.

Хто б міг підозрівати Планкенхорстів, цих двох жінок?

Якби вони були ворогами, то давно б уже повтікали, як втекли чоловіки.

Сьогодні Єне вирішив сховатись від брата в цьому місці зборів революційної молоді.

Але місце виявилось не дуже надійним.

Він помітив, що кімнати Планкенхорстів цілу ніч були повні людей. Тут безперервно засідала якась комісія, в роботі якої пані Антуанетта теж брала участь.

— Вітаю,— сказав прибулому Єне оратор комісії Фріц Гольднер.— Саме вас згадували.

— Чим я можу бути корисним?— запитав Єне юнака в аулістській формі.

— Знай, товаришу, що свободі загрожує велика небезпека!

Це Єне і без нього знав.

— Ми повинні бути наготові!— продовжував керівник молоді.— Реакція намагається перетяти шлях правді обвинуваченням в тому, що юрба порушує закони. Цю юрбу спеціально підбурювали, щоб вона забруднила славні дні свободи мерзотною розпустою. Лжедрузі свободи, замасковані поборники темряви, спонукали народні маси повстати проти фабрик, заводів і землевласників. Минулої ночі зруйнували маріагільфську лінію¹, чинили жорстокості, підпалювали, кидали у вогонь урядників, службовців митниці; тоді пройшли по Зехсхаузу, Фюнфхаузу, Браунхіршенгунду², пограбували фабрики, заводи, будинки міщан. Вони й тепер ідуть у наступ на промислові підприємства і монастирі, забруднивши, зганьбивши переможні дні свободи. Тепер настала черга для нашої якнайінтенсивнішої діяльності. Нам, молоді з ідеями свободи, треба стати на чолі цієї обуреної маси і докласти всіх сил, щоб повернути цей рух в його законне русло. Не можна гаяти жодної хвилини, треба якнайшвидше вирушати їм назустріч і забрати з їх рук забруднений прапор. Слава тобі, що ти прийшов нам на допомогу в цій важкій боротьбі. Ходімо з нами! Станьмо загатою для цієї поводи і затримаймо її своїми тілами!

Тільки такого підбадьорювання й бракувало Єне!

Затримати своїм тілом армію обідраних пролетарів, кинутись під перехресний вогонь п'яної юрби і роздратованих солдатів, щоб тебе розтерли там на порох!

Ні, такого бажання в нього не було.

Єне сказав другові Фріцу, що він згоден, тільки хай Фріц іде вперед, а він помчить додому за шаблею, пістолетом і потім наздожене його в кареті.

Перед Альфонсіною йому соромно було признатись, що його не турбує доля віденської боротьби.

¹ Лінія укріплення в одному з районів міста.

² Назви вулиць.

Як тільки він знайшов карету, одразу ж домовився з кучером, щоб той возив його цілий день, куди схоче, ніде не зупинявся, хіба що в обід перед якоюсь їдальнею, а пізно увечері хай привезе його до квартири.

Єне аж ніяк не хотів брати участі в цій боротьбі. Такий революційний рух був для нього чужий.

Додому він не наважувався йти, щоб часом не зустрітися з братом, а до Планкенхорстів теж не хотів повертатися, щоб, бува, якийсь фанатик, герой свободи, не захопив його з собою умовляти «босоту».

Фанатичні герої свободи не чекали, поки він повернеться, а, поділившись на групи, рушили до найнебезпечніших місць, назустріч юрбі, яка, грабуючи, руйнуючи, підпалюючи, йшла з приміських районів; а в центрі міста в цей час люди плекали найсвітліші ідеї.

Від Граніштетського спиртового заводу лишилися самі тільки руїни, від яких курився дим. Машини поламали, бочки викотили на вулицю, вибили з них днища, а спирт підпалили; він палав, розливаючись по вулиці, як Флегетон¹.

Ця вогненна річка відгороджувала дівочий монастир Брігітів, розташований на другому кінці вулиці; поки не вигорить спирт, маса народу не може просунутися вперед.

Проте, здається, керівники юрби все-таки поспішали вперед. Почали організовано носити і накидати на палаюче море пісок, попіл, мул і створювати прохід у цій вогненній стіні, щоб по ньому могли вирватися вперед ті, хто не хоче загинути в палаючій крамбамбулі² чорною смертю, якій можна позаздрити.

Але вхід до монастиря ще рано-вранці зайняла група гусарів.

Командиром кінного загону був капітан Ріхард Барадлаї.

Вже пройшло близько року, як він перейшов жити з міста в казарми, розташовані перед лінією митниці.

Він став серйозним солдатом. Не тинявся по місту, не ходив на бали, не залицявся. Він жив у товаристві своїх солдатів, ділив з ними всі казармені злигодні і був одним з найстаранніших офіцерів.

¹ Міфічна вогненна річка у загробному житті.

² Пряний напій з горілого спирту.

Місто для нього втратило всяку притягальну силу. Він порвав стосунки із старими компаніями. Тільки інколи навідував брата, та й то тільки для того, щоб розпитати про Едіт. І завжди він чув одну й ту ж відповідь, що вона все ще перебуває в пансіоні, куди її віддали Планкенхорсти на другий день після того, як Ріхард попросив її руки.

На цьому Ріхард заспокоївся.

Де б не перебувала тепер Едіт, вона в кращому місці, ніж була б у домі тітки. Коли прийде час, коли він зможе одружитися з нею, тоді й візьме її звідти. А поки що навіщо порушувати спокій дитини?

Він, звичайно, хотів би знати, де вона, але Єне, як правило, завжди забував спитати про це у дам, а в Ріхарда були поважні причини не довіряти братові своїх глибоких душевних таємниць.

Про події цих днів Ріхард знав тільки з газет. Але він бачив лише другий бік тої медалі, яку так звеличували газети.

У пресі говорилося про братні поцілунки і про вінки з національними стрічками. А з усього цього на його долю і на долю його солдатів випали гнилі картоплини, які кидали їм у спину п'яні перекупки.

За ці три дні Ріхард одержав шість різних наказів з різних установ.

У першому говорилося, щоб він, як тільки побачить, що народ пробує згуртуватись, врізався в натовп і розігнав його.

У другому наказі було написано, що той, хто видав перший наказ, відмовився від влади: народ треба щадити і стримуватись від будь-яких інцидентів.

У третьому наказі, продиктованому страхом, його зобов'язали негайно вирушити на з'єднання з іншими військами на *glasic*'у. Але не встиг він осідлати коня, як прибув четвертий наказ, у якому командир полку велів не покидати казарми, утворити барикади і захищати свою позицію не на життя, а на смерть.

П'ятий наказ був підписаний панами, прізвищ і рангів яких він досі ще ніколи не чув. Вони передали йому право — за своїм власним мудрим розсудом приймати рішення і покладали на нього відповідальність за підтримання порядку на вулицях свого району.

Нарешті, шостий наказ сповіщав, що всі автори попередніх п'яти наказів відмовились від влади, що їм байдуже до долі світу.

Таким чином, капітан Ріхард мав можливість вибрати, якого наказу додержуватись.

Цілу ніч він разом із своїми солдатами провів у сідлі, патрулював на вулиці, розганяючи окремі групи людей. Правда, застосовували тільки плоский бік шабель, але це була даремна трата сил, бо в цей час в іншій частині району натовп бушував, грабував, як хотів. Коли Ріхард, побачивши десь червоне полум'я, мчав туди, грабіжників там уже не було, вони розбігалися, залишивши пограбовані, підпалені будинки. А якщо військові і ловили когось з розбійників, то що з ними робити? Адже влади, якій можна було б передати їх, не було, а лишати у себе затриманих солдати не хотіли.

Перед обідом Ріхард зустрівся з основною масою повсталих перед монастирем святих Брігітів. Палаюча вулиця привела його сюди з другого боку району, де, як йому здавалось, він заспокоїв народ без бою.

Панам витязям уже набридло це гуляння.

Цілу ніч скакати вгору і вниз по вулиці, слухати свист, лайку, ганяти обідраних людей, зазнавати ударів каменюками, картоплею, не вживати при цьому шаблі і, до того ж, бачити за собою розбиту армію, що знову збиралась в їх тилу. Все це дратувало і без того нетерплячих гусарів.

На щастя, палаюче горілчане море відділяло солдатів від натовпу, і вони не могли зіткнутись.

Ріхард зрозумів, що бунтарі хочуть напасти на монастир, і тому вишикував свій загін перед брамою впоперек вулиці.

Але повсталі з великою поспішністю гасили на вулиці вогонь, кидаючи грязь і пісок, і загрозливо кричали. Над масою маяв прикріплений до довгої палиці напівзгорілий червоний прапор.

Ріхард мовчки дивився, як вони наближаються.

— Пане Пал,— звернувся він до свого денщика,— чи горить ваша люлька? Дайте вогню.

— Будь ласка! — сказав пан Пал, простягнувши люльку своєму капітанові.

— Закуримо, хлопці! — сказав Ріхард.— А потім подивимось, що з цього буде.

В цей час по вільній стороні тротуару до них наближався озброєний чоловік.

Такої форми Ріхард ще ніколи не бачив.

Чорне пальто з перев'язаною через плече жовто-червоно-чорною стрічкою; така ж стрічка на комірі; пряма шабля з мідним ефесом. На голові в нього був калабрійський гостроверхий капелюх з пір'ям страуса. Він носив гостру іспанську борідку і тонкі вуса. Його вигляд і хода були сміливі, бистрі, але не солдатські.

Прибулий поспішив прямо до Ріхарда.

— Привіт тобі, товаришу! Хай живе порядок, хай живе конституція!

Ріхард не мав нічого проти: хай живе!

Молодий витязь простягнув руку для привітання, і Ріхард потис її.

— Я Фріц Гольднер, — відрекомендувався юнак. — Капітан другого аулістського батальйону.

— Так, виходить, ми колеги.

— Обидва солдати держави і трону, чи не правда?

— Сподіваюсь, що так.

— Тоді, хай живе братерство!

Знову вони потисли один одному руки.

— Що доброго ти приніс, товаришу? — запитав Ріхард.

— Я чув, що тут обурений народ робить таке, що може накласти тінь на перемогу свободи, і прийшов сюди втихомирити бурю.

Ріхард похитав головою.

— Отак, сам? До біса, я вже три дні з трьома сотнями солдатів безперервно втихомирюю їх, а рух все росте.

Юний витязь в калабрійському капелюсі гордо закинув голову.

— Так! Сам! Із силою всемогутнього духу. Я вже пробував. Я бачив, як народ на мої слова, немов єдине величезне страхіття, піднімається від сну і кидається на гармати, на багнети. І бачив, як той самий народ сміявся, радів, обіймався й замовкав, коли я сказав йому: тепер смійся, радій, обійми ворогів, замовкни!

— О, це цікаво.

— Побачиш. Одне запальне слово тут більше дасть, ніж батарея гармат. Тому, будь ласка, відійди із своїми славетними солдатами і дай мені змогу діяти самому.

— Я дозволяю тобі, товаришу, робити все, що хочеш, але звідси не піду, бо повернутися буде важче.

— Тоді будь тільки глядачем, товаришу. Але скажи мені своє ім'я.

— Ріхард Барадлаї.

— Ах, вітаю тебе! З братом твоїм ми добрі друзі. Ми тільки що познайомилися з ним на барикадах.

— З моїм братом? З Єне? На барикадах?

— О так, він скрізь був, цей хлопець із запалом, один з керівників у нашому головному військовому штабі — в домі Планкенхорстів.

Почувши це, Ріхард нахилився з коня, щоб уважніше глянути в очі Гольднера.

— Головний штаб у домі Планкенхорстів?

— Ах, товаришу! Хіба ти не знаєш про це? Ці дві натхненні дами є найактивнішими героїнями справи свободи. Від них виходять найліпші ідеї. Вони повідомляють нас про наміри реакції, вони знають слабкі місця наших ворогів, знають їхні хитрощі. Саме цим двом дамам ми завдячуємо своєю перемогою.

Ріхард зійшов з коня, кинув поводи панові Палу і, взявши під руку Фріца, пішов з ним до дверей монастиря.

— Значить, обидві дами Планкенхорст лишилися тут? І тепер вони виступають керівною силою визвольного руху? Чи знаєте ви цих двох жінок?

Фріц із самовдоволеною посмішкою відповів:

— Тут уже можеш нам повірити, товаришу. Ми знаємо їх минуле. Тепер вони, безперечно, з нами. В цьому немає сумніву. Жіноча душа найкраще сприймає сп'яніння від свободи. У таборі свободи теж є своя таємна поліція. За кожним їх кроком уважно стежать, і якби вони були зв'язані хоч з одним з тих, хто оточував їх в минулому, якби вони написали комусь хоч одного листа, ми тієї ж хвилини знали б про це, і вони б пропали. О, наш табір добре організований!

— Гаразд, вірю. А брат мій, Єне, теж серед вас?

— У перших рядах.

— І він ходить у такому ж калабрійському капелюсі з великим пером, з шаблею при боці, з пістолетом на ремені?

— Точно так. Національну стрічку зв'язала і прикрі-

пила йому на плечі сама Альфонсіна Планкенхорст. Він у нас почесний офіцер.

Ріхард недовірливо хитав головою.

— Ти скоро побачиш його. Нас багато таких, що домовились вийти на околиці міста, закрити вулкан долонями — пояснити народові благородні цілі революційного руху. І Єне незабаром прийде сюди. Я прийшов скоріше, бо вибрав найкоротший шлях.

— Ну, товаришу,— сказав Ріхард, струснувши за плечі юнака,— тому, що ти досі говорив, я вже якось повірив, але щоб мій брат Єне прийшов сюди, цьому, їй-богу, тільки тоді повірю, коли сам побачу, та навіть і тоді не цілком повірю.

А народ у цей час поволі справився з вогнем, що палав під його ногами, і з-поміж синьозеленого і сірочервоного полум'я почали з'являтися перші силуети. Тільки тепер молодий керівник — ауліст почав усвідомлювати всю складність завдання, за яке він узявся.

Ах, це не натхненна маса героїв свободи. Це підбурена давніми ворогами свободи сліпа юрба!

Міщанин — це людина з народу, але тут немає жодного міщанина.

Коли вони вибігли з диму і затоптаного полум'я, Фріц Гольднер жахнувся.

Це не той велетень, якому він сказав: встань — і він встав, якому сказав: заспокойся — і він заспокоївся.

З групи людей відокремився величезний чоловік, так само обірваний, як і інші, його обличчя було чорне від диму, в руці він тримав залізну, довжиною з сажень, палицю, якою розмахував над головою, немов пір'їнкою. Він перший перейшов через палаюче спиртове море, і після кожного його кроку на землі, як слід ноги, лишалася вогненна пляма. Він наосліп біг уперед.

Та коли він побачив гусарів, що стояли перед ним, то аж відсахнувся. Він зупинився і почекав, поки юрба примчала за ним. Тоді, показавши на монастир залізною палицею, чоловік крикнув хрипким голосом:

— У вогонь черниць!

Юрба кровожерливо підтримала цей дикий заклик.

Заглушаючи крик, у повітрі пролунали звуки кавалерійської труби, які закликали бути наготові; ці звуки погасили вогонь маси.

— Ради бога, прошу тебе, товаришу,— звернувся

молодий ауліст до Ріхарда,— не подавай команду для сутички. Треба запобігти кровопролиттю. Я зроблю спробу звернутися до серця народу.

— Ну, що ж, звертайся,— сказав Ріхард.— Я буду поруч з тобою.

Він навіть шаблю не витягнув з піхов і до коня не пішов, а курив собі далі свою гаванну¹.

— Йди сюди, будь поруч зі мною,— сказав Фріц.— Так народ побачить братерство між громадянами і солдатами. Ти стоятимеш тут, біля мене, на святому місці.

Ріхард разом з Фріцом пішов до монастирської брами, перед якою були чотири сходинки; Фріц зійшов на них і почав:

— Браття!

Він говорив їм гарні речі про свободу, про конституцію, про обов'язки громадян, про авантюри реакції, про батьківщину, про імператора, про славні дні.

Хоч і на святому місці, але життя Фріца і Ріхарда не було в безпеці: над їх головами пролітали картоплини й цеглини, якими слухачі висловлювали свої контраргументи. Ківер Ріхарда теж трошки зазнав шкоди.

Часом загальний крик заглушав промову молодого оратора й йому доводилось робити паузу.

— Друже, з мене вже досить картоплі,— сказав Ріхард юному аулісту,— поговори із своїми братами, якщо можеш, або зараз я почну говорити. Я вмю.

— Важке становище,— відповів Фріц, витираючи спітнілий лоб,— народ оскаженів проти церкви. Попів уже повиганяв, а тепер вважає своїм обов'язком зруйнувати всі монастирі. Захищати черниць — не популярна справа, але чоловік мусить захищати жінок; до жінок і революція повинна бути ввічлива.

— Щось не бачу,— сказав Ріхард, глянувши на вікна монастиря.

Шибки всі були вибиті. На щастя, зсередини вікна були закриті дерев'яними віконницями.

Народ почав кидати картоплею і каменюками і в гусарів; коні занепокоїлись.

Коли Фріц знову продовжив промову, то заговорив і велетень із залізною палицею. Але гомінлива юрба не чула нічого.

¹ Назва сигар.

В цей час тротуаром з боку солдатів підбіг новий чоловік; коли Фріц Гольднер побачив його, вкрите холодним потом обличчя юнака засяяло.

— Нарешті він іде!

Хто ж це наближався? Як виявилось, це був студент-дивак,— височенний юнак з трьома танцюючими страусовими пір'їнами на капелюсі, з гладким, червоним обличчям, великим носом. Через плече у нього була перекинута широка, як долоня, трикольорова стрічка, а на ній теліпалася коротенька шабля, підв'язана аж під пахвою, щоб не заважала рухатись. Довге волосся звисало у нього аж на спину.

Юнак швидко наближався до тих, що стояли біля брами монастиря, і нарешті, стрибнувши, опинився поруч з ними.

— Хай бог вас благословить, товариші. Я вже тут, не треба нічого боятися. Я — Гуго Маусман. Старший лейтенант при другому легіоні. Важко вам? Вірю. Друг мій, Фріц, прекрасний оратор. Але трагічний оратор. Коли тяжке становище, він на своєму місці. Однак треба знати публіку. Сюди не Ганса Захса і не Шіллера треба. Хто зможе розсмішити народ, той і буде переможцем. Побачите. Як пороззявляють роти, як будуть дивигись, плескати і, нарешті, реготати, коли я почну говорити віршами, тоді поведемо їх туди, куди захочемо.

— Ну, то берися за діло, друже, розсміши свою публіку, бо я тільки плакати її можу примусити.

Гуго Маусман піднявся по східцях трохи вище, і розвівши перед народом свої довгі руки, з комічним пафосом кивнув, щоб дозволили йому говорити.

Він витяг з кишені кісет з тютюновим пилом, ляснув по ньому пальцем і потягнув носом; цей дивний вступ справді так вразив хвилююче море, що воно на хвилину затихло.

Гуго Маусман дістав змогу почати нескінченну нісенітницю, яку він звичайно називав промовою у віршах. Один за одним ішли: «Brüder». — «Güter». — «Die Freiheit». — «Sich freut heut». — «Metternich». — «Schmelter nicht». — «Minister». — «Hinst her»¹. Потім у нього виле-

¹ Браття.— Кращі.— Свобода.— Радіє сьогодні.— Меттерніх.— Не кричи.— Міністр.— Пропав (нім.).

тілі слова *braven Cavalleristen*¹, а за ними рима: *hоста iszten*². Тут він, щоб усі бачили братерський союз, із захопленням професіонального імпровізатора притис до грудей капітана-гусара.

— Друже, їх навіть і це не розсмішує,— сказав йому Ріхард, здивований з того, що оратор не помітив, що вогонь сигари Ріхарда обпалив йому щоку під час братніх обіймів.

Гуго продовжував декламувати, але його вже не слухали.

«Геть попівських захисників! У вогонь черниць!» пролунало з усіх боків, і знову почався обстріл різними видами народних снарядів.

Аж ось у кінчик носа молодого оратора так влучили яйцем, що заляпали йому геть-чисто очі й ніс.

— Ну, скажи вже якийсь дотеп, *Vgüder*³!

Народ справді почав сміятися, тільки це вже був брутальний регіт переможця над переможеним. Реготали з нього так, як регоче жорстока юрба з комедіанта, який зірвався з трапедії й не може підвестися з землі.

Цей переможний регіт звучав, як остання загроза повсталого страхіття. Кого воно висміяло, того вже й розірвати може. Капітан Ріхард викинув недокурок сигари і рушив униз по сходах.

Фріц став перед ним і обійняв його, не відпускаючи.

— Друже, брате мій, не роби цього! Не подавай знаку для кровопролиття. Мене непокоїть не та кров, що проллється, а ненависть, яка може вирости з цього. Ми не можемо ненавидіти один одного. Не можна обагряти своїх рук народною кров'ю. Олтар у нас єдиний, не слід нам класти на нього одного одного в жертву. Ще можна запобігти біді мирним шляхом.

— Яким чином?

— Ти зайди до черниць, поговори з їхньою ігуменею. Християнки, святі діви не можуть бажати, щоб через них пролилася кров сотень людей і щоб почалася запекла боротьба двох націй. Ні, ми не хочемо, щоб черниці стали мученицями, хай тікають звідси. Бокові двері охороняють твої гусари, через них вони можуть податися до центра міста. Адже скарбів у черниць немає, а все

¹ Браві солдати (нім.).

² По-угорському правильно *isten hozta* — бог вас приніс.

³ Брат (нім.).

найцінніше вони легко можуть забрати з собою. Коли вже монастир спорожніє, то ми самі поведемо туди делегатів від народу. Покажемо їм, що немає тут нікого, кому можна було б мстити, і немає нічого, що можна б знищити. А будинок цей — державна власність. Ми напишемо на стінах, на брамі, що це державне майно. І вони не зруйнують його. Незабаром прибудуть інші друзі, ми змішаємось з народом, роз'яснимо людям, втихомиримо, заспокоїмо. Ради бога, прошу тебе, не витягуй з піхов смертоносної шаблі. Йди поговори з черницями. Я з Маусманом буду тут і стримаю гнів народу своїм тілом, душею. Поки ти повернешся, ми будемо стояти між двома бурями.

Ріхард потис руку юному студентові.

— Ви сміливі хлопці! Гаразд. Згоден з тобою. Ти говори з своїми братами, а я домовлюсь із сестрами.

Ріхард уже широко поважав цю беззавітну хоробрість, з якою кілька юнаків кинулись у гушавину народного бурхливого моря, щоб самими лише словами, дружньою бесідою відвернути смертельну сутичку. Він вирішив допомогти їм здійснити чесні наміри.

Старий швейцар з дверей спостерігав за подіями і, як тільки Ріхард назвав себе, негайно впустив його, сразу ж зачинив за ним двері і показав, куди йти по сходах, яким коридором, коли він хоче говорити з ігуменею.

Поки Ріхард піднімався по сходах, він обдумував, що сказати ігумені монастиря. Як їй пояснити серйозність небезпеки? Як пояснити, чому треба шадити народ? Як розтлумачити старовинну мудрість — хто розумніший, той і поступається?

Йому було трошки соромно, що він, солдат, мусить признатися перед жінками, що не може витягти шаблі для їх захисту. А скільки разів він це робив навіть за один косий погляд! У скількох дуелях він проливав кров витязям-супротивникам за образу, яка полягала тільки в тому, що хтось випередив його в танці! Але Ріхард заспокоїв себе тим, що черниці — не жінки, а якісь химерні істоти, без певної статі.

Він пройшов коридором і ні з ким не зустрівся.

Всі черниці зібралися в трапезній.

Вікна її виходили на вулицю. Віконниці були зачинені зсередини. Зал освітлювали тільки одні відкриті двері.

Коли Ріхард зупинився на порозі, де ще ніколи не стояла нога чоловіка, перед очима його відкрилася жахлива картина.

Посередині залу лежала вмираюча монашка. Вона давно хворіла на нерви, а сьогоднішні страшні події прискорили її смерть. Страх, лютий гомін на вулиці викликали в бідолашній нервовій судорозі. Сестри зібрались навколо неї, пробуючи заспокоїти і втішити її.

І на фоні цієї страшної картини, у тьмяному освітленні, серед тих дівочих постатей, які стояли на колінах навколо вмираючої черниці, Ріхард помітив знайоме обличчя. І відразу ж завирувала в ньому кров.

Це була Едіт.

Тітка і двоюрідна сестра відіслали її в цей монастир, щоб вона побула тут доти, поки не мине однорічний строк заручин.

Дівчина теж впізнала свого коханого і дивилася в обличчя стрункого офіцера з такою сяючою радістю, ніби щойно визволилася з пекла.

Ігуменя була високою, стрункою, пихатою жінкою; із суворим поглядом вона підступила до Ріхарда і спокійним апатичним голосом запитала у нього:

— Чого ви хочете?

В цю мить усі думки, з якими Ріхард ішов сюди, геть розлетілися. Замість того, щоб сказати, що він так старанно обдумував по дорозі, Ріхард відповів ігумені:

— Будьте спокійні. Клянусь богом, що я розжену цю наволоч!

По віконницях уже стукотіло каміння, мов град.

Очі Ріхарда ще раз зустрілися з переляканим поглядом Едіт. Його охопив гнів: він бачив діву, що вмирала на підлозі в судорогах, бачив відчайдушний погляд і простягнуті до нього руки коханої, він чув на вулиці скажений крик страхітливої юрби, що прагне крові дів. Вся його душа обурилась.

Ріхард не чекав відповіді на свої слова; обернувся, збіг по сходах, різко відчинив зовнішні двері, відштовхнув одного ауліста праворуч, другого ліворуч, — вони стояли йому на дорозі, — і підбіг до коня, скочив у сідло і помчав назустріч народові, вихопивши шаблю з піхов.

Він оглянувся на вікна монастиря, і йому здалося, ніби одна віконниця трохи відчинилася і крізь неї хтось виглянув. Може, це Едіт?

Ну, якщо вона вже дивиться сюди, то хай бачить, який мужчина кохає її!

Ріхард крикнув повсталим тільки два слова:

— Геть, наволоч!

Йому відповіли самовпевненим диким реготом.

Тоді Ріхард блиснув шаблею над головою, сурма заграла сигнал до бою, і Ріхард помчав на коні туди, де найбільш палав гнів людей: прямо на оратора, що підбурював народ.

Велетень підняв залізну палицю і з такою силою покрутив нею в повітрі, що аж загуло.

Ріхарду здалося, ніби з напіввідчиненого вікна монастиря пролунав і змішався з бурею жалібний жіночий крик.

Залізна палиця із свистом ударила по вершнику.

Ріхард відбив цей страшний удар шаблею, напруживши до краю руку.

Слава шаблі Al-Bohacen, але слава й руці, яка держала шаблю! Залізна палиця і шабля викресали з себе іскри, коли схрестились. Але шабля постояла за себе, навіть не вищербилась.

У велетня вже не було часу ще раз підняти палицю: наступної ж миті він був повалений на землю.

Через п'ять хвилин вулиця обезлюдніла.

Тільки цокіт кінських підків порушував тишу. Голос народу замовк.

Ріхард із своїми гусарами гнався за людьми по довгій вулиці, поки ще когось бачив перед собою, потім повернув коня назад.

Загін не міг встигнути за його швидконогим конем. Ріхард скакав попереду, орлиним поглядом шукаючи ворога. За ним мчав вірний його конюх і сигнальний, який сурмив по його слідах тривогу. Далеко позаду мчав взвод гусарів.

Коли Ріхард вдруге проскакав по площі, там не було вже жодної живої душі. Одна віконниця в монастирі була відчинена, і крізь ґрати він ще раз побачив Едіт.

Чому немає ще якогось ворога?

Варт було тільки побажати, і ворог знайшовся.

Як тільки, розігнавши юрбу, гусари повернулися, з протилежного боку вулиці почувся новий шум: шум нової маси народу, що наближалася з міста.

Той, хто ще не знав, що це таке, сам ніколи не відгадав би, які лави наближалися.

Насамперед чути було повільні солдатські кроки.

Потім залунала сумна пісня на зразок «Марсельези».

І крім цих звуків чулися глухі удари в бубон.

Все це змішалось з вітальними дитячими вигуками, криками молоді.

Курява на вулиці не давала змоги розібрати, що це за маса суне; видно було тільки блиск багнетів; над людьми маяв на вітру білий прапор, а поруч з ним тріпотіла трикольорова стрічка, немовби вона в чомусь не могла погодитися з ним.

Значить, це наближається якийсь озброєний загін.

Противник? Союзник? Невідомо. Вітер здіймає куряву і несе її назустріч юрбі, що наближається. Та ось він стихає, і два озброєні загони побачили один одного на відстані ста кроків.

Навіть і тепер Ріхард не міг зрозуміти, хто вони.

Озброєні чоловіки йшли рядами у військовому порядку; гвинтівки з примкнутими багнетами були перевішані через плече, у кожного був при боці патронташ, але все-таки це не солдати. Скільки людей, стільки й різних зразків одягу, різних головних уборів. Хто у фракку, хто в піджаку, але в кожного на лівій руці біла стрічка. Це вже не юрба.

— Хто ви такі? — звернувся до прибулих капітан Ріхард, виїхавши на коні вперед.

— Національна гвардія, — гордо відповів чоловік, що йшов попереду, мабуть, командир загону.

— Чого ви хочете? — запитав Ріхард.

Це було дивне запитання.

Заслужений гвардієць-командир, який, до речі, умів добре чинити шкури і виробляти сап'ян, не знайшов відразу слів для відповіді.

Але серед гвардійців на чолі загону аулістів були вже наші друзі Гольднер і Маусман, і вони відповіли, заспівавши на мотив «Марсельези» якийсь вірш, що закликав до миру; хто слухав цей спів, міг переконатися, що у славного гвардійського загону немає інших намірів, як високо тримати з'єднаний з новим режимом прапор свободи, загнати блиском зброї у нори носіїв темряви і добитись, щоб люди обнялися, як брати.

Ріхард діждався закінчення мелодії, яку заспівали у відповідь Фріц і його друзі.

— Але я хотів би тепер послухати не пісню, а прозу і речитатив,— чого ви тут хочете?

Командир нарешті відповів:

— Відновити мир і порядок.

— Ну що ж, прошу,— сказав Ріхард дуже флегматично.

Офіцер національної гвардії зніяковіло подивився навколо себе. Що «прошу»? Що йому робити на оце «прошу», коли вулицю на всю її широчінь перекривають гусари? Не можна ж перелетіти через них. Він змушений був порадитись із своїм штабом, що відповісти.

У нього аж лоб спітнів. Він ще ніколи досі не командував загоном; йому доводилося тільки очолювати процесію в день католицького свята «тіла господнього».

— Так, так. Знаєте, пане капітан, я мав на увазі діяти разом з вами.

— Ах, так? Що, у вас є для мене наказ?

Цього запитання було досить, щоб у тихого командира зовсім зникла охота до воєнних дій. Фріц і Маусман підскочили до нього на допомогу і підказали йому, що відповісти.

— Безперечно, е. Від аулів і командування національної гвардії.

— Не знаю я цих панів.

Командир почав уже сердитись.

— Але, пане капітан!

— Не гарячіться, пане командир! Це питання треба з'ясувати, бо якщо нам доведеться діяти разом, тоді або ви будете командувати мною, або я вами. А на це ми повинні мати наказ від того, хто командує нами обома.

— Але що ж нам робити?

— Пошліть когось до головного командування або до міністерства збройних сил, хай розповість про становище, яке тут створилося, і принесе розпорядження, яким я міг би керуватись. А поки що залишимося на своїх місцях: ми на конях, а ви в строю.

Цю пропозицію довелось прийняти.

Командир послав верхи двох найспритніших юнаків у два місця: Маусмана—до начальника головного штабу, Гольднера—до міністра збройних сил, щоб по-своєму

розповіли про стан на цій площі і дістали розпорядження для пана капітана.

Все залежало від їх особистого розсуду і розуміння!

Тільки особистий розсуд може бути всякий, так само як дві пари очей по-різному дивляться крізь різні окуляри. Не треба забувати, що Гольднер — фанатик, ідеаліст, піднесена натура, а Маусман — вуличний поет, який під час декламування найкращих віршів у нагороду дістав від публіки тухлим яйцем по носі.

Поки двоє вершників мчали з дорученням, обидва загони розташувалися перед монастирем.

Всі думки Ріхарда були зайняті одним: що кожному волосинку Едіт захищає його шабля.

Якби не ця думка, він залюбки передав би захист монастиря національній гвардії. Адже ж цим він скинув би з своїх плечей відповідальність. Хай спробує національна гвардія — чи захистить вона і як захистить черниць?

Але ж там була Едіт!

Варту біля цих воріт він не передасть абикому.

Минуло добрих дві години, поки повернулися кур'єри.

Обидва привезли Ріхарду листи з печатками.

Ріхард спочатку прочитав листа, якого привіз Маусман від начальника головного штабу.

Ой, як сердився на нього *excellens*! Як він ляв капітана за м'якість, неакуратність, що їх він досі проявляв. Чому він зразу не розігнав юрби? Чому допустив безпорядки? Він мусив негайно стріляти, різати, топтати.

Надалі хай знає, що він якнайсерйозніше відповідає за це. Хай не щадить нікого, навіть дітей.

«Ну, все ясно. Подивимось, про що йдеться у листі військового міністра?»

Але в цьому, другому, Ріхард був вилаяний вже посправжньому за легковажність, за те, що напав на народ, за кровопролиття, коли все можна було влаштувати простою збройною демонстрацією. Суворо вилаяли його. А на майбутнє порадили бути в такій ситуації розумнішим і більш тактовним. Навіть якщо й ангелів стягуватимуть з неба за ноги, то й тоді хай не починає бійки.

Ріхард сунув обидва листи за пазуху. Потім взяв шаблю з дорогого *Al-Bohасen*'а однією рукою за ефес, другою за кінчик, зігнув її дугою і звернувся до неї в думках.

«Дорога, хороша моя, якби ти не була моїм останнім, єдиним хорошим другом, я переломив би тебе зараз».

Він під'їхав до офіцера національної гвардії:

— Пане. Порядок відновлено, підтримуйте його і далі.

Повернувши коня, він дав гусарам сигнал відходити.

— Шкода! — пробурмотів собі під ніс пан Пал.— За одним разом ми могли б уже й цих розбити.

ТІ, ЩО ПО-СПРАВЖНЬОМУ ЛЮБЛЯТЬ

Всякий гарний сон колись кінчається.

Проснімось, вже ніч.

Огидна, темна-претемна ніч.

Величезне місто, а опівночі не горить жодна лампа, не освітлене жодне вікно. Вулиці поринули в темряву. Серед лабіринта багатоповерхових будинків можна заблудитися, як у глибині джунглів. І небо чорне; здається, що воно править за стелю цієї багатовуличної, жахливої в'язниці, зачинені ворота якої ніби ведуть не в будинки, а в катакомби.

Шум жодного кроку не порушував тиші.

Тільки через кожні дві години з найвищої башти звивалася в небо кривавосвітла ракета, вимальовуючи на чорному тлі вогненний знак запитання.

Але це не страхіття, яке може уявити собі людина,— це Відень.

Кінець жовтня. Боротьба за місто точиться з трьох боків.

Частина народу втекла, друга частина стоїть перед лінією фронту. У приміщеннях ховаються тільки ті, хто застряв там. Газопровід зруйнований, нема чим світити, та й для чого...

Це нагадує Ніневію¹ напередодні знищення.

Можна пройти багато кварталів і нікого не зустріти на темній вулиці. І добре, що темно, хоч не видно вкритих уламками і склом вулиць, не видно обстріляних картечню стін, проламаних і геть зруйнованих дахів.

¹ Столиця ассірійської держави, зруйнована у VII ст. до нашої ери.

Десь у кінці довгої вулиці нам перетяв дорогу чималий вал. Це барикада.

На барикаді майорять два прапори. Вночі вони здаються чорними, хоч справді вони кольорові.

Біля барикади багато озброєних чоловіків, вогнище не горить: тут теж темно і порівняно тихо.

Дехто спить. Підкладені під голову вуличні каменюки правлять за подушку.

Ті, кому глупа ніч не дає спати, тихо перекидаються між собою словами.

Ось двоє юнаків сидять на лафеті гармати і тихо розмовляють.

Один з них без руки; вже десь її втратив.

— Слухай, Маусман,— сказав однорукий,— я думаю, що завтра чи післязавтра знайду-таки свою втрачену руку.

Товариш його не може відмовитись від своєї звички відповідати римами:

— Зустрінешся знов ти з рукою своєю, як будеш похований поруч із нею.

— Щось мені підказує: «Ти закінчив свою кар'єру, Фрідрік».

— Що була ненависною для поліції — повік.

— Друже мій, мені тільки жаль коханої, з якою я стрічався.

— Дуже добре, що я ні в кого не закохався.

— Пообіцяй, що ти виконаєш одне моє прохання.

— Скажи, і я здійснию твоє бажання.

— Якщо мені з життям доведеться розпрощатись...

— Це дуже легко може статись.

— Передай, що вона була останнім моїм подихом...

Більш не бачити її моїм очам...

— Гаразд, передам!

— І якщо дикий сержант встромить шаблю в серце моє...

— В тебе візитна карточка є.

— Ти все римуєш. Вона, як довідається, що я загинув, заплаче.

— Якщо *je vous aimais*¹ напишеш, юначе.

— Йди до біса з своїми віршами. Поговорімо серйозно.

¹ Я вас кохаю! (франц.).

- Слухаю.
- Передаси Альфонсіні мою картку.
- Тобто, якщо мене запросять туди?
- О, коли б хоч не було так темно і я міг написати їй на візитній карточці одне хоч слово!
- Глянь, он стріляють сюди!

Граната з великим свистом пролетіла і впала між камінням і, виголошуючи своє вогненне привітання, освітила на кілька секунд яскравим сяйвом людей, що посхоплювалися зі сну.

Маусман і на це підібрав риму.

— Ось прилетіла граната сліпа. Можеш написати *madam rá!*¹.

Скориставшись сяйвом від вибуху, Фріц нашкрябав на візитній картці: «Я вас кохаю, *adieu!*»

Ледве він дописав останнє слово, як знову вибухнула граната, і розпечені осколки просвистіли над головами юнаків, але не зачепили їх.

Цей «жарт» повторювався щоденно, а тому вони не звернули на нього уваги.

Фріц передав візитну картку Маусману.

Маусман через якийсь час сказав:

- Фріц, ти знаєш, що я думаю?
- А мені доведеться придумувати на це риму?
- Я зроблю це сам. Мабуть, ці ангели зрадили нас.
- Чому ти так гадаєш?
- Вороги знають всі наші таємні плани.
- Значить, добрих шпигунів мають.
- Я думаю, що Планкенхорсти — найкращі їхні шпигуни.

— Це неможливо. Адже ти знаєш, що їхній швейцар — наш чоловік, і він акуратно повідомляє нас, хто ходить вдень і вночі до Планкенхорстів. Вони підтримують стосунки лише з нашими людьми. Чужі у них не бувають. Тільки від Бригіттів кожної неділі приїздить сестра Ремігія. Вона привозить в гості до тітки панночку Едіт, яку виховують у монастирі. А бригітти не займаються політикою, тим більше що вони нам дуже вдячні, адже ми стільки разів захищали їх від народного гніву.

— Я тобі скажу тільки одне — не треба було вплутувати в наші справи жінок.

¹ Мадам, привіт (*франц.*).

— Не будь таким невдячним, Маусман. Згадай про демократичну спілку жінок. Скільки вони зробили для спільної справи, як вони лікували поранених, як збирали для нас кошти, як натхненно запалювали наших чоловіків на боротьбу. Ах, друже, без жінок немає визвольної боротьби.

— Нашої доби.

— Ти знову фабрикуєш рими?

— Це не шкодить.

— Невдячний! Скільки незаслужених поцілунків дістала від найкращих жінок твоя потворна пика.

— Говори, говори!

— А ти все одно лаєш жінок.

— Іноді. Вони досі цілували нас. Але побачиш, дитино, якщо нас поб'ють, вони цілуватимуть наших ворогів, так само як цілували нас. А переможці, якщо не знайдуть чогось іншого, то наші зів'ялі вінки підстелють під себе. Ось так воно й буде, друже мій.

— Я не вірю, що програємо бій,— відповів Фріц теж на цей раз римовано.

Прийшов черговий загін і змінив їх. Вони могли піти відпочивати. Їх постіль з вологою соломи була приготовлена біля стін зруйнованого цукрового заводу. Треба було набиратися сил для завтрашньої боротьби.

По темних вулицях, немов якась примара з двома ліхтарями, ковляючи, повзе карета. Оті два ліхтарі ще більше підкреслюють могильну темряву ночі.

Карета зупинилась перед будинком Планкенхорстів. Кучер відчинив ворота і заїхав у подвір'я.

З карети вийшли дві жінки: черниця і молода дівчина. Обидві поспішили вгору по сходах, на яких тепер уже не світили лампи; господиня сама тримала перед ними подвійні свічки.

Хазяйка дому поцілувала черницю і простягнула молодій дівчині руку для поцілунку. З-під капюшона виглянуло веселе, як завжди, обличчя Едіт.

— Приніс вас бог, Ремігіє,— прошепотіла пані.

— Справді, я приїхала з монастиря у цю жахливу ніч тільки з допомогою неба: ніде не світиться жодна лампа, каміння на всіх вулицях вивернуло геть.

— Ангели охороняють своїх обранців, щоб вони випадково не вдарились ногою об камінь.

— Щодня ми тільки чудові завдячуємо тим, що живемо. Але куди це знову побігла ця дівчина? За нею треба так стежити, як за диким козеням.

— Побігла в кімнату, розглядає, що нового у нас, розпитує Альфонсіну. Ну, я їй тепер розповім стільки новин, що їх вистачить для неї на все життя.

Пані Антуанетта завела черницю Ремігію в їдальню, де вже був накритий стіл з холодними закусками, добрими винами, шартрезом. В чайнику кипіла вода.

— Альфонсіно, будь ласка, займися кухнею сама, хай слуги не заходять сюди.

Едіт хотіла її випередити.

— Я піду.

— Ви сидіть спокійно, люба моя. Ви гостя. Ви ж знаєте, що ми повинні вас оберігати.

Едіт, почувши ці з глузливою ввічливістю промовлені слова, капризно знизала плечима і дозволила, щоб її обслуговувала тітка. Сама Антуанетта повісила пальто Едіт.

— Будь ласка, сідайте за стіл.

На диван біля круглого стола пані Антуанетта посадила черницю Ремігію, а поруч з нею сіла Едіт.

Коли пані Антуанетта ще раз особисто переконалася в тому, що в сусідній кімнаті нікого немає, вона замкнула на ключ двері, наказала Альфонсіні приготувати чай і сіла поруч з Ремігією.

— Що переказував генерал?

— Завтра на всіх ділянках буде вирішальний штурм,— прошепотіла черниця Ремігія, боязко оглядаючись навколо, чи не почують її слова стіни, картини, статуї.

— Але насувається біда! — прошепотіла Антуанетта.

— Яка?

— Повстанці сподіваються на підтримку одного військового загону. Гольднер розказав мені весь план. Я висловила йому свої побоювання: мовляв, що буде з нами, якщо візьмуть місто штурмом. Що зробить переможець з нами, з жінками, які так активно борються. У відповідь на це хороший хлопець, щоб заспокоїти мене, сказав, щоб ми не боялися нічого. Якщо виявиться, що вся боротьба повстанців пропала марно, то буде ще один задалегідь підготовлений шлях для втечі—для тих, кому недоцільно тут лишатись. Між Маріагільським і Лерченфельдським кладовищами кільце оточення

доповнює один гусарський загін. Аули вже давно почали зближуватися з цим загоном і розраховують, що в разі перемоги реакції, вони зможуть через це місце не тільки втекти, але й захопити загін із собою, щоб він був для них ар'єргардом проти переслідувачів. Таким чином, вони сподіваються втекти в Галичину або Угорщину. Тільки упертість капітана перешкоджає здійсненню цього плану. Прізвище цього капітана Ріхард Барадлаї.

— Ах, це той самий, який перед монастирем розігнав народ?

— Цим ви можете завдячувати гарним очам Едіт.

— Після того капітан, наскільки мені відомо, не дуже здружувався з аулами і з народними вожаками. Він непохитний. До сьогоднішнього дня вони не можуть перетягти його на свій бік. Рядові солдати вже підготовлені, але вони дуже люблять свого капітана. Якщо він скаже. «Биймось!» — будуть битися навіть із рідним батьком. Але саме тепер до них прибула нова несподівана допомога.

— Хто ж це?

— Одна жінка.

— Жінка?

— Одна небезпечна, готова на все жінка: мати хлопців Барадлаї.

— О! А як же вона могла проникнути крізь оточення?

— Сміливим і майже неможливим шляхом. Фріц розповів нам усе. Ця випечена дворянка взяла у Швехаті, в одній базарній торговки овочами, селянський одяг і з цією ж торговою, несучи на плечах кошика з цибулею і картоплею, пішки перейшла через усі лінії блокади і сторожові пости. По дорозі вона продавала солдатам овочі, горілку і отак пробралася в місто. Тут вона й зупинилась; у тієї ж торговки на Зінгерштрассе, 17.

— Дивну хоробрість проявила ця пані. А чого вона тут хоче?

— Хоче забрати звідси синів.

В очах обох молодих дівчат від цих слів промайнули блискавки. В одній — блискавка гніву, в другій — блискавка гордості.

— Синів хоче забрати? — спитала вражена черниця.

— Так. Хоче їх умовити, щоб вони повернулись до Угорщини і стали на службу до нового революційного уряду.

— Ну, а чи розмовляла вона вже з синами?

— На щастя, не мала ще такої змоги. Вона тільки сьогодні по обіді прибула. Гольднер розмовляв з нею. Він відраїв їй вночі ще раз переходити через лінію блокади. Отже, з одним сином, капітаном, вона розмовлятиме завтра вранці. Хай розмовляє. Треба їй дати змогу піти туди і повернутись назад. Якщо вона говоритиме з сином, то напевно його переконає. Ви, сестро Ремігіє, доведіть це до відома генерала. А завтра ввечері під час прориву хай генерал оточить весь гусарський загін. Хто там розташований близько біля них?

— Отто Палвіц із своїм залізним полком.

— Ну, цього для них буде досить. Вони розтрощать гусарів, а панича Ріхарда розстріляють.

І все оце змушена була слухати Едіт.

Чому ж треба було про це говорити саме в присутності Едіт? Те, що перед люблячою нареченою навмисно промовлялись такі жорстокі слова, ми зрозуміємо пізніше, в кінці нашої історії, а поки що повірмо — сліпа ненависть, насолода від страждань іншого спонукали розповісти все це так, щоб чула Едіт. Одна жінка хотіла насолоджуватися смертельними муками другої жінки.

Але насолода була неповна.

На обличчі Едіт жодна риса не свідчила про те, що цей план хоч трошки цікавить її.

Вона з великим апетитом їла.

Коли тітка говорила про розстріл коханого, вона сунула в рот такий шмат шинки, що аж лице від нього скривилося, ще й попросила трошки оцту до того холодцю, що поклала собі на тарілку.

Побачивши таку байдужість, Альфонсіна аж затряслася від гніву і не витримала, щоб не сказати уїдливо:

— Здається, мила моя, тобі не дуже псує апетит те, що твого жениха розстріляють.

Едіт наколола на виделку шматок м'яса і, задириливо тримаючи його перед Альфонсіною, відповіла:

— Краще хай буде мертвий жених, ніж живцем похований.

І поклала в рот м'ясо з холодцю, що було на виделці.

— Нестримана! — буркнула крізь зуби пані Антуанетта.

Черниця Ремігія, підвівши очі до неба і поклавши

руки на груди, всім виразом свого обличчя намагалася довести, що Едіт — невиправна, безсовісна, погана істота і ніщо не впливає на її серце.

Едіт не хотіла помічати, як трое василісків¹ намагаються перетворити її в камінь. Вона підсунула маленьку чарку до Альфонсіни.

— Налий мені трошки шартрезу, будь ласка. Якщо я лишусь черницею, мені до цього треба звикнути.

Альфонсіна, підсовуючи пляшку, спостерігала, що вона робитиме.

Рука Едіт не тремтіла, коли наповнювала чарку зеленим лікером. А потім налила ще чарку черниці Ремігії.

— Випиймо, Ремігіє, чимось і ми мусимо втішатись,— сказала дівчина із жвавим гумором.

Черниця Ремігія почала була про людське око відмовлятися, мовляв, чи не досить уже, хоч і дуже любила шартрез. Це було її вразливим місцем.

— Ця дівчина — справжній біс!

Але пані Антуанетта ще не закінчила своєї справи.

— Ремігіє, не забудьте адресу пані Барадлаї: Зінгерштрассе, 17, склад овочів; бо вона повернеться, щоб умовити й забрати звідси і другого сина. Ми мусимо бути наготові. Завтра повідомте генерала, тільки не поспішайте і не зіпсуйте справи, щоб капітан Ріхард нічого не підозрівав. Він мусить померти! І навіть коли б кожному його волосинку охороняли ангели, він все одно мусить померти.

Що ж зробила Едіт, почувши таке?

Це якась демонічна істота!

Ось вона попросила трошки fromage de Brie², п'є шартрез і частує ним черницю Ремігію.

Може, Едіт хоче напиться? Адже на це у неї є причина.

Бідолашна дівчина!

Скільки героїзму потрібно було для того, щоб пити й їсти, симулювати великий апетит і спрагу в той час, коли біля неї говорили таке, від чого душа завмирала!

Вона змушена була грати цю роль. Хай думають, що їй уже сподобалося монастирське життя, що її ніщо

¹ Міфічна тварина, що вбиває свою жертву поглядом.

² Брійський сир (франц.).

вже не радує, не цікавить, крім райського життя на тому світі і гарно накритого столу — на цьому.

Незабаром Едіт удала, ніби бореться із сном і в неї злипаються очі. Голова відкинулася на спинку крісла, очі заплющились. Але з-під довгих шовкових вій вона бачила всіх.

Вони вирішили, що вона заснула. Жінки вже дивились на неї інакше; замість пихи і ненависті в їх погляді з'явилося недовір'я інтриганок.

— Вона завжди така? — спитала пані Планкенхорст у Ремігії.

— Основна її риса — лінощі, — відповіла черниця, високо піднявши допитливі очі. — Спала б до обіду, якби її не будили, а ввечері, як оце зараз, не можна її стримати — неодмінно піде спати. Не цікавлять її ні праця, ні книги: нічого не любить робити. Якось байдужа істога. Тільки їсти і спати любить.

— Треба їй дати можливість робити те, що вона хоче. Хай почуває себе якнайзручніше. Плату за її утримання будемо вносити до смерті. Це буде забезпечено. Якби вона повернулася додому, то довелось б їй знову працювати.

— Значить, Ріхарда Барадлаї вона справді втратила?

— Безперечно. В усякому разі, якщо він розмовлятиме з матір'ю, вона, певно, його вмовить повернутись із своїм загоном до Угорщини. Одного сина вона вже в такий спосіб кинула у вогонь. Той тепер комісаром при національній гвардії. Він формує військо. Це перший син Барадлаї. А якщо Ріхард не зустрінеться з матір'ю і не поведе свій загін за кордон, то на цей випадок є заряджені два пістолети, з яких уб'ють його в критичну хвилину. Це сказав мені Фріц. В його групі є двоє людей, які його застрелять.

— А ця критична хвилинка вже близько?

— Якщо завтра штурм повториться, повстанці довше ніж до вечора в місті не зможуть захищатись. Вночі вони прорвуться крізь Лерченфельдську лінію¹, де, як відомо, стоїть із своїми гусарами Барадлаї. Таким чином, лишився тільки один день. Якщо Ріхард говоритиме з матір'ю, то завтра ввечері буде заарештований, а після-завтра ранком буде мертвий. Мені байдуже. Я не бажаю

¹ Лінія укріплення в одному з районів міста.

Йому смерті, хоч він і заслужив, щоб я його ненавиділа.

— Що, днів через два буде всьому кінець?

— Буде кінець усій комедії.

— І тоді ми знову будемо сміятись.

— Ха-ха-ха!

Вони вже наперед сміялися.

А Едіт жодним рухом обличчя не показувала, що вона все чує й уявляє весь жах наступних подій. Вона вдавала, ніби спить, розлінувавшись і сп'янівши.

Дівчина до кінця вислухала, про що перешіптувались між собою ці три жінки, які плани намітили на завтра. Це були воєнні плани, плани вбивства сотень, тисяч тих друзів, яких вони зустрічали з усмішкою, обіймами, поцілунками. Важкими чобітьми будуть розтопані прапори, оспівані, прикрашені, власними руками вишиті прапори. Вони виношують плани, як убити, як зрадити, піймати, закувати в кайдани чоловіків, яких ще сьогодні лицемірно називали братами. І про все це говориться з жіночою холоднокровністю, з панським спокоєм.

Едіт відчайдушно приховувала своє тремтіння. Всією силою душі вона боролася з своїми нервами, щоб вони не затремтіли разом, щоб не охопила її лихоманка, щоб не зацокотіли зуби так, як у дитини, що почула пожежний дзвін.

Нарешті настав час виїжджати.

Едіт відчула, як холодна, мов гадюка, рука простягається до її обличчя. Їй не можна було лякатися.

Хай штурхають, будять її, аж поки приведуть до пам'яті. Потім вона, як спляче дитя, сонно припала до грудей сестри Ремігії, яка, підтримуючи, повела її вниз по сходах до карети.

Пані Антуанетта вийшла слідом за ними надвір.

— Немає в домі чоловіка, який би закрив двері,— сказала баронеса.— Всі чоловіки стоять на барикадах, навіть наш швейцар і лакей. Ми зовсім самотні. Якби кучер не був такий старий і глухий, то і його взяли б туди.

Вона провела їх до карети тільки для того, щоб на власні очі переконатися, що сестра Ремігія забирає Едіт з собою.

Краще вже перевірити. Підозріння ніколи не спить.

Антуанетта заспокоїлась і повернулась до своїх кімнат лише тоді, коли побачила, що Едіт, сівши в кутку карети, заснула.

Важкувата карета Планкенхорстів ледве-ледве пробиралася неосвітленими й зруйнованими вулицями; мабуть, і сам кучер дрімав.

Як тільки вони виїхали з двору, Едіт одразу ж розплющила очі.

На що вона дивилась? Що бачила? Про що думала? Думала тільки про одне. Втекти!

Втекти, хоч би тисяча чортів вартували біля дверцят карети, навіть і тоді, коли б душі всіх померлих сьогодні ходили по цих темних вулицях.

Вона прислухалась до Ремігії. Та вже спала.

Очі не в Едіт, а в Ремігії заплющились на сон після доброї вечері.

Коли вони виїхали з міста на glasic, сестра Ремігія вже хропла. Шартрез зробив своє діло.

Дівчина й сама не помітила, як, тихенько відчинивши дверцята, одним стрибком вискочила з карети.

Кучера вона могла не боятись, бо він недочував і, мабуть, в цей час дрімав на козлах.

Швидко, немовби на крилах пристрасті, бігла Едіт назад до міста поміж рядів дерев glasic'a.

Тільки добігши до першої темної вулиці, вона озирнулася і побачила, що вдалині все ще блимав на тітчиній кареті самотній ліхтар, ніби блукаючий світлячок.

Хоч би тільки нічний холод не розбудив черниці.

А, між іншим, її вже можуть шукати.

Квапливо кинулась вона у вулицю і побігла в німу чорну ніч.

В опівнічній темряві, у величезному, неосвітленому місті юна дівчина, ще зовсім дитина, беззахисна, ніким не керована, вирушила шукати вулицю, дім, в якому ніколи не була, а в ньому жінку, яку ніколи не бачила.

Тільки безмежна любов, виплекана в серці цієї дівчини, надала їй сили направитись туди.

Куди ж їй іти? В темряві їй потрібно було орієнтуватись.

За орієнтир вона вибрала собі величезну вежу святого Іштвана.

Зінгерштрассе лежала по той бік вежі. Отже, Едіт мала спочатку добратися до церкви. Може, там вона зустрине якесь чесне хороше серце, яке вкаже, куди їй далі йти.

Тепер вона могла вже дати волю своєму тілу, серцю, кожному нерву. Тепер уже ніхто не бачив виразу її обличчя.

Тремтячи від нетерплячки, бігла вона вулицями, що вели до великої готичної вежі.

Вулиці були німі. Їй здавалося, що вона біжить під землею в казкових лабіринтах. На вузьких вулицях центра міста, серед багатоповерхових будинків ніч здавалася вдвоє темнішою. Сьогодні повстанці навмисне не освітлювали вулиць, щоб не бачив противник, куди стріляти.

Той, хто не боїться жити в місті, перебуває зараз на барикадах, на лінії вогню, а той, хто злякався, ховається в надійних місцях, куди, як він вважає, ніяка бомба не дістане. А тому вулиці безлюдні.

Дівчина біжить так тихо, що й сама не чує своїх кроків. Боїться, лякається ночі, своєї самотності. Але сильнішим від її страху, немов та примара, що керує снами хворих на гарячку, було її кохання і усвідомлення небезпеки, яка загрожувала коханому. Сила кохання надавала їй сміливості. Вона була в такому стані, як оті хворі, що схоплюються з ліжка, тікають через вікна, біжать босими ногами по гострому камінні, що можуть напасти на сильних людей,— і все це від страху.

Едіт зупинялася тільки тоді, коли до неї долинав бій годинника. Вона двічі чула його бій. Отже, бігла вже півгодини. Центр Відня з краю в край можна пройти за півгодини, а пробігти — ще швидше. Може, вона заблудилася? Едіт вийшла на якусь площу.

Вежу Іштвана вона побачила вже праворуч і трохи позаду себе.

Виявляється, що не заблудилася!

Зінгерштраسه була десь тут, у цьому напрямі. Але ж як їй прочитати назву вулиці, номер будинку, коли навколо така темрява?

На розі Едіт зупинилась і втомлено сіла на камінь.

Вона втретє почула низькі звуки годинника з вежі святого Іштвана. Була північ.

Після першого ж удару годинника з вежі знову злетіла, розбризкуючи кривавочервоне світло, сигнальна ракета і накреслила на чорному небі щось схоже на знак запитання. Хто знає, якому це далекому другові адресований цей знак?

Едіт з відчайдушною квапливістю шукала очима на розі будинку напис з назвою вулиці.

Крізь її серце, мов електричний струм, пробігла радість. Над її головою були вигравірувані на металі літери: «Singerstrasse».

Вона знову відчула впевненість. Ангел-охоронець за руку довів її аж сюди. Віра в це зовсім заспокоїла Едіт. Це не випадкове щастя, це провидіння! Якщо початок такий хороший, то хорошим повинен бути й кінець!

Тепер вона вже могла орієнтуватися. Хоч ракета погасла і знову запанувала темрява, але Едіт уже знала: якщо номер будинку, на розі якого вона стояла, перший, то будинки на цій стороні вулиці мають непарні числа. Треба тільки уважно лічити ворота, щоб не пропустити сімнадцятого номера.

Вона продовжувала шукати в темряві потрібний їй номер.

Їй здалося, що після того, як погасла ракета, ніч стала ще темнішою. Вона могла пробиратися вперед тільки навропацки, тримаючись за стіни, мов сліпа.

Кожні двері вона мацала руками, щоб вхідні двері будинків і ворота з дверима не переплутати з вітринами крамниць. Так вона йшла і йшла, рахуючи будинки. Тринадцятий. П'ятнадцятий. Ось наступні ворота — це вже буде сімнадцятий номер.

— Хто це? — раптом перелякано скрикнула дівчина, наткнувшись на когось у ніші воріт будинку під номером сімнадцять, і з скаженою від страху силою схопила людину обома руками.

— Єзус Марія, свята Анна! — крикнула в свою чергу та, що сиділа у воротях.— Це якась божевільна!

Людина, на яку наткнулась Едіт, виявилася старою жінкою.

— Ні, ні, пробачте! — важко дихала дівчина, відпустивши плаття жінки.— Ах, як я злякалася вас!

— А я вас ще більше. Чого вам тут треба, мадмуазель?

— Я шукаю будинок номер сімнадцять.

— Так? Що вам потрібно в тому будинку?

— Я повинна його знайти.

— До кого ви маєте там справи? Так пізно вночі, мадмуазель?

— Мені треба побачити одну жінку.

— Кого саме?

— Торговку овочами, яка сьогодні приїхала сюди з іншою жінкою.

— А в якій саме справі ви хочете бачити її? Якщо скажете, я поведу вас до неї.

— О, не запитуйте мене ні про що, тітко, коли вірите в бога. Повірте мені, що мова йде про життя одного, ні, про життя двох. О боже мій, про життя або смерть багатьох. Якщо вам відомо, де той будинок, поведіть мене туди.

— Той будинок ось тут, за моєю спиною,— сказала стара,— можете піти зі мною, мадмуазель.

Едіт і не роздумувала над відповіддю.

— Попросимось, щоб нас пустили.

— У мене є ключ,— сказала жінка; вона відімкнула вузькі двері і, впустивши перед собою дівчину, знову замкнула їх.

Едіт тільки тепер почала розуміти, що вона зробила. В чужому, незнайомому будинку, в безлюдному місці, опівночі вона цілком довірилась чужій людині, яку ніколи не бачила.

В кінці вузького коридора від протягу блимало полум'я поставленої на підлогу лампи.

Оглядна стара жінка з червоним обличчям підняла лампу і при цьому світлі оглянула з ніг до голови дівчину. Побачивши знайоме вбрання Едіт, вона здивовано пробурмотіла:

— Святий отче, це ж вихованка-черниця!

Едіт цієї хвилини немовби була осяяна якимсь величним сяйвом, і це мимоволі викликало в незнайомій жінки пошану до Едіт. Перед нею стояла мучениця, свята.

— Значить, ви, панночко, хочете говорити з торговою овочами.

— Не з нею, а з тою жінкою, що прийшла до неї в гості.

— Чи знаєте ви щось про ту жінку?

— Все.

— А чи знаєте ви, що, говорячи так, ви граєтесь з життям?

— Знаю.

— Ну, то йдіть за мною.

Стара рушила з лампою вперед. Вузьким коридором

вона привела дівчину до ще вужчого входу в підвал і наказала їй йти вперед.

Едіт, не вагаючись, почала спускатися дерев'яними сходами вниз, спираючись рукою на вологу стіну. І тут вона подумала, що, якби отой ангел-охоронець, який привів її аж сюди, не вкрив її чарівною мантиєю, то, може, в цій незнайомій, вузькій підземній печері вона стала б жертвою чогось жахливого, що тільки можуть придумати злочинці. Ця жінка, а може, й інші (бозна, хто тут живе!), могли б зробити з нею все, що хочуть; вбити і поховати тут, ніколи ніхто й не дізнався б про це.

Проте вона, хоч повільно, але сміливо йшла вниз по сходах. Стара тримала її за руку своєю сильною кощавою рукою. Може, для того, щоб вона не втекла? Може, для того, щоб не спіткнулася?

Спустившись, вони потрапили в підвал із затхлим повітрям.

— Праворуч! — прошепотіла стара жінка.

Едіт слухняно йшла вперед по звивистих сходах з трьома поворотами. Нарешті вони підійшли до зогнених дерев'яних дверей, крізь щілини в яких видно було вогник свічки, хоч двері й були замкнені з цього боку.

Жінка відімкнула замок і зняла його з дверей.

— Зайдіть сюди, панночко.

Ще перед тим, як відчинила двері, Едіт зрозуміла, що вона в доброму місці. Крізь щілини дверей доходив запах овочів. Дівчина з полегшенням вдихнула повітря. Оця морква і селера, ніколи й не подумали б, що вони пахнуть приємніше від амброзії.

Це був склад торговки овочами.

— Обережно, тут ще одна приступка, — попередила стара дівчину. А коли Едіт зайшла в цей склад, та зачинила за нею двері, а сама лишилася по той бік.

Едіт опинилася в льоху, над яким була стеля. Тут лежала картопля, ріпа, а на стінах висіли в'язки цибулі.

Посередині цієї печери стояли два плетені стільці. На одному з них стояла свічка з грибоподібним гнотом, а на другому сиділа жінка у звичайному вбранні міських базарних торговок.

Жінка мовчки глянула на дівчину. На холодному обличчі пані Барадлаї ніколи ніхто не бачив несподіваного подиву. Ця жінка вміла тримати нерви в руках.

Дівчина поривчасто підбігла до жінки, впала перед

нею на коліна, схопила її за руку і з розширеними від страху очима зразу вигукнула те, що гнітило її серце.

— Пані Барадлаї! Вашого сина хочуть вбити!

Жінка здригнулась, але придушила крик на вустах. Все ж таки ці слова пройшли крізь її серце.

— Ріхарда? — пробурмотіла вона в розпачі.

— Так, так, — швидко сказала дівчина. — Ріхарда, вашого Ріхарда! О добродійко, врятуйте його!

Вона сильно обняла руками коліна жінки.

Жінка пильно подивилась в обличчя дівчини.

— Ти Едіт?

Дівчина ласкаво глянула на неї.

— Ви вже чули мое ім'я?

— Мені воно відоме з листа, який я одержала від сина. З виразу твого обличчя, з твоїх слів я зрозуміла, що ти і є нареченою Ріхарда.

— О пані, я наречена могили, заручена із склепом монастирськими стінами. Я знаю добре, що кажу, бо при мені говорили, що мій жених повинен вмерти. Він помре жакливою смертю, яка ніколи нікого не милує. На ешафоті або від руки вбивці. Тому я й примчала до вас. Ви мати йому. Виберіть для нього якусь кращу смерть.

— Але звідки ти все це знаєш — що я тут, хто я така і яка небезпека загрожує Ріхарду?

— Я розкажу вам все. Вас зрадили. Найкращі союзники, легковажні, безтурботні юнаки розповіли про вашу таємницю лицемірним жінкам, які вдають з себе революціонерок, героїнь свободи, а насправді вони — довірені особи ворога. Вони розповіли при мені, як зрадять завтра вас і вашого сина. Якщо ви будете говорити з Ріхардом, то його схоплять і за наказом начальства стратять; а якщо ви не зможете говорити з ним, тоді підлеглі його вб'ють. Навіщо вони розповідали це при мені? Для того, щоб вразити мою душу. О, звідки я можу знати, чому вони хочуть знищити, звести з глузду!

Дівчина заридала, але тільки на хвильку. Скоро до неї знову повернулась її постійна веселість.

— Але вони помилилися: думали, що я вже переможена, мертва, а я вислизнула з їхніх рук, втекла, помчала, пробігла по всьому місту; було темно, і все-таки я добралася сюди, бо мене боронив бог, він був зі мною й вів мене сюди. Він і далі поведе мене.

У словах молоді дівчини було стільки натхнення, що

жінка в мовчазному захопленні взяла дівчину за руки, пригорнула до себе і з насолодою подивилася їй в очі.

Хто ж вона, що так сильно кохає Ріхарда?!

— Зберися з силами, дитино моя, і поговоримо спокійно. Бачиш, я спокійна. Отже, ти на власні вуха чула, що нас завтра вранці зрадять?

— Це я точно знаю.

— Тоді у нас є ще півночі, щоб випередити їх.

— Ви підете до Ріхарда?

— Негайно ж.

Дівчина благально склала руки.

— Візьміть мене з собою!

Жінка хвилину вагалася.

— Добре. Йди і ти з нами.

Дівчина аж руками сплеснула від радості. Вона справді була ще дитиною.

— Тільки ж знай, що ми ризикуємо життям своїм.

— О, я навіть рада.

— Але, щоб ти могла піти з нами, тобі теж треба переодягтися по-селянському.

Пані Барадлаї покликала торговку, що стояла по той бік дверей.

— Фрау Бабі! Нам треба негайно вирушати.

— Гаразд,— сказала стара жінка.

— Ця дівчина теж піде з нами.

— І вона? То їй теж треба переодягтись?

— У вас є якийсь одяг для неї?

— Знайдеться.

Фрау Бабі відкинула кришку старої скрині і знайшла в ній придатний для молодої дівчини одяг. У скрині було багато всякого вбрання.

— Але тепер, фрау Бабі, гардероб треба буде зібрати і перевезти десь в інше місце, бо про нас знає вже більше людей ніж треба.

— Я теж так думаю.

Одяг базарної торговки фрау Бабі одягла на Едіт поверх звичайного вбрання монастирської послушниці. Вона перев'язала талію Едіт картою вовняною хусткою, а на голову їй наділа один з тих солом'яних бриликів, що були в моді у базарних торговок. Якщо дивитись на жінку у профіль, то з-під таких капелюшків видно тільки кінчик носа.

— У вас тепер вигляд справжньої перекупки. Ну, а

тепер ще треба кошика на спину. Ви такого ще не носили, правда ж? Але не бійтесь, я виберу для вас найлегшого, зробленого з лози і обтягнутого полотном, покладу в нього кілька булок, щоб не важко було. А ми удвох нестимем картоплю й цибулю.

Едіт у всьому цьому вбачала веселий жарт. Вона охоче взяла на спину кошика з булками.

— Ах, голубко моя, якщо ми йдемо до солдатів, то треба нести з собою продукти, інакше вони подумають, що ми за чимсь поганим прийшли до них.

Стара допомогла підняти другого кошика на плечі вельможній пані, а найважчий сама взяла на плечі.

— А чи ми знаємо, кого з нас як звуть? Для вельможної пані я фрау Бабі, для паночки — фрау Мам. Панночка для мене і для вельможної пані — Лені. А вельможна пані для панночки — фрау Голд, для мене — фрау Міді. Ну, то як?

Кожна з них по черзі повторила своє ім'я. Вони весело зачували свої ролі.

— Нам усім трьом треба бути весь час веселими. Не можна боятися! Хто найбільше боїтиметься, той мусить удавати з себе найвеселішого. Будемо розмовляти переважно мовою простого народу. І завжди весело, як я. Наслідуйте мене у всьому. О, солдатам треба бути чаклунами, щоб не пропустити мене через блокадну лінію, через лерченфельдські капустяні городи, там, де я хочу. Ну, гаразд, тільки більше веселості!

Едіт пообіцяла, що робитиме так, як треба, проте, коли вони вийшли на темну вулицю, дівчина знову затремтіла. Фрау Бабі, яка тримала її за руку, дарма розповідала їй віденські, смішні анекдоти, — ніяк це її не розвеселяло.

— Ай, Лені! Якщо ти будеш отак тремтіти, тоді краще тобі було б лишитися вдома. Адже ж так ти підведеш нас. Зразу всі зрозуміють, для чого ми йдемо. Візьми себе в руки, Лені! Хай у тебе буде чудовий селянський настрій, Лені!

Едіт обіцяла, але ніяк не могла увійти в свою роль веселої селянської дівчини.

Фрау Бабі повела їх вулицею, яку Едіт навіть вночі пізнала.

Пізнала вона й будинок Планкенхорстів на цій вулиці.

Тут Едіт злякалася ще більше.

Коли вони підійшли до будинку Планкенхорстів, Едіт глянула вгору на вікна. Двоє вікон світилися. Це спальні її тітки і двоюрідної сестри.

— Що з тобою, чого ти так тремтиш? — запитала фрау Бабі дівчину.— Лені, тебе трусить, ніби в тебе пропасниця.

— Зараз, зараз я заспокоюся, фрау Мам, тільки дайте мені з кошика дві картоплини, якнайбільші.

— На якого біса тобі картопля?

— Зараз скажу.

І Едіт кинула одну картоплину в одне вікно, другу — в друге. О! Шибки так і задзвеніли.

І кинулась бігти.

Звичайно, і двом жінкам довелося бігти за нею після цього. Ледве її догнали.

— На якого ж ти дідька це зробила, Лені! — лаялась фрау Мам.— Чи ти з глузду з'їхала, що вибиваєш картоплею шибки і примушуєш мене і фрау Голд бігти? Du parische Kregel! ¹

Едіт, взявши за руку пані Барадлаї і важко дихаючи, сказала:

— Там живуть ті дві підступні жінки, з ласки яких я оце вночі ходжу по вулицях. Ех, як вони позскакували з ліжок! Вони, мабуть, пробують тепер відгадати, хто це побажав їм доброї ночі? Ха-ха-ха!

Пані Барадлаї, замість того щоб полаяти дівчину, потисла їй руку. Вона розуміла все. Дивна дитина!

— Ну, фрау Мам,— сказала дівчина, коли вони вийшли на іншу вулицю,— я вже в селянському настрої! Може, хочете, щоб я заспівала?

І не дочекавшись відповіді, вона почала чистим, чудовим, дзвінким голосом співати куплет з народного романса:

«Und ewig kennt das Vaterland und nennt,
Die letzten zehn vom vierten Regiment.
Lia lia lia lal» ²

Ще й з модуляцією, як дочка кожної перекупки.

Небо ще більше потемнішало, почав накрапати дощ.

¹ Ти дурна Грета (нім.).

² А батьківщина вічно буде знати і згадувати останніх десять чоловік з четвертого полку (нім.).

— Ех, якби хоч погода сьогодні була хороша,— кинула незадоволено фрау Бабі.

— Не розтанемо! — весело підбадьорювала Едіт.— Цей дощ нам на руку, фрау Мам. Буде прикривати нас.

— Ну, ти не втручайся не в своє діло, Лені. Не потрібно мені ніякого покривала. Але треба поспішати, поки дощ ще не такий великий.

Пішли ще швидше. Торговка іноді зупинялася, щоб спитати у пані, чи вона не втомилась. Сьогодні вона вже пройшла пішки близько чотирьох миль з важкою ношею на плечах.

Дивно, що жінка може витримати таке! Жінка — мати, мати, яка любить сина, вітчизну.

Едіт можна було не запитувати про втому. Вона йшла попереду, підскакуючи з кошиком на спині. Коли жінки вийшли на Кайзерштрассе, на вежах міста вже дзвонило другу годину.

Біля барикади головної Лерченфельдської вулиці не було нікого, навіть вартового.

Оточені повстанці навмисно залишили барикаду, щоб здавалося, ніби її ніхто не охороняє. У цьому місці стояла невелика група кавалерії, що оточувала барикади; решта була під Свехатом; кавалерія не штурмувала. Проте в будинках біля барикад було повно-повнісінько стрільців повстанців, які мовчки причаїлись там. Їх тримали в запасі на випадок штурму.

Жінки могли пройти через перекриті вулиці спокійно.

Важчою справою було проникнути крізь лінію оточення і добратись до кладовища.

Люди, які знали Відень тих часів, мабуть, пам'ятають, що між Schmelz'ом та Hernals'ом¹ тоді була викопана відкрита канава для дощової води, що стікала з гір. Стіни цієї канави на початку були викладені тесаним каменем, а далі — дошками. Неприємна вона, але досить глибока для тих, хто не хоче, щоб їх побачили.

У звичайні, спокійні часи, мабуть, страшно було ходити глибокою канавою. Тільки запеклий злодій, жінка-дітовбивця, бездомний собака могли користуватись цим шляхом.

Але буря очищає подібні смітники.

Отож і не стало тут ні злодія, ні вбивці: тепер війна.

¹ Назви районів міста.

Базарна торговка вела своїх супутниць по глибокій канаві, дно якої вкривала розкішна трава, хоч уже цілий місяць не було дощу.

В одному мусці, де стіна трохи обвалилась, торговка вилізла з канави, обережно роздивилася навколо і пошепки сказала:

— Ми прийшли.

Насамперед вона попросила, щоб їй подали на гору кошики.

— Їх треба залишити тут. Досить буде й того. Он там стоять гусари.

На відстані двохсот кроків від канави видно було освітлені багаттям постаті двох гусарів. Далі палало ще п'ять-шість вогнищ. Тут було кладовище, табір гусарського загону.

— Ми не заблудилися. Тепер уже, фрау Міді, вперед. Я там уже не буду потрібна.

Пані Барадлаї взяла Едіт за руку і попрямувала до вогнища.

Вартовий бачив, що вони наближаються, але стояв мовчки. Він підпустив їх зовсім близько і обізвався з коня тихим, низьким голосом:

— Хто йде? Стій!

— Друг,— відповіла пані Барадлаї.

— Пароль!

— «С·длай,вертайся»!

Почувши це, гусар зіскочив з коня, підійшов до жінки в селянському одязі і, ставши перед нею на коліна, шанобливо поцілував їй руку, не торкнувшись її руки своєю.

— Вашу милість ми чекали.

— Пізнав мене, Пал? Друже хороший!

— Хвала богу, що ви вже тут!

— Де мій син?

— Зараз же поведу вас до нього. А ця гарненька служниця? — запитав він, показавши на Едіт.

— Вона теж піде зі мною.

— Розумію.

Старий гусар віддав повід товаришеві і повів обох жінок до кладовища.

На цей раз Ріхард мешкав у маленькому будиночку, який належав сторожу кладовища. Він зайняв одну кімнату, з вікон якої видно було місто.

Він шойно повернувся з нічної перевірки, відімкнув двері, запалив свічку на столі і сердито грюкнув кулаком об стіл.

— Вони вже знову тут.

Хто це «вони»?

На столі лежали акуратно розкладені свіжі пештські газети, окремі статті в яких були підкреслені червоним олівцем.

«У вогонь їх!»

Проте він не міг кинути газети у вогонь, не прочитавши.

А коли почав читати, то тим більше не міг кинути їх у вогонь.

Ріхард сперся ліктями на стіл і, закривши долонями наморщений лоб, знову й знову перечитував підкреслені рядки, після чого ще більше насупився.

«Неправда! Цього не може бути!» крикнув він, умоваючи сам себе. «Обдурюють, брешуть всі! Не може бути, щоб таке творилося у світі!»

Почулись чийсь кроки. Він швидко зім'яв у руках газету.

Увійшов пан Пал.

Ріхард сердито гримнув на нього:

— Хто це знову підкинув мені на стіл ці кляті газети?

Пан Пал відповів цілком спокійно:

— Коли щось крадуть, це я розумію. А щоб комусь щось підкинули, це для мене новина.

— Крізь зачинені двері щодня приносять на стіл контрабандою цілу купу газет! Хто це робить?

— Та я ж не знаю навіть, що таке газета! Я ж не вмю читати!

— Брешеш, розбійнику! Хіба я не знаю, що ти під старість з дурного розуму вже три місяці вчишся читати? Хто вчив тебе читати?

— Не шукайте його. Вчора він помер. Сигнальник. Бідолаха, студент-вигнанець. Від нього давно вже тхнуло смертю. Я сказав йому: не забирай з собою на той світ знання, залиш мені хоч трошки.

— А навіщо ти вчився читати? — суворо допитував його капітан.

Старий солдат розстебнув комір і різко відповів:

— Якби я хотів збрехати, то міг би відповісти що

завгодно, аби не сказати правди. Я міг би відповісти, що нарешті хочу бути унтер-офіцером і тому навчився читати. Але я цього не скажу. А відповім: навчився читати, щоб знати, що робиться вдома.

— Значить і ти читав ці газети? Де ти їх дістаєш?

— Не будемо тепер про це говорити. Дозвольте відрапортувати. Дві жінки хочуть з вами говорити, пане капітан.

— Жінки? Як вони потрапили сюди? Звідки прийшли?

— З міста.

— Як їх пропустив вартовий?

— Сказали пароль.

— Це знову брехня. Тільки що, в цю мить я змінив табірний пароль, у місті ще ніхто не міг його знати. Ніхто ще не міг передати його.

Пан Пал з упертою флегматичністю сказав правду:

— Вони прийшли з іншим паролем...

— З іншим паролем? Та хіба є тут, крім мого пароля, ще й інший пароль? Адже це заколот! Я покараю за це. Цих двох жінок накажу розстрілом!

Ріхард був сердитий, бив шаблею об підлогу, а пан Пал так лагідно дивився на нього, ніби ласкавий дід на сердитого онука.

— Одна з жінок — ваша рідна мати.

Пан Пал з насолодою дивився, як у його на диво сердитого капітана злість раптом змінилася страхом. Він ніби зацікавився. В його юних очах світився подив, рот так і лишився відкритим, рука з шаблею повисла в повітрі.

Ріхард подумав, що це сон, коли старий слуга відчинив двері, і з нічної темряви перед ним з'явилося спершу одне ласкаве жіноче обличчя, яке світилося любов'ю, благородне обличчя, що викликає до себе пошану; а за ним — друге; в очах другої жінки сяяло дитяче серце, ангельська любов. Обидві жінки були в селянському одязі, промоклі, забруднені, втомлені...

Те, про що Ріхард кілька хвилин тому читав у тих клятих газетах і вважав неймовірною казкою, кошмарним сном, тепер він міг бачити наяву. Це були живі представниці тих жінок, на яких уночі з факелами й сокирами в руках нападають кровожерливі дикі зграї, перед очима яких вбивають чоловіків та братів, яких

милосердні селянки чудом врятовують, жінки, що пішки, забруднені, обірвані, босі біжать подалі від своїх палаючих будинків, щоб, мов страхіття, з'явитися в інших краях перед знайомими, які тепер не пізнають їх.

Перед Ріхардом постали дві постаті.

Він мовчки підбіг до матері, обняв її, поцілував в обличчя, руки. Яке мокре було її плаття! Яке холодне обличчя, які холодні руки! Ні про що не став він розпитувати своєї матері.

А на Едіт він глянув боязко, ніби думав, що це не вона. Може, ще є на світі обличчя, схоже на неї? Адже не можна собі уявити, як вона цієї хвилини могла потрапити сюди. Він боявся впізнати її.

Ніхто й слова не вимовив, тільки чути було тихе ридання. Воно, мабуть, говорило більше, ніж усі слова, разом взяті.

Коли Ріхард побачив свою матір у такому вигляді, він, обіймаючи її, відчув у серці такий невимовний біль, що далі вже не міг володіти собою, кинувся обличчям на стіл, де лежали оті газети, і гірко простогнав:

— Значить, усе це правда?

Мати глянула на газети.

— Одна тисячна частка правди! — сказала вона синові. — Клянуся тією любов'ю, з якою носила тебе завжди в своєму серці.

— Не клянись, мамо. Те, що ти тут, є найпереконливішим доказом. Він кращий від будь-якої клятви.

Ріхард шосили вдарив кулаком об стіл.

— Я не слухаю більше наказів ні від бога, ні від людини. Ти мені наказуй, мамо! Чого ти хочеш від мене?

Пані Барадлаї взяла за руку Едіт і підвела її до Ріхарда.

— Глянь-но, ось вона сказала мені, чого мені треба від тебе. Годину тому я й сама не могла б цього сказати.

— Едіт! — прошепотів Ріхард здивовано, взявши простягнуту до нього маленьку ручку, вологу від дощу. — Це рука Едіт, обличчя Едіт. Але як же вона опинилась тут? Я можу збожеволіти від цих несподіванок.

— Сину мій, зараз такий час, коли міняються душі людей! — сказала пані Барадлаї. — Всі ми змінилися. Кожен камінь тепер має серце, і воно болить. Дехто хоче, щоб у того, хто має зброю, не було серця. Цілий ліс багнетів є у матері, яку звать батьківщиною. Але ця

вічна мати німа, вона не може кричати! Цю матір можна побити, потоптати, розшматувати її тіло, але вона не може кричати: «Сину, допоможи!» Дехто не подумав про те, що в кожного, хто носить шаблю, вдома є мати, і якщо двісті тисяч матерів почнуть кричати, то це почують їхні дорослі діти! І ми вже крикнули! Селянка, пані — всі писали, говорили своїм синам. Сини почули наші слова, наш суворий наказ. Матері наказали синам повернутись додому. І сини повернулися. Тільки ти не почув нас.

— Слухаю тебе, мамо! Кожне твоє слово я зберігатиму в своєму серці, як святиню.

— Глянь-но, ось стоїть молода дівчина, черниця-послушниця. Вона почула, як потай говорили коло неї, що хочуть вбити її коханого. Вбити підступно, з-за рогу. Чи послухає він матері, чи ні — все одно вб'ють. З одного боку вже видано наказ піймати його, з другого боку — вже заряджено пістолет його майбутнім вбивцею. І молода дівчина, не вагаючись, почала діяти. Вона не плакала, не впала у відчай. Прикинувшись сп'янілою, дівчина втекла від своїх вартових, серед ночі втекла від них; вона бігла в темряві вулицями міста, щоб знайти матір свого коханого, щоб кинутись їй до ніг і сказати: «Жінко! Хочуть убити твого сина, він може загинути від страшної, ганебної смерті! Поспішай! Знайди його! Вибери для нього якусь кращу смерть!»

— Едіт! — прошепотів Ріхард і притиснув холодну руку дівчини до свого лоба.

— Я зробила вибір, сину мій.

— Говори, мамо.

— Є ще й інше поле бою; якщо на цьому полі сини накладуть головою, то матері заплачуть за ними не гіркими, а солодкими сльозами.

— Що мені робити?

— Повчись у своїх солдатів. Пароль, з яким ми пройшли крізь сторожові пости, був: «Сідлай, вертайся!» Якщо скажеш цей пароль, то знатимеш, куди йти. А чи дійдеш туди — все залежить від твоєї шаблі і бога!

— Так і буде.

Ріхард рушив до дверей. Там вартував Пал.

— Иди,— сказав тихо юнак,— сповісти унтер-офіцерів про новий пароль: «Сідлай, вертайся!»

Старий, не сказавши ні слова, вибіг.

— Моя доля вирішена,— сказав Ріхард, повернувшись до матері й коханої.— А що буде з вами тепер?

— Хто знає! Бог нам допоможе.

— Тепер уже вам не можна повертатись до міста. Його завтра штурмуватимуть з усіх боків. Там на кожному кроці буде небезпека. Я вирушаю зараз же, поки ще темно, дощ допоможе мені знятись з бойової позиції. Чи не краще було б вам іти зі мною до найближчого села? Там я міг би знайти вам карету, щоб ви тікали до Угорщини. Мамо, візьми Едіт з собою.

Обидві жінки заперечливо похитали головами.

— Я, сину мій, повернуся до міста.

— Мамо! Не забувай, що завтра місто буде зайняте.

До того ж, тебе зрадили.

— Я про це й думати не хочу. В місті в мене є ще один син, і я піду за ним, навіть якщо місто буде палати, якщо буде повно ворогів, за всяку ціну виведу звідти сина, не залишу його їм!

Ріхард закрити обличчя руками.

— О мамо, який я карлик в порівнянні з тобою!

Сумними очима він подивився на Едіт, ніби запитуючи: «А що буде з тобою, кинута на вітер квіткою? Куди полетиш? Де знайдеш притулок? Що чекає на тебе завтра?»

Едіт, що досі мовчала, зрозуміла ці німі запитання і обізвалася:

— За мене не турбуйтеся, Ріхарде. Ваша мати проведе мене назад до монастиря. Я повернуся туди. Не бійтеся за мене. Мене покарають, але не вб'ють. Мені там буде добре. Я чекатиму на вас, аж поки ви прийдете за мною з перемогою і славою й поведете мене з собою. Я буду чекати вас. А якщо небо пошле вам кращу за мене наречену, яку називають героїською смертю, тоді я принаймні знатиму, за що мені молитися щодня на колінах, на холодному камені.

Почувши це, пані Барадлаї притисла до грудей любого сина і цю чарівну дитину; вони, обійнявшись, поклялися свято берегти свою любов. Мати, піднявши тремтятьчі руки вгору, звернулася до бога: якщо він дивиться на землю з високого неба, то хай побачить їх і почує їх клятву!

Надворі чувся тупіт кінських копит.

— Час минув. Сину, поспішай,— сказала пані Барадлаї.

Ріхард витер сльози, обняв матір і, накинувши на себе плащ, вийшов разом із своїми близькими з хатки.

Дощ не припинявся.

Загін гусарів стояв уже в строю по той бік канави кладовища.

Ріхард скочив на коня і помчав до загону.

Коли жінки проходили повз гусарів, вершники всі разом, але не голосно, майже пошепки, привітали жінок одним словом: «Віват!» Це тихе «віват!» пролунало з сотень уст, як вітерець, як шепіт листя.

«Сідлай, вертайся!» тихо пролунав пароль. Загін вирушив. Сигнальник помер, і його сурма тепер була не потрібна. Гусари зникли, немов примари.

А жінок пан Пал провів до вогнища, де на них чекала торговка. Пан Пал ще з одним гусаром залишаться тут до ранку, щоб наряд, який перевірятиме варту, нічого не помітив. Потім вони наздоженуть своїх товаришів.

А дощ не вщухав.

— Треба вже подумати про повернення,— сказала незадоволена фрау Бабі.— Цей дощ нам усе зіпсував. Тим шляхом, яким ми прийшли сюди, повернутись не зможемо: в канаві повно води.

— Вдамося до тієї ж хитрості, з якою проникли вчора у Відень,— втішала її пані Барадлаї.— Підемо прямо до табору, немов перекупки, що продають їство і питво.

— Гаразд, те, що вчора було добре, буде добре й сьогодні. Справа тільки в тому, що вчора нас було двоє. Такі дві поважні жінки, як ми, легко можуть обійти весь табір. Але тепер з нами й вона!

Фрау Бабі показала на Едіт.

— Ми вже нікому не потрібні, особливо, коли сердито скривимо обличчя, а от ця гарненька служниця може впасти комусь в око. Я не думаю, що її спіткає лихо, коли ми потрапимо в самий табір. Але боюся, що якийсь пустотливий парубок може ущипнути її або почне крутитись біля неї, і вона, така ніжна і не звична до цього, не витримає ролі і викаже, що вона панночка.

— О, не бійтесь за мене, фрау Мам! — запевняла її дівчина.— Мене виховували служницею!

Вона згадала, як познайомилася з Ріхардом.

— Ну, гаразд, тільки роби все розумно, дочко. Веселіше тримайся!

Вони взяли на плечі кошики. Дном канави вже тепер не можна було йти. Не можна було йти і правим берегом, бо він був дуже стрімкий. Вони перейшли на другий бік через пішоходний мостик. Потім вийшли на стежку.

Фрау Бабі запевняла, що саме ця стежка виведе їх до городів, а там вона вже знає дорогу.

Дощ не вгамовувався, стояла темна ніч. Було десь між третьою і четвертою годинами після півночі. Неможливо було орієнтуватись. Єдиним їх орієнтиром було те, що, коли йшли сюди, дощ бив їм у спину, а тепер — в обличчя.

Та раптом дощ усух, хмари розвіялися, і мандрівниці, на свій жах, побачили, що вони опинились серед одного з основних таборів армії, яка оточувала місто.

Праворуч і ліворуч — скрізь навколо них у темряві можна було бачити білі плащі кірасирів верхи на конях.

Повертати назад було вже пізно.

Не далі як за двадцять кроків перед ними стояла хатинка, перетворена в тимчасовий шинок. Там гуляли солдати кінної армії. З хати долинали звуки шарманки. Мабуть, там і танцювали.

Група солдатів стояла біля дверей.

Як тільки вони помітили трьох жінок, то зразу ж підбігли до них. Наших знайомих оточила юрба цікавих молодчиків.

— Гей, дурню! — крикнула якомусь з них фрау Бабі.— Не з'їж мене. Це твоя бабуся йде, несе тобі картоплю.

Пани вояки були в дуже доброму гуморі і, не приймаючи близько до серця зауваження старої жінки, підступили до них ближче. Одне зле око помітило, що серед трьох є й гарненька дівчина.

— Заходьте до нас, потанцюємо!

Пані Барадлаї прошепотіла на вухо Едіт:

— Тепер ми пропали.

— Що ми пропали, це нічого! — тихесенько відказала Едіт.— Але Ріхард! Це полк Отто Палвіца. Цей полк має завдання потай стежити за загоном Ріхарда. Як тільки припиниться дощ і почне розвиднятись, вони

помітять, що заgonу Ріхарда нема на своєму місці і кинуться переслідувати його. Боже мій! Треба щось робити!

Едіт раптом відштовхнула азартного парубка, що стояв перед нею і тягнув її за плаття до шинку; вона скинула з плечей кошика і з владним поглядом, який викликає до себе повагу, звернулась до фельдфебеля так, як звертаються пани.

— Пане фельдфебелю! Доповісте про нас полковникові! Де полковник Отто Палвіц? Ми прислані до нього. Скажіть йому: прийшли бріггіти.

— Що ти робиш? — спитала пошепки пані Барадлаї.

— Тепер уже довіртеся мені цілком. Або вдасться, або пропадемо.

— *Nagische Krédll!* — буркнула про себе фрау Бабі, веселий настрій якої від переляку зник.— Вона зараз усіх нас зажене в пекло.

Фельдфебель відразу ж розігнав солдатів, що вешталися поблизу і, покликавши озброєного вартового, з оголеною шаблею провів їх до сусідньої хати. Коли вони переступили поріг, він лишив їх у передпокої, а сам зайшов до полковника.

Через кілька хвилин фельдфебель вийшов.

— Ввійдіть, будь ласка.

Пані Барадлаї і Едіт увійшли до кімнати.

Офіцер був сам. Це високий дужий чоловік з гострими рисами обличчя, на якому виділявся незвичайно довгий ніс. В його глибоко запалих очах можна було прочитати підозріння, а в кутках рота — зневагу.

Він пильно подивився в очі жінкам, що стояли перед ним, а потім сказав:

— Кого ви шукаєте?

Едіт поспішила відповісти:

— Полковника Палвіца.

— Палвіц — підполковник, — зауважив офіцер.

— Вчора ввечері йому присвоїли чин полковника.

Ці слова трохи пом'якшили суворий вираз обличчя Палвіца. Його підозріння послабшали.

— Звідки ви прийшли?

— З Єріхова.

— Хто вас прислав?

— Рагаб.

— До кого?

— До Йозуї.

Офіцер схвально кивнув головою. Слова, що сказала Едіт, вона почула від Антуанетти, коли та говорила їх Ремігії: це були умовні слова; тому, хто їх скаже, повірять у таборі військ, що оточують місто. Антуанетта і Ремігія тоді думали, що Едіт спить, що вона п'яна.

— Що передали?

— Гібеоніта з Емереусом погоджуються.

— Я теж так думаю! Відходять чи приходять?

— Приходять.

— Я буду там!

Отто Палвіц зараз же віддав наказ помічникові, який був у сусідній кімнаті, щоб той негайно вишикував весь полк. І сам він пішов розпорядитися.

Обом жінкам офіцер запропонував посидіти, поки він повернеться.

— Що означають ці слова? Що ти йому сказала? — стиха запитала пані Барадлаї, коли вони лишилися самі.

— Еріхо — Відень. Рагаб — ігуменя. Йозуа — генерал. Гібеоніта і Емереус — загін гусарів і аули.

— Ти зрадила їх!

— Тсс! За ними давно стежать. Тільки вони не знають, чого хоче Гібеон. Чи думає він прийти в Еріхо, чи піти в Канаан? Я сказала, що прийдуть.

Пані Барадлаї все ще не розуміла. Від страху в неї затерпло все тіло.

Отто Палвіц повернувся. Більше не можна було вже розпитувати Едіт.

— Вирушаємо, дами,— сказав він ввічливо. Вони знову взяли на плечі кошики.

— А ви що передасте? — запитала Едіт.

— Вітайте Рагабу. Біля воріт я чекатиму на Гібеоніту.

Він відпустив жінок і наказав двом солдатам провести їх.

Солдати супроводжували пані Барадлаї і Едіт, йдучи за ними на великій відстані, а торговку пустили вперед у супроводі третього кавалера, який весь час попереджав шановну добродійку, щоб не озиралася, бо з нею може статися те, що з дружиною Лота¹.

¹ За міфічним переказом, Лот (син Авраама) і його сім'я могли врятуватися з міста Содома, який був приречений на зруйнування, якщо підуть не озираючись. Дружину Лота, яка все-таки озирнулася, бог перетворив у соляний стовп.

Коли підійшли до Лерченфельдських воріт, усі троє супровідників раптом відстали.

Зупинившись нарешті на хвилинку біля покинутої барикади, щоб відпочити, і поклавши на землю кошика, пані Барадлаї запитала Едіт:

— Що ж тепер буде?

— Ось що: кірасири Отто Палвіца до ранку охоронятимуть перед Ріхардом дорогу на Відень, і поки помітять, що їх обдурили, Ріхард виграє чотири години, і вони ніколи вже його не доженуть.

— Прекрасна дівчина! — сказала пані Барадлаї, обнявши Едіт.— Я вірю в те, що в небі є бог, і так само вірю, що прийде час, коли перед брамою дома Барадлаї мої коліна будуть тим місцем, куди ти поставиш ногу, коли виходитимеш з карети. Але який ще довгий шлях перед нами трьома до цієї мети!

— Давайте, пані, йти по ньому!

— Чому ти не кажеш «мамо»?

— Дозвольте не казати так. Я забобонна. Я вважаю, що той, хто радіє в такий час, коли треба плакати, грішить так само, як і той, хто сміється в церкві. Хай не буде у мене поки що радості! Хто зна, може, в ту хвилину, як я скажу вам «мамо», ви вже не будете мені мамою, не буде вже у вас сина? Залишіть мене саму з моїми забобонами, проведіть мене до воріт монастиря.

Жінки провели Едіт до монастиря. Коли її впустили, фрау Бабі поклатала селянський одяг і кошик Едіт до свого кошика і поспішила з пані Барадлаї далі.

В ідальні монастиря Едіт зустріли перелякані черниці.

Весь монастир і очей не заплющив цілу ніч: усіх схвилювало те, що сестра Ремігія повернулася до монастиря сама. Всі дуже злякалися, коли побачили відчинені дверцята карети: Ремігію почали розпитувати, де поділася Едіт.

А найгірше було те, що не можна було здіймати галас, розшукуючи її.

Вже розвиднювалось, коли вона повернулася. На неї наскочили з усіх боків. Де була? Куди ходила?

— Тільки увечері скажу, а зараз не питайте.

— Нечувана безсоромність.

Коли вмовляння і загрози не допомогли, вдалися до тілесного покарання. Едіт і цього не злякалася.

Покірливі діви жахнулися, коли, роздягаючи її, побачили на ній подертий і забруднений одяг, неначе вона блукала за містом. Але не могли дізнатися від неї, де вона ходила.

Принесли різки і ремінь з гудзиками, але ніщо не допомогло. Дівчина уперто мовчала. Навіть коли вже її дівоче тіло було побите до крові, Едіт міцно стиснула зуби і тільки про себе вимовляла після кожного удару: «Любий Ріхарде!». Вона повторювала це, аж доки від болю не зомліла.

До пам'яті вона прийшла вже в ліжку. Тіло все було заклеєне пластиром. У неї була гарячка.

Та незважаючи на гарячку, вона помітила, що сонце вже заходить. Проспала аж до вечора.

— Ну, тепер я скажу, де була! — сказала вона черницям, що стояли навколо неї.— Вночі я була в таборі гусарів. Я провела ніч в кімнаті мого коханого, капітана. Можете всім розповісти про це.

Ігуменя сплеснула руками, почувши це жахливе призначення. Ні, вони не скажуть про це нікому, нізащо в світі! Це будуть зберігати в таємниці. Адже настав би край добрій репутації всього ордену, якби про це хтось дізнався.

Ігуменя зрозуміла тепер, чому полковник Отто Палвіц переказав їй через посланця, якого вона відправила о сьомій годині ранку, таке не дуже ввічливе побажання: мовляв, хай грім з високого неба вдарить у цей монастир.

Коли ж та жінка, яку послала черниця Ремігія до полковника Палвіца, шифрованими словами попередила його, що незабаром прийде по-селянському вбрана мати Гібеоніти умовити сина покинути табір штурмуючих,— тоді Палвіц сердито крикнув:

— Хай його чорти візьмуть! Вони вже втекли. Я сам відкрив їм шлях і провів цих шпигунів до брами міста. Хотів би я тільки знати, що то було за бісеня у спідниці, яке привело мене сюди за мій довгий ніс.

Цього, безперечно, ніколи йому не сказали.

КРИВАВОЧЕРВОНІ ПРИСМЕРКИ

Заходило сонце. Небо було вкрите кривавочервоними хмарами.

Здавалося, ніби вгорі вирував цілий океан розпеченої лави.

З-поміж вогнених країв грізних хмар тільки в одному місці виглядає небо. Шматок світлозеленого неба.

Хто зна, чому в цьому єдиному місці небо було відкрите? Хто зна, чому колір того шматка неба зелений? Може, це оптичне явище? Але в одному можна бути впевненим: в цю годину тисячі душ, що попросались з землею, шукають шлях між хмарами; може, бліді примари тих душ забарвлюють небо в зелений колір?

Тільки одну хмару не може позолотити сонце, одну велику чорну хмару, яка здіймається вгору з землі і змальовує на червоному тлі чорні, мов сажа, тіні. Це дим палаючої церкви.

Величезна темна маса вимагає собі місця на небі, вона фарбує в чорне вулицю, створює тло, на якому мигтить сонячне сяйво. Там, де тінь від будинків, уже темно.

Глибока тиша.

Це та короткочасна тиша, яка наступає на полі бою після перемоги. Переможець ще відпочиває, ще впорядковує свої ряди, обмірковує нові плани; а переможений вже втік і намагається замаскуватись. Між ними невелика відстань, і на ній якусь годину панує мертва тиша.

По довгій вулиці валяється щойно кинута зброя. Хай збере її переможець! Ті, хто досі носив її, втекли вже крізь відкриті ворота до родичів, до знайомих, до добросердих чужих людей, щоб переодягтись, змити з обличчя кров, кіптяву, порох, щоб приховати свої рани, а коли прийде за ним неблаганний переможець, то щоб могли сказати: це не я!

Гуркіт пострілів з гармат і гвинтівок уже припинився, шум запеклої боротьби ушух скрізь.

В тіні, що падає від чорної димової хмари, по вулиці шкандибає самотня людина. Це один із юних борців легіону аулів.

У нього одна рука, та й у тій немає вже шаблі. Цією рукою він тримає на грудях кунтуш, приховуючи рану

від багнета, яка, мабуть, поки що не болить. Сліди його кроків позначені цівкою крові.

Він пробує втекти, поки переслідувачі не напали на його слід. Юнак підозріливо озирається, боязко дивиться на криваві сліди свої: чи не викажуть вони його?

Адже йому недалеко бігти. Ось уже видно знайомий триколовий прапор на будинку Планкенхорстів. Аби тільки не зрадили його сліди, хоч би доплентались туди. Там турботливі руки перев'яжуть його рани, сховають від ворожих очей.

О, жінки розуміються на тому, як це треба робити! Навіть, якщо доведеться померти, то смерть буде прекрасною перед цими чарівними очима, в яких видно райське небо. Може, з тих чудових очей за ним проллється одна сльозина? Може, перед останнім подихом йому пощастить сказати любій своїй: «Я вас кохаю».

З усіх вікон зникли вже прапори, лише на балконі будинку Планкенхорстів все ще майорить прапор. О, Планкенхорсти залишилися вірними до останньої хвилини, до останнього подиху.

Він часто змушений зупиняється, щоб спертись об стінку, трохи відпочити і набратися сил.

Щоразу, зупиняючись, він лічив, скільки краплин крові капнуло на каміння. Так він вимірював час. І щоразу дозволяв собі постояти на одну краплину більше.

«Двадцять один, двадцять два, двадцять три».

Тут він добрався до воріт.

Але ворота були зачинені.

Незрозуміло! Адже міська рада видала наказ, щоб геть усі ворота були відчинені, щоб поранені і втікачі могли схватись. Чому ж замкнуті ворота Планкенхорстів?

Однорукий почав стукати у ворота.

Цей стукіт луною відбивається на порожній веранді, але не розбуджує нікого.

— Альфонсіно! Альфонсіно! — стогне поранений.

Не чує ніхто.

Рана, яку він дістав у бою, вже починає нити.

В його серці заворушився черв'як смерті. Щось так болить, щось пригинає до землі. А як же хочеться жити!

Він згадує свою коротку юність, своє кохання, про яке ніхто не знав, згадує мрії своєї душі.

І йому так болісно!

Юнак падає під ворітьми. І, лежачи, знову починає стукотіти в зачинені ворота й шепотіти своє ім'я.

— Це Гольднер тут! Це я! Фрідріх, однорукий герой!

Ніхто не відповідає.

Може, й вони втекли звідси? Може, нікого немає дома?

Може...

Тоді він хоч помре на цьому порозі.

Рана його вже палає, розум оповиває туман, він марить.

Піднявшись на лікоть, спирається на ворота.

Дивиться нерухомо перед собою й уявляє, що трикольоровий прапор, який звисає з балкона, тихо майорить на вітрі, і від цього біль його слабшає.

Сонце зникає за дахами; чим нижче воно спускається, тим темніше стає на вулицях. Але з протилежного боку починає прояснюватись.

Чорна хмара диму тепер поволі перетворюється у вогненночервону; з палаючої церкви вилітають у сіре небо величезні вогненні язики. Вмираючий юнак бачить тільки одне: трикольоровий прапор. Може, його забули зняти? Що ж, під ним, мабуть, легше буде вмерти.

Його стогону ніхто не чує. Ворота будинку, де живе кохана дівчина, лишилися зачинені.

Раптом він побачив, що трикольоровий прапор почав повільно рухатися вгору. Якась невидима рука тягне його в кімнату.

Отже, вони вдома.

Але для нього їх вже немає.

Його охопив жах. Смерть наближається. Тепер уже з кожною краплиною крові, що витікала з його рани, виривалося з нього пекельне прокляття.

Вони вдома і не відчиняють йому дверей.

Вони чують його стогін, і їм не жаль його.

О, ці жінки все-таки жорстокі!

Через кілька хвилин юнак бачить, як з того самого балкона звисає вже інший прапор, той самий жахливо-го кольору прапор, проти якого він ще годину тому борювався, від якого дістав смертельну рану, який відібрав у нього життя і що тепер звисає над його мертвючим тілом з вікна тієї, яку він палко кохав, і кидає тінь на його обличчя.

Однорукий юнак, побачивши це, відводить від рани руку, з криком страшенного болю піднімає обличчя до неба, б'є кривавою долонею об поріг будинку, щоб залишити там кривавий слід своєї руки, потім падає обличчям на камінь і вмирає.

Хмари вкрили небо, ціла завіса хмар, і тільки полум'я палаючої церкви освітлює вулицю.

Не всі бачать мертвих, що лежать там...

ТОЙ, ТРЕТІЙ

Єне Барадлаї всі останні дні провів у кімнаті Планкенхорстів. Він навіть перейшов туди жити. Лакей тинявся по вулицях, і в його кімнаті влаштували Єне. Таким чином, він проводив у Планкенхорстів дні і ночі.

У незвичайні часи не треба пояснювати незвичайні явища. Коли ночі освітлюють підпалені ракетами палаці, коли сон відганяють вибухи бомб, не дуже запитують, чи дозволяє етикет нежонатому юнакові бути вночі в колі сім'ї, де немає чоловіка.

А оскільки жінки бояться всього цього, вони потребують догляду, і тому Єне перебуває у них, щоб підтримати їх сили. Більш того, дочку господарки дому він ласкає, підбадьорює, пригорнувши її до грудей, і щоразу, коли вибухає бомба, тендітна дівчина лякливо тремтить, а він ще дужче притискує її до себе.

Єне думає, що про його відносини з Альфонсіною всім відомо. А себе він вважав визнаним женихом у цьому домі.

Він пригортав дівчину до своїх грудей, цілував її, прощаючись, і все це робилось на очах у матері... Те, що мати пробачала їм, він вважав за благословіння, за згоду. Лишилось тільки оформити законом їх стосунки.

Це вони зроблять, як тільки настане сприятливий для цього час.

А поки що в кожному серці від страху здіймались такі високі хвилі, які навіть через маяк могли б переключнути.

Як приємно було б іншим часом провести три ночі й три дні постійно біля коханої! Мати змогу завжди, коли заманеться, підійти до неї. Розбудити її від сну і бути нею розбудженим. Бути ідолом своєї коханої, яку

палко любиш, яку завжди хочеш бачити, за яку боїшся, коли вона йде кудись, і радієш, коли вона повертається. Бачити її щиро прихильність, нудьгу, відчувати на грудях її тремтятьє тіло, бачити сльози на обличчі, свої очі в її очах. А часом, коли гуркіт бою на годину затихає і в глибокій тиші оповиває гарну дівчину сон, вона втомлено кладе голову на коліна юнака. Як приємно тримати її так цілу годину, милуватися її спокійним обличчям, а коли знову починають гуркотіти далекі постріли гармат, розбудити її ніжним поцілунком, щоб не злякав її різкий вибух бомби.

Яким великим щастям було б, якби жах не панував над нервами людей!

І якщо цей, по вінця сповнений райською красою келих може зіпсувати одна краплина, то цією краплиною є думка: а що буде завтра?

У саїської завіси¹ тисяча язиків, і тому, хто запитує, вона дає стільки ж відповідей.

Проте можливо, що тисяча першу відповідь, відповідь на те, що справді буде, картина не дала.

Єне теж хотів би почути відповіді на свої запитання:

Що принесе наступний день?

Чи переможуть повстанці?

Чи їх переможуть?

Може, війська штурмом захоплять вулиці? Боротимуться під ворітьми, стрілятимуть з балконів, з вікон?

В такому разі не буде пощади ні жінкам, ні беззбройним. Чи не вб'ють його разом з коханою?

Чи, може, місто капітулює? Може, складуть зброю?

Чи не повернуться носії вигнаної влади?

Помилують вони чи мститимуть?

Яка доля чекає тоді сім'ю Планкенхорстів?

Чи відомо отим носіям вигнаної влади, яку роль відігравали ці жінки у повстанському рухові?

А чи не можна це якось затаїти?

Може, є вихід з цього становища?

Може, судді трибуналу хоч трохи розуміються на психології, на характерах, на тому, як усе це вплинуло

¹ За переказом, це завіса картини, що провіщала майбутнє. Картина знаходилася в єгипетському місті Саїсі. Піднявши завісу, кожен міг довідатись про своє майбутнє, але ніколи вже потім не посміхався.

на делікатні жіночі нерви? Чи не можна більшу частину слави передати тим, хто загинув або втік?

Не виключена можливість, що й серед колишніх друзів знайдуться такі, які стануть на захист жінок.

А може, саме вони будуть найжорстокішими переслідувачами, викажуть їх трибуналові? Може, засудять їх? Кинуть у неволю? Може, і вб'ють?

Про те, що буде з ним, якщо Відень займуть урядові війська, Єне думав якнайменше.

Єдине, що він зробив, це наказав принести свій циліндр і фрак до маленької кімнати Планкенхорстів, а калабрійський капелюх та медалі й нагороди запечатав і сховав на чуже прізвище у двірника того будинку, де він жив раніше.

Його, напевно, не помітять.

Адже весь цей час він нічого не робив.

Хіба тільки те, що гуляв з іншими юнаками, які серйозно поставились до всіх подій.

А він сприйняв серйозно тільки зітхання гарної дами.

Та, зрештою, коли і з ним буде те саме, що й з коханою, то він не проти цього. Навіть якщо доведеться померти разом з нею,—він і це вважатиме за щастя для себе.

Ця думка іноді, коли він уявляв собі всю картину, засмучувала його душу, але він швидко заспокоювався.

За останні місяці на читацьких столах у залах Планкенхорстів часто лежали книжки з історії жірондистів. В них Єне читав про такі випадки, коли дівчина і юнак, наречена і жених разом їхали на возі смертників, одне за одним підіймались по сходах на ешафот і вигукували: «Vive la libertel!»¹.

Він привчив своє серце вже й до цієї картини.

І твердо вирішив, якщо з Альфонсіною трапиться якесь лихо, він не переживе цього.

Якщо Альфонсіну кинуть у неволю, він зрушить з місця всі камені в мурі в'язниці або в людському серці, він усе порозкидає, щоб визволити кохану. Буде за неї просити, благати; якщо й це не допоможе, то підкупить тюремника, вартового, щоб допомогти їй втекти!

А коли станеться найстрашніше, коли проллється її

¹ Хай живе свобода! (франц.).

дорога кров, то хай тоді проллється і його. Пістолет вже заряджений, навіть ім'я Альфонсіні вже вигравіроване на кулі; якщо постукає в двері його серця, воно знатиме, від кого це привітання!

Єне обмірковував все це в тихі години, коли гарматні вибухи вщухали і кохана Альфонсіні мимоволі схилила сонну голову йому на груди й засинала.

Надвечір третього дня закінчився бій.

Захисники здалися. Тільки окремі невеличкі загони боролися ще на деяких вулицях зруйнованого міста. Але по центральних магістралях уже з музикою проходила переможна армія.

В залі Планкенхорстів було тільки троє: дві жінки і Єне.

Тих позавчорашніх відвідувачів не було.

І коли військовий оркестр пройшов попід вікнами, Єне почув квапливі кроки на сходах. Сюди йдуть! Прямо сюди!

Він до всього був готовий, тільки не до того, що побачив через кілька хвилин.

Старі знайомі, колишні постійні гості на планкенхорстівських вечорах заходили з посмішками переможців на обличчях. І всіх, хто б не зайшов, жінки зустрічали потиском рук. Вони раділи і сміялись так, як сміються, зустрічаючи старих друзів після тривалої розлуки. Всі почували себе як дома. Почалися розповіді про враження; говорили всі разом, перебиваючи один одного, весело, з захопленням переможців, жартуючи, хвастаючись. А хазяйки дому зразу ж приєднались до цього, ніби всі ці страшні дні становили тільки одну ніч, ніч між вчорашнім і сьогоднішнім днем.

А на Єне ніхто й уваги не звертав.

Навіть не помічали, що він існує, і не запитали його, яку роль відіграє він на цьому світі.

Ніхто з прибулих довго не затримувався. Вони хотіли тільки показатися, що, мовляв, живуть і процвітають. Замість тих, хто прощався, приходили інші. Вся стара компанія йшла по слідах армії, що входила в місто.

Раптом Єне побачив знайомого, який був настільки ласкавий, що помітив його.

Це був пан Рідегварі.

Він увійшов з великим шумом, вже здалека привітав

жінок і, підійшовши до них, обома руками потряс їм руки. Перекинувшись стиха кількома словами з Антуанеттою, він очима розшукав Єне, який, спершись на підвіконня, мовчки спостерігав за сценою, що відбувалася перед його очима.

Як тільки зайшов новий знайомий і почав розмовляти з жінками, Рідегварі зразу ж підійшов до Єне і звернувся до нього офіційно ввічливим тоном:

— Сервус, друже. Добре, що я знайшов тебе тут. У мене буде з тобою дуже серйозна розмова, яка матиме значення для твоєї подальшої долі. Йди, будь ласка, додому і почекай мене в себе на квартирі.

І Єне набрався хоробрості, щоб протестувати *in optima forma*¹ проти такого тону.

— Я у вашому розпорядженні. Не варто вам турбуватися і йти до мене. Я тепер живу тут. Моя кімната на другому поверсі, праворуч від сходів.

— Ах! Про це я не знав,— сказав здивовано високошановний пан.— Отже, почекай на мене, я скажу тобі кілька важливих слів.

Вельмишановний пан знову повернувся до жінок, а Єне в поганому настрої покинув зал і піднявся в маленьку кімнату, де вже кілька днів почував себе як вдома.

Ще недавно, коли він востаннє відпочивав у цій кімнаті, весь простір між чотирма стінами був наповнений якоюсь сумішшю пекла і раю, що її утворила чиясь божевільна рука: з невимовною радістю кохання боролася примара страху. Щастя і боязнь смерті, мрії про наречену і труна полонили його розум. І ось раптом настав край. Нема більше ні пекла, ні раю. Тільки нудне життя. Звичайне, буденне життя.

Цікаво, про що ж хоче розмовляти з ним цей кутастий чоловік?

Звичайно, йому важко догадатись.

І все-таки цікаво.

Високошановний пан довго не приходив.

Єне з нетерпінням чекав тупоту чобіт, що означало б наближення Рідегварі, але раптом почув перед своїми дверима шелест шовку. І коли двері тихенько відчинилися, Єне побачив Альфонсіну. Він подумав, що це чорт з ним граються.

¹ Ввічливо, як і годиться (латин.).

Альфонсіна прийшла до нього сама. Вона втекла від компанії.

В її погляді видно і збентеження, і обурення; її прихід був великою легковажністю. Вона зразу кинулась на груди Єне, обняла його і в розпачі, тремтячим від гніву голосом скрикнула:

— Друже мій! Нас хочуть розлучити!

— Хто? — запитав Єне, злякавшись приходу Альфонсіни, її обіймів і цих слів.

— Вони! Вони! — задихалася дівчина і розридалася, ще дужче стискаючи своїми руками плечі Єне.

Єне все більше охоплював страх.

— Ради бога! Альфонсіно, будьте обережні. Рідегварі ось-ось прийде сюди. Якщо він вас знайде тут...

Бідолаха! Він більше турбувався за репутацію Альфонсіни, ніж за свою.

— Він не прийде сюди, — квапливо заспокоїла його Альфонсіна. — Він розмовляє внизу з мамою. Вони вирішили, що вам негайно треба повернутись на свою квартиру, щоб далі тут не залишатись. О, я не знаю, чим це кінчиться! Вони хочуть нас навіки розлучити!

Настрій Єне ще більше зіпсувався, його хвилювало кожне слово.

А Альфонсіна говорила з чимраз більшою пристрастю:

— Але я не дозволю, щоб мене розлучили з тобою, я буду твоєю, твоєю навіки: в житті і після смерті твоєї. Твоєю дружиною, коханкою, жертвою, яка палко кохатиме, помре за тебе, піде за тебе на муки, на смерть!

Пристрасні слова супроводжувались божевільними поцілунками; здавалося, що Альфонсіна забула про все навколо себе, вона намагалась передати свою душу коханому. Обличчя її пашіло, в очах палав вогонь; вона одночасно і сміялась, і плакала, вона вся тремтіла, здавалося, що від її тіла летять іскри в тих місцях, якими вона торкалася коханого, якого зовсім полонила ця її скажена пристрась. Як спірит з «Тисячі і однієї ночі», якого викликана ним русалка в забутті забирає з собою аж до хмар.

Єне, тремтячи, впав до ніг Альфонсіни і пристрасно обійняв її. Він був у цілковитій нестямі.

Раптом Альфонсіна різко відштовхнула його від себе і нервово здригнулась.

— Ради бога, Єне! Не втрачайте розуму! Бачите, що я свій уже втратила. Хто ж мене захистить, як не ви?

І, закривши обличчя руками, почала плакати гіркими слізьми. Тоді Єне на колінах приповз до її ніг, покірливо просячи пробачення за великі гріхи і цілуючи їй руки на знак каяття.

Альфонсіна ніжно підняла його і, глибоко зітхнувши, заспокоїла свої тремтячі груди. Вона підвела до неба заплакані очі й урочисто прошепотіла:

— Клянуся тобі, коханий друже, всіма, всіма свя-тими: до могили буду твоєю! Немає на світі такої сили, яка б відірвала мене від тебе; відмовлюсь ради тебе від всіх родичів, відмовлюсь від своєї віри; відмовлюсь від матері, якщо вона стане на перешкоді між нами! Стану ради тебе жебрачкою, хай мене переслідують, але я зв'язу назавжди свою долю з твоєю!

Блаженство цієї хвилини відібрало в Єне і ті невеличкі залишки розуму, які ще в нього були. Він теж хотів дати клятву.

Але дівчина затулила йому рота своєю ніжною маленькою рукою.

— Ти не говори, не клянися. Я — в твоєму серці. Ти чоловік, тобі треба тільки хотіти, а не клястись.

Вона палко потисла йому руку й вийшла.

В дверях вона обернулася до Єне збудженим обличчям, посміхнулася і глянула на нього таким сяючим поглядом, що й описати неможливо. Поклавши на прекрасні вуста пальці, вона послала йому поцілунок.

І пішла.

Здивований Єне лишився один. Все перед ним крутилося.

Чи це справді було, чи тільки привиділося?

Поцілунок дівчини ще й досі палав на вустах, від її сліз були вологі груди, її слова звучали у вухах, її посмішка сяяла перед очима. Любов і самозабуття дівчини, її довірливість і страх, божевільний політ з нею від палкої пристрасті до холодних зоряних висот скромності,— невже це справді було чи тільки привиділося?

Ні, це не дійсність і не привид, а комедія!

Бідолаха, довірливий хлопець!

Ти — іграшка в руках державної комедійної компанії. Ти предмет сумної кривавої гри.

Альфонсіна, покинувши Єне, не поспішила до залу,

де Рідегварі все ще розмовляв з пані Антуанеттою, а зайшла до кімнати своєї покоївки.

Мадмуазель Бетті сповістила її, що черниця Ремігія чекає на неї у спальні. Ремігія, перш ніж розмовляти з Антуанеттою, хоче поговорити з панночкою.

Альфонсіна насамперед змила з обличчя сліди сліз. Мадмуазель Бетті допомогла їй освіжити обличчя різними косметичними засобами. Після цього дівчина пішла до Ремігії.

Вони розмовляли недовго.

— Палвіц тут? — спитала Альфонсіна.

— Сьогодні повернувся,— відповіла Ремігія.— Він даремно гнався за Барадлаї, не вдалося його наздогнати.

— Може, він передав відповідь на мій лист?

— Ось, будь ласка.

Черниця Ремігія передала листа і, вийшовши в коридор, направилась до кімнати Антуанетти.

Альфонсіна лишилася з листом у спальні.

Вона замкнула на ключ двері, щоб ніхто не турбував її.

Сіла за стіл, розпечатала листа і прочитала:

«Добродійко!

Якщо ви зможете знайти те, що відкинули, то знайдете й те, що втратили.

Отто Палвіц».

Обличчя Альфонсіни тепер уже не потребувало білил, щоб бути білим; руку з листом вона поклала на стіл, а голову відкинула назад, на спинку стільця.

Невидючим поглядом дивилась вона на світло лампи.

Світло пом'якшував фарфоровий абажур, на якому була намальована широковідома картина: у небі летить ангел і в обіймах несе маленьку сплячу дитину.

Альфонсіна інколи могла пильно вдивлятися в прозору білу картину, в того ангела з маленькою дитиною, ніби хотіла дізнатись, куди ангел несе ту дитину.

Єне з дверей підглядав, коли від пані Антуанетти піде останній відвідувач, і негайно поспішив до неї.

Пані була вже у своїй кімнаті сама.

— Баронесо,— почав наймолодший Барадлаї,— сьогодні сталися великі зміни, але дозвольте мені вірити,

що наші стосунки не зміняться, я кажу про ті стосунки, які розвивалися між мною і Альфонсіною перед вашими очима. В них я вбачаю основу своєї долі. Прошу вас, баронесо, скажіть мені, будь ласка, чи зміняться наші стосунки тепер?

Баронеса не образилася за відверте звернення, навпаки, здавалось, що її приємно вразила хоробра поведінка Єне.

— Милій Барадлаї, ви можете заспокоїтись, бо добре знаєте, що ми вас дуже любимо. Змін щодо цього ви не могли помітити ніяких в минулому, не помітите їх і в майбутньому.

Дочка моя з усією щирістю ставиться до вас, не думає про когось іншого; а для мене — велика честь мати зв'язки з сім'єю Барадлаї. Проти цього ніхто не заперечує. Але я справді повинна розповісти вам про зміни, які принесло нове становище. Справа в тому, милій Барадлаї, що ви... Чи не вгадаєте?

— І уявити собі не можу, що ви хочете сказати.

— Ні? Гм. Хто ви тепер?

— Я? Ніщо.

— От про це я вам і хотіла сказати. З сьогоднішнього дня ви — ніщо. Весь світ розколовся на два табори, які борються між собою за владу. Невідомо, хто переможе — чи цей, чи той; можливо, вони помиряться і помістяться на землі обидва разом. Але, у всякому разі, програє той, хто був нейтральним. Придворна канцелярія, де у вас раніше була посада, перестала існувати. У вас був вибір, куди піти. Можливо, вам слід було піти у Буду, до угорського уряду, і стати на той шлях, яким ідуть ваші брати. Там зараз і ви б могли бути державним радником, міністерським секретарем, як ваші друзі, колеги, що пішли цим шляхом. Ви могли обрати інший шлях: піти із старими друзями туди, куди йшли вони, і повернутися разом з ними. Тоді ви були б тепер знову кимсь. Для мене байдуже, яким шляхом пішли б ви. Ми, жінки, в політиці йдемо туди, куди нас ведуть; наші переконання належать тому, кого ми кохаємо. Дочка моя, напевно, пішла б за вами в Пешт, Буду, а коли треба було б, то й на край світу. Вона була б такою ж патріоткою там, як і інші. Але ви були нерішучі, вагались, наважувались і тепер стали одним

з тих, кого ніхто не помітить. Ви пробачте, що я так одверто вам все це кажу.

Єне прикусив губу. Він не міг спростувати її слів. Адже єдиним виправданням було те, що його прив'язала сюди палка любов, яка не дала йому можливості обрати шлях. Єне відчув, що це погане виправдання.

— Будучи простим кавалером, сином угорського дворянина, ви завжди знайдете для себе помітне місце в світі. Однак, коли я дивлюсь на сучасне становище тверезими очима, у мене виникають, повинна вам признатись, два побоювання: по-перше, ви ще не повнолітній, а по-друге, ваше майно — в Угорщині. Які там зараз правові відносини, це й вам добре відомо. Ви читали історію французької еміграції? Чи не пам'ятаєте ви маркізів і віконтів, що стали жебраками і великими юрбами сунули за кордон? Їхне майно захоплював сьогодні один, завтра інший переможець. Додайте до всього ще й те, що ваші родичі, від яких ви могли б сподіватись на підтримку, нас безмежно ненавидять. А я не маю змоги утримувати два доми, та й у мене не така вдача, щоб я заради своїх дітей покинула веселий світ. Я розповіла вам все, друже, відверто і ясно.

— Це правда.

— Я не хочу, щоб мої слова ви зрозуміли як відмову або навіть як погіршення стосунків. Ми любимо вас. Хочемо підтримувати з вами зв'язки. Я не даю вам семирічного строку, як свекор Якова¹. Як тільки ви знову вийдете з рядів непомітних людей, першою, хто вас привітає, буду я. Якщо завтра, то завтра... Бог з вами.

Єне не міг нічого відповісти. Він змушений був задовольнитись цим і поплентавсь на свою квартиру.

Там він міг уже спокійно подумати над дотепним жартом, який йому утнула доля. В той час, коли він малював своє майбутнє з різних поетичних жахів і вже бачив уві сні сто варіантів свого власного похорону, зла доля придумала для нього таку прозаїчну, таку буденну катастрофу! Вона була до нього найближче, саме її слід було припустити, але про таку звичайну катастрофу у нього й думки не було під час переживань минулих страшних днів. І все ж таки це був похорон!

¹ Біблейський Лабан після семи років чекання видав свою дочку заміж за Якова.

Єне тільки тепер відчув, що значить бути похованим.

Він навіть захищатись не міг проти цієї жінки, яка так легко кинула його в яму, насипала зелений горбик, навіть посадила біля голови плачучу вербу і втішає його тим, що він воскресне.

Ця жінка сказала йому: «Ви ніщо».

А «ніщо» навіть протестувати не міг проти цього.

Тепер, на дозвіллі, Єне пригадав, що минулого місяця не одержав від матері грошей і потрапив у скрутне фінансове становище.

Порожній гаманець має дуже хороший витверезуючий камфорний запах.

Серцю Єне не можна було навіть боліти, адже «ніщо» і на це не має права... Він повинен був мовчати і не заважати ні собі, ні іншому.

Ще не встиг Єне як слід в своїй домашній труні опам'ятатися, як лакей уже доповів, що його шукає пан Рідегварі. У юнака промайнула думка, а може, хай лакей скаже, що його немає дома.

Єне загадав, що в похованій людини під землею є «друзі» — кроти.

Ні, хай краще заходить. Від нього таки не втечеш.

Пан Рідегварі привітався з Єне із стриманою ввічливістю.

— Я сам прийшов сюди, друже мій, замість того, щоб викликати тебе до себе, бо я тепер ще живу в готелі, а там крізь стіни все чути. А я повинен тобі розповісти про дуже важливі і конфіденціальні справи. Сідай, будь ласка, ось сюди, навпроти мене.

Пан Рідегварі вмовився на дивані, а Єне він запропонував сісти по другий бік круглого столика.

— По-перше, я повинен передати тобі листа. Від матері. Поки що поклади його в кишеню, прочитаєш його згодом. Тобі, мабуть, відомо, що командуючий військами, які оточують місто, вже два тижні затримує всю пошту з метою перевірки, щоб часом до оточених не дійшло якесь послання від другої армії. Всі листи порозпечатували. Це було викликано необхідністю. Твого ж листа я випадково пізнав за почерком твоєї матері і врятував від перевірки. На мое прохання, його мені віддали, щоб передати тобі. Листа цього ніхто не читав. Між іншим, у ньому, можливо, написано те, що

сьогодні вже застаріло, що ми вже пережили, а втім, мати через кілька годин сама розкаже тобі про все це особисто і докладніше.

— Мати тут? — запитав здивовано Єне.

— Вона й була тут, але з тобою не зустрілась тому, що ти весь час сидиш у Планкенхорстві, куди вона не хоче йти; мабуть, у неї на це є причини. Вона шукала тебе тут не менш, як двадцять разів і сьогодні ще раз прийде сюди.

— Але чого ж добивається тут мати?

— Вона прийшла сюди в поганих справах. І біда в тому, що про це вже відомо. Приїхала, щоб умовити твого брата Ріхарда разом з гусарами повернутись додому.

— І умовила?

— Так. Ріхарда вже три дні переслідують. Він утік у Карпати, але там на конях важко перебратись. А мати застряла тут, у місті. Вона одна з тих, на кого видано наказ про арешт.

— Ради бога! — вигукнув Єне, скочивши з місця.

— Сиди спокійно, до завтрашнього ранку тобі нічого хвилюватись. Місто зайняте військами, але цивільна влада ще не організована. Поліція, детективи ще не діють. Це не робиться так швидко. Поки що все перекинуто догори дном: хто хоче втекти, ще може бігати вгору і вниз, з одного будинку в другий, з однієї вулиці в іншу; у нього в запасі є ще двадцять чотири години. За цей час відновляться старі порядки. А поки той, у кого є чого боятись, може вільно ходити по місту, нема кому стежити за ним. Але з міста вже неможливо вибратись, бо шлагбауми вже охороняють і затримують кожного, хто йде без паспорта, виданого найновішою владою. Не допоможе навіть вдало підібраний підпис, печатка, марка, бо на правильних паспортах ставлять певні таємні знаки; якщо їх немає, то перевіряючі зразу ж затримують підозрілого як втікача.

Отже, вибратися звідси неможливо.

Єне здалося, немовби якийсь страшний тягар стиснув йому груди. Світ закрутився разом з ним.

— Хоч я і ображений на вашу сім'ю і мені дуже прикро, — продовжував Рідегварі, — проте я не можу допустити, щоб вдова твого батька так загинула. Ось я придбав для неї паспорт; коли вона прийде до тебе, пе-

редай їй. З ним вона спокійно вийде з міста, паспорт виписаний на ім'я леді Танкервілл. Мати добре розмовляє англійською мовою. Отже, їй не спіткає ніяке лихо.

Рідегварі помітив, як змінилося обличчя Єне, яким розчуленим став його погляд, і зрозумів, що він викликав у юнака повагу до своєї особи.

— Милій друже. Ти знаєш, як жорстоко відштовхнули мене від себе твоя мати і брати, але у мене немає й крихти ненависті. Наші переконання розбігаються, але я поважаю протилежні погляди. Ми за наші політичні переконання можемо накласти головою, коли це треба, можемо один одного вбити, коли це необхідно, але не ненавидимо одне одного. Тому я не забуду про клятву, яку я дав твоему покійному батькові, що захищатиму його сім'ю, де тільки можна. Я віддам тобі паспорт, а щодо решти, то покладаюсь на твій розум. Роби так, щоб відвернути найбільше нещастя, що може спіткати твою сім'ю.

Єне стало холодно, коли він узяв паспорт. Юнак боявся тримати в руках долю матері. А що, як упустить?

— А тепер поговоримо про твої справи, милій друже,— сказав Рідегварі, переводячи розмову на іншу тему.— Думаю, що ти єдиний з членів сім'ї, хто не заперече мого права бути керівною рукою твоєї долі. Ти тільки правильно зрозумій мене. Я не буду втручатись у твої інтимні справи, у твої почуття. Я говоритиму про важливіші питання. Після березневих днів ти лишився у Відні і цим досить виразно висловив своє ставлення до нинішнього становища. Проявив найрозумнішу байдужість. Я згоден у цьому з тобою. Людина із здоровим глуздом не може кинутись у цей вир пристрастей. Адже зараз навіть не можна розсудити, яка пристрасть правдива, не можна передбачити, хто переможе. Проте геній не повинен втрачати своєї кар'єри і бути засудженим.

Єне був дуже враженим, коли почув, що така сувора людина назвала його генієм.

— Ти добре робиш, що не клянешся ні тим, ні іншим організаторам бурі, але не можна допустити, щоб припинився політ твоєї душі. Щасливий випадок поставив мене в таке становище, що моє слово може мати вирішальне значення для того, щоб ти зайняв щойно звільнену посаду. Твої здібності дають мені право думати, що ти будеш придатний для цієї посади. Я маю на

увазі місце першого секретаря при посольстві у Санкт-Петербурзі.

Коли Єна почув це, серце йому закалатало.

Він часто чув від батька, що ця посада — як найкраще місце — призначена для старшого брата, Едена.

— Хороше місце, щоб міцно стати на життєвий шлях,— продовжував Рідегварі,— далеко від цього збудженого світу. Людина може втекти від усього суспільства, де так важко визначити, хто тобі друг, а хто ворог, де треба обирати між обов'язком і бажанням. Там ти можеш стати над усім цим. Це Європейська висота, до якої не доходять хвилі комітатської бурі. До того ж, там блискуче матеріальне становище: регулярних двадцять тисяч платні і відповідні асигнування на представницькі витрати. А яке майбутнє! Яка висота! Це місце відкрите для тебе.

В голові Єне зовсім запаморочилося від цієї блискучої пропозиції. Це навіть більше за те, що він міг уявити собі уві сні.

Рідегварі вдавав, ніби не помічає, який вплив справляють його слова. Він подивився на годинника і раптом підвівся.

— Я вже надто затримався у тебе. На мене чекають в іншому місці. Відповідь на мої пропозиції даси ранком. Подумай добре. Твоє рішення вплине на все життя, тому варто всебічно обміркувати. Раджу тобі, коли зустрінешся з матір'ю, попросити і в неї поради в цій справі; може, вона наведе якісь інші мотиви. Порівняй їх з моїми словами. Доброї ночі, друже.

Рідегварі залишив Єне самого.

О, цей високошановний пан добре знав, який вплив справили його слова на цього слабохарактерного юнака. Безперечно, він ні за що не скаже матері про цю пропозицію! Особливо після того, як прочитає її листа, якого йому дав Рідегварі.

Коли Єне розпечатав конверт, його більше цікавили написані рядки ніж гроші.

Це був почерк матері.

«Дорогий сину!

Прочитала твого листа, в якому ти просиш мене, щоб я розділила з тобою твоє щастя і щоб я полюбила жінку, яку ти називаєш сво-

єю нареченою. Якщо твоє серце наповниться щастям, то лишки цього щастя наповняють моє. Ранг, багатство, походження я не вважаю складовими частинами щастя. Якщо ти обереш собі дівчину з народу — чесну, просту робітницю, то прийми моє благословення, я буду нею пишатися. Якщо ж обереш погану дівчину, всім відому кокетку, марнотратку, то я проситиму бога, щоб його благословення перетворило погане в хороше, щоб ти був щасливим. А якщо ти одружишся з Альфонсіною Планкенхорст, то ні бог, ні мати твоя не благословить такого шлюбу. В такому разі ти навіть прощаєшся зі мною...»

Найстрашніший удар у серце закоханого!

Отже, мати вважає ту, кого він палко кохає, менш гідною навіть у порівнянні з поганою дівчиною та кокеткою! Хоч кого, навіть останню служницю тієї жінки, мати радісно привітала б як наречену сина, тільки не Альфонсіну.

А що зробила їй Альфонсіна? Що зробила Альфонсіна будь-кому в світі?

Якщо жінку охопила політична гарячка, вона стає неблаганною.

Але й тут мати могла б заперечувати тільки проти Антуанетти, адже Альфонсіна не повинна у всіх цих політичних інтригах.

Єне згадав слова Альфонсіни:

«Відмовлюсь ради тебе від своєї віри, відмовлюсь від сім'ї, відмовлюсь від матері!»

Згадав він також пристрасні поцілунки, божевільні обійми, що супроводили ці слова.

Вона не зважить на гнів матері, на її прокляття: «Буду бездомною, жебрачкою, але піду з тобою».

Та хіба гнів матері має над ним більшу владу, ніж любов коханої? Хто командує тут? Сила чи слабкість? Чи не є слабкістю любов дитини до матері? І чи не є силою любов чоловіка до жінки?

О, він вже не дитина!

Ота друга мати — з яким холодним глузуванням сказала: «Ви тепер ніщо! Ви людина, яку не бачать! Хто б вам дав дружину? Станьте відомим, і тоді ви знову зможете прийти. Якщо завтра, то завтра».

Якою перемогою було б уже завтра з'явитись перед цією гордою, пихатою жінкою і сказати їй:

«Цей день настав, і я ось тут. Я вже «щось», стою на висоті, на якій кожен мене побачить».

А потім піти звідси далеко-далеко, під інший небо-схил, куди не потягнеться за ним з цього хаосу ніщо, лише одна всепоглинаюча любов. Покинути тут партії, що галасливо сваряться між собою, боротьба яких лише хвилює, засмучує, сповнює тривогою; бо ж немає ніякої рації брати в ній участь. Покинути все.

І разом з тим — бути паном з великим авторитетом, стояти високо, бути відомим державним діячем. Відразу, одним великим кроком зайняти посаду, яка не може належати звичайним собі людям.

Ах, ця інфекція вже заразила його почуття. Його кохання палало, скромність сяjala, страх грівся біля полум'я.

Він уже вирішив, що відповідь завтра вранці Рідегварі, своєму єдиному, найбільшому доброзичливцю!

Ніколи він не забуде цієї послуги!

А коли прийде мати і навіть коли обрушить на сина всі свої чарівні сили, Єне вже наперед вирішив, що вона не перемає. Повага до материнської любові діє тільки до того часу, поки не виникає кохання до дружини. А тоді вже інша любов виходить на перше місце. «Ти чоловік, тобі тільки хотіти треба!» сказала дівчина, і Єне подумав, що настав час, коли він покаже, що може хотіти!

Єне наказав лакею: коли знову прийде та жінка, що його цими днями кілька разів шукала, хай впусти її до кімнати.

Але даремно він чекав. Мати не приходила.

Єне не спав до пізньої ночі. Кілька разів він посилав лакея до двірника дізнатись, чи не питала його та сама жінка, яка часто приходила ночами. Але її не було.

Нарешті він вирішив лягти, але спав дуже погано. Його часто будили кошмари.

Ледве діждався він ранку. А ранок цієї пізньої осені любив, щоб на нього чекали. Вже й тумани появилися.

Мати справді більше не приходила. Або її вже піймали, або вона втекла.

Єне не міг заспокоїтись, не знаючи нічого певного.

Як тільки розвиднілося (а в великому місті під цим розуміють такий час, в який підлеглі ще не потурбують свого шефа, коли той п'є каву), Єне наказав найняти собі гарантас (сьогодні вдень можна було його розшукати, бо ще вчора візник їздив возити снаряди) і поспішив до Рідегварі.

Першим його запитанням було:

— Чи не знаєте ви щось про мою матір? Вона не прийшла до мене.

— Я знаю. Вона вже втекла з міста. Цієї ночі затримали торгівку овочами, в якій вона переховувалась. Та призналася, що провела твою матір, переодягну, городами, а там на неї чекала карета. Вона вже давно в Пожоні.

Довідавшись про це, Єне відчув на душі полегшення.

Значить, мати врятувалася! Значить, він врятувався від матері!

Тепер уже він може дати згоду.

— Ти виспався після вчорашньої моєї пропозиції?— запитав Рідегварі.

— Я вже вирішив. Гаразд, прийму посаду секретаря в посольстві.

Рідегварі потис руку молодому чоловікові.

— Я був упевнений в цьому. А щоб ти побачив, як я вірив у тебе, як довіряв твоєму здоровому глуздові, я вже підготував документ про твоє призначення.

Він вийняв з шухляди столу документ і віддав його Єне. Єне був зворушений такою турботою з боку Рідегварі.

Отак турбувалися про своїх обранців тільки добродії старих часів.

— Завтра даси присягу, а потім спокійно впорядкуй всі свої справи у Відні, але довго не затримуйся. Стосунки, які треба розірвати, розірви, а ті, що треба налагодити, налагодь остаточно.

Єне не зрозумів цього тонкого натяку.

— Без вашого відома я нічого не робитиму.

— Я розумію тебе. Отже, поспішай, куди тебе найперше несуть мрії.

Цього дня Антуанетта дуже рано впоралась із своїм туалетом і тільки завдяки цьому Єне не застав її в будуарі. Бо він був у такому настрої, що міг би увірватися і туди.

Навіть нічого дивного не було б, якби чиновник канцелярії, що припинила своє існування, замість тисячі двохсот форинтів платні став раптом одержувати двадцять тисяч форинтів і головою виламав двері, за які мати коханої тільки вчора виставила його, як невдалого жениха.

Пані Антуанетта все ж таки вдавала, ніби дивується.

Єне теж думав, як він її здивує зараз. Гордо тримаючись, він підійшов до неї і почав з апломбом:

— Пані, ви сказали: «Якщо завтра, то завтра». Ось це завтра й настало, і я вже — «щось».

На підтвердження своїх слів він простягнув пані Антуанетті документ про призначення.

Антуанетта прочитала його з посмішкою й удала, що це для неї приємна новина, а потім якнайласкавіше простягнула руку до Єне.

— Я дуже рада.

Єне почував, що можна вже трошки підняти голову. Адже він уже «щось». Велике «щось».

— Дозвольте тоді знову повторити вчорашнє запитання?

— Я вже відповіла, — сказала вона люб'язно. — Чи не хочете повідомити про це Альфонсіну?

— Дуже прошу вас.

Антуанетті досить було тільки зробити крок до сусідньої кімнати, щоб вивести звідти за руку Альфонсіну. Альфонсіна вдавала з себе засоромлену, вдавала, ніби не розуміла, чого хочуть від неї. А пані Антуанетта підвела її до Єне і відрекомендувала:

— Його превосходительство пан секретар посольства у Санкт-Петербурзі.

— Ах! — Альфонсіна з привітною посмішкою простягнула руку до Єне, який, тремтячи, схопив її.

— Хай вона буде вашою, — вимовила, люб'язно посміхнувшись, Антуанетта.

На таке добре материнське слово Альфонсіна раптом пригорнулася до грудей матері, мабуть, для того, щоб заховати обличчя, яке зашарілося від ніяковості. Єне поспішив поцілувати руку майбутньої тещі, а вона, в свою чергу, доторкнулася до лоба Єне холодним, як лід, поцілунком.

Альфонсіна вже не підводила опущених вій: адже вона стоїть перед женихом.

— Коли б ви хотіли повідомити наших знайомих про це? — спитала Антуанетта.— Завтра, мабуть? Хай зберуться на дванадцятю годину, до обіду? Може, це надто поспішно?

О, Єне́ не знаходив слів, щоб висловити свою вдячність.

— Значить, завтра о дванадцятій годині. Ви можете прийти і раніше. Правда, Альфонсіно?

Знову настала слухна нагода, щоб Альфонсіна заховала своє обличчя в мереживо матері.

— Ну, відповідай же! Адже це тебе стосується.

Альфонсіна тихесенько промимрила «так». Ще б пак! Адже думки скромної дівчини надзвичайно схвилювало те, що її видають заміж: це ж так страшно!

А Єне це тихе слово просто ошчасливило. Він навіть і документ про своє призначення забув на столі Антуанетти, коли пішов. Вона винесла папірця; таким чином, милостива пані ще раз дістала змогу потиснути руку майбутньому зятеві й сказати йому:

— Я пишаюсь вами!

Єне помчав додому. Він почував, що тільки тепер починає жити по-справжньому. Все його життя досі було лише життям рослини. А тепер він став уже людиною.

Того, що було його найзавітнішою мрією, він досяг відразу, в один день: і те, і друге. Став паном і чоловіком, якому заздять інші.

Весь світ навколо нього зразу наповнився новим змістом. Але щось затьмарювало його чудовий настрій. Це «щось» було схоже на день глибокої осені.

Сонце гріло, але його заступав якийсь туман, серпанок, що не давав йому ні сяяти, ні гріти на повну силу.

Цим туманом перед сонцем щастя Єне була тяжка думка, що мати про все це не знає, що вона не схоче цього і не зрадіє.

І він досяг свого щастя, не поборовшись за нього з протестом матері, не переконавши її люблячого серця. Він утік, сховався від матері і, як боягуз, радіє, що не зустрівся з нею. Радіє нишком, що ця боротьба оминула його серце.

Якийсь неспокійний дух ходить за ним завжди і, пронизуючи його гордість, його щасливі мрії, нашіптує серцю вразливі слова: «Ти боягуз!»

Даремно він намагався виправдатися перед собою,

ніби він радіє з того, що мати врятувалася. «Брешеш!— шепоче йому совість,— це ти радієш, що врятувався від матері».

Надвечір ще більше посилилося це самообвинувачення. Єне не міг залишатися вдома. Йому неодмінно треба було кудись піти.

Але в цей день на вулицях і місцях розваг Відня навряд чи могли бути веселощі.

Ставши перед дзеркалом, щоб поправити галстук, він раптом відсахнувся.

Оте страшне чудовисько, яке безупинно шепотіло йому в серці: «Ти боягуз»,— раптом з'явилося перед ним, перетворившись у людину. Він побачив матір, що зайшла до кімнати.

— Мамо! — крикнув юнак здавленим від переляку голосом.

Але перед ним стояла не та жінка, якої він так боявся, на яку він чекав, не горда, з невблаганним поглядом повелителька. Це була одна з тих голгофських постатей, що в розпачі плакали під хрестом,— з блідим, змученим лицем, з очима, що вже наплакались; це було втілення болю. Такий вигляд мала його мати.

Але юнак у цю мить міг бути задоволений своїм серцем: він не думав, що ця жінка прийшла сюди, щоб напасти на його прагнення слави, на його пристрасть; він думав тільки про те, що матері його загрожує небезпека.

Він обійняв матір так, ніби хотів заховати її в обіймах, щоб ніхто не побачив цю дорогу людину.

Єне відчув на обличчі палкі поцілунки матері. О, це були зовсім інші поцілунки!

— Як ти сюди прийшла, дорога, рідна мамо?

— Я здалека прийшла.

— Мені сказали, що ти втекла і перебуваєш уже в Пожоні.

— Справді так було. Три дні я тебе даремно шукала, а коли втратила всі надії знайти тебе, то покинула місто. Але в Пожоні я дещо почула про тебе, і це привело мене знов сюди.

— Ти повернулася?

— Так, щоб поговорити з тобою.

— О, навіщо ж ти це зробила? Ти могла мене повідомити, і я пішов би до тебе. Чому ти не наказала мені?

— О сину мій, я не наказую. Я до цього не звикла. Я прийшла благати тебе. Ти не бійся мене. Не вважай мене за примару, яка хоче стати між твоїми мріями і тобою. Я не хочу тебе відмовити від того, що ти вже вирішив. Я хочу благати тебе!

— Мамо, не кажи так, прошу тебе!

— Пробач. Я не хотіла тебе засмучувати. Кілька днів тому в мене ще були вимоги до мого сина, а нині вже немає. Тоді ще я тобі написала листа — чи одержав ти його? Це був образливий лист. Розірви його. Не згадуй про нього більше. Його писала розгнівана жінка. Тієї гнівної гордої жінки не існує більше. Нас принизили великі удари, а їм немає ще кінця. О, я тепер лише скорботна вдова, яка молиться над могилами, приготовленими для її синів, яка молиться і сама не знає до кого, може, до труни, щоб не приймала свої жертви.

— О дорога, рідна моя мамо, адже сини твої живі.

Коли жінка почула ці слова, очі її засвітилися, мов блискавка. Вона палко схопила Єне за руку.

— Знаєш, де вони живуть? Один пробиває собі шлях через Карпати на батьківщину. Перед ним, за ним, навколо нього — переслідувачі; під ним страшна безодня, гірська річка, що вийшла з русла; над ним буря і шуліки. Якщо не піймають його, якщо він не загине з голоду, якщо не приймуть його в своє лоно ріки, то, може, він втече, але втече знову на поле бою. Там уже чекає на нього мій другий син, командир одного з загонів. А ти знаєш, з кого складається той загін? З дітей, що втекли від матерів, з чоловіків, які покинули ради цього своїх дружин, дітей. Якесь страшна гарячка жене всіх на поле смерті. Усі вони там загинуть.

— Але за що ж вони загинуть?

— Бо в них дуже болять серця, і вони не можуть їх інакше вилікувати.

— Невже вони переможуть, мамо?

— Переможуть! Клянуся — переможуть! Але не буде їм з цього ніякої користі. Від цієї перемоги виникне ще більша небезпека. Вони творитимуть чудеса, приносять весь світ шанувати їх, сьятимуть їх зірки над усією затьмареною Європою. Але тим гірше для них. Вирок їм уже виголошений і затверджений всіма володарями світу. Якщо помруть від одного удару — добре; якщо

ні — дістануть другий удар, а якщо й цього буде мало, то їх битимуть стільки, скільки треба буде для того, щоб вони померли. Я дізналася про це в Пожоні з перехоплених листів. Це й примусило мене повернутись. Дозволь мені сісти, я пройшла великий шлях і більшу частину — пішки.

— О нещасна моя, хороша мамо!

Єне посадив матір коло себе на кушетку і обняв її за плечі.

— Як же я могла не повернутись і ще раз не побачити тебе, останній раз у житті.

— О мамо, не говори так.

— Ти підеш далеко, і лихо нам буде, коли повернешся. Ворожі люди вже з'єдналися і придумали, як помститися на матері, яка пригрозила їм.

— Що це за люди?

— Твої друзі. Твої захисники. Я не лятиму їх, не бійся. Вони хочуть для тебе кращого життя, ніж я могла б тобі дати. Я повела б тебе до загибелі, а вони врятують тебе. Я готую для тебе темне, похмуре, безрадісне життя, а вони дають тобі щасливу любов, блискучу кар'єру. Вони тебе більш люблять ніж я. Я не буду змагатися з ними. Ні, сину! І вони і ти маєте рацію. Ми божевільні, бо віддаємо все за ніщо, за думку, за ілюзію. Ми вимучимо себе й помremo. Не співчувай нам ніколи. Будь щасливою людиною. Іди з тими, хто тепер посилає тебе до могутньої Російської імперії шукати союзника проти революційної батьківщини. Вони всі угорці і, напевно, у них болить серце так само, як і в тебе, коли кличуть найстрашнішого ворога проти своїх рідних матерів і братів. Але вони все-таки роблять це, бо твердо вирішили підкорити матір, брата. Герб Барадлаї забруднений двома великими плямами: іменами Едена і Ріхарда. Але твоє ім'я закрие ці плями. Яким блискучим спростуванням для світу буде, коли виголосять: проти двох зрадників Барадлаї рідний їх брат, третій, іде кликати могутнього союзника.

Обличчя Єне зблідло, як стіна; вирячивши очі, він нерухомо дивився перед собою. Про це йому не казали раніше. А міг і сам би догадатися.

— Кінець ясний і неминучий,— продовжувала мати, сумно дивлячись на вогонь свічки.— Ми загинемо. А ти залишишся. Двом таким могутнім силам ми не зможемо

протистояти. Навіть якби ми всі були з заліза, однаково знищать нас. Брати твої десь загинуть. Смерть дешева. Ти будеш щасливою людиною і заснуєш сім'ю. Ти будеш главою сім'ї Барадлаї. В тебе буде гарна жінка, тобі заздритимуть. За незабутні послуги ти будеш нагороджений блискучими орденами.

Від цих гірких слів Ене здавалося, що на його голову звалилось важке каміння.

— Прийдуть до тебе сіренькі люди із своїми жалюгідними проханнями. Ти зможеш зробити багато хорошого. І ти зробиш це, я знаю, бо в тебе добре серце. Коли ті люди прийдуть до тебе, до великого, могутнього пана, благи пощади, прошу тебе, сину мій, не забудь про мою просьбу. Адже бачиш, я першою поспішила до тебе.

О, яким приниженим почував себе юнак! Якби те, що мати сказала, було тільки кепкуванням, але це ж дійсність!

— Не за себе, не за твоїх братів я благаю. Нас спіткає загибель. А якщо й не спіткає, то самі підемо їй назустріч. Твій брат Ріхард нежонатий, він їм не залишить нікого. Але в брата Едена є два гарних сини. Один — лише місяць як народився. А за свої великі послуги ти дістанеш винагороду. Майно братів твоїх влада конфіскує. І тоді все це буде твоє.

Ене перелякано скочив з місця, як Саул, коли ендорська ворожка викликала перед ним душу пророка¹.

Мати говорила далі:

— І тоді, коли ти вже будеш багатий і могутній, коли все наше буде належати тільки тобі, коли ти сягатимеш у щасті,— прошу тебе, сину мій, згадай цю годину, благання матері: не дай жебракувати синам свого рідного брата!

— Мамо! — крикнув у нестямі приголомшений цими словами наймолодший син. Він підбіг до письмового столу, вихопив з шухляди документ про призначення і, розірвавши його на дрібні клаптики, розкидав їх по кімнаті.

Плачучи, Ене кинувся на груди матері.

— Я не піду цим шляхом.

О, з якою невимовною радістю вислухала мати ці

¹ За міфологією, ворожка, що жила в Ендорі, викликала перед біблейським царем Саулом страшний дух пророка Самуїла.

слова! Як цілувала, як обіймала вона цю найменшу, наймилішу свою дитину!

Вона не побоялася сказати, що з трьох синів він для неї наймиліший.

— Ти підеш зі мною, сину, правда ж?

— Так, мамо, я піду з тобою.

— Тебе я не пущу боротись, ти будеш з нами і нас втішатимеш. Я хочу, щоб ти жив; я хочу, щоб ти був щасливим. Правда ж, ти дозволиш мені надіятись, що будеш щасливою людиною?

Єне важко зітхнув, згадавши щось таке, чому уже тепер настав кінець. Згадав щастя, про яке він мріяв.

Юнак не відповів нічого, тільки поцілував матір. Такою ціною він не хотів бути щасливим, а іншою — щастя не можна було здобути.

— Ходімо звідси якнайшвидше.

Він згадав про паспорт.

— Ще з вчорашнього дня чекає на тебе паспорт. Він сьогодні знову може знадобитись.

— Хто дав тобі цей паспорт? — запитала Барадлаї.

Єне вагався з відповіддю, бо не хотів згадувати ім'я Рідегварі.

— Це дав один старий знайомий нашої сім'ї, який дістав для мене і призначення.

— І ти думаєш, що від нього я щось прийму?

Вона розірвала паспорт і кинула його на підлогу, де лежали клаптики документа про призначення сина. Хай будуть разом.

— Що ти наробила? Як же ти тепер виберешся звідси? Адже всі шляхи, всі виходи з міста під контролем.

Жінка гордо підняла повеселіле обличчя.

— Ти думаєш, що я не можу всіх перехитрувати? Бери свій плащ, сину. Я виведу тебе звідси так, що жодне людське око не побачить.

* * *

Даремно наступного дня чекав вельможний пан нового секретаря посольства, щоб повести його на присягу. Даремно чекала теща, наречена і запрошені гості його на заручини: він не приходив більше.

Ця страшна жінка захопила з собою й третього сина.

Куди вона зникла? Де пройшла, коли скрізь стояла така пильна варта і всі шляхи були закриті? Ніхто цього не міг відгадати.

Ніхто й не подумав, що в таких випадках і вода Дунаю може стати шляхом для тих, хто наважиться вночі, в темряві, в густому тумані, з двома хоробрими рибалками на вузькому човні довірити своє життя бурхливим хвилям.

ПОПЕРЕДУ ВОДА, ПОЗАДУ ВОГОНЬ

А тепер куди?

Це для втікаючого гусарського загону було вирішальним питанням.

З одного боку їм заступала шлях ціла армія, від якої вони відкололись; з другого — дві річки: Дунай і Морава; далі — гірський хребет Карпат. Всі шляхи і населені пункти були зайняті військами, що поспішали до основної армії, а на вільних напрямках було бездоріжжя, не було навіть де відпочити і дістати шматок хліба.

Півтори години йшли риссю по польовій дорозі, яка вела до Дунаю.

Раптом вітер розігнав хмари, і коли дощ припинився, гусари почали визначати, де вони знаходяться.

Праворуч був Дунай. Від хмар, що пропливали над рікою, дзеркальна поверхня її здавалася чорною.

На правому березі видно було спалену будівлю пристані. П'ять днів тому ще її захищали штірійські стрільці від атак хорватських загонів і спалили в бою.

Ріхард повів туди загін.

Чорні обгорілі стіни порожнього будинку ніхто не охороняв; на просторому подвір'ї міг вміститися весь кавалерійський загін.

— Ну, хлопці,— сказав Ріхард, зібравши навколо себе гусарів,— тепер ми підемо тим шляхом, яким потрапимо або додому, або в пекло. Ви й самі добре знаєте, проте я скажу вам: все, що тільки могла колись вистраждати людина, тепер стоятиме перед нами. Нам доведеться пробиватися вперед вдень і вночі, пливти по бурхливій і тихій воді, лазити по горах, не заплющуючи ні на хвилину очей, голодувати, битися; хто з нас

втомиться, той помре. Кого піймають — розстріляють. Тому я нікого не вмовляю, щоб ішов за мною, а йду вперед сам. Не оглядатимусь, не лічитиму, скільки йде за мною з тих двохсот двадцяти, що були в роті ще вчора ввечері. Не вимагаю присяги ні від кого. Тепер темно; хто передумав, може залишитися, повернутися. А коли вже вигляне сонце, то ті, хто буде зі мною на той час, хай приготуються до всього — вони підлягатимуть законам бою і робитимуть все, що я накажу, без найменшого заперечення. Отже, за мною, хто хоче. Це перше випробування!

Перше випробування було дуже зручним, щоб підбдьорити тих, у кого від побоювання серце було не на місці. Ріхард шукав броду через Дунай. Він добре знав цю місцевість ще з тих часів, коли проходили тут маневри. Знав добре русло Дунаю, його обмілини. Для нього і для старих гусарів непомітно перейти Дунай було просто грою, але молодші, мабуть, згадали про щось, коли глянули вгору на зірку, що впала з неба саме тоді, коли перший кінь торкнувся копитами води. Вони бачили перед собою широчезний річковий простір, який треба було перейти, сидячи в повному озброєнні в сідлі.

А це ж неважко! Чим ширше розливається ріка, тим повільніша її течія. Між двома берегами є три обмілини, їх пізнає Ріхард з того, як блищить над ними водна поверхня. Тут коні йдуть убрід, а між бродами, де вода глибша, коні пливуть.

Якби хтось подивився на цю переправу, то йому здавалося б, що над дзеркалом темної води звивається золотиста гадюка-велетень. З води виднілись голови коней і гусари вище пояса. Вони плвли парами, довгим ланцюгом.

На другому березі перед ними простягся осиковий лісочок.

На галявині Ріхард зібрав гусарів.

—Тепер побачимо, скільки нас.

Фельдфебелі перелічили солдатів.

«Двісті двадцять!»

— Не може бути! — сказав Ріхард, — адже двоє залишились на сторожовому посту.

— Вони вже тут, — обізвася гучний голос, по якому Ріхард пізнав пана Пала.

— Це ти, Пал? — запитав, зрадівши, капітан.— Ти знайшов нас?

— Мені навіть думки ваші відомі.

— Ну, це славно. Що нового в таборі?

— Коли я їхав, кірасири знялися з місця і вирушили в напрямі міста, ніби навмисне хотіли нас обминути. Я тоді подумав, що нам уже немає чого вартувати, і ми поїхали вслід за вами.

— Наш відхід, мабуть, викликав шум?

— Ні. Дощ погасив усі вогні.

— А куди поділися лейтенант і прапорносець?

— Вони не згодні були з нами, і ми їх замкнули в один із склепів.

— Живими?

— Так. На дверях написавши, що вони там і хай їх забере той, кому вони потрібні, ми поїхали.

— Мене б ви теж замкнули туди, якби я не пішов з вами?

— Так. Але тільки мертвого.

— Чому саме мертвого?

— Цим зробили б вам велику честь.

— Дякую. А тепер довірте мені ваше життя, як я вам ввіряю своє. Візьми, пане Пал, прапор, з цього часу ти будеш прапорносцем. Гей, гусари, шикуйтесь!

Гусари вишикувались чотирикутником, в середині якого стояв Ріхард з прапорносцем.

На сході почала виділятися блідожовта лінія гори-зонту, що відокремлювала небо від землі, але ще виразніше свідчили про наближення ранку вогні далеких пострілів з гармат; це почався штурм барикад. Розвиднювалося.

При блідому ранковому світлі і сяйві багать, палаючих серед жовтіючого лісу, двісті двадцять чоловік присяглися, що виконуватимуть усі накази командира, будуть сміливими і хоробрими аж поки не дійдуть додому.

Коли сонце, як вогняночервоний велетень, вийшло з-за гори, вони побачили, що прапор, який маяв серед них — трикольоровий.

Вперед!

— Ми виграли півдня,— сказав Ріхард гусарам.— Отто Палвіц, полковник кірасирів, перший помітить наше зникнення. Він переслідуватиме нас тим самим шляхом,

яким ми тікали, і тоді побачить, що ми перепливли через Дунай. Важка кавалерія не зможе цього зробити. Вони змушені будуть повернутися назад, щоб переправитись сюди через міст. За цей час ми виграємо півдня шляху. Якщо ми сидітимемо безперервно аж до вечора в сідлі, тоді наші переслідувачі, хоч як старатимуться, не встигнуть перерізати нам шлях. Таке завдання на перший день. А про все інше дізнаємось пізніше.

Ріхард поділив між гусарами всі гроші, що були в нього, і наказав витратити їх як завгодно, зокрема на продукти, тільки не грабувати народ.

І загін вирушив уперед шукати шлях у лісі.

Перша ж доріжка привела їх прямо до панського маєтку.

Той маєток був власністю чеського дворянина.

Дома була лише сама пані.

Чоловік її належав до партії «Коруна чеська».

Ріхард сам розмовляв з панею. Після розмови гусари одержали горілки, хліба, копченого м'яса, сіна й вівса для коней.

Тут вони відпочивали дві години. Ріхард дістав від пані докладну карту, на якій були позначені всі стежки аж до моравсько-угорського кордону. Це тепер було найголовнішим.

Один з лісничих повів обхідними шляхами весь загін до найближчого лісу. Там він знову доручив їх долі, і незабаром лісова темрява і похмура ніч ранньої осені відкрили втікачів-патріотів.

Коли вони піднялись на вершину якогось пагорба, пан Пал звернув увагу на вогні, що спалахували то тут, то там.

— Це про нас передають,— сказав Ріхард.— Це сигнальні вогні, якими повідомляють про нашу втечу.

Незабаром вони побачили, що сигнальні вогні спалахували не тільки позаду них, а й попереду. Всіх людей цієї місцевості аж до кордону піднімуть вночі проти них.

Раптом багаття позаду освітило весь шлях, по якому вони недавно пройшли.

Ріхард у бінокль, користуючись світлом багаття, побачив, що там проходять кіннотники.

— Вони йдуть по наших слідах; очевидно вийшли набагато раніше, ніж я гадав. Тепер немає часу багато роздумувати.

Щоб скоротити шлях, він звернув у долину, знайому йому з часів, коли полював тут. Долина належала до маєтку одного австрійського аристократа. По ній протікав повноводий струмок. В одному місці струмок перегороджувала гребля і утворювався ставок, в якому розводили рибу; далі стояв великий, на сім каменів, водяний млин. Іноді воду з цього струмка використовували для поливання полів.

Ріхард обдумав становище, що склалося, і прийшов до такого висновку: коли він добереться до млина і зірве греблю, то вода затопить всю долину. Тоді жоден кіннотник не зможе тут перейти, особливо якщо це буде Палвіц з важкою кавалерією: він напевно застряне в болоті.

Але одного Ріхард не передбачив. Він не подумав — адже те, що він хоче зробити Отто Палвіцу, хтось міг зробити і йому самому.

Коли загін підійшов до повороту, де починалася долина, примчав пан Пал, що був посланий у розвідку, і доповів, що вся долина залита водою, греблю зірвано. Мірошник сказав, що кілька годин тому це зробив лісник поміщика. Мабуть, для того, щоб затримати їх.

Ріхард помчав до млина. Долина вже вся була в воді. Над водою стирчали тільки стовпи з греблі, яка була розібрана на ширині двох сажнів.

Ріхард не розгубився.

— Це не біда. Треба зняти ворота в млині, покласти на стовпи, і буде в нас міст.

Його наказ негайно виконали. Принесли ворота і накрили ними зірване місце в греблі.

Але коні не йшли на міст.

— Бояться дощок, бо вони білі,— сказав пан Пал.

— Треба замазати грязюкою,— наказав Ріхард.

— Це не годиться. Тоді не зможемо їх підпалити.

— Маеш рацію, Пал. Після того, як ми перейдемо через цей місток, його треба буде підпалити, щоб ніхто інший не зміг з нього скористатися. Подивись, може, в млині є смола.

Пан Пал справді знайшов цілу бочку смоли. Гусари вимазали нею тимчасовий місток.

Тепер тим більше жоден кінь не хотів іти по мосту. Було слизько, крім того, коні боялися тупого звуку від ударів копит по дошках.

Пан Пал одчайдушно лаявся.

— Задуть нас тут.

— Не бійся,— підбадьорював його Ріхард.— Ми удвох зійдемо з коней. Один з нас підганятиме ззаду, другий вестиме за повід, а всі інші хай лишаються в сідлі.

Це була дуже важка робота: поодинокі перетягувати кожного коня, що полошився на мосту. Як тільки кінь чув тупіт своїх копит, він починав хропіти, ставав дибки, а вершник лаяв його. Пан Пал благав коней іменами всіх святих, Ріхард ззаду щосили бив їх дрючком. Таким чином було переведено мало не всіх коней.

Страшний галас, що здійнявся, міг почути всякий, хто був недалеко від цього місця.

Так і сталося. Незабаром на вершині того пагорба, звідки вони бачили сигнальні вогні, запалав ще один. Їхні переслідувачі вже дійшли аж туди. Було ясно, що по такому шуму їх можуть знайти.

Ріхард і пан Пал геть були мокрі від поту.

— Пане капітан, я сьогодні виконав половину свого обов'язку,— сказав старий, коли вже близько двохсот коней були перетягнуті.— Лишилося тільки тридцять запасних коней з тридцятьма гусарами.

— Позаду нас вже чути сурми,— сказав один з гусарів.— Може, покинути запасних коней, а самим перейти і пішки рухатись далі?

— Виконуйте мій наказ,— сказав Ріхард,— жодного коня не можна кидати. Тримайтеся всі разом. Хай ніхто поки що не йде вперед.

Запасних коней теж перетягли поодинокі.

Сурму вже чути було зовсім близько, в долині, і звикле до темряви око могло помітити білі плащі.

Ріхард прошепотів щось на вухо Палу, після чого той з двома гусарами пішов уздовж греблі.

Потім Ріхард наказав принести сухого гілля, обмазати смолою і підпалити місток.

Коли запалав вогонь, обидва загони вже добре могли бачити один одного.

Ріхард скочив на коня і дав гусарам наказ вирушати.

— Ідьте тихо й обережно, вузькою греблею!

Сам він їхав позаду.

А ті, на другому березі, не рухалися звичайними зімкнутими рядами. Під час переслідування ряди їх так

роз'єдналися, що люди їхали окремо один від одного, дехто навіть на великій відстані. Чотири п'ятих загону їх відстало.

Серед тих, хто в благородній погоні найближче підійшов до переслідуваних, був сам Отто Палвіц. Його чудовий жеребець витримував темп. Погоня вже тривала двадцять годин без відпочинку, навіть коней не годували.

З Палвіцом було не більше як двадцять чоловік. Решта хтозна-коли підійде.

Але на чолі цих двадцятьох Отто Палвіц все-таки підскакав до палаючого моста і намагався був розігнати коня на міст. Але кінь не стрибнув у вогонь.

Тоді Палвіц крикнув Ріхардові:

— Капітане Ріхард Барадлаї!

— Я тут.

— Здавайся.

— Іди сюди і піймай мене.

— Я це й зроблю, будь певен.

— Але не сьогодні.

— Ще сьогодні. Я не відпочиватиму, поки не впіймаю тебе.

— Примусить тебе відпочивати вода.

— Я більше години не затримаюсь. За годину переправлюсь на той бік і знову буду на твоєму сліду. Не втечеш від мене.

— Що ж, побачимо.

Під час цієї розмови з боку ставу почувся гуркіт і ніби шум водоспаду. І Отто Палвіц побачив, що до греблі ринула вода і почала її розмивати, так що пролом у греблі став ширшатися.

— Я наказав підняти шлюз,— сказав Ріхард,— і цей отвір ти за годину нічим не закидаєш.

Отто Палвіц зрозумів, що Ріхард має рацію.

— Я бачу, що не доберуся до тебе, але, якщо ти сміливий, стій на місці, і ми поборемося через воду і вогонь так, як це личить бравим воїнам.

— Пістолет приймаєш?

— Приймаю.

— Стрілятимемо доти, поки хтось із нас не впаде з коня.

— Гаразд. Але спершу хай вийдуть за лінію вогню наші солдати. Навіщо нам замість себе влучати в цих бравих хлопців?

— Маєш рацію. Напра-во!

— Налі-во! Кроком руш!

Обидва офіцери залишилися стояти на берегах один проти одного, а між ними з тріском палав міст. Для нічної дуелі це було хороше освітлення.

На обох були білі плащі. Добра мішень. Двічі вистрілили один по одному. Куля Палвіца пробила ківер Ріхарда, а куля Ріхарда увігнула панцир на грудях Палвіца.

— Ще раз! — крикнув Палвіц. Але далі дуель продовжуватись не могла. Пан Пал відкрив ще один шлюз, і вся вода ринула до греблі млина, знесла міст разом із стовпами.

Раптом стало зовсім темно; обидва противники змушені були тікати наліво й направо від води, що грізно мчала на них.

— Завтра продовжимо! — крикнув Палвіц.

— Я буду далеко! — відповів Ріхард.

Струмок, який тільки що був кривавочервоним, як Флегетон, став тепер чорним, як Стікс.

Вода затримає переслідувачів на цілих півдня, а за цей час Ріхард із своїм загоном міг далеко втекти.

Але тепер проти них уже піднято всю місцевість. У найближчому селі, до якого вони прийдуть, селяни не дадуть їм продуктів. «Ви не з добрим наміром їдете», скажуть їм, і гусари змушені будуть піти голодні, бо не схочуть грабувати.

Біля одного моста їх зустріли озброєні косами повстанці і перетяли їм шлях через гірську річку.

— Пане капітан, зробімо так, як перед монастирем у Відні!

— Не можна, — сказав Ріхард, — з народом битися ми не будемо.

Хоч селян можна було розігнати одним-єдиним пострілом, але Ріхард визнав за краще вибрати інший напрям і обійшов це місце, втративши на це дві години.

Він не хотів проливати кров, поки не прибуде додому.

Істи їм ніде було дістати, бо населення все сховало від них.

Десь аж в обід в одній корчмі вони роздобули цілу хлібину і горілки.

Хлібину сам Ріхард поділив на стільки шматочків, скільки було людей,— так, як піп причастя.

Ковток горілки до крихти хліба — оце й увесь їх обід. У них був такий вигляд, як у потерпілих корабельну аварію, що рятуються в морі на плоті.

Надвечір вони підійшли до млина. Там саме мололи гречку.

Гусарам привиділось, ніби вони в Ельдорадо¹! Буде для всіх гречана лемішка! Оце так діло! Правда, лемішка буде пісна, бо в них нема ніякого жиру, але й так вона здається князівською їжею. Хто не знає її смаку! Коли на полюванні вийдуть усі продукти і коли добра доля приведе тебе до хатки вівчаря, найкращим провіантом вважаєш воду і гречане борошно.

Гусари познімали сідла, дехто заходився підковувати коней, дехто — коло кухні, мішаючи у величезному казані блідокоричневу борошняну масу, яка завдяки особливій куховарській майстерності поволі перетворювалася в те, що називається лемішкою.

Поки все це готувалось, Ріхард потурбувався виставити сторожові пости, щоб їх ніхто не захопив зненацька.

Коли лемішка зварилася, казана зняли з жердини, розстелили на траві дванадцять гусарських плащів, великою дерев'яною ложкою почали викладати її на плащі— на дванадцять рівних частин; в казані вона й до вечора не прохолола б. Лемішка була такою гарячою, що не можна було до неї доторкнутися навіть і людині, голодній, як вовк.

Тільки-но гусари почали примощуватися до білих плащів, які на цей раз служили їм і за скатерті, і за миски, примчали гусари, що стояли на варті, із звісткою: «Недалеко від нас кірасири!»

Треба було негайно сідлати коней і скакати далі. Гусари закрутили гарячу лемішку в білі плащі і перекинули через сідла. Навіть і покуштувати не встигли.

Ліс аж зашумів від злої лайки.

І знову вони помчали вперед — так швидко, як тільки могли!

Тепер Ріхард уже не шукав шляху, стежки, а летів

¹ Багата казкова країна.

прямо по рівнині полями — по стерні і ріллі; вони мчали так, що коні аж піну пускали з рота.

— Всі наші коні загинуть тут! — буркнув пан Пал, озирнувшись на загін.

Деякі коні геть були загнані, і гусари, скочивши на запасних (добре хоч, що перетягли їх через міст!), поспішали навздогін товаришам.

Але й переслідувачам не легко було.

Хоч вони й наблизились до гусарів, вийшовши їм безпосередньо услід, але тут, на зораних полях, кірасири не могли змагатися з гусарами і змушені були просуватися обхідними шляхами.

Ріхард на це й розраховував. Важка кавалерія тільки повільним кроком могла просуватися у в'язкому ґрунті, в той час як гусари мчали рясю, випереджаючи в такий спосіб переслідувачів.

Так чи інакше кірасири раніше повинні втомитися.

Ріхард їхав позаду свого загону, щоб не втратити жодного гусара. Якщо з кимсь траплялась біда, він допомагав йому.

Отак він і вдруге зустрівся з Отто Палвіцом.

Офіцер кірасирів лишив далеко позаду себе всіх своїх супровідників. Він сам мчав за Ріхардом.

Ріхард, озираючись, підпускав його все ближче й ближче.

Нарешті вони опинилися один від одного на такій відстані, що чути було голос.

— Стій! — крикнув Палвіц.

— Чую,— відповів Барадлаї.

— Якщо ти хоробрий, не тікай від мене.

— Авжеж, я такий хоробрий, що все одно втечу від тебе.

— Це ж боягузтво. Бачу твою спину!

— Побачиш ще й обличчя.

— Боїшся зі мною боротись?

— Просто не хочу. За цей час твій загін може наздогнати нас.

— І так наздожене.

— Ти так думаєш?

— Я впевнений. Ви дурні! Бачиш оту смужку чагарника? Це берег Морави.

— Знаю.

— Там ми вас і схопимо.

— Але ж Дунай не спинив нас.

— Дунай хороша річка, а Морава — погана. Цього ти не знаєш.

— Якщо не знаю, то довідаюсь.

— Краще тобі прийняти бій, бо коли піймаю тебе, то не буде тобі пощади.

— Я й не прошу.

Це сперечання двох витязів, що їх відділяла зовсім невелика відстань, проходило досить весело. Ріхард стежив, щоб не підпустити Палвіца надто близько до себе.

Гусарський загін підійшов до лінії чагарника, що тягнувся вздовж берега Морави. Там усі зупинились.

— Бачиш! — крикнув Палвіц. — Твої гусари не наважуються кинутись у Мораву.

— Зараз відважаться!

— Ти божевільний! І коні, й люди — всі загинуть, коли введеш їх у холодну, як лід, воду.

— Якщо загинуть, то загинуть разом зі мною.

Сказавши це, Ріхард пришпорив коня і помчав ще швидше.

Палвіц — слідом за ним.

Вони виїхали на рівне, поросле травою поле, де жеребцям легко було бігти.

Палвіц ще не наблизився до Ріхарда, як той вже виїхав на берег.

У Ріхарда лишилось дві секунди. Одна — на те, щоб зважити небезпеку, перед якою опинились його гусари. Рівень води в Мораві від зливи піднявся, і жовті хвилі швидко котилися між замуленими берегами. Це було ложе смерті!

Друга секунда — для того, щоб крикнути гусарам: «За мною!» — і кинутись з високого берега в піняву річку.

Палвіц, що мчав за Ріхардом, з переляку зупинив коня.

За мить кінь і вершник виринули з хвиль. Ріхард, сміючись, крикнув противникові:

— Ну, чого стоїш?

Побачивши це, весь гусарський загін з криком «ура!» погнав коней у бистрину за своїм командиром.

Отто Палвіц здивовано дивився їм услід, дивився, як вони борються з швидкими хвилями і, можливо, навіть хвилювався за їх долю.

Всі перебралися на другий берег.

Не зашкодило їм і купання в холодній, як лід, воді. Від цього у них навіть поновились сили.

Але загір кірасирів не наслідував їх прикладу. І Пал-віц остаточно відстав від них.

— Барадлаї! Ми ще зустрінемося,— крикнув він з того берега.

— Побачимо,— відповів Ріхард.

Геть промоклі, гусари продовжували свій шлях.

Добре хоч, що, зібравши всі сили, вони рушили далі, не зупиняючись, бо, якби вирішили відпочивати, то цієї холодної осінньої ночі всі перемерзли б.

Від коней і гусарів клубами летіла пара. Який раз уже отак на холодному вітрі висихає на них одяг!

На другому березі Морави перед ними прослалась рівнина з м'яким ґрунтом. Кінські копита грузли в болоті. Та будь-що треба було їхати вперед; тепер уже неможливо було не підкоритися доконечній потребі боротись за життя. Як командирів, так і гусарам було вже цілком ясно, що, коли наступної ночі люди й коні не зможуть провести ніч під стріхою, то всі загинуть. Оце вже третю ніч підряд ніхто й очей не заплюшив. Треба хоч раз усім виспатись і наїстися досита, щоб набратися сил для наступних випробувань.

«Хоч би вже господь послав нам на нашому шляху якесь село!» молилися про себе деякі молоді гусари. А гусарам же не личить молитись. Так принаймні вважав пан Пал. В бою він часто помічав по обличчю новобранця, що той про себе бурмотів молитви, і за це дорікав йому: «Якщо ти молишся, то в тебе обов'язково влучить куля. Вона подумає, що ти хороша людина і тобі треба блаженствувати в раю». Але гусари все ж таки молилися зараз про себе: «Хоч би вже натрапити на якесь село!»

І ось гусарська молитва справді дійшла до бога, бо добра доля послала їм не тільки село, а навіть і місто.

Вийшовши на пагорбок, вони побачили в долині, що лежала перед ними, гарненьке містечко з шістьма вежами.

Гусари не просили цього. Воно було для них занадто великим. Вони хотіли потрапити в село.

Містечко, за старонімецьким звичаєм, було обгороджене кам'яним муром. Не бажано було заходити туди.

Хоч і можна було об'їхати його, але весь об'їзний шлях видно було з будинку, який височів біля муру. Досвідчене око зразу ж могло визначити, що це кавалерійська казарма. Напевно, це одне з тих провінціальних містечок, де розміщені запасні військові частини. Можливо, що, з огляду на теперішні події, там і немає війська. А може, саме через це там сконцентровано його зараз більше ніж звичайно. Довідуватися немає рації. Тут не буде друзів. Перший, хто побачить втікачів, зрадить їх.

Отже, лишилось одне — повертатися до лісу, з якого вони щойно вийшли. Там треба діджватися ночі. Але довго не можна затримуватись, бо Палвіц, безперечно, не гаючись, послав когось човном, щоб сповістити військові частини про втечу гусарів.

Як тільки настала ніч, гусари одразу ж почули переконливу звістку. З того будинку за муром долинув звук сурми.

Гусарські коні неспокійно шулили вуха на знайомий звук: «Тра-дра, тра-дрі, тра-дра». Це звичайно означало, що хазяїн приносить овес і м'яке сіно на ніч. О, як далеко вони були тепер від цього.

Сурма чотири рази пролунала з двору казарми. Після того почулися звуки барабана. Це означало сигнал відбою. Це був знайомий мотив; солдати під цей барабанний дроб підспівують: «Хліба-хліба, два-два».

Значить, у місті є й піхота.

Обминути місто і казарми неможливо. У торфовому болоті загинули б коні й гусари.

А кудись треба йти, бо осіння ніч дуже холодна. Але куди?

Може здатися дивним таке запитання: щоб двісті двадцять угорських гусарів, цих кентаврів нової міфології, не знали куди йти, коли в руках у них шаблі?

Але треба зважити на те, що ці витязі не спали дві ночі, а сьогодні ще й не їли; що коні їх втомлені, одяг промоклий, і вони задубіли від холодного осіннього вітру. Полководцям відомо, що голод програв багато боїв. Багато славних армій, що вирушали покоряти ворога, були розбиті недооціненим ситим противником.

Ріхард добре знав, що на цей раз не можна вести гусарів у такий небезпечний бій. Вони зараз жалюгідні люди, які не можуть проявити свого героїства.

Колись вони ще покажуть себе, аби лише витримати їм цей критичний час.

І хто ж їм допоміг? Холодна осіння ніч, яку вони оце проклинали. Саме ця страшна ніч раптом відкрила всю місцевість таким густим туманом, що нічого не видно було й за двадцять кроків; цей туман немовби сказав: «Я вас захищаю».

— Хлопці,— весело промовив Ріхард, звернувшись до гусарів,— вчинімо невеличкий жарт. Загорніть ганчірками копита коням і — марш вперед.

Гусари миттю зрозуміли його намір. Наказ був виконаний.

І гусари вирушили на битий шлях. Далі вже їхали прямою дорогою, як люди, що нічого не бояться.

Назустріч їм ніхто не траплявся. В такий час кожен порядний провінціальний міщанин вже спить.

Вони нічого не бачили поперед себе. Посувалися мало не навромацьки. Чути було, як нічний вартовий вигукував, що вже одинадцята година. Потім гусари побачили, як наближається ліхтар. Вартовий, що ніс його, десь за п'ятдесят кроків перед ними зупинився і знову вигукнув, що вже одинадцята година. Якби він побачив їх, то подумав би, що це, мабуть, примари безшумно пливають у тумані.

Вони минали один за одним білі будиночки, вікна яких ще світилися. Якось дивно вили собаки, коли гусари проходили околицею міста. Здавалося, от-от розбудять людей.

Гусари наблизились до найнебезпечнішого місця. Там, де шлях звертав убік, був шлагбаум. А при шлагбаумах, звичайно, стояли вартові.

Гусари скоро пересвідчилися, що був якийсь рух. За кілька сотень метрів перед ними раптом пролунав протяглий вигук: «Зміняйсь!»

Непогано виходить, зараз саме змінюється варта.

Так і було насправді. Почувся цокіт копит.

— Там, мабуть, цілий ескадрон,— промовив стиха пан Пал.

Через кілька хвилин цокіт наблизився.

— Вони ідуть прямо на нас,— сказав Ріхард.— Шаблі наголо!

Тепер уже справді не було іншого виходу.

Але кавалерія, що йшла назустріч, раніше, ніж вони

зіткнулися з нею в тумані, тихо зійшла з шляху, і скоро цокіт копит почав віддалятися. Ескадрон, напевно, звернув до міста змінити інших вартових.

Ріхард із своїм загоном спокійно пройшов через відкритий шлагбаум, перед вартовим. А вартовий у темряві й тумані прийняв їх за своїх. Він тільки дивувався, чому це так збільшився ескадрон. А коли через дві години вартовий доповів про свої підозріння молодшому сержантові, а той через годину — командирові, Ріхард уже був далеко.

— Ну, хлопці, тепер можна вже закурити люльку,— сказав Ріхард через чверть години,— і можна зняти з коней постолі.

Почувши цей жарт, хлопці повеселішали. Добрий настрій передався й коням. Вони бігли так, ніби щойно вирушили в дорогу. Молодий гусар затягнув у нічній темряві:

«Капелюх у мене ясний, з оксамиту.
Оце починаю я весело жити».

Пан Пал підспівував низьким ведмедячим голосом:

«На радість велику, дівча смуглявеньке
Зв'язало букетик для мене гарненький».

Пісню підхопив весь загін.

Співали цілу ніч.

Просуватись хорошим шляхом було легше. В порівнянні з учорашньою їздою по болоту, теперішня їзда здавалась відпочинком. Дорога дедалі піднімалася, мабуть, вела у гори.

Коли зійшло сонце, туман лишився позаду, і дійсно, перед ними появилися Карпати. Недалеко вже й батьківщина!

Прекрасний осінній краєвид. Поблизу — пожовклі й почервонілі від холоду букові дерева, далі — вічнозелені сосни, а ще далі здіймався білий гірський хребет.

З другого боку — цілий океан! Наскільки сягало око, видно було сірий океан туману, що оповивав землю. Окремі високі пагорби, що виглядали з нього, здавалися зеленими островами. По дну його гусари, тікаючи, пробивалися три дні і три ночі. І тепер у них був такий настрій, ніби всі муки, що вони перенесли, лишилися позаду. Ні від кого не чути вже скарг.

Вони в'їхали в дружнє село; його жителі співчутливо поставляться до них. Дорослі і діти, чоловіки і жінки

приймуть їх із широю душею, розкриють перед ними ворота; коні по коліна стоятимуть у сїні, хазяї допоможуть їх підкувати і полагодити упряж. Нагодують і напоють. Селяни не дуже заможні, багато дати не зможуть, але тепер для гусарів досить буде й житнього хліба. Заріжуть кіз, насмажать м'яса, наварять хорошої каші, принесуть свіжого сиру, відкриють бочку горілки і не спитають навіть, хто платитиме за все це.

Ось коли вони пообідають!

Але так само, як і вчора, не вдалося їм пообідати.

Коли все вже наполовину було засмажено, зварено, примчала сторожова варта з повідомленням: Іде загін переслідувачів!

Переслідувачі докладали всіх сил, щоб виправити неуспіх минулої ночі. Піхотинці були посаджені на вози, кавалеристи були послані вперед і щодуху гналися за втікачами. Не треба бути дуже спритним, щоб наздогнати втомлених мало не до смерті гусарів.

Знову в дорогу!

Невже знову тікати?

Тепер уже в людей спалахнув гнів: «Битимемось! — кричали збуджені гусари.— Або вони знищать нас, або ми їх!»

Здавалося, що іншого вибору й немає.

Кавалерія, що поспішала їм услід, була вже зовсім недалеко, а тимчасом піхота, що прибула на возах, пройшла в обхід, намагаючись зайняти ліс біля дороги, яка виходила з села, щоб відрізати шлях втікачам. Було ясно, що вони швидше доберуться туди, ніж гусари, яким треба було ще осідлати коней.

Скільки часу потрібно було гусарам, щоб осідлати коней, стільки ж треба було і переслідувачам, щоб зачекати відсталих. За цей час Ріхард оглянув місцевість і прийняв рішення.

Дорогу можна було звільнити від піхоти тільки в запеклім бою. А коли гусари і займуть дорогу, то все ж залишиться небезпека переслідування з боку кавалерії. В такій боротьбі загін буде розтрошений, жоден з гусарів не добереться до батьківщини, всі загинуть.

Але є ще один шлях. Прямо в гори! Через високогірні хребти, де біліють льодові гребені вершин.

— Чи знайдеться провідник, що повів би нас до снігових вершин?— запитав Ріхард хазяїна.

Це був мирний старий вівчар.

— Якщо хочете, я поведу вас, а ні — довірю іншому провідникові. Я знаю, що цим шляхом ніхто за вами не піде, але на ньому можна померти з голоду.

— Спробуємо.

Гусари були вже в повному зборі. Вони стояли колоною з оголеними шаблями.

У декого на кінчику шаблі був наколотий напівзасмажений шмат козятини. З шаблі вже, мабуть, ніхто не зніме.

— Шаблі в піхви,— скомандував Ріхард.— Напра-во!

— Куди? — сердито закричали гусари.— Може, на стіну поліземо верхи? Краще проти самого чорта, якщо у нього є м'ясо!

Ріхард рвучко вихопив з кобури пістолет.

— Той, хто забув свою клятву, віддасть богові душу. Гомін ушух.

— Хто довіряє мені, хай іде за мною, адже я піду вперед!

Почувся дзенькіт шабель. «Що ж, підемо!» кричали гусари. Але коли вони проїхали повз казани з недовареною їжею, не можна було їм докоряти за те, що в повітрі пролунала крута гусарська лайка.

Провідник ішов попереду з палицею і в чоботях із цвяхами на підошві. За ним їхав Ріхард, а далі, по одному, інші. Колону замикав витязь Пал; він дивився, щоб не було відсталих.

Противник, вишикувавшись бойовими шеренгами, чекав цілу годину, не знаючи, в якому напрямі прориватимуться з села втікачі. Раптом переслідувачі з величезним подивом побачили гусарів, що довгим рядом посувалися по крутій гірській стежці. Урядові війська помітили гусарів саме тоді, коли ті рухались краєм стрімкої скелі по такій вузькій стежці, що на ній ледве ступала нога людини. Ніколи ніхто ще не їздив тут кіньми. І по такій от страшній стежці їхали гусари. Під ними на стосажневій глибині вирував гірський струмок. Одне стремено висіло над проваллям, а друге терлось об скелю. Досить, щоб у вершника запаморочилось у голові і він втратив рівновагу, і кінь з його хазяїном упадуть і розіб'ються.

Коли минули і подив, і жах, переслідувачів охопив страшний гнів. Справді, на гору вже ні в кого немає бажання йти за гусарами. А щоб не відпустити втікачів дурно, піхота почала стріляти по них з гвинтівок, що били на тисячу кроків. Гусари були прекрасною мішенню: біла, мов вапно, скеля і на її тлі вершники в темносиній формі. Кулі із дзенькотом відскакували від скелі, і кожна з них двічі свистіла біля вуха гусара, якому призначалася, неначе для нього не досить було того жаху, який відчував він, їдучи над страшним проваллям.

І в цю страшну хвилину сонячне проміння, відбиваючись від розпеченої скелі, обігрівало людей, і всі гусари спали в сідлі, хитаючись то вправо, то вліво. А чому б і не поспати? Тільки Ріхард, що був попереду, та витязь Пал, що замикав колону, утримувались від сну і часом бурчали на сусідів: «Не спіть, гей!»

Висока гора закрила гусарів від переслідувачів. Жодна людина більше не зможе їх ні наздогнати, ні обстріляти з гвинтівки.

По кам'яній стежці гусари проїхали щасливо. По другий бік скелі перед ними простягався густий ліс, святковий ліс, в якому йшла луна, як у церкві.

Гусари хотіли відпочити тут у холодку, але провідник підганяв їх, щоб завидна якнайдалі відїхати від снігових вершин, біля яких часто збирається туман. Відпочиватимуть пізніше.

Отже, лише вперед і якнайшвидше!

По обіді вершники добрались до хатки вівчаря. Провідник, який привів їх сюди, передоручив вівчареві вести далі гусарів.

Побачивши стіг сіна, вони купили його, щоб хоч коней погодувати.

— А чи немає тут якоїсь їжі для людей?

Вівці паслися внизу, в долині, і сьогодні не можна було роздобути м'яса. Але була в вівчаря ціла діжка кисляку, приготовленого в такий спосіб: овече молоко день у день зливали в діжку і часто перемішували, щоб не закисло. Воно несмачне, але поживне і не для панів. На долю кожного гусара випало по півсклянки.

Дістали й ще дечого: знайшли повну яму ріпи, що її берегли для овець. Але для гусарів це було зараз просто делікатесом. Наїлися досхочу.

Один гусар щось почав записувати в записну книжку в червоній шкіряній палітурці.

— Що ти там пишеш, гей? — запитав його пан Пал.

— Опишу все, що ми переживаємо, бо коли не поклянемося всі, що це правда, то вдома люди не повірять, скажуть, що безсовісний поет усе це вигадав.

А скільки довелось ще записувати в ту червону книжку!

Надвечір зійшов молодик. Ріхард вирішив при його мертвому, блідому світлі просунутися вперед. Адже ще багато треба подолати перешкод! Він вирушив з провідником уперед.

Шлях звідси весь час підіймався вгору. Сосновий ліс почав рідшати. Його місце заступив ялиник, спочатку густий і високий, а дедалі менший; біля вершини він зовсім пригнувся до землі, нагадуючи більше чагарник, і перемішався з кушиками чорниць.

На ранок схил, по якому вони піднімалися, був весь вкритий самими чорницями. Було чим поснідати. Чорні та червоні ягоди саме дозрівали.

Але схід сонця сьогодні не такий чарівний, як учора.

Вершини снігових гір оповиті туманом, і сонце тьмяно світить крізь лілову млу.

Провідник почав підганяти гусарів, загрожуючи бураном.

Рослинність на схилі гори майже зовсім зникла. На гірському хребті вже й трави не було, тільки коричнюватосірий мох виднівся у тріщинах, серед каменів. Цілий день вони їхали цим гірським хребтом. Не те що людина, а й птах не появлявся тут. Це була держава смерті: ціла місцевість з надгробних каменів.

А снігові вершини, що бовваніли перед ними, з кожною годиною збільшувались; це були загрозливі велетенські страхіття. Чим ближче, тим вони були страшніші.

Ніде, скільки сягає людське око, нема й сліду людського житла, ніде не клубочиться дим, не чути дзвону, сурми пастуха чи пострілу мисливця. Ніщо, крім хмар, не живе тут.

Але хмар зараз не видно. На щастя. Вони десь гріються в сонячних променях, висмоктують райдугою воду з моря або сплять у якійсь долині. А якщо вже найдуть,

то застигнуть тут сміливих мандрівників! Хмари дуже гнівні господарі в своєму царстві!

Перед обідом, почавши спускатися з гори в долину, що відокремлювала їх від найближчої снігової вершини, гусари побачили, як з глибини, немовби ліниве біле страхіття, до них підіймалась якась безформна маса туману; здавалося, що вона тихо пливе по краях снігової вершини.

— Якщо цей туман застигне нас, то будемо довго відпочивати,— сказав провідник Ріхардові.— Треба спуститися в долину; там знайдемо чагарник і хоч зможемо розкласти вогонь, якщо буде холодно.

Туман поширювався, розпливався і через кілька хвилин оповив увесь гусарський загін.

Хмари зібрались! Вони грізно запитують: чого вам треба в нашому царстві?

І, за їх наказом, треба зупинитись; ніхто більше не бачить шляху перед собою.

Провідник сказав, що піде на кілька сотень кроків уперед і, якщо шлях безпечний, гукне, і всі можуть їхати за ним.

Гусари стояли на місці. Холодні хмари зразу пофарбували волосся і вуса в сиве, вкривши їх білим інеем.

Щось із чверть години чекали сигналу від провідника. Але марно. Вже сам Ріхард пішов за ним і довго гукав. Відповіді не було.

Провідник, мабуть, утік від гусарів: не схотів разом з ними гинути.

І ось вони, покинуті, без орієнтування, оповиті густим туманом, змучені голодом і спрагою, змерзлі, стояли у царстві хмар. І ніхто не обурювався.

— Ідіть за мною,— сказав Ріхард і повів загін на вманяння вниз по крутому схилу. Всі позлазили з коней і повели їх за повід.

Хмари клубочились і в долині. Після кількох годин блукання гусари опинились біля підніжжя гори. Місцевість скрізь поросла була ялинами.

— Зупинимося тут на ночівлю. Розкладіть вогонь!

Уже смеркло. Може, сонце ще й не зайшло, але тут, під хмарами, було вже темно.

Добре, що є чим палити, хоч зігріються люди.

Коней прив'язали одного до одного. Не було чого дати їм їсти, та й гусари не їли нічого цілий день.

(Може, саме в цю годину говорила пані Барадлаї своєму наймолодшому синові: «Брат твій біжить через Карпати, переслідуваний, гнаний; під його ногами стрімка безодня, гірська ріка, над головою гроза і шуліки. Може, його піймають, може, загине від голоду, може, замерзне!» О, якби вона бачила, де ходить її син!)

Гусари розпалили багаття і полягали навколо них. Вони були смертельно втомлені: їм потрібен був тільки сон, більше нічого.

Ріхард наказав біля кожного багаття залишити на варті одного чоловіка, якому заборонив спати. Він повинен стежити за вогнем, щоб не погас.

Після цього сам загорнувся у плащ і ліг біля одного з вогнищ.

Молодий гусар записував у червону книжечку сьогоднішні події і, закінчивши, важко зітхнув:

«О боже мій! А ще що буде з нами?»

Але й він не витримав і теж заснув, як усі.

Той, хто хотів, щоб біля кожного вогнища не спав вартовий, не розумів, мабуть, що його бажання надприродне. Вартові вирішили, що досить їм буде накласти у вогонь якнайбільше гілля, а згорить воно й саме, та й полягали спокійно спати.

Але ті, кому приснився рідний дім, не встигли долетіти до батьківського будинку й запитати: «Як ви живете вдома?» Раптом їх солодкий сон розігнали страшні звуки. Це несамовито заіржали коні, почувши смертельну небезпеку.

Гусари, прокинувшись, побачили страхітливу картину.

Від залишених без догляду вогнищ загорівся ліс. Вогонь розбудив усіх.

Полум'я з величезною швидкістю мчало вгору, колихаючись од вітру. Воно різко просвічувало крізь туман і нічну темряву.

— Мерщій до вершини! — крикнув Ріхард і, схопивши коня за повід, кинувся тікати від вогню, який з тріском і шипінням поширювався навколо них.

Стало зовсім світло. У млі заясніла стежка. Проклята стежка, але треба все ж таки лізти по ній. Смертельна небезпека додала сил як людям, так і коням. В деяких місцях треба було прориватись крізь вогонь. А гарячий вітер кидав їм в обличчя вогненні пластівці. Якби

хто завагався, то задихнувся б у диму. Тільки вперед, вгору, на вершину!

Коли після двогодинного титанічного штурму гори вони озирнулися назад, на пройдений шлях, голова у них пішла обертом. Їм здавалося неймовірним, що вони могли вилізти на гору в такому місці. Весь схил був уже немовби вкритий величезним падаючим плащем, що поширювався від куща до куща.

Від гусарів ішла пара. Вони стояли біля снігової вершини, вдихаючи морозне нічне повітря.

Але зупинитись не можна було. Той, хто не хотів загинути, мусив іти лише для того, щоб іти.

Гусари вели коней за повіді. А деяких і вести не треба, самі йшли за хазяїном.

Не було вже над чим замислюватись. Кожен посувається вперед, поки може, бо, хто зупиниться, загине.

Знову розвиднілось. Починався найстрашніший день втечі. Навколо — крижані гори, льодові поля. Ніякого шляху, ніякого орієнтира.

Вже другий день, як ніхто ріски в роті не мав.

Пекучу спрагу пробують вгамувати снігом. Після цього ще більше пече в роті.

Але дещо дошкуляє більше, ніж спрага й голод.

Кілька коней, не витримавши, впало. Хазяїни плакали над ними. Вони й самі хотіли б залишитись біля них на холодній жорсткій землі.

Але витязь Пал не дає нікому загинути. Він іде позаду всіх, підбадьорює, втішає, лає святих ангелів, допомагає підняти коня, що заліз у сніг; знаходить запасних коней замість тих, що загинули; молодих запалює своїм прикладом. «Не можна допустити, щоб хоч один з нас загинув. Адже скоро ми вже — дома».

«Дома! В небі!» шепоче молодий гусар, записуючи в червону книжечку останні події.

Порядок у колоні зовсім порушився. Втікачі розкидані, один від одного вже на відстані двох годин ходу. Ріхард з передніми десь далеко пробивають шлях у глибокому снігу; витязь Пал з іншими йде його слідами.

Просто диво, звідки у них ще сили беруться!

Одяг на тілі замерз, став як залізний, шаблі поважчали. Ноги у коней обідралися, підкови десь позагублювалися. Боки в коней позападали, ремені, що тримають сідла, ослабли. А кінцева мета хтозна-де.

Доля приготувала для них ще одне випробування: з другої половини дня почався буран.

Навколо вершин сліпучих крижаних гір зібралися темнолілові хмари, що опускались дедалі нижче на снігові поля. Вітер, завиваючи, жбурляв гострим сухим снігом в обличчя. Почалась метелиця і геть замела сліди тих, хто йшов попереду. Тепер підтримували зв'язок один з одним вигуками.

Хто зна, куди отак потраплять вони!

Якщо Ріхард випадково попаде в якесь міжгір'я, всі загинуть.

На схилах величезні гори снігу з гуркотом котилися вниз. Один такий сніговий обвал може назавжди поховати під собою коней і людей.

Але гусари не падають духом. В цей жахливий буран душу їх ще щось зогріває.

Знову наближається вечір.

Ріхард помічає, що дорога давно вже веде униз.

Раптом він увійшов у великий сосновий ліс. Тепер— це чудова схованка.

Буря гуде між струнками деревами, мов велетенський орган. Але в цій страшній музиці Ріхард розчув звук, який потішив його душу. Це був удар сокири.

Отже, тут є людина!

О, яка це була радість побачити нове людське обличчя! Знати, що ти вже вийшов з царства смерті!

Ріхард і кілька гусарів поспішили на цей звук і натрапили на чоловіка в постолах, який рубав дерево.

Ріхард звернувся до нього чеською мовою:

А той відповів по-угорському:

«Слава Ісусу Христу!»

Не можна сказати, що обнімали або цілували, а мало не з'їли від радощів гусари за ці слова чоловіка в постолах.

«Ти, значить, угорець? Це вже, виходить, угорська земля?»

І припали обличчям до холодної засніженої землі.

«Слава! Навіки! Амінь!»

А селянин у постолах розповів, що на них уже чекають внизу, в місті. Воно вже недалечко. Сьогодні в обід прийшов провідник, який покинув їх в горах і поспішив уперед, щоб привести їм допомогу і врятувати від загибелі.

Сніговий буран раптом ушух, і коли хмарна завіса зникла, гусари згори побачили нарешті кінцеву мету своєї далекої мандрівки: чудову угорську землю.

Чи бачили вони її? Про це свідчили їх сльози.

Під горою було розташоване гарненьке містечко. Шлях звивався схилом гори.

Тим шляхом посувалась ціла святкова колона з прапорами і музикою, щоб привітати прибулих гусарів. Ще здалеку видно було прапори і чути було музику.

Ріхард та інші гусари пострілами дали знати відсталим товаришам про місце свого перебування. Тут і діждалися всіх. Більше не було потреби поспішати.

Всі зібралися, жоден не загинув. Гусари вже стояли стрункими лавами, коли патріоти з привітом підійшли до них.

Картину цієї зустрічі не треба описувати, щоб знову не збуджувати наших спокійних нервів і знову не переживати всього цього.

* * *

Внизу, у місті, на честь гостей було влаштовано гуляння. І гусар, який шість днів і шість ночей не спав, на сьомий день танцював аж до самого світанку.

І все це не вимисел, не фантазія. Той молодий гусар (а тепер уже старий), що записував усе в червону книжечку, свідчить, що це справді було так!

Переклад
О. БАРАНА

НАРОДНА АРМІЯ

Неймовірно! Невже й таке може бути? Народ маленької ізольованої країни, що зазнав нападу з усіх боків, без чиеї б то не було допомоги, сам, своїми збройними силами славно й мужньо захищався! Один велетень не міг з ним справитись, і треба було втрутитись ще одному європейському колосові, з яким народ теж почав боротьбу. І все ж обставини примусили його скласти зброю.

Але звідки народ узяв такої казкової сили в цій сучасній епопеї, пісні Нібелунгів?

Розповім так, як сам я це пережив.

По всій країні, від краю і до краю, пролунав зойк і, відбившись, повернувся назад. Але тепер це вже був не зойк, а бойовий клич!

Народ гуртувався, ставав під розгорнуті прапори.

Хлібороб кинув плуга, школяр залишив парту, батько — щасливе сімейне коло. Всі йшли під прапори — тринадцятирічні, чотирнадцятирічні хлопчики піднімали важку зброю, під якою гнулись ще слабкі плечі, а поруч з дітьми шикувались сімдесятирічні сиві, немов голуби, діди.

Нікого не вербували, не заохочували платнею, грішми. Кожен вступаючий одержував лише одне — трикольорову національну кокарду.

Пещені панські синки, магнати, дворяни приходили добровільно і разом з селянськими хлопцями страждали в дощі, бурі, терпіли злигодні, але вславляли себе!

Якийсь адвокат кинув свою контору, озброївся шаблею і в першому ж бою під Швехатом ніс попереду бойовий прапор проти картечного вогню. Під кінець він став полковником, хоч ніколи й не вчився військової справи.

Один молодий шляхтич сьогодні справляв своє весілля, а завтра мусив іти в бій штурмувати римські вали. Він першим з'явився під своїм прапором в укріпленні і зразу ж поліг від кулі, ще й поцілунок молодої дружини не захолов на його вустах.

В монастирі всі монахи, крім трьох, пішли в гонведи¹. Коли посідали на вози, сам пріор² виніс їм харчів. Повернувшись у трапезну і побачивши щасливців, які залишилися в монастирі, він із сльозами на очах промовив: «Ви — боягузи, чого залишилися дома?»

Пішли адвокати: ніхто не бажав судитись; пішли й судді: зараз було не до скарг.

Інженери стали артилеристами, саперами. Лікарі — польовими хірургами. Помирати в ліжку стало не в моді.

Відомі п'яниці зробилися відомими героями. Тихі, смиренні характери ставали лев'ячими. Навіть розбійники втихомирились. Один злісний розбишака, виклопоставши для себе і для друзів амністію, виставив на поле бою сто шістдесят кіннотників, велика частина яких загинула за батьківщину смертю хоробрих. Зрештою, давно заслужили вони смерті за свої вчинки.

Якийсь магнат спорядив цілий гусарський полк, другий полк був зібраний капітаном з Яскунського комітату.

Де брали зброю? Відбивали її у ворога. Спочатку косами, навіть голіруч треба було вирвати знаряддя війни, щоб потім воювати ним.

Один секель³, селянин, винайшов простий спосіб відливки і свердління гармат і забезпечив народ грізною зброєю. Ливарні перетворились у заводи, що виготовляли

¹ Бійці національної гвардії.

² Ігумен.

³ Житель східної частини Трансільванії.

снаряди. Скінчилися запальники, і ніде не можна було їх дістати. В армії служили фармацевти, які взялися виготовляти запальники з паперу. В боях вони цілком виправдали себе.

Церкви віддавали дзвони для гармат.

Один командир поступово відбив у ворога сто десять гармат.

Селяни з околиць міста Сабадка голіруч відбили стару гармату, що стріляла на півмилі.

Сьогодні створений батальйон наступного дня вже виходив на навчання, щоб за тиждень прийняти вогневе хрещення в боях.

Всі стали братами під трикольоровим прапором. Не прозивали ні словака, ні німця; ті й ті вважали себе синами єдиної батьківщини.

Офіцер був добрим товаришем. Їв, мок на дощі, спав на одній соломі з рядовими, всі разом училися любити батьківщину.

Дезертирів не було. І куди міг втекти такий? Боягуза прогнали б з кожної хати.

Переможена армія не розбігалась. Кожний рвався знову до своєї частини, щоб продовжувати боротьбу. А боровся не тільки той, у кого була зброя, боролась кожна жива душа: матері підбадьорювали своїх синів. Жінки носили землю для укріплень, брали участь у небезпечних місіях, які тільки їм можна доручити. Вони були найкращими кореспондентами. Після боїв доглядали поранених.

Кожен панський будинок недалеко від поля бою перетворювався в шпиталь.

Священики з амвона проповідували мораль героя. В цій догмі не було ні папської заборони, ні ересі. Ця боротьба була святою і для хреста, і для зірки¹.

І поет, що метеором майнув на небозводі², тільки й співав про цю святу боротьбу; його пісня заклично дзвеніла з висоти; в останній раз вона пролунала тоді, коли сам поет зник за невідомим обрієм. Може, він не впав на землю. Може, з новим обертом землі ми знову побачимо його над нашими головами у сяйві блискавок і звуках грому?

¹ І для католиків, і для протестантів.

² Мається на увазі Шандор Петефі.

Так народилася народна армія.

Це правда. Але досі звучить лише одна поезія! А де ж проза, тобто гроші?

І то правда. Без грошей не воюють.

Ось чому той, хто мав срібні ложки, шпори, складав їх до однієї купи. Дівчата віддавали сережки, вдови вносили в народну касу заощаджені філери. Туди ж ішли заощадження з пенсій. Нащо вона, та пенсія, коли не буде батьківщини?

Але й цього було мало.

Тоді надрукували на папері: «Цей папір — народні гроші». І кожний їх так і приймав. Ніхто не сумнівався в них. Люди говорили: «Народ — господар, на що він прибіє свій герб, те святе, те наше!» І грошей стало досить.

А в міністра фінансів не було порядного фрака, міністр збройних сил курив філерові сигари. На дорожчі не вистачало. Головний інтендант щодня обідав в іншого знайомого, щоб і на цьому заощадити гроші держави.

І коли ці, сльозами покроплені скарби дістались такому статс-комісарові, як Еден Барадлаї, народ був упевнений в тому, що частина скарбу, призначена на хліб, піде на хліб; та частина, що має піти на зброю, піде на зброю, що гроші будуть використані за призначенням.

Так створювалася народна армія.

А через півроку історія навіки закарбувала чудеса цієї армії.

Хлопчаки встигли увінчати себе лаврами героїв. Молоді підпоручики стали генералами, полководцями. Пошматований кулями трикольоровий прапор завоював повагу цілого світу.

Армія проходила випробування у вогні боїв, у снігові заметілі, від перших невдач.

На комаромських валах танцювали під музику шаленого обстрілу ворога.

Коло Сольнока повстанці з косами захопили ворожі гармати.

Біля Пакозда національна гвардія, озброєна косами, примусила десятитисячну армію ворога скласти зброю.

Біля Дьора одинадцятий батальйон багнетами прогнав кінноту. У Буді гусари позскакували з коней і пішли на штурм замка.

В Лошонці суддя і комітатський чиновник, що став полководцем, серед білого дня відібрали у в шість разів численнішого ворога всю артилерію і полонили штаб.

Біля села Пішки батальйон Інцеди цілий день захищає важливий, стратегічного значення, міст, витримуючи натиск сильнішого в дванадцять разів ворога, і перемагає його.

І які ці люди спритні, які дивні, несподівані їхні кроки!

Біля Сілакни до укріплень ворога добираються під землею, в Браніско наступають на вершину гори і прориваються через ряди ворога.

Коло міста Сольнок в тилу противника форсують Тису. З навантаженими амуніцією возами прориваються через місто Шегешвар. Біля Тисафюрета твердо стали там, де від суворих морозів замерзла ріка, і заявили: «До цього місця — і далі ні на крок».

І, нарешті, зібравши всі свої сили, стотисячорукий народ-титан виступає на арену і гордо вигукує ворогові: «Ану, підійди-но, давай поборемося!»

А після боротьби ворог з розтрошеними кістками вививається із залізних обіймів і тікає!

Що, може не так було?

Але, говорячи про народну армію, не можна забувати одного.

Наче Єгову супроводжував димовий стовп вдень і вогневий вночі,— народ ішов перед нею і за нею. Так народ своїм розумом, винахідливістю, доброзичливістю, своїм духом захищає, попереджає, підбадьорює, застерігає рідну армію, іноді десятитисячним натовпом приєднуючись до неї, щоб своєю масою налякати ворога. То знімає паніку серед його лав, то повідомляє і попереджає про найтаємніші заміри його. Біля Озори якась людина пішки двічі обходить табір ворога, щоб повідомити про переміщення його загонів двом з'єднанням, що стояли обабіч табору. В листуванні єврейських бакалійників є багато невинних даних про торговельні справи, однак за допомогою умовного коду вони повідомляють народний штаб про рух ворожих загонів. Коли потрібно було негайно вирушити, сотні підвід готові перевозити піхоту народної армії, її артилерію, бойове спорядження, а коли з'являється ворожа армія, немає навіть коней: пасуться, мовляв, десь, і неможливо

їх знайти. Коли потрібний був провіант для народної армії, за клаптик папірця з'являється все, а коли приходять оті, нічого немає навіть за гроші, сам господар, сердешний, мовляв, голодує.

Одного тільки не вистачало в народної армії: віри в свої сили. Цього потрібно було навчитись, і за це навчання вона платила добру плату.

СОЛОМ'ЯНИЙ КОМІСАР

Зебулону Таллероші надзвичайно пощастило! Поруч його прізвища красується такий титул: заступник комісара і майор національної гвардії.

Чудовий чин!

І тепер він взагалі не протестує, коли його дехто називає високоблагородієм.

Виїхавши з рідних місць депутатом, він повернувся заступником комісара, ще й майором!

Коли його посилали в Пешт, то були однієї думки, що він наймудріший державний діяч в провінції, коли ж відіслали його назад, були впевнені в тому, що там він буде найвизначнішим стратегом.

Та він і сам вірив і в перше, і в друге. Інакше не добивався б цього звання.

В цей час пригадую характерні слова якогось оперного артиста Національного театру, що зроду-віку не забивав собі голови політикою. В сорок восьмому році, коли загальна думка про те, що кожному потрібно займатись державними справами, прорвалася і за куліси театрів, цей смиренний муж захопився політикою; йому здавалось, що багато хто його слухає. Тому він з великим задоволенням заявив своїм шанувальникам: «Ніколи я не думав, що така легка ця політика!»

Зебулон Таллероші так само вважав, що військова справа вже не така важка, як здається на перший погляд. Знай собі одне: давай накази, ну, звичайно, треба, щоб ці накази хтось виконував.

Новобранців вистачає; вони рвуться в бій. Так і лунає пісня, коли їх ведуть туди. Правда, рушниць вони не мають. Але є багато добрих стрільців та старих, випробуваних агітаторів, що завжди згодні організувати нові партизанські загони. Вони ще покажуть дива. Хліб сам

родить, треба лише давати накази. Грошей теж досить. А Зебулон не веде ніякого обліку. Адже він знає прекрасно, що з державних грошей і філера не привласниш собі. На біса здалася всяка писанина!

Він вже брав участь і в военных діях. В сусідньому селі з'явилися якісь реакційні елементи, що під машкарою панславістських ідей намагались організувати контрреволюційні загони. Оцих Зебулон комбінованими операціями примусив відступити і мало не захопив всіх до одного. Про цю подію він видав друкований бюлетень.

І Зебулон надзвичайно задоволений собою. Немає сумніву в тому, що коли справа дійде до бою, то він і там постоїть за себе.

Легка справа ця стратегія!

Полководцеві треба лише посилати на ворога в два рази більше солдатів, ніж має той. Коли ж стріляють, то треба знайти таке затишне місце, де б не свистіли кулі. Все інше дається само собою. Так діяли всі — від Олександра Великого до Наполеона.

В замку Зебулона, розташованому край північноугорського села, безперестанний рух: приїжджають кур'єри, ординарці, провіантники, командири партизанських загонів, старости з новобранцями, кореспонденти.

Цілий день він зайнятий. Лець викроює ввечері кілька вільних годин, щоб побути в колі своєї сім'ї.

А золота сімейка завжди в повному зборі. Здається, що панночок аж семеро. А який вони здіймають галас! Милостива паніматі все ще страждає мігренню і при цьому цілий день спить, від чого вона повнішає, а тому намагається більше сидіти, і в цьому вирі подій стає щораз товстішою.

Не тому вона просиджує цілі дні, як це твердить Зебулон, що багато читає. Ні! Шановна пані взагалі не читає — з тієї простої причини, що не знає жодної літери.

Звичайно, не кожному відомо, що високоблагородна пані, шановна дружина Зебулона, перед тим, як стати високоблагородною (адже кожна високоблагородна пані була раніше кимось іншим!), була звичайною селянкою. Скажемо всю правду: вона була служницею в Зебулона, і він одружився з нею. Але ж ми всі демократи і в силу цього не будемо обурюватися цією обставиною. Зебулон жив з дружиною щасливо, вигравши на цьому

одруженні те, що жінка його ніколи не покидала дому. Про різні вісті з комітату, державні справи, навіть про різні проблеми Європи вона довідувалась від гостей, що найжджали і приносили новини.

Високоблагородна пані без труднощів могла говорити про герцога Буленбрука і про безчинства іспанського короля Філіппа V, про яких дізналася зі сцени. Вона любила театр. Непоганий це винахід: зміст п'єси розповість публіці спочатку суфлер, а потім ще й повторить артист: немає ніякої мороки. Було б добре, коли б і книжки так читались.

Однак дочок своїх вона виховувала так, що ті навіть і по-французькому знали.

Нарешті інші пані ввели її в курс, як набути повну кваліфікацію високоблагородної дами: перш за все треба завжди скаржитись на щось. Стражденне обличчя — характерне для шляхетної людини. Багатьом неприємностям можна запобігти тим, що поскаржишся на мігрень чи на свою надмірну нервовість. Без цього справжній пані аж ніяк не обійтись.

Разом з цим вона мала неабиякий апетит. Вранці, ще в ліжку, вже снідає, а ввечері (адже через мігрень треба рано лягати) перед тим, як міцно заснути, наказує будити себе і з великим душевним напруженням їсть за трьох.

Пан Зебулон вдома — під пантофлею, він і сам цього не заперече.

Правда, говорить, що це тільки дома. Ще й додає, що кожна людина з сильним характером — під пантофлею. Саме це і є виявом залізного характеру: на політичному полі стояти скелею, а вдома бути м'яким, як масло; в очах ворога — левом, а біля жінки — голубом; перед цілим світом — його високоблагородієм, і тільки для дружини: «Гей ти, Зебі!»

Це зовсім не слабкість, скоріше позитивна якість. Так, позитивна якість, що має конкретну підставу. Жінка його — єдина істота на світі, яка безцеремонно скаже пану високоблагородію правду в вічі, правду, яку інші смертні ніколи не говорять йому, замовчують. Жінка не тільки насмілюється робити це, але й робить з задоволенням; перед цим добре вивчає правду, що має сказати своєму високоблагородному панові. Пані Анна в шуканні правди пройшла справжню науку. Хоч вона і не вміє

ні читати, ні писати, проте кожної хвилини готова прочитати повчання своєму чоловікові. Ці хвилини пану Зебулону були екзаменами. В критичний момент пан Зебулон просив у неї поради, немов у додонського¹ оракула, і його вічно сидяча вішунка давала йому набагато зрозуміліші поради, ніж колись вішуні античного світу.

А найкритичніший момент наставав у ту хвилину, коли пан Зебулон вимушений був доводити до відома своєї пані Анни, що можна сподіватися приїзду гостей. До визначних її якостей належить фундаментальна заощадливість, в силу чого вона не любить гостей. Нехай кожний їсть дома. Вимагати від когось чудових кастрованих півнів для шлунка гостей — безглуздя. І скільки доводиться бігати в такий час! Правда, пані Анна сама не встає з канапи,— цілісінький день, коли чекають гостей, бігають дочки, і тому з них немає ніякої користі. Кожного разу давай гостям чисті скатерки, салфетки. А куховарка, як правило, в ті дні подає обід на дві години пізніше, ніж звичайно. Через це летить шкереберть цілоденний режим: через гостя відмовляєшся від післяобіднього сну, більше того, навіть увечері вчасно не можеш лягти: адже треба ще й вечеряти з гостем,— повіки пані Анни, відчуваючи нога сапопіса², насили, з напруженням волі стримуються, щоб не заплющитись.

Усе це мотивування вже добре вивчив пан Зебулон, і тому його заяву про прибуття гостя звичайно попереджує якась інша радісна, жартівлива або цікава новина, у розповідь про яку вкрадаються мимохідь слова про гостя чи гостей і про їх особи, про те, як довго вони залишатимуться.

Ось і зараз вривається він до своєї пані з відкритим конвертом.

— От тобі й на! Роби, що хочеш! Щастя у подвійна порція ганяється за мною. Ніде не сховаюсь. Обов'язково знаходить мене! На, читай! Адже ж так? Ледве призначила мене угорська влада заступником комісара на цілий комітат зі ставкою дві тисячі п'ятсот форинтів, з титулом його високоблагородіе... Звичайно, повна влада! Давати накази на життя і на смерть! І тут приходять

¹ Місто в стародавній Греції, в якому було багато вішунів.

² Тут — час сну. У католицьких священиків час для молитви.

до мене лист від мого друга, його світлості пана Рідгварі: пропонує мені посаду гаупткомісара на цілу Верхню Угорщину зі ставкою шість тисяч форинтів, з титулом його превосходительство. Ось тут воно, приніс мені Салмаш з Відня. Він тепер сюди-туди шмигає. Що мені робити? Що вибирати? Чи приймати посаду Пештської, чи Віденської влади?

Зебулон чекав, що пані Анна зі своєю природною послідовністю накаже вибирати те, що більше; на цей випадок він тримав гармату, заряджену снарядом патріотичного обурення; але йому довелося розчаруватись: виявилось, що пані Анна стоїть набагато нижче тієї природної послідовності, як гадав про неї пан Зебулон. Вона відповіла: «Мені не треба ні того, ні другого!»

— Бодай би ти, Зебі, не ставав ні на той, ні на цей бік. Дурний цей світ, не для тебе він створений! Що мені з титулів високоблагородної або превосходительної пані, коли в той самий час з'їдають все наше майно? Ти ж бо цього не бачиш, ти завжди у відрядженнях. А я бачу, бо я завжди дома. З того часу, як ти став його високоблагородієм, не минає й дня, щоб за нашим столом не сиділо п'ятеро-шестеро гостей. Чи не міг ти вибрати собі таку посаду, на якій не треба було б годувати купи людей? На якій гості самі приносили б дещо? Чи не бачиш, як добре живе жінка окружного начальника? Ми могли зробити це тоді, коли ще в нас були кріпаки, але селяни тепер вже не приносять ні масла, ні яєць; нам потрібно харчуватись за власні гроші. Селянки відмовляються навіть полоти в городі, мовляв, настала воля для всіх. Мішків з десять картоплі померзло в землі, бо нема кому відробляти панщину. Добра воля! Самі померемо з голоду. Селяни з минулого року заборгували нам понад триста днів панщини, а відробляти й не думають. На завершення всього, найдужчих батраків забираєте в гонведи, в національну гвардію. Чого доброго, невдовзі самі будемо доїти, копати, чистити коней. Ще й тебе самого примусять піти на війну. Нарешті, тебе там пристрелять, а я залишусь одна з купою дівок.

Пан Зебулон помітив, що пані Анна добре окопалась в передчутті відвідин гостей.

— Жінко! Ти на цьому не розумієшся. А чого не розумієш, до того не втручайся. Це вища політика!

— Чого не розумію?— репетувала пані Анна.— Все

розумію так, як ти сам. Якщо ти розумієш вищу політику, то й я знаю її.

А Зебулон був певний, що пані Анна не знає, що таке вища політика.

— Ну, тоді скажи, що це таке? — спитав він злобно.

— Скажи спочатку ти, — кинула вона, почервонівши.

— Я й скажу, — сказав пан Зебулон. — Висока політика є те, яким чином відати заміж наших п'яťох дочок.

Про цю проблему можна було говорити з панею Анною.

— Ти не думай, жінко, що я залюбки блукаю по горах-долинах, шикую в колони війська, крою мундири, випікаю хліб; тут нічого не вдієш. Отой Тігомер, що був нареченим Кароліни-Пії, пішов солдатом в армію, і він уже капітан, для нього не потрібна навіть кауція¹. А Лаці, що залицявся до Адалгіси, щойно дістав посаду в пештському міністерстві. Тепер він вже може одружуватися. Дурний поет Бене, що писав любовні вірші нашій Лібуші, тепер пише в газету в Пешті, також уже має роботу. Бендегузелла ще почекає. А Каріклея, яку, коли ще була малою, ми звали принцесою, теж на виданні. Вчили ми її грати на фортепіано. Її завжди думали вигідно одружити. І така можливість у нас під носом. Саме щастя лізе в руки. Я завжди говорив: завдяки старим зв'язкам жениха їй треба шукати в домі Барадлаї. Старий був добрим моїм другом. Рідегварі був другом моїм ідейним. Але старий помер, Рідегварі втік, дім Барадлаї змінився. Увесь світ став ліберальним, патріотичним. А що мені робити тут самому? Наймолодшого панича Барадлаї тільки що привезли з Відня. Сама високоблагородна пані, його мати, їздила за ним. Кепська справа. Захотів женитись на панночці з поганим характером. Зробити це сім'я не допустила. А зараз вони будуть наполягати на тому, щоб він скоріше одружився з якоюсь добре вихованою шляхетською панночкою, а щоб про ту забув. Каріклея дуже сподобалась старій пані-вдові, коли вони зустрілись на заручинах панича Едена. Ну, а сьогодні мій друг Еден, гаупткомісар,

¹ Наречені австро-угорських офіцерів, щоб вийти заміж за них, повинні були складати певну суму (кауцію).

прийде до нас. Не забудь про це сповістити Каріклею. Зрештою знаєш... розумієш... Адже так, моя голубонько?

Таким штурмом пан Зебулон щасливо взяв фортецю.

Пані Анна навіть підставила своє повне обличчя для поцілунку, мовчазно посміхнувшись.

— Бачиш, моя рибонько,— сказав пан Зебулон, ніжно поплескуючи по товстому обличчю жінки.— Знаєш вже, що таке вища політика? Так?

Пані Анна, замість відповіді, задзвеніла ключами, що звисали в складках її фартуха. Гукнула дочок, щоб ті збігали в комору, в підвал, на кухню, в пташник. Каріклею послала в гардеробну. Пан Зебулон здобув цілковиту перемогу.

— От бачиш, мила голубко,— сказав пан Зебулон тоном переможця,— це і є висока політика, коли женихи усіх п'яти наших дочок служать в таборі угорців,—хто капітаном, хто чиновником, журналістом чи є братом гаупткомісара; отже, і я мушу десь служити. І не там служити, де платять шість тисяч, а там, де платять тільки дві з половиною. Я мушу бути патріотом. А зрозуміє, що таке висока політика тільки той, хто має п'ять дочок.

Але пані Анна не зупинилась на цьому визначенні вищої політики. Вона пішла далі.

— Це так. Але що буде, коли німецька влада прожене угорську владу, якщо Тігомера вб'ють, якщо Лаці буде заарештований, якщо Бені проженуть і він втече в Азію, якщо тебе самого теж візьмуть за комір? Що тоді буде з п'ятьма дочками? Що буде зі мною й з тобою?

У відповідь пан Зебулон почав походжати по кімнаті з кутка в куток. Це було нелегке запитання! І не відповісти на нього не можна.

— Так от,— сказав він, понизивши голос,— я ще не відповідав другові Рідегварі. Ще доведеться поговорити і з Салмашем.

Однак пан Зебулон дозволив собі на пропозицію Рідегварі туманно відповісти, передавши листа Салмашу. А той таки зустрине його світлість. Але він був настільки обережним, що під листом поставив тільки свої ініціали. А що, коли лист потрапить не в ті руки?

Пан Зебулон з задоволенням спостерігав, як пані Анна внаслідок його розпоряджень догори ногами перевернула весь дім: у вітальні на ліжках натягують нові

наволочки, розкидане шмаття панночки намагаються засунути під покривала, щоб нічого не залишилось на очах. Знімають павутиння в кутках кімнат, з буфетів, комодів стирають порошок; кучера і слуг посилають до єврея то за лікером, що потрібний для прикрашення торта, то за цукром до лікеру, то знов за мигдалем до того ж торта; надворі люди ганяються за качками, півнями; в цілому домі чути аромат свіжонапряженої кави, від грюкання дверей гуде весь будинок. І всі ці метаморфози відбуваються за його наказом!

Як солодко на душі, коли чоловік бачить, що виконується його воля, тим більше, коли її виконує його власна дружина. Це щось подібне до блаженства щасливого короля. Навіть навпаки: подібне до приємного сюрпризу, коли підлеглому народу володар раз у десять років задовольнить якусь вимогу.

Отже, якщо Еден Барадлаї приїде у замок пана Зебулона, то побачить, що його тут прийняли згідно з його високим чином.

А замок Таллероші — непогане житло. З боку широкого шляху він двоповерховий, а затильна його частина впирається в горбок; тому поверх переходить в сутерен¹, а сутерен — у підвал. Не біда, що весь будинок побудований із саману, це ж будматеріал демократичного дворянства. А облицювання будинку не видасть секрету. Покрівля ж ряба не тільки тому, що її латають щороку новими драницями, через що вона нагадує вишиті на чорній тканині сірі, жовті, коричневі візерунки, а передусім тому, що це тепер у моді. Проте будинок має веранду, заокруглені криті тераси по кутках, прозвані панночками ротондами. В середині замка — повний комфорт: є загальний зал з каміном, курильний зал, музичний зал, є й бібліотека, де вишикувались старовинні книги, дивуватися якими має кожний, хто буває в домі вперше. Може тут гостювати Еден Барадлаї хоч би й цілий тиждень.

Але цією гостинністю добрий пан Зебулон обдурив і себе, й інших.

Еден Барадлаї, як він уже вчора писав, прибув точно об одинадцятій годині. Приїхав він на селянській підводі без всякого пружинного сидіння, застеленій

¹ Напівпідвальне приміщення.

кожухом. Одягнений був у теплу куртку, на ногах — чоботи зі шпорами.

Але найбільше здивувало пана Зебулона те, що третій кінь, котрий стояв без упряжі, був осідланий.

Ох, як зрадив Зебулон приїзду дорогого гостя! Гарячково віддавав розпорядження слугам, куди нести багаж його превосходительства, куди помістити його коней, що їм дати їсти тощо. Аж тут його превосходительство пояснив, що треба залишити все на місці, бо, мовляв, негайно треба їхати далі.

— Далі? — спитав пан Зебулон, остовпівши. — Куди?

— Зайдім на хвилину до господи, там усе розповім.

Пан Зебулон втішав себе, що, може, це тільки жарт.

— Ти, дорогий друже, хочеш їхати далі? — спитав він, провівши гостя до курильного залу. (Члени парламенту звичайно називали один одного на «ти»).

— Так. І ти поїдеш зі мною. Вночі одержав наказ командуючого, згідно з яким необхідно терміново відрядити всі споряджені частини в напрямі Кашші¹, також направити туди й провіант. Ця справа дуже термінова. Заступникам комісара я ще вночі сказав, де маємо зустрітись, а ти мені по дорозі, ось тому я й сам заїхав до тебе.

— І тільки тому ти заїхав?

— Тільки тому? Друже Зебулоне, ніколи в мене не було пильнішої справи. Армія наша концентрується, і нам з тобою треба забезпечити її всім необхідним. Інакше вона зазнає поразки. Тому не гай часу, готуйся. Бригада, яка є під твоїм піклуванням, надвечір повинна отаборитися в центрі комітату, і на той час нам необхідно бути на місці.

— Туди ж шість миль!

— Саме тому треба поспішати.

— Хоч пообідай у нас.

— Тоді не доїдемо вчасно.

— Але ж дружина і п'ять дочка так готувалися зустріти тебе!

— Сподіваюсь іншим разом скористатися з вашої гостинності, але зараз не можемо баритись ні хвилини.

— Ой, який ти принциповий, милий друже!

— Знай, що це не забава, — ми їдемо воювати.

¹ К а ш ш а — місто, тепер Қошіце (Чехословаччина).

Правду кажучи, Зебулон тільки тепер усвідомив це. Досі він вважав, що вся справа закінчиться безвинною демонстрацією. Хто захоче, зможе спостерігати її здалеку. І тільки тепер він почав замислюватися над тим, що означає, коли людина на блакитну аттілу¹ начепить шаблюку.

Так, справа повернула на серйозне.

Йому здавалось, що в курильному залі надто холодно, і він відчув, що в нього зуб на зуб не попадає.

— Ні, зараз вже немає сенсу розпалювати камін,— сказав Еден,— краще підготуй свої рахунки, візьми з собою касу, сумку з білизною. Адже багато мотлоху не маємо змоги везти з собою, прив'яжи шаблю, пістолети сховай в кишені і роздобудь десь добрий кожух, бо ж не раз доведеться спати просто неба.

Все сказане не дуже зігрівало пана Зебулона. Він шукав якогось приводу, щоб продовжити щасливі хвилини перебування вдома.

— Та коли вже мушу їхати, то хоч приготую для себе трохи харчів на дорогу. Скажу про це дівчатам.

— Та ж ти заступник комісара по постачанню! Ти повинен забезпечувати всім необхідним чотири тисячі людей. Забезпечуєш ти їх?

— Звичайно.

— Тоді того, що їдять вони, вистачить і нам.

— Це так. Їдять вони солдатський хліб і п'ють горілку.

— І ми будемо їсти солдатський хліб і пити горілку. Ми ж бо не можемо їсти білий хліб, коли наші солдати їдять чорний!

Пану Зебулону не лізла в голову ця логіка. А що сказати дружині?

— Може, треба б попроситися з сім'єю?

— Прощайся, але не барись.

— І сам не знаю, що мені робити...

— Скажи, що їдеш на війну і там тебе застрелять, розшматують на куски; або не говори нікому нічого й покажи п'ятки; можеш вигадати щось розумніше від цих двох крайностей; основне те, що нам через п'ять хвилин треба вирушати.

¹ Назва одягу угорського дворянства.

Пан Зебулон гірко зітхнув. Вагався, чи прощатися, чи ні. Не знав, кому показатися спершу на очі, ворогові чи пані Анні з поясненням про стратегічний відступ з обідом і про те, що мусить іти на війну. Нарешті вибрав метод генерала Шліка¹. Без прощання вирушив з сердечним другом, що відмовився навіть від келишка слив'янки.

Незабаром служниця принесла йому ручний саквояж, куди він сам поклав дещо. Сідаючи на віз, спитав її:

— Боріш, що поробляють твої панночки?

— Одна на кухні варить, смажить, друга третій допомагає одягатися; четверта п'ятій розпеченим залізом закручує волосся.

— А пані твоя що робить?

— Затягається новим корсетом, а їй допомагає служниця.

— Ну, гаразд. Скажи, нехай не чекають нас ані з обідом, ані з вечерею. А коли приїду, то й буду дома.

Проте пан Зебулон не насмілювався оглянутись, коли віз з гуркотом виїжджав з двору.

До пізнього вечора їхали вони з Еденом Барадлаї гористою місцевістю, не пивши, не ївши. В шинках, що траплялись по дорозі, нічого вже не було: все поїли солдати, що йшли і їхали в тому ж напрямку. В одному шинку дістали тільки чашку препоганої чорної кави.

Проїжджаючи через те чи інше село, пан Зебулон раз у раз пропонував своєму милому другові заглянути до попа. В попа, мовляв, завжди знайдеться щось на зуб, але Еден не хотів гаяти часу і наказував гнати ко-ней далі.

І пан Зебулон шкодував, що не захопив з собою торбини з харчами. Адже говорять: «Їдеш на день, а хліба бери на тиждень».

Надвечір вони зустріли валку підвід, що везла хліб для війська.

— Тепер можеш забезпечити себе,— запропонував Еден своєму супутникові.

Пан заступник комісара дістав солдатську хлібину, що в народі була прозвана профунтом, і, відрізаючи скибку, зламав свого складаного ножика.

¹ Австрійський генерал, що втік з поля бою.

— Добрий хлібець? — запитав його Еден, дивлячись з яким зусиллям пан Зебулон жує той хліб.

Пан Зебулон не смів відповісти, що поганий, адже він сам його випікав, тому, насилу проковтнувши, відповів, що надзвичайно хороший.

А Еден ледве стримувався, щоб не пирснути, дивлячись на муки свого супутника.

В свою чергу пан Зебулон сердився на Едена, що той має намір подорожувати до пізнього вечора голодним.

Ввечері вони зустрілись навіть із майбутнім смаженим м'ясом. Але воно ще ходило на своїх ногах. Гнали стадо для армії.

Еденові здалося знайомим обличчя старшого погонича, що сидів верхи. Десь давно він бачив цю людину.

В міру наближення до центра комітату, все більше й більше колон рухалося дорогою, і важко було пробиватись між ними. Колони солдатів переривались довгими валками підвід з вантажем сіна, соломи, одягу, вівса. Еден раз у раз зупинявся і розмовляв з командирами окремих продовольчих загонів, а пан Зебулон почував себе ніяково, що його друг зупиняється і говорить з різними людьми.

В комітатський центр прибули досить пізно. Зупинились у старости. «Ну, хоч тут відпочинемо,— подумав пан Зебулон.— Напевно, щось дадуть повечеряти».

Але він знову не вгадав.

Як тільки переступили поріг, з усіх боків почали приходити в будинок офіцери-інтенданти різних з'єднань, і всі вони насідали на пана Зебулона. Всі звертались до нього, хто ввічливо, хто грубо. Хто вимагав хліба, хто одягу, хто взуття, хто добивався сіна, а пан Зебулон тільки й відповідав: «Все буде, все в дорозі!»

Так, але де воно, коли воно буде?

Метушня поглинула пана Зебулона з головою, і Еден пожалів його.

— Можливо, братіку, що все це вже стоїть десь тут, але нікому про це не відомо? Сідай на мого коня, наведи порядок у складах, дай розпорядження біля шлагбаумів і про все точно повідом мене.

Ну, ще цього не вистачало! На коня сідати! Роздавати хліб, забезпечувати всім необхідним темних солдатів, сваритися з грубими офіцерами! Не для Зебулона таке життя! Він гадав, що все це можна виконати,

сидячи в своєму панському замку та пускаючи дим із довгої люльки. А зараз ось тобі сідай на коня!

Приплентався на квартиру через дві години. А пережив він цілі страхіття.

Пан Зебулон хотів поділитися своїм гірким досвідом з Еденом.

— Милий братіку, мене рвали на тисячі шматків, і дивно, як мене тільки не з'їли.

— Гаразд, гаразд! — перебив його Еден.— Зараз сідай вечеряти, а потім дай мені письмовий звіт, як ти налагодив справи.

Письмовий звіт! Від цих слів і вечерея не була панові Зебулону до смаку.

Він ніколи не любив писати, завжди ухилявся від писанини. А тут ще після вечері! Та це ж всупереч всяким божим і людським законам — писати після вечері!

І все ж Еден наполягає на своєму. Він нетерпляче чекає, щоб прибрали скатерть, тарілки, склянки; наказує, щоб негайно принесли паперу, чорнильницю, перо, і змушує пана Зебулона писати детальний звіт.

А пан Зебулон і уявлення не має про те, як почати таку роботу. Зокрема, хотів би він знати, на якого дідька здалась ця лінійка, що лежить мирно поруч з папером.

Едену довелося все показати. Він пише заголовок, назви граф.

— А зараз тільки заповняй графи.

І пан Зебулон морочить голову, що за чим і як писати.

Під час цієї операції люди приходять, виходять. Кімнати переповнені людьми. Та чи ж можна писати в такому безбожному гармидері?

Еден приймає їх по черзі, приймає рапорти, вислуховує скарги, мирить тих, що посварились, і, як Зебулон з подивом спостерігає, робить все це шляхетно, елегантно, тонко.

Тимчасом звіт пана Зебулона готується з великим скрипом.

Раптом серед інших з'являється якийсь знайомий, і пан Зебулон нарешті дає перу заслужений відпочинок.

А той вривається в кімнату і вигукує:

— Де тут солом'яний комісар?

Пан Зебулон відчув, що це звернення стосується його персони, і, в свою чергу, запитав:

— А що вам треба?

Цю постать, що звертається до «солом'яного комісара», ми знаємо ще з давніх часів передвиборних кампаній; знаменитий задирака, що з'являється там, де пахне бійкою. Чи ж не бути йому тут, коли мова йде про невеличку війну? Правда, одяг його ніяк не нагадує солдатський: на ньому червона куртка, штани в цятках, але на боці гойдається мідний кинджал, за поясом два пістолети, через плече звисає довгий батіг, переплетений тонким міцним дротом. Похмура постать.

— Так от що треба,— відповідає колишній агітатор.— По якому праву лягає німець на мою соломку?

У відповідь на це пан Зебулон поклав перо, розвів руками. Хто зрозуміє таку дурницю?

— Давайте розберемось,— сказав Еден спокійним тоном.— Ви хто такий? Бойовий офіцер?

— Так, бойовий офіцер. Я командир двобабнетного батальйону.

— Тобто погонич волів?

— Так точно!

— Ну, а що у вас з німцем?

— Та є тут якийсь загін німецьких студентів. Мабуть, з Відня втекли сюди, сучі сини! До капелюха у них прикріплений череп. Називають їх легіоном смертників.

— А що вас турбує?

— А те, що хоч і цілий день не бачу їх, увечері вони з'являються там, де я зупиняюсь зі стадом. Адже вони знають, що там завжди знайдеться солома, і першими розташовуються на ній.

— Цим вони нічого поганого не роблять.

— Цілісіньку ніч шалено співають. Співають вони й тоді, коли нема чого їсти, пити, коли інша чесна людина тільки лається,— вони співають і мнуть мою соломку, яку наступного дня мають їсти воли.

Еден намагався роз'яснити цій людині помилковість її поглядів:

— Невже ж, дорогий друже, ми повинні жаліти соломку для хлопців, що прийшли здалека проливати кров за свободу нашої батьківщини?

— Та навіщо нам здалася всяка наволоч! — ремствував старий агітатор.— Справимось з ворогом і самі. Ось

я, наприклад, був вже не в таких бійках, як теперішня: коли ми реставрували пана Попсаса. Тоді б ви бачили мене! Розбив я сам тоді тисячу білоперих. Поштампувала мою голову в дев'яти місцях. Ось залишилися знаки. Я покажу, як треба розправлятися зі швабами! Як розмахнись своїм дротяним батогом, всім до одного повибиваю очі. Навіщо нам здались оті німці та поляки? Не поганьте, ваше превосходительство, ними нашу армію.

Але цього вже пан Зебулон не витримав.

— Забирайся звідси, п'яний шибенику! Бо зараз як трісну чорнильницею по голові! Іди від мене геть!

Після цього енергійного виступу пан Зебулон вже зовсім був неспроможний ввійти в курс роботи. Ох і жалкував він, що не кинув чорнильницею в того старшого погонича: тепер не було б чорнила.

Але треба було знову сідати за звіт, безжалісний гаупткомісар не знав пощади. Пан Зебулон пальцем підпер брову, ніби так легше народжуються думки; насправді ж відтягував її, щоб не злипалися повіки. Пробував робити те, що намагалась робити вже не одна людина, якій дуже хотілося спати: одним оком дрімати, а другим пильнувати.

Всі його зусилля привели до того, що, коли Еден залишив на кілька хвилин кімнату, пан Зебулон зненацька почув протяжний, пронизливий крик пані Анни: «Коли вже прибуде той гість?» Він прокинувся тільки тоді, коли знов повернувся Еден, щоб спитати у нього щось.

Нарешті безсердечний начальник пожалів його.

— Чуєш, старий, ти ще заснеш! Іди лягай, завтра о четвертій я тебе розбуджу, тоді допишеш.

Пан Зебулон дуже зрадів цьому наказові. Як добре на старості літ стати малим учнем і чекати від пана інструктора дозволу спати!

Але лягти спати й заснути — це дві різні речі.

Були такі китайські тортури, суть яких полягала в тому, що поставлені з двох боків тюремники будили засудженого, коли той хотів заснути. Пан Зебулон пережив цю муку. Як тільки лягав він у ліжку, відразу ж з'являвся хтось шойно прибулий і обов'язково хотів говорити з його високоблагородієм. Закидали його сотнями запитань. Розпалені, сердиті люди гримали йому в самі вуха. Нарешті він розсердився, замкнувся і не звертав уваги на те, що грюкають у двері кулаком.

В його кімнаті був великий годинник з зозулею, який кукукаючи кожну чверть години, нагадував йому про те, що час іде. Треба поспішати в годину вислатися за дві години.

Коли годинник відкукукав дві години ночі, його з найсолодшого сну розбудила страшна подія. Пан Зебулон гадав, що настав кінець світу.

Але сталося тільки те, що німецькі легіонери, йдучи по вулиці затягли під його вікном пісню про лиса:

Wer kommt dort von der Höh? ¹
Нехай благословить їх бог за це!

Але про спання не можна було й думати.

Після них пройшов якийсь підрозділ, потім ще один, потім ще, і так гатили у барабан, що аж вікна дрижали. А коли прогуркотіла по брукові валка важких возів, увесь будинок дрижав. От і спробуй заснути.

Пан Зебулон потай сподівався, що Еден якось проспить призначений час. Марна надія. Зозуля ще не прокукукала чотири рази, коли почувся стукіт у двері і лаконічні слова Едена:

— Вставай, ідемо!

Та ще й «ідемо»!

Еден пояснив, що треба поспішати, бо ворог підступив ближче, ніж гадали.

Пан Зебулон, тремтячи, став одягатись і дуже жалкував, що потрапив у цю кашу. Але як-не-як, коли хочеш плавати, то необхідно лізти у воду. Цю обставину пан Зебулон випустив з поля зору.

Адже тепер він крок за кроком прямує в самий вир війни. Зараз він оточений армією, його штовхають уперед, і він не може навіть повернути назад, мусить іти на поле бою. Та ще, може, почує і гуркіт гармат, а цього ніяк не перетравить його шлунок.

Подорож наступного дня, що тривала від ранку і до самісінької ночі, була для нього цілою мукою. В обозах, що прямували в протилежних напрямках і часто плутались, утворюючи затор, йому треба було наводити лад. Пан Зебулон галасував не в міру і надвечір був упевнений, що з завданням справився.

¹ «Хто приходить звідти, зверху?» (нім.). Початок студентської сатиричної пісні, що висміює Віндштреца, який приборкував у 1848 р. революцію у Відні. Специфічний гумор пісні неможливо передати в перекладі. Повний текст пісні в наступному розділі.

Того вечора вони зупинились на головній штаб-квартирі. Зебулон вечеряв в одній кімнаті із старшими офіцерами і генеральним штабом. І він мав змогу побачити і почути, як готуються бойові плани, що показують на картах, де розташований ворог, куди наміряється він наступати, які висоти треба зайняти, які мости підлягають зруйнуванню, де можна сподіватись вирішального бою.

Під час цих розмов пану Зебулонові здавалось, що його серце тріпотить, немов лист осики.

Потім старші офіцери почали говорити про те, які сили має ворог, скільки у нього артилерії, зокрема дванадцятифунтових. І що в нього є одна батарея гаубиць.

Останній факт найкраще запам'ятав пан Зебулон.

Читав він якось в конверсійному лексиконі, який небезпечний винахід ця гаубична ракета. Куди впаде хоч іскра з неї, то пропалить шкіру, м'ясо, кістку; це вогонь і отрута, від цього людина не тільки вмирає, але й потрапляє просто в пекло. Коли ж ракета попадає між сотню людей, то всі до одного загинуть від неї.

Буйна фантазія пана Зебулона породжувала цілий ряд приводів, щоб триматись осторонь від цієї страшної забави. Як він заздрих долі тої молодой людини, що її послали в Пешт кур'єром!

Нарешті відверто звернувся до Едена:

— Дорогий друже, я стара вже людина. І не солдат. Не вмю битися. Маю п'ять дочка, я не розпоряджаюся своїм життям. Не охоче йду туди, де можна натрапити на якусь небезпеку. Залишіть мене в тилу, десь при запасному транспорті.

Еден схвалив його бажання.

— Добре, старий, вибирай собі таке місце, де почуватимеш себе в повній безпеці. Частина провіанту залишається тут, можеш зостатись тут. Але попереджаю тебе, що в такий час людина ніколи не знає, де вперше зустріне ворога.

Пан Зебулон був дуже вдячний, що так розпорядився Еден. Він буде виконувати свої обов'язки подалі від поля бою. В котел, де вариться каша, нехай лізе Еден Барадлаї, він ще молода людина.

Еден давав накази. Місцевість, де отаборились вони востаннє, була селом з численним населенням — угор-

цями, і самі селяни виявили бажання охороняти залишені провіантні склади.

Еден мав намір залишити тут і Герге Бокшу з цілим його «рогатим батальйоном», але той палко запротестував.

— Невже ж відбудеться битва без мене? Коли траплялось таке, щоб мене не було, як треба битися? Хочу захопити шестеро коней від шваба. Шестеро коней!

Еден згодився. Нехай їде з табором. Але заборонив гнати з собою більше як п'ятдесят волів. Решту повинен залишити на місці.

Вранці вирушила основна маса військ (частина військ вийшла вже вночі), і пан Зебулон радів, що не чує більше барабанного дробу. Після обіду він поспав досхочу. Відпочивши, надвечір стягнув чоботи і, взувши пантофлі, які він завжди мав у сумці, взявся за незакінчені розрахунки.

До півночі заповняв усі графи і вже хотів кинути перо на стіл, коли раптом почулась стрільба з рушниць. Ворог тут!

А попереджав же Еден Барадлаї!

Пан Зебулон, неабияк злякавшись, схопив в одну руку мішок з грішми, в другу чоботи, вистрибнув через вікно і зайцем поскакав у напрямі лісу. Так він біг в самих панчохах, з чобітьми в руках, поки чув стрілянину. Не оглянувшись, прибіг аж в сусіднє село, там найняв підводу і пообіцяв золоті гори тому, хто відвезе його додому.

В армії більше ніхто не бачив пана Зебулона. Касу він передав старості. Розрахунки теж пропали. Що сталося з його підлеглими, йому було невідомо. Тільки пізніше в іншій країні потрапила йому в руки угорська газета, з якої він зрозумів критичне становище того часу і з подивом читав військово-повідомлення про те, що, мовляв, Зебулон Таллероші з допомогою народу на кілька годин затримав цілу ворожу дивізію і за цей час встиг врятувати довірений йому провіант і військову касу.

Але до того часу доброму пану Зебулону потрібно було ще багато дечого пережити, про що буде мова далі.

ПЕРША ПЛАТА ЗА НАВЧАННЯ

Що сталося?

Скажу прямо, безцеремонно. Біля Кашші таки добре побили угорську армію. Цісарські частини розбили армію так, як англійці розбили американську республіканську армію біля Балл-Рана¹.

Нічого не прикрашаю.

Командування було слабке, молодші офіцери були легковірні, погано стріляла артилерія, рядові не витримали вогню противника; ворог легко побив угорців. Досить було обстріляти з дванадцятифунтових гармат шлях, щоб скрутити в'язи угорській армії. А чесний, старий, добросердний командир армії, угорський військовий міністр², сидючи посеред дороги, на віддалі гарматного пострілу від ворога, благав своїх солдатів не боятись артилерії, адже, дивіться, мовляв, всі снаряди пролітають над нашими головами. Та солдати пробігали мимо. Був це сумний бій. Всі показали ворогові спину.

Коли через кілька днів начальник генштабу виступив у парламенті, що засідав у залі дебреценської ратуші, то ось як почав:

— Хотів би говорити до вас з льоху, щоб ви не бачили, як червоніє моє лице.

Ще й зараз червоніємо, хоч з того часу море крові зміло з нашого обличчя всю ганьбу, хоча слава й осяяла його.

Тоді ми були знеславлені цілковито.

Коли по втікачах цісарська артилерія пустила ракети, коли страшні вогненні змії зигзагами погнались за тікаючою масою, шиплячи, кидаючи іскри, а коли вони, наводячи жах, вибухали, обсіпали відступаючих градом вогню, замішання стало повним: кіннота, артилерія, обоз, піхота, національна гвардія перемішались і, не визнаючи ніякої команди, утворювали безформний натовп, підштовхуючи передніх і водночас перешкоджаючи всякому рухові. Ворогові треба було послати за відступаючими лише кілька ескадронів кінноти, перемістити батарею

¹ Невеличка річка в Північній Америці, де американська республіканська армія потерпіла серйозну поразку в 1861 та 1862 роках.

² Лазар Месарош.

гаубиць, щоб захопити всю артилерію тікаючої армії і цілі військові з'єднання.

В такий критичний момент людина, що не втратила розуму, була неоціненна.

Еден Барадлаї не був солдатом, не визначався талантом військового командира, але мав таку рису, без якої не можна уявити собі великої людини — холодно-кровність: подивитись у вічі тому страхіттю, перед яким втікають десятки тисяч, і примусити його повернути назад!

Коли Еден побачив, що бій набирає нещасливого обороту, що всі розгубились, він, скочивши на коня, почав шукати виходу, як врятувати армію.

Він не був озброєний. Крім канчука, ніякої зброї не мав. Полків, недавно сформованих з рекрутів, неможливо було зупинити, а тимчасом по шляху вже наближалась ворожа кіннота. Здавалось, що її чекає легка перемога.

«Що буде, те й буде, а треба їм перешкодити», подумав Еден і гукнув до відступаючих, серед яких побачив багато молоді:

— Хлопці, невже ж віддамо ворогові всі свої гармати?!

Кілька відчайдушних юнаків зупинились, всі без винятку рядові.

Що, помирати за всіх? Нехай буде так! І повернули проти кінноти.

І раптом їм підспіла допомога. З-за плетеної огорожі з акації, що тяглася вздовж шляху, враз почувся залп, і кіннота, яка скакала назустріч, у безладді повернула назад, тут і там залишаючи на шляху убитих і поранених коней і людей.

З-за огорожі біля кювету з громовим «ура» піднявся замаскований загін. Це був легіон смертників. Командир їх, довгов'язий Маусман, розмахуючи капелюхом, кричав Еденові:

— Ура, мій патроне! Це ми називаємо барикадною тактикою!

На це вітання Еден широко потис руку веселого студента, що не без підстави називав його своїм патроном: Еден піклувався про них, забезпечував їх в угорській армії всім необхідним, вимагаючи від угорців, щоб ставились до них дружньо.

І вони заслуговували цього. Вже нанюхались вдо-сталь пороху, були завжди готові до бою, завжди мали веселий настрій. Не страшний їм і сам дідько, навіть жахливих ракет не страхаються. Бо з цим ворогом вони вже зустрічались не раз. Сотня таких хлопців — справж-ній скарб для армії.

Разом з тими добровольцями, що їх зустрів Еден, було їх близько двохсот. Невеликий загін, але одчай-душний.

Ворог, побачивши, як маленький загін залпом руш-ниць затримав атакуючу кінноту, почав вигравати на ракетній батареї.

Вигравати? Ну, ті приймали це за веселу гру.

— Ой! Старі знайомі! — жартував Маусман.— Під час винобрання я бачив досить таких штук. Кожний ду-рень випускає такі ракети. Гляньте тільки, як вони зар-иваються в землю. І та, і друга. Але ось, мабуть, справжня!

Ракета дійсно впала перед ними з шипінням і шквар-чанням. Маусман, незважаючи на іскріння ракети, захо-пив її за один кінець, кинув в кювет, і вона вибухнула. І тільки тоді він зробив висновок:

— Ваша присутність тут зайва!

А молоді рекрути сміялися з цього. Сміялись!

І той сміх перетворив їх у героїв.

Так, вони сміялися смерті в обличчя. І виявилось, що ця пані дуже кумедно заставляє гальорку плакати, лякає її гримасами, своїм пафосом, але шанує критика, що обминає її!

Бачив ворог, що ракети більше не викликають в за-гоні потрібного враження, тому послав кінноту в нову атаку. Тепер вже на чолі кінноти скакав ескадрон дра-гунів.

Загін, вишикувавшись в три ряди, зайняв весь шлях і чекав, поки кіннотники наблизяться на постріл.

Під час цього Маусман затяг пісню про лиса.

Підпустивши атакуючих на двадцять кроків, загін на честь ворога дав салют, кіннота, оповита хмарою пилю-ки, повернула назад, залишивши мертвих і пораниених.

Потім загін заряджає рушниці, закидає їх на плечі і поволі рухається по шляху.

І знову чути тупіт навідаючої кінноти. Тепер уже оба-біч шляху. Кіннота хоче оточити їх.

Загін раптом утворює коло, виставивши, немов їжак голки, свої багнети. І чути куплет пісні про лиса:

«Es ist der Windischgrätz,
Es ist der lederne Windischgrätz.
Was bringt der Windischgrätz?
Was bringt der lederne Windischgrätz?
Er bringt uns einen Fuchs,
Er bringt uns einen ledernen Fuchs»¹

Під вогнем веселих хлопців наступаюча кіннота вимушена знову відступити. Ці хлопці не знають страху, не знають конфузу. Допускають ворога до самого дула рушниці, стріляють, коли попадання певне.

Та ще пісня про лиса має багато куплетів, де розповідається, що все робив той самий лис. І скільки куплетів містить в собі ця пісня, стільки атак витримала жменька людей. Витримала з честю.

Коли ж справа дійшла до рукопашного бою, до багнетів і до прикладів, легіон смертників бився гордо, відчайдушно. Поранений мовчки перев'язував свої рани. Хто ж упав від смертельної рани, того товариші несли, поклавши на рушниці, і не переставали виголошувати:

— Хай живе свобода!

Весь довгий шлях, що веде до Форро, покроплений їхньою кров'ю.

Хоч «яке їм діло до Гекуби!»²

Нарешті, після особливо завзятої атаки, що як і інші, була відбита, Маусман звернувся до Едсна:

— А тепер, мій патроне, наші рушниці заряджені останніми набоями. Більше з рушниць не стріляємо. Позаду нас міст. Там станемо і звідти — ні кроку. Через очерет кіннота не пробереться нам у тил.

— А ви, хлопці,— звернувся він до своїх,— покля-

¹ Це Віндішгрец,
Це нудний Віндішгрец.
Що несе Віндішгрец?
Що несе нудний Віндішгрец?
Він несе лиса,
Він несе нудного лиса (нім.).

² Рядок з «Гамлета» Шекспіра. Артист, що декламує про нещасливу троянську царицю Гекубу, сам починає плакати, хоч тема для нього байдужа. Інтереси легіону смертників також не були пов'язані зі справою боротьби за угорську свободу, все ж вони воювали за неї з натхненням.

ніться, що останню кулю не вистрілите у ворога; відтепер б'ємось тільки багнетами.

І ці веселі хлопці стають на шляху навколішки і співають клятву з партитури якоїсь опери, здається, з «Беатріче», пройняті наміром дограти цю гру до кінця.

Міст побудований від невеличкого пагорбка, що височіє над навколишньою рівниною. Зійшовши на цю висотку, загін міг побачити, що робилося в його тилу.

До очерету, над струмком, не було ніяких слідів снігу, а за очеретом сніг лежав білою ковдрою. Сніжні заметілі останніх днів утворили на цьому просторі великі кучугури, немов дюни. В цих кучугурах застряли сотні возів, гармат, обози з снарядами; деякі вози лежали перекинуті, деякі стояли, загрузнувши по самі осі. А навколо безладно: відступають військові частини.

Цього видовища не сміє побачити ворог. І не побачить, поки тут стоять живі люди!

Перед мостом розташувався невеличкий загін і заспівав пісню клятви, і вона велично залунала по всій рівнині.

Купка співаючих людей там, на висотці, на тлі темного фіолетовосірого неба, що віщувало сніжну бурю, здавалась купкою великомучеників, які просяться в рай. Проміння призахідного сонця відбивалось від зброї і обрамляло ореолом їх постаті.

Поки лунала пісня тих, що стояли на смерть, по шляху гналась ворожа кіннота в останню атаку; а батарея через голови кіннотників пускала вогненними параболлами смертоносні ракети на загін, що стояв на мосту. Хлопці стояли під обстрілом, чекаючи ворожої атаки, і співали пісню про тих, що поклялися битися тільки багнетами.

Еден Барадлаї згадав молоду дружину, лепетання малих діток, зажурену свою матір, потім звернувся до рекрутів:

— Не бійтеся, хлопці! Із сотні куль попадає тільки одна!

І та одна якраз попала. В молодого гонведа, що стояв поруч, влучив осколок з гранати і вбив його на місці.

Еден, не втрачаючи самовладання, додав:

— А попаде, чудова смерть буде!

— За батьківщину! — відгукнулося двісті голосів.

Кіннота, яка наближалася, несподівано сповільнила свій біг.

Але не крик молоді зупинив її, інше її збентежило.

З гушавини очерету раптом вирвався цілий дивізіон гусарів.

Поява їх була настільки ж несподіваною, наскільки швидкою була їхня атака.

І раніше ніж ворог мав змогу вишикуватись проти них, гусари, налетівши збоку, розтрошили, розігнали ворога, скинули його з шляху, примусивши безладно втікати. Захоплені зненацька атакою з флангу, взводи тікали шаленим галопом.

І тоді цілий дивізіон, ніби змовившись, раптово повернув убік і, припинивши переслідування кінноти, попрямував на батарею гаубиць.

Ворожі артилеристи тільки тепер усвідомили свою помилку: вони надто близько підтягли батарею, не розрахувавши, що з втікачів хтось поверне назад.

І зараз кожна хвилина була для них дорогою, якщо не хотіли, щоб батарея попала в руки гусарів. Бо це ж старі вояки, і їх не злякаєш іскрометним страховищем. Обозу з амуніцією треба було забиратися геть. Буде добре, коли хоч запаси амуніції залишаться під охороною піхоти. Але батареї врятувати було вже неможливо. Гусари захопили її, потрощили і далі погналися за відступаючими артилеристами.

Під кінець, з почуттям добре виконаної роботи, поволі повернули до товаришів, що стояли на мосту.

Так закінчились бої в цей день.

Ворог вже не намагався розвинути свій успіх. З усіх боків горністи трубили відступ. Висунуті вперед частини ворога відійшли. Бита армія могла спокійно відступати.

Гусари рушили до мосту. Було їх понад двісті.

Попереду їхав командир. Це був стрункий, гарний молодий чоловік з підкрученими по-молодецьки вусами, блискучими очима, з орлиним носом і гордою посмішкою на вустах.

Двом людям на мосту здавалося, що вони вже десь бачили це обличчя. Ці двоє були Еден і Маусман.

Останній впізнав його першим. Він зустрічав цю людину кілька місяців тому. Еден же не бачив його вже шість років.

Студент затяг було пісню:

«Wer kommt dort...?»¹

Але пісня його захлинулась, він заплакав, підкинув капелюха, підбіг до командира, обняв його, поцілував, мало не стягнув з коня.

— Ура! Барадлаї! Ріхард Барадлаї!

Тільки тепер пізнав Еден свого брата. Вони вже так давно не бачились, що навіть на вулиці могли пройти мимо, не пізнавши один одного. До того ж, і поле бою надає обличчю нового виразу.

Брати обнялися. Еден плакав, Ріхард сміявся. І всі воїни, збившись у натовп, або плакали, або сміялися. Гусари, гонведи, легіонери обіймались, цілувались, вихваляючи один одного різними мовами.

— Саме небо послало тебе сюди,— сказав Еден молодшому братові.

— Не тільки небо, але й старий міністр. Коли під час відступу я зі своїм дивізіоном прямував назустріч і рапортував йому про своє прибуття, він сказав, щоб я поспішав, бо брат, мовляв, десь там ззаду, що, мовляв, треба його підібрати.

— Авжеж. Коли б ти вчасно не вирушив, то через годину ти був би старшим у сім'ї.

— Від цього боже борони нас обох. І ще щось наказував передати тобі старий: якщо, каже, зустріну брата, то маю його добре вилаяти. Отже, слухай: якого біса шукаєте ви, пане Еден Барадлаї, під вогнем ворога? Ви — державний комісар. Ваш обов'язок триматись у тилу, коли ми йдемо вперед, а коли відступаємо — ваше діло йти спереду. Парламент не для того послав вас сюди, щоб ви допомагали нам битись. Та ще, не забудьте, у вас молода дружина, гарні діточки! Чи ви забули про них? Погана ви людина! Стривайте, розкажу про це нашій матері!

При згадці про матір він залишив жартівливий тон. Ріхард ніжно потис братові руку і тихо промовив:

— Сердечна, добра наша мати! Вона ніби передчувала лихо. Підійшла до мене і наказала: «Іди туди!»

Згадавши про матір, вони поцілувались. Немов обороняюча рука долі в дитинстві і вже в дорослому віці,— в колісці і на полі бою,— стежило за ними невтомне материнське око.

¹ Хто там іде?

БЕТАР¹

Тепер з розбитої, розпорошеної, деморалізованої маси утворити знову армію, армію бойову, героїчну, що після короткого строку — двох тижнів — готова затримати ворога, наступати і перемагати — це було б справжнім маклерством!

* * *

Ніч після бою Еден з Ріхардом провели в найближчому селі. До ранку вони намагались зібрати підрозділи розбитої армії, навести серед них хоч який-небудь порядок.

— Якби тільки їх нагодувати,— сказав Ріхард.— На запах смаженого вони самі зйдуться.

А це було найважче зробити.

Через село двічі проходив ворог і залишив після себе пустку. Хліба ще було трохи, бо вдалося зберегти вози з хлібом, але м'яса не було.

— Коли б прибав сюди Герге Бокша з стадом волів...— мовив Еден.

Він наказав Ріхардові вислати в найближчі яри патрулі в пошуках сміливого агітатора та довіреного йому стада. Адже той мав досить часу, щоб схватися. Герге Бокша перебував у глибокому тилу і, мабуть, не водив свій двобабнетний загін у наступ проти ворога.

Отож шукали Герге Бокшу з його волами до пізнього вечора, але ніде його так і не знайшли.

Та раптом з'явився він сам.

Але волів з ним не було, навіть коня вів за вуздечку, очевидно, навмисне спішився, щоб продемонструвати, що накульгує. Він, похнюпивши носа, стогнав, похитував головою. Замість костура, спирався на бойову сокиру, а шаблю тримав під пахвою. Він мав вигляд людини, що пережила багато лиха.

Старий умів нестямно стогнати, сумно охкати, і з його горла виривались такі тремтячі звуки, що здавалось, от-от помре людина.

— Бокшо! Що трапилося?— спитав його Еден.

¹ На протест проти феодального гніту, кріпаки Угорщини на початку XIX віку ішли «в бетярі» (таке ж явище гайдамаччини на Україні).

— Ой, мій пане! Що трапилося? — заойкав бравий погонич.— Мені тепер капут. Спину розтрощило. Снаряд гарматний влучив. Двадцятичотирьохфунтовий.

Маусман та молодь, що стояла поруч, весело розсміялися.

Бокша бачив, що йому не вірять.

— А де ж воли?— насадили на нього з усіх боків.

— Ах, воли? Якби я знав, де вони!

— Схаменіться, дорогий друже,— звернувся до нього Еден,— я вас залишив на такому місці, де не могло бути жодної небезпеки. Як трапилось, що ви самі втекли, кинувши доручених вам на догляд волів?

— Та прошу вас, пане, вислухайте мене, я розповім по черзі, як воно було: якраз почалася битва, а я витяг з халяви ножа, з торби — хлібину, сала шмат і думав перекусити, коли раптом німець як стрільне, і в мене хліб, сало і ніж випали з рук. Я гадав, що вріжу дуба. Принаймні був це двадцятивосьмифунтовий снаряд. Так і обдало мене повітрям. Щоб я не дихав, коли неправду кажу. То були снаряди з ланцюгом. Та ще й з бородами.

— Отже, ви втекли. Це я вже знаю. А що сталося з волами? Інші погоничі не погнали їх далі?

— Цього я, ласкавий пане, не можу знати, бо коли біг, німець стріляв у мою спину, так стріляв з товстої гармати, що, якби я оглянувся, відбив би мені голову.

— Не так треба розмовляти з цим хлоп'ягою, дорогий мій брате! — втрутився в розмову Ріхард.— Ти — боягуз! Від першого ж пострілу ворога утік, залишивши доручене тобі стадо! Ще й довгий язик маєш! Капрали! Принесіть лаву! П'ятдесят ременів йому!

Як тільки Бокша почув про п'ятдесят ременів, зразу ж перестав кривитись і став у гордовиту позу. Відкинув голову, стукнув себе кулаком у груди і самовпевнено відчеканив:

— На такі дії не погоджуюсь. Я — Гергель Бокша, шляхтич¹.

— Тим краще для тебе!— сказав Ріхард, холодно

¹ Починаючи з XIV ст., деяким угорським кріпакам надавалось шляхетство без маєтків. За соціальним станом вони залишились селянами. Їх називали «шляхтичами в постолах». Гергель Бокша був саме таким шляхтичем.

посміхаючись. — В такому разі собача шкура, а не твоя відчуватиме ремені¹.

— Та ще, дозвольте довести до вашого відома, пане капітан, — репетував Герге Бокша, ставши навшпиньки і показавши бойовою сокирою на стелю, — що наш законний високий парламент скасував всяку тілесну кару навіть і для нешляхтичів.

— Можеш подати апеляцію, коли понесеш кару. Ми тут не будемо розводити дискусій. Направо! Марш! Заберіть його і відчисліть належно!

І так з Гергелем Бокшею сталося те, чого ще ніколи не було з ним: Бокшу звалили з ніг, і по його тілу почали ходити гусарські ремені, так що бідолаха ревів, як бегемот.

Після закінчення цієї неприємної процедури він, звичаєм, мав вернутися до капітана і подякувати йому за ласкаву науку.

— Ну, як стрельнув німець? — спитав у нього Ріхард.

— Не стріляв він, не стріляв навіть з пістолета, — виправдувався Герге Бокша.

— А зараз заберіть у нього зброю, посадіть на коня, нехай їде під чотири вітри. Солдат, що не соромиться показувати ворогові спину, заслуговує ременів на ту частину тіла, яку показував ворогові.

У Бокші забрали мідну шаблю, бойову сокиру, пістолет, кинули йому батіг, посадили на коня і вигнали з табору.

І німецький студент, що стояв на форпості з рушницею, крикнув йому навздогін:

— Дядьку Герге, не здавайся!

— Стривай! — пробурчав, погрозивши кулаком, Герге. — Не довго буде на мені ця пляма!

Потім, шмагнувши коня канчуком, поскакав геть.

Вигнаний з ганьбою кіннотник щораз оглядався, потім сердито вилаявся. В голові його снувались плани. Ніколи ще не били його під диктовку. Правда, били його не раз мало не до смерті. Та це все були жарти, це приносило йому славу. Не раз залишали його на дорозі стікати кров'ю. Не раз били-дубасили його то в шинку, то на виборах, і вже всі гадали, що з нього більше ніколи не

¹ Документ про надання шляхетства видавався на собачій шкурі. На це й натякає Ріхард.

буде людини. Але всі ці спогади не були для нього неприємними. Однак дати побити себе, шляхтича, на каральній лаві, на очах роззяв-солдатів, на потіху і посміх німецьких студентів,— це вже занадто, і цього залишити так не можна!

Він почав будувати плани.

Витяг люльку, дістав тютюну, зняв з голови капелюха.

Потім подивився у люльку, глянув на кисет з тютюном, зазирнув у капелюх.

Пробурмотівши, що, мовляв, нехай буде так, сховав люльку в кишеню, поклав кисет з тютюном на своє місце, надів на голову капелюха і погнав коня рясю.

Подався він навпростець у тому напрямі, звідки ранком утік,— в напрямі ворожого табору.

На засніженому полі він орієнтувався і вночі. Дорога була безлюдна. На просторі між двома таборами не було жодної живої душі.

Ось він пробрався через очерет, з якого атакував Ріхард ворога, і, виїхавши на якийсь пагорб, почав роздивлятися. На широкій рівнині в одному місці горіли вогнища. Тут був ворожий табір.

Наблизившись до цих вогнищ, Бокша примітив, що поблизу чорніє хутір.

Прислухався. Почув дзенькіт дзвоників, навішених на шию худобі. Голодне ревіння худоби виявило те, що шукав він.

Тепер Бокша зліз з коня і повів його за вуздечку.

Раптом у темряві почувся крик:

— Хто це? Стій!

Бокша прикинувся, що він дуже злякався.

— Ой, як ви мене налякали! Я дезертир!

Солдат, очевидно, зрозумів слово дезертир. Бокша опинився на форпості. Солдат наказав йому залишитись на місці, поки не забере його патруль.

Незабаром прибув верхи сержант із рядовим. Тут розташувалась легка кіннота. Герге Бокша пояснив їм, що він втікач і що йому потрібно говорити з полковником.

Полковник був на хуторі, грав з офіцерами в карти. Йому доповіли, що прибув з ворожого табору якийсь дезертир, котрий хоче з ним розмовляти.

— Приведіть його,— наказав полковник.

Панам офіцерам дуже сподобалась ця химерна постань: вперта, але разом з тим і боязлива, сердита і

мирна людина; кривить уста у скарзі, але й скрегоче зубами і, цілуючи всім руки, згадує всіх святих.

— Чого ти втік від своїх? — питає його полковник.

— Тому, що туди прибув якийсь командир, який наказав мене побити. Мене, в кого ще сімдесят сьомий предок був шляхтичем! Ніколи ще на цьому світі палиця не торкалася мого тіла, а тепер, на старості літ, зробили з мене посміховисько. Поклали мене на лаві і били, як собаку, як мужика, як злодія. Мене, який обирав уже шістнадцять віцішпанів!¹ Мене, який в житті і гудзика не вкрав (і правда, гудзиків він ніколи не крав); ще й позбавили мене шаблі, зброї, що, як відомо, навіть за борг не відбирають від шляхтича! І вигнали з табору, немов якогось розбишаку! Нічого! Світ широкий! Буде Герге Бокша корисний і на іншому місці!

— Ким ти служив у таборі? — поцікавився полковник.

Герге Бокша сказав правду:

— Я був погоничем волів.

— Ах, так? Значить, не воював? Тепер я розумію, чого ти такий хоробрий. Значить, ти не з бойового складу. Ну гаразд. Нам саме потрібна людина, що розуміється на волах. Ми захопили стадо у ворога. Можеш негайно приступити до своїх обов'язків погонича.

Герге Бокша підскочив до полковника і чмокнув його в руку так, що можна було почути й надворі.

— Ох, нехай усі небесні святі благословляють ваше високоблагородіє за ласку! А я буду вірним слугою вам, оберігатиму кожна вашу волосинку. Накажете — піду в огонь і воду. Я покажу вам, що я вмію, при першій же нагоді. А за ті п'ятдесят палиць ми розрахуємось! За ті п'ятдесят повинні вмерти п'ятдесят чоловік — це істина, або хай я не буду Герге Бокша!

Очі агітатора налилися кров'ю. На згадку про те, що його били, як мужика, — цього він до смерті не забуде! — на його віях блиснули сльози. Якби його били прутом з очерету або шовковим мотузком — все одно була б ганьба. Але ж били не цим! Бокша, унаочнюючи, показував панам розпороті місця на своїх багатостраждальних крапчастих штанах. І панове пересвідчились в достовірності його розповіді.

¹ Заступників начальника комітату

— Як прізвище того командира, що наказав тебе побити? — спитав полковник.

— Я бачив його вперше. Він тільки-но прибув, але державного комісара називав своїм братом. Очевидно, теж Барадлаї.

— Ох, дезертир! — полковник раптом захвилювався.

Тепер уже з зацікавленням розпитував погонича. Наказав принести вина, щоб розв'язався у нього язик.

Бокша розповідав усе погане: бита армія, мовляв, не має й шматка хліба, піхота зовсім без зброї, вся дорога усіяна речовими мішками, патронташами, рушницями. На сто чоловік припадає один офіцер. Люди деморалізовані, малодушні. Вночі, мовляв, будуть відступати далі; вони в паніці чекають появи ворога; глухо нарікають на начальство; тільки нещадна залізна дисципліна утримує їх від повстання; італійський легіон чекає лише слушної нагоди, щоб перейти на цей бік; віденський легіон прогнано, бо вважають його зрадницьким.

Бокша розповідав такі речі, які залюбки слухав переможець, і цим здобув симпатії панів офіцерів.

Полковник обіцяв взяти його під свою опіку. Погонич потрібний і тут. Бо ж солдатам не доручиш волів: вони не розуміються на цьому. Тут потрібна людина, що зроду-віку займалась волами. Полковник вислав свого ад'ютанта та ординарця, щоб вони ознайомили Бокшу з колом його обов'язків — зі стадом.

Герге Бокша поцілував руки всім по черзі, заплакав і, випивши з пляшки залишки вина, вирушив до волів.

Доручене йому стадо стояло у дворі. Воно нараховувало близько вісімдесяти голів. Німці половили волів, а погоничів не було. Всі погоничі, діючи за прикладом Бокші, повтікали.

А воли й без погоничів добре охороняються. По-перше, двір був огорожений парканом в сім аршинів заввишки. А віл думає, що огорожа означає край світу. Крім того, навколо огорожі патрулювало чотири вершники з великими шаблями, що готові були енергійно відбити всякий зовнішній напад і приборкати внутрішнє заворушення. Нарешті навколо отаборилися солдати: вони саме варили в казанках картоплю з м'ясом.

До того ж, віл — дуже покійна, сумирна скотина. Лежить він на сирій землі, ремигає і мовчить. І те, що вчора він знаходився в народній армії, а сьогодні —

в царській, його взагалі не турбує. Адже все одно, кому віддати своє м'ясо, шкуру і кістки.

На шиї наймогутнішого бика є дзвоник, цей бик — вожак стада. Звичайно, не тому, що він найрозумніший, а тому, що в нього найбільші роги. Ця воляча посада не виборна. Призначили найрогатішого вожаком, і решта биків погодилась із цим. Коли треба вирушати в похід, їх пожене і підліток з ціпком. Коли ж треба поспішати, досить, замість суворого наказу, і одного удару батогом. Ідучи через міст, вони втягують голови. Скраю жоден не любить триматись. Коли вибирають одного з них, щоб він на користь людства віддав своє м'ясо на гуляш, шкуру — на черевики, — його товариші пропускають покірливо. А коли побачать його розтягнуту шкуру, думають собі: «Сьогодні тебе, завтра мене». І якщо іноді один з них озветься протяжним ревінням, то це зовсім не голос туги за батьківщиною або знак незадоволення з вищого начальства, а просто йому хочеться пити. Вожак потрясе дзвоником на шиї, і знову настає тиша.

І цих не важко буде Герге Бокші тримати в покорі.

Ад'ютант познайомив Бокшу з черговим капралом, що знайшов собі притулок у конюшні. Герге Бокша, проявляючи службову сумлінність, попросив, щоб йому дозволили спати надворі разом з конем. Людина має заслужити той шматок хліба, що їй дають. Крім того, на ньому теплий кожух. І, що найголовніше, надворі можна закурити люльку, — в конюшні це суворо забороняється.

І сумлінному чоловікові дозволили спати там, де він бажає.

Герге Бокша вибрав місце, звідки дме вітер до стада. Потім присів, побажавши пану офіцерові, пану капралові й іншим благородіям доброї ночі. Всім по черзі, плачучи, розповів про те, як його безжалісно побито. Всі сміялись і жаліли його.

А може, за ним слідкують з усіх боків і дивляться, що він робить?

Нічого! Він дістає люльку, витягує з кишені кісет з тютюном, знімає капелюха, ніби збирається молитись богу.

Перед сном необхідно, щоб люлька подиміла в зубах. Він набиває її тютюном, притискає нігтем губку,

прикриває кришку, лягає на живіт і курить. (Він має серйозну підставу не лягати на спину).

Тимчасом з нудьги починає з крисів свого капелюха ножиком зіскрібати масний леп і збирати в долоню. А капелюх служив йому багато років, отже, бував у бувальцях.

Коли Герге Бокша зібрав багато лепу, відкрив кришку люльки і кинув його на тліючий тютюн.

Піднявся такий сморід, що, здавалось, уся парфюмерія пекла неспроможна була б створити щось подібне.

Спитаєте, який зв'язок між лепом з капелюха і стадом? На це запитання не відповість ні Окен, ні Кюв'є, але кожний пастух знає, що, почувши цей аромат, бик перестає бути биком і перетворюється на лева, раптом переходить в доісторичну дику тварину. Від цього запаху віл скаженіє, тікає світ за очі, ламаючи все на своєму шляху. Тоді він не визнає людини.

Коли вітер поніс цей запах у напрямі стада, бик-вожак піднявся, розчепірів ноги і, підвівши голову, почав нюхати повітря. До його ніздрів потягся пекельний сморід. Бик сильно струснув головою і хрипко дзеленькнув дзвоником, що висів у нього на шії.

Потім став бити себе по обох боках хвостом, коротко заревівши. Нарешті, почав скакати, немов козел, хитаючи головою. Заскакали й інші воли.

Всі вони злякано, сердито задкували в протилежний куток двору, наставивши роги в тому напрямі, звідки чувся цей страшний запах, ніби чекали звідти появи якогось страховиська. Задкуючи, воли поламали очеретяну огорожу,— вони розбили б і залізну,— і пустилися бігти по низині.

Почувши ревіння і тупіт, вискочили офіцери, каптали й ординарці і почали розпитувати в Бокші, що трапилось, хоч і ясно було: розлючене стадо невтримно прямувало до отвору в огорожі, рвучись на волю. Не допомогли ні удари кіллям, ні плоским боком шаблі. Бики відкинули вбік кінну сторожу, оскаженіло ревучи, прорвали цеп солдатів і, перескочивши через вогнища, помчали в поле. Але що було причиною цього, ніхто не знав. Герге Бокша навіть не доторкнувся до них, він ніяк не міг бути причиною цього бунту биків. Адже він лежав спокійно на своєму кожусі і курив.

— Що тут діється? — звернувся до нього полковник.

Герге Бокша вийнив з рота люльку і сховав до кишні, як і годиться, коли розмовляєш зі своїм начальником. Набравши хитрого виразу, він так пояснив полковникові:

— Воли бачили диво.

— Яке диво?

— Ах, пане, таке трапляється не раз. Це знають м'ясники, погоничі і особливо пастухи: воли іноді бачать диво. Волів так само може щось приснитись, як і людині. Тоді він шаленіє і біжить, поки не втомиться. А зібрати їх не так просто. Але не турбуйтеся, я все зроблю. Це вже моє діло. Коли я розпущу свою пугу і кинусь за ними на своєму лисому коні, я впевнений, що вдасться повернути їх назад.

— Ну, тоді хутко, чоловіче, сідай на коня, бери свою пугу і за ними, бо вони далеко втечуть.

— Гаразд, але накажіть, будь ласка, щоб зі мною поїхали солдати і допомогли мені зігнати волів в одне стадо. Адже вони розбіглись по полю.

— Там є четверо вартових, вони на конях, нехай і допомагають.

Бокша черевом якимось зіп'явся на коня. Його зусилля супроводжувались жалісним ойканням. Але, сівши верхи, він, здавалось, приріс до сідла.

— Пане полковник, чекайте, я незабаром повернусь.

Полковник не помітив, що Герге Бокша промовив це якимось різко, по-бетярськи гордовито, а не плаксивим, жалісним тоном.

— Незабаром повернусь!

І розкрутивши батога, стьобнув свого лисого коня, і той галопом поніс верхівця.

Перелякане стадо розбіглося по полю. Герге Бокша дав змогу солдатам ганятися за волами, він знав, що один батіг більше вартий у тій роботі, ніж п'ятдесят солдатів з шаблями. Навіть троє солдатів не зможе впіймати одного вола, коли той скаженіє. Тут розігрався іспанський цирк з биком, тільки у великих масштабах. Все ж, де чути було хльоскання батога, там встановлювався порядок. З незвичайною спритністю Бокша зігнав до купи близько п'ятдесят волів, шмагаючи своїм батогом то з одного, то з другого боку, в результаті чого воли зібрались навколо свого вежака. Один з вартових увесь час ганявся слідом за Бокшею, очевидно намагаючись допомогти йому, дико горлаючи на розлучених волів.

Коли стадо зібралось докупі, Бокша поскакав в самий гурт, двічі хльоснув дротяним батогом, кожного разу влучаючи в спину вола-вожака, і той кинувся бігти ще дужче.

Вершник-шваб здогадався, що цей чоловік, мабуть, зовсім не хоче діяти на їх користь, і запропонував йому негайно завернути стадо назад.

Але, здавалось, він говорить глухому. Раптом Бокша забув німецьку мову.

Тоді виявилось, що солдат уміє розмовляти й по-угорському. Не так розмовляти, як лаятися. Це найшвидше приводить до потрібних наслідків.

— Гей, зобачий зине! Не гнати фола!

Але Бокша зовсім оглух і ще сильніше почав шмагати відстаючих волів.

Вершник вирішив заговорити більш зрозумілою мовою: він вистрелив у нього з пістолета. Куля із свистом пролетіла біля вуха погонича.

Бокша озирнувся.

— Дивіться на цього дурня, ще застрелить людину. Ану, братіку, витягай і той, другий пістолет.

Той вистрелив і з другого пістолета і так само не влучив.

— Ну, а зараз давай шаблюкою! — підбадьорював Герге Бокша, повернувшись боком і глузуючи з нього.

У Бокші не було ні бойової сокирки, ні шаблі, ні пістолетів, і його серце стиснулося сумно.

А вершник не знав жартів: вихопивши шаблю, що висіла при боці, він поскакав до Бокші.

Тоді бетяр замахнувся на шваба батогом зліва. Вершник відпарював шаблею удар зліва, і дротяний батіг стьобнув його по правій щоці. Коли ж бетяр шмагонув батогом справа, вершник простяг свою шаблю направо, і батіг вдарив його по лівій щоці. «Ну й зброя, будь вона тричі проклята,— подумав шваб.— Б'є не з того боку, куди нею ціляться». І вершник вилаявся по-німецьки і по-угорськи.

Ще раз замахнувся бетяр батогом і стьобнув швабського коня по носі, кінь став дибки, зробив пірует, перекрутився і скинув їздця з сідла.

А Герге Бокші цього тільки й треба було, він понісся за стадом і погнав його в потрібному йому напрямі. Ніч

була темна й туманна; він міг погнати стадо туди, куди хотів.

Полковник почекав якийсь час, але потім йому набридло вдивлятися у темряву ночі, і він зайшов до кімнати і знову засів за карти.

* * *

Брати Барадлаї цілу ніч були на ногах, наводячи порядок в розбитих частинах. Солдати весь час сварились між собою. Гусар не хотів, щоб піхотинець ночував з ним на одному хуторі; він говорив: «Поки я чищу коня, він спить, а коли я, змучений, лягаю спати, він з мене глузує». Кожний рід військ обвинувачував інший у поразці. «Якби ви постояли на місці, ми б добре бились. Коли б ви добре стріляли, ми не відступали б. Вам треба було нам допомогти, і ми не залишили б гармат». На цю тему цілу ніч сварились, доходило навіть до бійки. Раз у раз треба було втихомирювати людей.

До того ж, не було й шматка м'яса, щоб нагодувати змучених, упалих духом солдатів. Крім хліба й горілки, нічого іншого не було. Тікаючи, населення всю худобу погнало з собою.

Еден тільки на світанку приліг на солом'яне ліжко, а Ріхард ще й тоді не лягав; схилив голову на стіл, мовляв, він і так може спати.

Раптом їх пробудило страшне ревіння худоби і хльоскання батога. Еден підбіг до вікна і побачив серед стада Герге Бокшу, що саме злавив з коня. З волів котився піт, з їх ніздрів виривалася гаряча пара. Вони тепер — ніби й не бачили ніякого дива — стали зовсім ручними, слухняними.

Ріхард і Еден вийшли надвір.

Герге Бокша, вітаючись по-солдатськи, промовив:

— Дозвольте доповісти, пане капітан, воли прибули.

Ріхард поплескав бетяра по плечу.

— Молодець, Герге Бокша, скільки волів?

— Всі. П'ятдесят голів.

— Хвала вам, Герге Бокша! Пале! Дайте свою флягу, хай вип'є за ваше здоров'я.

— Прошу пробачення, — мовив Бокша, рішучим рухом відхиляючи запропоновану йому флягу. — В мене ще багато роботи.

Звернувшись до капітана, додав:

— Адже я ще вчора сказав, що ті п'ятдесят я не марно витерпів? Ось і наслідки. За п'ятдесят — маєте п'ятдесят. А тепер, пане капітан, дайте мені документ, що ті п'ятдесят, які я дістав учора, недійсні!

— Який вам дати документ, Бокшо?

— Довідку, що ті п'ятдесят, які мені нарахували вчора, недійсні. Коли б хтось зробив якийсь закид, щоб я міг йому сунути під ніс документ.

— Добре, Бокшо, зараз напишу.

Ріхард увійшов у кімнату, вийняв з планшета папір і написав Герге Бокші посвідку, що відраховані йому вчора п'ятдесят ударів паском вважаються недійсними, анульованими.

Бокші особливо сподобався вираз «анульованими» і те, що цей документ підписав Еден. Він задоволено сховав його в кишеню куртки. Тут же йому повернули сокиру, шаблю, пістолети.

— А тепер де та фляга?

Пал простяг свою флягу. Бокша припав до неї вустами і не відривався доти, поки не вихилив все до останньої краплини.

Потім витер рота рукавом сорочки і почав оглядати тих, що стояли навколо. Найшов того, кого шукав.

— Ану, виходь, німче! Це ж ти вчора кричав: «Дядьку Герге, не здавайся». Давай боротись! Я ж дістав п'ятдесят ударів і після того цілу ніч не злавив з сідла, зганяв стадо. А ти відпочивав. Все ж гепну тобою об землю!

Той, до кого він звернувся, був худий, сухорлявий студентик, в якого ще й вуса не пробивалися під носом. Він ступив наперед і жартівливо промовив:

— Не гепай мною об землю, дядьку Герге!

І коли Герге дужими руками обхопив його, студент поцілував його в порепані щоки. І Герге випустив хлопця.

— Я вже бачу, що ти великий фігляр, все ж, не можу вдарити тобою об землю. Ну, цур тобі, поцілуймося!

— То ж розкажіть, пане Бокшо,— звернувся до нього Ріхард,— як ви знайшли волів?

Бокша низав плечима, поправив пасок, скривив уста, зморщив носа, підняв брови і кинув через плече:

— Дуже просто. Підійшов я до ворожого полковника

і чемно попросив його повернути моїх волів. А німець — хороша людина. Повернув мені всіх волів без жодного слова, ще й передав зо два воли. І, до того ж, послав нашому капітанові вітання.

Більше з нього нічого не можна було витягнути.

Цей язикатий хвалько, що цілими днями вихвалявся вигаданими пригодами, зараз, зробивши справжній героїчний вчинок, мовчав, залишивши все в таємниці.

Ніхто не почув з його вуст, куди він ходив, що робив у ту ніч.

В КОРОЛІВСЬКОМУ ЛІСІ

Було це так давно! Вже двадцять шостий раз опадає листя з дерев і прикриває ці події. З тисячі людей, може, один знає, що сталося в Королівському лісі.

Це такий ліс, в якому кожне дерево — історична пам'ятка. Ліс, повний таємничого шуму, де в листі ховається дух, де кожна травина нагадує про минуле, де з-під проростаючої мертвої кори проступає червона кров героїв, де зелений мох мріє і густе листя мрійливо шепоче.

Тут, під Ішасегом, відбулась битва, що тривала від дванадцятої години до дванадцятої години, від полудня до півночі.

Цей кущ дикої троянди на горбочку, що цвіте червоно-білим цвітом, дає прохолоду чотирнадцяти героям, які тут спочивають у братській могилі. На могилі поставлені камені, щоб дикий звір не розніс їхніх кісток.

Ці дві опуклості на сторічному буці — знаки двох гарматних ядер. Іноді їх не видно.

Розкидане по галявині каміння — залишки печі; цим камінням жбурляли гонведи у ворога, коли вже не стало патронів. Цей підростаючий молодий ліс, де стирчать обгорілі балки, — місто, яке підпалив, відступаючи, Єлашич¹, щоб затримати переслідувачів.

Цей зрізаний стовбур служив угорському головнокомандувачеві за стіл, на якому був написаний лаконічний наказ: «Сьогодні або перемогти, або відступити за Тису!»

¹ Хорватський бан (генерал-губернатор)

Галявинки, які то тут, то там зеленіють між молодими деревами, не втрачаючи свого зеленого забарвлення навіть і в час літньої спеки, ваблять зір розквітлими дзвіночками, які своєю формою нагадують ті дзвони, що сповіщали про смерть героїв.

Посередині великої галявини є простір, на якому ніколи не зеленіє трава. Тут билися дві ворожі кінні бригади; так вони потоптали землю, що й досі ніщо не росте на ній.

Не звичайна битва відбулася тут, а двобій між десятками тисяч людей. Дуель піхотинців і вершників при допомозі куль і багнетів, шабель і прикладів, каміння і кулаків. Це був найбільший двобій, де під кожним деревом бився солдат сам на сам з ворожим солдатом. Кожний пень був окремою фортецею, кущ — окремим валом, який відстоює, приступом бере, втрачає і знов відбиває один герой в іншого героя.

Патрони вже кінчились з обох сторін. Вже п'ять годин ведуть вони вогонь, і зараз б'ються тільки багнетами, та й ті скоро притупляться. Удари прикладів, немов цокіт сокир, віддаються луною в лісі. В кого ламається зброя, той намагається вирвати зброю з рук противника. Не чути вже ніде команди, кожний б'ється самотужки. Кору дерев забарвлює густо пролита кров. У цьому страшному бою, коли кожний солдат є командиром і рядовим, колеса гармат з тріском прокладають собі дорогу між гнучкими деревами; праворуч і ліворуч гримлять гарматні постріли. Артилерія обох сторін б'є в людський натовп. На лівому фланзі допоміжні частини Ауліха приймають своїх за ворога, на правому — бригада Монтенуово обстрілює своїх картеччю. Люди б'ються під перехресним вогнем гармат. І навіть не помічають цього.

Кожний говорить, що сьогодні буде або перемога, або смерть.

* * *

Королівський ліс простягається на три тисячі кроків на південь від Геделевського парку, його дерева прикрашають лівий берег струмка Ракош, відступаючи іноді від струмка і на тисячу кроків, але під самим Ішасегом дерева зовсім схиляються до води. Через ліс проходять три доріжки, що біля Ішасега зливаються в один широкий шлях. Це — ворота у Пешт.

Угорське військо хоче побачити його.

Тому люди й б'ються так відчайдушно. Та це ж бо кожному зрозуміло!

Королівський ліс у найширшому місці простягається на три тисячі кроків, а в найвужчому — на тисячу двісті. В довжину він — з милю. Цей ліс потрібно утримати одному з противників.

Ліс на всьому протязі межує з Ракошем, що влітку поводитьсь владно: тільки там можна його перейти, де він сам дозволяє це зробити.

Такий брід є біля Ішасега та ще один далі на північ, біля млина.

Обидва броди в руках ворога, що виславив проти народної армії сорок дві тисячі солдатів, двісті тридцять дві гармати, три батареї гаубиць і п'ятдесят шість ескадронів кінноти.

Вершини, що домінують над полем бою, він теж тримає в своїх руках.

В ході бойових дій Ішасег був підпалений, і через палаюче містечко пробитись з гарматами неможливо.

В Королівському лісі від самого обіду йде бій з перемінним успіхом.

Спочатку угорське військо вибиває австрійців на півдні узлісся, а ті підпалюють ліс. Потім австрійці зі свіжими силами повертаються, примушують угорців відступити, але палаючий ліс перегороджує їм шлях до дальшого наступу. Інші угорські частини в цей час займають північну частину лісу і звідси штурмують міст коло млина. Енергійний наступ проходить успішно, та відступ інших частин примушує залишити здобуті позиції.

Треба все починати спочатку.

В боях за ліс обидві армії змішуються. Тільки крок за кроком, наступаючи від дерева до дерева, можна відібрати у ворога зайнятий простір.

Розбиті частини знову і знову кидаються у вогонь.

Зараз вже ніхто не втікає, як це було три місяці тому. Хто перед численнішим ворогом тимчасово відступав, знову наступає на нього, одержавши підкріплення.

До свисту куль вже всі звикли. Знайома пісня! Гуркіт гармат не тривожить серця; від рани більш не блідне обличчя. Цього навіть не помічають.

Вже шість годин іде бій.

І жоден з противників не може похвалитися, що зайняв у ворога простір на гарматний постріл. Там, де падають снаряди, ще сидить противник, це ще його земля.

Зараз обидві сторони напружують останні сили: піднімають з землі тих, що звалились від втоми; перев'язують рани, говорячи: «Таж воно не болить!»; підбадьорюють малодушних, підтягують усі резерви і виходять на поле битви у вирішальний бій.

Гримить ліс від лютих криків. Самі командири несуть прапори, йдучи на чолі своїх частин.

Австрійці починають вирішальну атаку проти центра угорської армії.

Шістнадцять ескадронів легкої кінноти, улани, драгуни, два полки кірасирів, шість ескадронів допоміжної кінноти з вісьмома батареями гармат і двома батареями гаубиць, переправившись вбхід через Ракош під Ішасегом, однією масою, мов лавина, котяться в напрямі центральної позиції угорського війська.

На тій стоптаній галявині, де ще й зараз не росте трава, стоять угорські гусари в одній мальовничій групі.

Три тисячі гусарів разом!

Противник поставив гармати між рядів своєї кінноти ще й з обох флангів і почав нищівно обстрілювати гусарів.

В такому становищі був тільки один шлях до порятунку. Гусари й пішли цим шляхом.

Потрібно було в лобовій атаці напасти на ворожу кінноту, змішатись з нею, щоб противник не міг розібратись, де свої і де ворожі частини.

Так і сталося.

Скрізь, по всій лінії, як тільки просурмили атаку, затряслась земля від кінського тупоту; загудів ліс від крику, і незабаром, коли тисячі шабель схрестились, цей крик змішався з дзенькотом сталі.

Збита хмара пилу надовго окутала поле бою. Коли порив вітру розвіяв її, перед двома таборами відкрилась картина героїчного епосу античних віків.

Шість-сім тисяч вершників змішались до купи, і кожний шукає противника. Гарячі коні стають на диби, виблискують схрещені шаблі; червоні ківери, шоломи, багатокутні шапки стоять поруч або кидаються одні на одних. Три основні загони людей згуртувалися на полі

бою. Вони, немов хвилі, котяться взад-вперед, нагадуючи якусь химерну машину, що має дві осі. Ці дві осі — два прапори: угорський — трикольоровий, імператорський — двокольоровий. Навколо цих прапорів кипить лютий бій. Найкращі бійці атакують ворожі прапори або стікають кров'ю, захищаючи свій прапор.

І ще більше збиваються вони в тісний, перемішаний натовп; немов у мурашнику, змішались угорські й австрійські вершники.

О, знав би царський полководець, що потрібно зробити в цей час! Направив би на них дула всіх шістьдесяти трьох гармат і змів би обидві воюючі армії!

Над синявою Будаїських гір сідало сонце, кидаючи золоті снопи проміння з блакитного весняного неба. Все було в позолоті: крони дерев, що вкривалися бруньками, терен і верба, що вже зацвіли. Знята курява навколо кіннотників здавалась золотою парою; бійці із спітнілими обличчями були схожі на золоті статуї.

Воїни билися так люто, ніби знали, що сонце не заїде доти, поки не зможе понести світові звістку про те, хто був переможцем.

М'язи рук напружувались, кожному удару надавалась така сила, ніби від цього залежали доля країни, перемога ідей і епох. Це був смертний бій двох титанів, при кожній краплині пролитої крові яких творились чудеса, героїчні подвиги.

Наслідки бою цього, як виявилось пізніше, були жахливі: надвое перерізані шоломи, залізна нагрудна броня, пробита одним ударом, та закривавлені люди, в яких з десяти-дванадцяти ран текла кров. І все ж вони залишилися живими.

Здавалось, що повітря і хмари пилюки палають від люті тих, що б'ються. В золотавій куряві та сяючій парі, видихуваній розлюченими бійцями, раптом у натовпі вирізнилися два командири. Кожний з них був на голову вищий від усіх, хто їх оточував.

Один з них — Ріхард Барадлаї, другий — Отто Палвіц.

В обох була одна думка.

Та ні, це не думка! Це зустріч двох блискавок, які вийшли з лона двох хмар.

Вони пробиваються крізь бойові ряди, шукаючи один одного.

Бійці дають їм дорогу, ніби вірять у те, що настане божий суд. Нехай вирішують шаблі двох рицарів, чия буде сьогодні перемога! Нехай б'ються самі!

Бійці, які стоять навколо, розступаються і дають їм можливість наблизитись один до одного.

Нарешті вони зустрічаються.

Все те, що зігриває серце бійця, тепер палає в їх жилах. Жадоба слави, рицарське благородство, пам'ять про заподіяні кривди, особиста ненависть, гірка любов до батьківщини,— все це набуває могутності в вирі битви і в бойовому запалі та екстазі кровопролиття перетворюється в казкову силу.

Вони зіткнулися.

Ні один не думав відбивати удару супротивника. Обоє вдарили разом. Ударили з усієї сили, з усією лютьстю палаючого в гніві серця.

Зіп'явшись у стременах, відвівши шаблі назад, ударили обоє один одного по голові.

Ударили разом, немов блискавки, що зустрілись, і обидва рицарі ту ж мить упали з коней.

Після цього удару Ріхард Барадлаї, коли б не скупався в тій чудотворній криниці, де купали матері героїв Іліади і Нібелунгів¹,— ніколи більше не побачив би сходу сонця.

Може, і в нашу епоху, що не знає міфів, є чудотворні засоби, якими матері охороняють тіла синів, щоб не брало їх лезо шаблі. Може, це постійна тиха молитва, що заступає дорогу мечу демона смерті, і коли вже меч розтяв метал, залізо, то він стане неспроможним подолати силу материнської молитви.

Шабля Отто Палвіца розтяла ківер Ріхарда, металеву раму, що підтримувала криси і, як це часто буває під час сильного удару, досягнувши голови Ріхарда, зсунулась на плоский свій бік.

Від страшного удару він знепритомнів і впав з сідла — не поранений.

Але удар, що він завдав супротивникові, влучив, наче небесний грім, у ціль.

Шабля розтяла шолом, зайшла глибоко в череп, зробивши зяючу рану.

¹ Героя Іліади — Ахіла — його мати, богиня Фетіда, скупала в підземній річці Стиксі. Герой пісні Нібелунгів — Зігфрід сам викупався в крові забитого ним змія.

Коли два супротивники-рицарі одночасно попадали зі своїх коней, навколо знялася метушня. І ті, й інші намагалися врятувати свого командира.

Пал, що тримався завжди коло свого господаря, зіскочив з коня і кинувся обличчям на тіло Ріхарда. Його зразу ж потоптали сполохані коні. Але цим врятував свого дорогого господаря. Адже він, сердешний, був такий бідний! Не мав навіть і такого майна, як отой сурмач, що, помираючи, заповів комусь свою сурму. Не мав нічого, крім любові. І тепер нею прикрив тіло свого улюбленця, прийнявши замість нього смерть.

Зненацька з боку лісу вдарили гармати! Що це? Увесь Королівський ліс загув від вигуків: «За батьківщину!»

На поле бою в бойовому порядку прибув з резерву корпус угорців.

Артилерія резерву почала стріляти, батальйони гонведів вибили ворога з Королівського лісу. Доля бою була вирішена.

Австрійські труби просурмили відступ. Вершники перестали битися. Угорці мали зібрати мертвих і поранених. Вони й знайшли Отто Палвіца. Він був ще живий.

Австрійські частини відступили на правий берег Ракошу.

Сонце вже сіло. Але день ще не скінчився.

Палаюче село освітлювало темряву ночі. І це село треба було зайняти тому, хто мав право вважати себе переможцем.

Отже, багнети на рушниці і в саме пекло вогню!

Вже вісім годин іде бій, але зараз не можна стомлюватися: змучене військо йде на новий штурм; на вітрі лопотять прапори, навколо пронизує повітря страшенний крик. Ліс багнетів вирушає з гаю і вривається в середину вогню. На палаючих вулицях годинами триває бій. Лісову темінь освітлюють спалахи рушничних пострілів.

А ліс багнетів нестримно просувається далі вперед. Тепер вже він вибрався на пагорби над Ішасегом і зводити збиває ворога. Місяць, що зійшов незабаром, бачить, як на всіх висотах майорять трикольорові прапори.

Але в Королівському лісі все ще триває лютий бій. Ворогів не можна роз'єднати. Нові й нові підрозділи насаджають один на одного, не вірячи, що битва вже закінчилась. Б'ються тільки тому, щоб битись. Не слухають ні сигналів відступу, ні команди, розшукують ворога і, знайшовши, б'ються з ним. Тільки опівночі припиняється бій.

За Ракошем на висотах вигуки переможців «Слава!» порушують нічну тишу, а далі, в напрямі Геделевських гір, чути сумне вигравання сурм відступаючого ворога, що скликає бійців. Там, у темряві лісу, лякають зойки й стогони смертельно поранених. На галявині перед млином чути циганську музику: гусари, гонведи танцюють тоборзо¹. А з ярів течуть струмки, що забарвлюють води Ракошу в червоний колір.

...Це сталося в Королівському лісі.

ЗАПОВІТ УМИРАЮЧОГО СУПРОТИВНИКА

Було вже темно, коли Ріхард Барадлаї після глибокої непритомності прийшов до пам'яті.

Йому здавалось, що вся ця темрява важкою масою лягає на його голову, і, поворухнувши пальцями, він здивувався, що пальці не торкаються цієї темної маси.

— Ого! — крикнув він, пересвідчившись у тому, що й язик його рухається.

На цей крик відчинилися двері, і через них проникло світло.

При світлі Ріхард згадав, що голова йому дана для того, щоб мислити. Світло йде від гусарського каганця. Його тримає перед довгастим обличчям довга рука, хазяїна якої називають Маусманом.

Але йому все ще здавалось, що він перебуває на Сонці, де вага голови людини — тисяча триста центнерів, де звичайна людина, прилігши, потребує чотириста кінських сил, щоб знову підвестись.

— Ну, прокинувся нарешті? — спитав Маусман, жартівливо скрививши обличчя.

— Я живий?

— І волосина з тебе не впала. Ти був тільки на гастролях на тому світі.

¹ Угорський танок з нагоди набору новачків-добровольців.

— А де я зараз?

— У Ракошському млині.

— Тоді ми перемогли! — крикнув Ріхард і раптом пригадав усе.

— Повністю. Ішасег — наш. Бан накивав п'ятками до Геделе, перемога повна.

Ріхард вже не відчував, що голова в нього важка, як олово, вже не потрібна йому високоатмосферна машина для того, щоб підвестися.

— Так, так, підводься, братіку, — підбадьорював його Маусман. — Нічого тобі вилежуватись. Маєш на маківці гулю завбільшки з кулак, а на ній, на шкірі, — у три пальці *solutio continuitatis*¹. От і все.

— Ти лікар?

— Авжеж, — відповів Маусман з виглядом вченого. — Доктор медицини і майстер хірургічної справи. Я взяв тебе під свою опіку і буду пишатися, що вилікував тебе, тим більше, що ти цілком здоровий, якщо не зважати на той опух і подряпану шкіру. Шабля вдарила тебе плазом.

Ріхард помацав голову. Під пластиром була велика гуля, але він зараз не відчував болю.

— Через день-два і її зовсім не стане, — сказав Ріхард. — Через цю дрібницю не варто тобі возитись зі мною; іди до інших поранених. Мені потрібний тільки холодний компрес, а це зробить і пан Пал.

— Пан Пал? — спитав Маусман, вирячивши і так балухаті очі.

— Що, може, нема його тут?

— Ні, він тут лежить, в коридорі млина. Спить і спатиме на віки вічні.

— Помер?

— Так. Він був з тобою там, де дешево розподіляли смерть. Коли ти впав з коня, щиросердий чоловік прикрив тебе своїм тілом, щоб коні не розтоптали; отож вони його самого потоптали на смерть.

— І його не можна врятувати?

— Вже його не врятуєш.

— Поведи мене до нього.

— Почекай, дай перев'яжу тобі голову. Ось так. Як тобі до лица біла хустка! Виглядаєш в ній, немов

¹ Розрив, подряпина (*латин.*).

стародавній друїд. Тримайся за мою руку. Ще, певно, паморочиться в тебе в голові.

Маусман взяв лампу і провів Ріхарда в коридор.

Тут лежали ті, що полягли в бою поблизу млина.

Ріхард відразу знайшов свого Пала.

Обличчя старого гусара і тепер було спокійне, як завжди. Ніби ця смерть була звичайнісінькою справою, ніби те, що сталося, було цілком нормальним явищем. Вуса його з такими закрутасами тяглись у два боки, немов два гвинти Архімеда. Ніяких ран на ньому не було видно.

Ріхард став біля нього навколішки, взяв старого гусара за руку, намагаючись його збудити:

— Пане Пал! Мій хороший, мій вірний старий слуго! Прокинься. Та ж ти тільки спиш! Не прикидайся мертвим! Чуєш? Твій капітан кличе тебе! Твій старий хазяїн говорить до тебе! Чого не відповідаєш?

— На це він має серйозну підставу,— перебив його Маусман.—Ззаду його череп зовсім розсаджений ударом підкови.

Ріхард плакав над загиблим старим бійцем, немов дитина. Старий Пал був вірним йому, як тварина, в яку вселився ангел.

— Поховай його в окремій могилі,— просив Ріхард свого друга.— Щоб я знайшов його, коли ще раз сюди прийду.

— Завтра зможеш бути присутнім, коли віддавати мемо останню шану героям. Полеглих у бою ворогів ми теж будемо ховати.

— Справді! А що сталося з Отто Палвіцом?

— Ти з ним повівся нещадно. І він тут, у млині. Полковий лікар — біля нього. Лікар гадає, що рани смертельні і той скоро помре.

В цю хвилину з млина вийшов полковий лікар і, побачивши Ріхарда, підійшов до нього.

— Ви щасливо врятувались,— сказав він,— але вашому супротивникові скоро кінець. Зараз він ще при пам'яті, але через кілька годин настане гарячка від ран і гангрена неминуча.

— Не можна врятувати його? — спитав Ріхард.

— Ні. Він сам вже готовий до всього. Коли я зайшов до нього, першим його запитанням було: «Що сталося з Барадлаї?» Я повідомив його про те, що ви в

безпеці, що ви дістали лише тупий удар. Тоді він просив мене розшукати вас і послати до нього, він має щось передати вам.

— Якщо він цього бажає, тим краще для мене. А втім, і рицарська честь спонукає мене відвідати пораненого супротивника. Ходімо!

Отто Палвіц лежав в одній з комірчин млина. Побачивши Ріхарда, він намагався підвестись на лікті і просив щось підкласти під спину, щоб сидіти рівно.

Він простяг руку Ріхардові.

— Добрий вечір, друже! Як відчуваєш себе? — звернувся Ріхард до помираючого супротивника.

— Пусте! — відповів той. — Не варто про це говорити. Мій життєвий шлях закінчився. Нехай тебе це не тривожить, не від твого удару помру я. О, у мене тверда голова! Пережила вона багато дечого. Негідні коні здорово потоптали мене. У мене всередині щось обірвалось. Це й буде причиною моєї смерті. Ні, не ти вбив мене. Тому не мороч собі голову, ми ж бо нанесли один одному по удару і поквиталися. Я повністю вивірив свій баланс, але маю ще один обов'язок.

Тут він важко зітхнув і зробив паузу, немов бажав набратися сили.

— Попроси цих панів, щоб залишили нас самих, — продовжував він. — Для мене вони все зробили, що було потрібно. Більше нічого мені не треба.

Лікар нагадав йому, щоб лежав спокійно, не рухався: рани можуть відкритись. Отто Палвіц пообіцяв, що, мовляв, не мине і дня, як він стане зовсім тихою людиною.

Коли вони залишились самі, Палвіц, немов той пасажир, що запізнюється, схопив його за руку і схвильовано заговорив:

— Друже, в мене є дитина, яка завтра залишиться без батька.

До обличчя вмираючого при цьому зізнанні прилинула кров.

— Все розкажу тобі. Часу в мене вже небагато. Мушу помирати. Секрет свій можу розкрити тільки благородній людині, що зрозуміє і збереже його. Був я твоїм ворогом. А тепер — друг кожному, навіть черв'якам. Ти живеш, ти переміг. І твій обов'язок виконати заповіт вмираючого супротивника.

— Виконаю,— пообіцяв Ріхард.

— Я знав це і тому просив прокликати тебе. Отже, слухай, що тобі довіряю. В мене є син, якого я ще не бачив і вже ніколи й не побачу. Мати його — знатна дама. Хто вона? Про це довідаєшся з документів, які знайдеш у моєму бумажнику. Гарна дама, але з нелюдським серцем. Я був молодим поручиком, коли познайомився з нею. Ми обое були легковажними. Поки жив батько, він забороняв мені одружитися, хоч це було б найкращими ліками на рану, заподіяну самозабуттям жінки. Ну, все одно! Проте їй не потрібно виривати з серця шматок і кидати його на вулицю. Дівчина, яка перед богом і природою була моєю жінкою, поїхала з матір'ю подорожувати, а коли повернулася, була знову дівчиною. Я довідався, що занапашена душа, з якою зросла кількість нещасних істот на світі,— хлопець. Але куди подівся, де залишили його в чужій країні,— цього я не знав. Пізніше я досяг посади на військовій службі, батько мій помер, я став самостійним. Клянусь богом, я б одружився з нею, коли б вона сказала, де син. Засипала мене листами. Просила пробачення. Присягала, що любить. На кожний надокучливий лист я відповідав: «Найдіть мою дитину». Я був безжалісний. Вона могла одружитися з іншим, женихів вистачало. «Я забороняю вам одружуватись», говорив я. «Тоді самі одружіться зі мною», казала вона. «Найдіть дитину», мучив я її. Але вона була безсеречною, мабуть, не відчувала цих мук. Твердила, що про дитину їй нічого не відомо. Сліди дитячих ніжок загубились у сипучому піску, ніхто більше не міг їх знайти, навіть і вона сама.

Але я все ж таки знайшов. Роками шукав їх. Крок за кроком ішов по слідах маленьких ніжок. В одному місці знайшов виписку з метрики. В іншому — няньку, документ або чепчик, живого свідка. І ось дійшов я до останнього сліду. Біля цього останнього спинився,— мені треба померти.

Груди Палвіца то піднімались, то опускались, ніби він боровся з важкими думками. В цих мужніх грудях билося чуйне серце. Ріхард уважно слухав кожне його слово.

— Друже,— звернувся Палвіц до нього,— дай руку в знак згоди, що ти підеш туди, куди вже мені не дійти.

Ріхард подав руку пораненому супротивникові, і той вже її більше не випускав.

— В бумажнику знайдеш документи. З них довідаєшся, до кого звертатися, щоб вони, в свою чергу, повели тебе далі. Дитина останнім часом була під опікою якоїсь пештянської торговки; про це я довідався від одного віденського торговця. В Пешті я її не знайшов. Вона, постачаючи щось вашій владі, виїхала в Дебрецен. Я не міг поїхати за нею. Довідався також про те, що вона кудись віддала дитину до няньки. А куди? Це тільки вона сама знала. Служниця її говорила, що та сільська няня спеціально займається цією справою, що вона часто приходила до її хазяйки сваритися, що плата за дитину надто мізерна; дитина обірвана й голодна.

При цих словах умираючий потиснув руку Ріхарда.

— Так, дитина обірвана й голодна. А дитина, як говорить служниця, гарна. Няня кілька разів, на доказ того, що дитина ще жива, привозила її.

На очах Палвіца виступили сльози.

— Торговка завжди оглядала груди дитини. На них родимка завбільшки з добру ягду. Так вона перевіряє, чи це той самий хлопчик. Крім того, на шії дитини висить половина мідної монети, друга половина в матері дитини, якщо та не викинула геть.

Дитина обірвана і голодна, а їй вже три роки! Служниця торговки з милосердя дає їй чорного хліба. торговка з милосердя платить за неї, нянька з милосердя доглядає її, бо мати забула про неї.

Друже, я й під землею буду чути плач дитини!

— Схаменись! Не буде вона плакати.

— Правда? Ти відшукаєш її? Гроші, що знайдеш у моєму бумажнику, сховай в надійному місці, щоб син мій не голодував, поки виросте.

— Я знайду його і візьму під свою опіку.

— Між документами знайдеш і документ, згідно з яким він має право носити моє ім'я. Але хай ніколи не довідається, ким я був. Бідним солдатом — і все. Віддай його, Ріхарде, вчитись якогось ремесла.

— Будь спокійний, друже Отто, обіцяю виховувати його так, ніби це дитина брата або сестри.

На обличчі Палвіца промайнула усмішка радості.

— Ти дав слово. І дотримаєш його. Отже, нічого мені вже тут очікувати. Як приємно пашить голова!

І він почав співати.

Гарячка охопила його, і приступи зовсім вивели його з рівноваги. Він почав, мов божевільний, співати вуличні пісні, арії.

Коли приступ гарячки на хвилину припинився, він заговорив знову нормально.

— Бачиш, муки доходять іноді до такого рівня, коли вони стають приємними.

Ріхардові страшно було дивитись на страждання нещасного чоловіка, що вмирає від його руки. Але, як тільки він спробував висмикнути свою руку з руки Палвіца, пальці вмираючого, немов кліщі, стиснули його руку, і той з гумором божевільного сказав:

— А! Ти б хотів зараз щезнути звідси? Ні, друже! Якщо ти вбив мене, то дивись до кінця, як я помираю. Дивись, як будеш кидатись, стогнати, кривитись, скреготати зубами, коли потрапиш в таке становище, як я.

І він знову заспівав. Страшно було слухати його.

На хвилину-дві муки припинялись, і тоді він тихо промовив:

— Взутий він, бідолаха, тільки в тувфельки!

І знов схвильовано задихав.

Потім несподівано стих, звів брови, риси обличчя його розгладились; грудним тихим голосом звернувся до Ріхарда. Здавалось, він зовсім опам'ятався.

— Але ж... товаришу... цей секрет, що я тобі відкрив, належить дамі... Дай слово, що не викажеш його нікому... Навіть синові не кажи, хто його мати... Погана вона! Але її таємниці має розкрити тільки могила, куди йду я.

Ріхард з урочистим хвилюванням відповів:

— Слово честі, обіцяю зберігати цю таємницю!

Рука, що стискала його зап'ястя, ще більше стиснулася, і бліде обличчя із насупленими бровами ще довго дивилось скляними очима йому у вічі, поки нарешті Ріхард помітив, що той, хто дивиться на нього і тисне його руку, мертвий.

Лікарі ледве розчепили пальці померлого з зап'ястя руки Ріхарда.

МІСЯЦЬ І СОНЦЕ

Затишшя серед бою.

Яка благодать, що земля не така, якою зображена вона на карті Геродота: не рівна і не плоска. Як добре, що є дерева, що земля опукла. Як добре, що на землі є ще місця, звідки не видно за лінією горизонту заграви палаючих сіл. Горизонт прикриває цей жах і дає людям можливість бути щасливими.

Коли б земля була плоскою, як гадав Геродот, то, дивлячись з цього острова на південь, по річці Кереш, можна було б виразно побачити, як палають Арад, Уйвідек, як висаджується в повітря Сент-Тамаш; видні були б далекі заграви Темешвару, як димлять цілими днями, навіть тижнями руїни Абрудбані. На сході око помітило б палаци Будапешта, на півночі можна було б спостерігати тисячі вогнів, що свідчили про наближення величезного війська. По низовинному, плоскому світу від краю до краю пронісся б гуркіт гармат, що штурмують Арад, Темешвар, Петерварод, Дьюлафегервар, Комаром, Буду, Тител. Був би це постійний безперервний гул, що сам по собі породжує луну.

Верби на острові Керешу тепер розквітли. Чудова травнева пора! Після теплого дощу у буйній траві зажовтіли й засиніли квіти. Десь за деревами чути, як гострять коси, як вони виспівують у траві.

Цілий острів Керешу — закритий рай, дачне місце для панства з поетичними настроями, природний заповідник. Адже сокира ніколи не торкається до стовбурів дерев. Розвивати свої крони, давати затишну прохолоду, притулок для птахів — ось їхнє призначення. І коли ж між ними трапляється інвалід зі скрученими в'язами, з виламаними суглобами, то й його не чіпають; якщо він не буде цвісти, якщо всохне, якщо прогниє, все одно прикриє його дикий хміль, вічнозелений плющ. І старе дерево не кидають у вогонь.

І дерева дають райський притулок птахам. Кожний куш має свого мешканця: мандрівник-дрозд і соловей, що навесні відшукує гніздо, покинуте восени, своїм щибетанням величають тепло і любов.

На цьому острові ніколи не чути пострілів.

Шкідливий хрущ, мошकारа не надокучають людям і деревам. Всі тут задоволені: людина охороняє дерева

й пернатих їх мешканців, дерево охороняє птахів і людей від бур, від пекучого сонця, а птахи, в свою чергу, від спільного ворога — від комах. Ой, як все це мудро влаштовано!

Острів з усіх боків оточує тиха вода. Крони яворів нахилились до самої води і не дають людині заглянути в неї.

Але в одному місці, де міст перекинуто на острів, стіна гушавини розступається, утворюючи ніби склепіння храму, і дає можливість заглянути на середину острова.

Це пейзаж справжнього Ельдорадо.

В ясній далині стоїть залитий сонцем замок, побудований у стилі шотландських лісових замків. Ціла північна стіна аж до самої покрівлі заросла зеленим плющем, а південний фасад, здається, палає тисячами червоних троянд, шойно розквітлих пишним цвітом. Перед фасадом шумить стара липа, у два рази вища за будову. На мармуровій естраді сидить королівська павва, опустивши до самої землі свій сяючий золотом хвіст.

Перед замком виблискує широкий ставок, в лазуровому плесі якого віддзеркалюється чудова картина: і мармурові поруччя, й вогняночервоний фасад, і темнозелена, обвита плющем стіна. Три білосніжних лебеді, розпростерши свої крила вітрилами, тихо несуться по плесі, залишаючи за собою срібну смугу.

А на березі відпочиває ціле стадо оленів. Маленька самка п'є воду і ніби оглядає свою постать у дзеркальній воді. Старий самець, високо піднявши свої могутні роги, стоїть нерухомо. Вони настільки ручні, що навіть не ворухнуться, коли хтось наближається.

Через яснозелений сквер веде посипана піском стежка до входу у замок. Звідси можна піднятися на веранду з високим склепінням. Кольорові шибки готичних вікон пропускають сонячне проміння і відкидають його різнобарвними плямами на вимощену плитами підлогу.

Одну половину веранди прикриває важка дамастова завіса, що дає затінок від ранкового сонця.

В затінку стоїть колиска з білою занавіскою, а в колисці спить немовля. Щічки його такі повні, що між ними майже схований малюсінкий ротик. Тому дитина, коли спить, тримає його напіввідкритим.

На краю колиски сидить жайворонок і висвистує

марш Ракоці¹. І смішно, і в той же час гарно! Найбільш бойовий, тривожний з маршів, відомих людству. І співає його ніжний, передвіщаючий щастя голос жайворонка. Коли прилітає якась надокучлива муха, щоб сісти на рожеве личко сплячого, жайворонок спурхує, хапає муху, і її ніби й не було; потім знову займає своє місце і далі заливається своєю скляною флейтою, своїм дзвінким голоском: «Сміливо в бій! За волю!» — поки не з'явиться інша муха.

Біля колиски в плетену кріслі сидить мати. Мрійний погляд її через відчинені двері звернений в далечинь. На ній білий мережаний халат, стан її оперезаний широким синім поясом. Волосся її безладно спадає на плечі, переплутавшись зі звислими бантиками чепчика.

Навпроти неї стоїть юнак з мольбертом, малює портрет молодої жінки.

В другому кінці веранди трирічний хлопчик грається з величезним ньюфаундлендом, намагаючись зробити його своїм конем.

Ця жінка і діти — сім'я Едена Барадлаї. А цей юнак — Єне Барадлаї.

Молода жінка, мабуть, збожеволіла б, коли б не було поруч Єне.

Завжди мучитись думкою, що чоловік її ходить на бойню, де на кожному кроці підстерігає смерть, не мати про нього тижнями звістки і потім уявляти собі різні страхіття війни, які загрожують йому!

Велике щастя, що Єне тут, біля неї. Він невичерпний у вигадуванні заспокійливих аргументів. Кожну її тривожну думку заспокоює; він знає навіть найпотемніші думки її. Іноді він виїжджає в сусіднє місто і привозить завжди добрі, але, може, й неправдиві новини.

Єне незадоволений портретом, хоч як старанно малює його! Він має великий хист до малювання; говорить про те, що поїде в Рим учитись далі. Йому не заперечують.

Але зробити портрет ніяк не вдається, щось він не виходить. Кожна риса зокрема подібна, але в цілому портрет не схожий.

¹ Ференц Ракоці — вождь селянського, т. зв. куруцівського повстання в Угорщині в 1703—1711 рр.

— Бела, братіку, іди-но сюди.

Хлопчик залишає ньюфаундленда і йде до Єне.

— Ану, глянь на картину і скажи, хто це?

Хлопчик великими синіми очима оглянув портрет.

— Якась гарна тьотя,— каже він.

— Не впізнаєш матір?

— Моя мати не така.

І знов повертається до ньюфаундленда.

Аранка втішає Єне:

— Портрет хороший. Я знаю, що хороший і схожість є.

— Ні, адже я бачу, що воно не те. А причиною цього — ти. Коли сидиш переді мною, завжди думаєш про те, в яку небезпеку потрапив Еден, а я цей вираз передати на портреті не хочу. Нам треба зробити Еденові сюрприз, і тому ти не повинна виглядати на портретові сумною, збентеженою.

— Та чи ж можу я бути інакшою?

— Адже ти знаєш, що з Еденом нічого не трапилось, а надалі тим більше не може з ним нічого трапитися. Вони переможуть.

— Це ти тільки говориш.

— А ти не віриш мені?

— Але звідки ти це почув?

— Від матері нашої.

— А вона звідки знає?

— Її повідомляє Еден.

— А чому ж Еден ніколи не пише мені?

— Часом не ревнуєш ти його до нашої матері?

— Ой, що ти говориш?! Приніс би мені його листа, адресованого матері.

Єне був припертий до стіни.

— Хіба б ти щось зрозуміла в ньому? Гадаєш, що лист, посланий через ворожі краї, написаний так, що кожен може його легко прочитати? Ні. Його пишуть шифром.

— Хай буде так. Нехай пишуть шифром. Я хотіла б хоч побачити лист, писаний його рукою. Буде безглуздо, якщо ви не покажете мені його листа, хоч би я нічого з нього й не зрозуміла.

Єне був ще більш припертий до стіни.

— Ха-ха! — засміявся він.— Ти гадаєш, що шифри — такі собі звичайні букви, з яких можна впізнати

почерк людини? Стривай! Познайомлю тебе з нашими шифрами, якими користуємось ми в листуванні між собою, коли хочемо написати щось таємне. Дві прямі лінії сюди й туди — і наш алфавіт готовий.

І він на клаптику паперу накреслив засекречений алфавіт:

	—	L	Г	J	□	Т	⊥	V	Λ	<	>	=		┌	└	□
a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	r	s
						×	Г	└	┌	+						
						t	u	z	j	v						

— І не думай, що такими знаками ми пишемо на якомусь папері. Такими знаками вишивається хустка. Може її хоч хто взяти в руки, і все одно нічого не дізнається. А той, хто знає таємницю, бере збільшувальне скло і легко читає написане на білій хустці. Отже, як ти зможеш із цих паличок упізнати почерк Едена?

Єне цими знаками дуже обрадував Аранку.

— Я це швиденько вивчу. І потім буду писати Едену. Ось почекай.

Взявши олівець, вона почала на клаптику паперу виводити знаки.

— Глянь. Зможеш прочитати?

Єне розшифрував ці ієрогліфи.

«Дорогий Едене. Кохаю тебе!»

Обличчя Аранки засяяло від щастя, коли Єне прочитав написане.

Але це сяяння молодого обличчя було сумним. Її посмішка нагадувала посмішку людини уві сні, уява якої блукає далеко-далеко. Очі, що блищали від радості, ніби шукали когось за горизонтом.

Єне відклав пензель, подумавши: «Ні, цю посмішку не відтвориш на полотні».

Тепер матиме заняття з цими знаками, не буде забивати собі голову тривожними думками:

«Що чути про Едена?»

«Коли він повернеться?»

«Що пишуть газети? Вже був бій? І Еден брав участь у ньому? Чи не поранило його? Може, його ввіймали?»

«Чого не приїздить до нас мати?»

«Чому ми не поїдемо туди, ближче до Едена?»

«Та вже й батька свого не бачила я багато місяців».

На ці думки Єне треба вигадувати сотні пояснень.

З того боку Тиси, мовляв, важко одержати вісточку, що Еден не підходить навіть і на постріл до ворога, що незабаром він повернеться додому, що газет не можна одержати, бо нема пошти. Надходять іноді газети з Дебрецена, а в них пишеться лише про каліфорнійські події¹ та про розмови в парламенті. Мати ж дуже зайнята господарством, тому не може приїхати.

Скільки треба було Єне докладати зусиль, щоб братова усьому повірила! Як треба було йому стежити за дебреценською поштою, щоб з неї Аранка не дізналась про якусь біду, як він приховував від неї свій сум, коли довідався про поранення старшого брата Ріхарда! Як важко було йому говорити завжди, щодня про неминучість перемоги, коли власне серце обгорнулось чорною порожнечою, порожнечою зневір'я і відчаю!

Усі найстрашніші сни молодій жінки були для нього дійсністю, та все ж він намагався переконати її в протилежному.

Він ясно бачить заграви по всій країні; він чує важкий тупіт наближення військ; знає, чим це закінчиться.

А малий жайворонок без упину співає марш Ракоці.

Раптом привертає його увагу новий голос. У колисці зарухались рученята; стискаються, розтискаються кулачки; з-під довгих вій дивляться на світ темноголубі очки, мружачись від яскравого світла. Розтулилися вишневі губки і почувся голос, яким, певно, серафими вихваляли бога: голос, що звучить у всіх народів однаково, якого не опишеш пером, не перекажеш словами, і все ж зрозумілий: голос дитини, що звертається до матері.

І мати добре розуміє його. Підходить до колиски, піднімає маленьку людину разом з подушкою. Губки дитини скривилися, ніби вона збирається заплакати. Мати цілує її. Кутики вуст розтягуються. Дитя сміється.

Вони обоє сміються, спостерігаючи в очах одне в одного якусь таємницю, що, здається, частиною вічної правди божества.

¹ Каліфорнія в 1846 році проголосила відокремлення від Мексики. Під назвою Північна Каліфорнія в 1850 році вона приєдналась до США як окремий штат. Мексика в 1848 р. відмовилась від цієї території на користь США за п'ятнадцять мільйонів доларів відшкодування.

І мати не бачить нічого на світі, крім щасливого обличчя дитини.

Мати сідає, взявши маленьке на руки. Одноєю рукою підтримує голівку. Потім розстібає розшиту візерунками мереживну сорочку і годує дитину. Хай бачить це сонце, людина і бог. Нехай милується цією картиною!

Це єдиний образ, який величчю і вічною своєю красою схожий на чистий блакитний небосхил із сонцем, що сходить, і ранковим сяйвом навколо нього: материнська грудь перед вустами дитини.

Єне схопив пензель і почав малювати.

Це справжнє обличчя жінки. Ці риси характерні для неї.

А щасливу матір не бентежить, що пензель вловлює риси її обличчя.

Вона не соромилась Єне. Адже він брат!

І чого їй соромитись? Адже вона мати!

А Єне, малюючи портрет, дивиться то на дитину, то на матір і думає: «І це вас я хотів послати у світ жебракувати».

* * *

Усе, що говорили молодій жінці, була неправда.

Чоловік її живе постійно в небезпеці, йому постійно загрожує смерть; батько не може приїхати до неї, бо він також у таборі повстанців. Ні свекруха, ні чоловік не посилають їй листів; таємний шифр — вигадка; вона сама, молода жінка, — в'язень на цьому острові, а дівер Єне її тюремник. Він повинен стежити за тим, щоб вона не покинула острів і щоб ніхто не наближався до неї.

Охороняють її?

Так. Охороняють від могутнього завойовника; це дбає про неї чоловік, що цього літа відвідав тисячі таборів. Охороняють її від холери.

Бо навколо, куди не кинь оком, лютує холера.

* * *

Пізня ніч.

У вікна Немешдомбського замка заглядає місяць. Коли він кидає своє тьмяне світло на обрамовані, завбільшки у зріст людини портрети, то, здається, оживають страховиська Макбета; вони по черзі то

появляються, то зникають, як тільки місячне світло відповзає. Але найбільший жах наводить портрет людини з кам'яним серцем.

Очі всіх зупиняються на жінці, що в білому вбранні походжає перед ними. Немов нагробна мармурова статуя, оживши, зійшла вниз, щоб довести страховицкам, що вона живе, не тільки вони.

Нічну тишу іноді, невідомо звідки, порушує болісне зітхання. По замку лунає зойк, що перемішується зі скреготом зубів; то раптом чути охкання, що проривається крізь міцно стиснені губи, то тихе, страдницьке ридання, то знов тривожний крик, подібний до крику сплячого в гарячці, яким він хоче відкликати свою душу з пекла; іноді чується страшне хрипіння...

Що це за голоси, що доносяться знизу?

Замок Барадлаї зараз — справжня лікарня. Господиня замка відкрила його для поранених в цій війні за волю. Спочатку відкрила для них кімнати нижнього поверху, потім, коли вони переповнилися, помістила поранених в одному крилі другого поверху, а коли й далі прибували, то віддала їм парадні зали. Нарешті, крім її особистих кімнат, всі приміщення були переповнені пораненими.

Вони зітхають, стогнуть, кричать страшними голосами в нічній тиші. Може, зараз хтось з них і помирає.

Пані тримає для них двох лікарів. Приміщення бібліотеки перетворено в аптеку, гербовий зал — в операційну.

Сама вона разом з служницями цілий день готує бинти.

А вночі слухає ці голоси мук, що, здається, виходять з підземного царства, почувши які, затремтів би від страху, мабуть, і архангел. Та коли вирішувала віддати замок для поранених, вона добре знала, що це означає.

Передусім дружину Едена з дітьми послала в замок, на острів Кереша, а синові Єне дала вказівки, як піклуватись про них.

Вони не повинні навіть і запідозрювати про те, що діється в старовинному гнізді.

Там-бо майже щодня когось ховають.

У кожній кімнаті в муках лежать важкопоранені; вони з почуттям подяки дивляться на жінку з привітним

обличчям, яка щодня два-три рази появляється, щоб подивитись на них, простежити, як доглядають їх, втішити їх добрим словом, потурбуватись про їхні потреби, заспокоїти їх ангельським ласкавим поглядом.

Але жінка, що береться за таку справу, повинна мати кам'яне серце.

Так, кам'яне, але й золоте! Золото теж тверде, але воно має душу.

Пані Барадлаї відповідала цьому високому покликанню.

Це була не жінка, не дама, а благородна, свята душа.

Так, свята, за яку моляться вмираючі; яку прославляють вилікувані, дотик руки якої перетворює страждання мучеників у насолоду.

Але через це покликання треба страждати.

Коли її дім був переповнений пораненими, спалахнула епідемія холери.

Смерть не задовольнялась жнивами на полі бою, коли своїми кістлявими руками, вхопивши косу, скошувала все живе. Вона винайшла такий вид зброї, якого людина не могла винайти.

З 1831 року в Угорщині теж появилась холера. Впізнали її з жахливих розповідей, що були з пам'яті за ці вісімнадцять років. Тоді, так само, як і тепер, мало знали про неї.

Це зараза? Морова язва? Пошесть? Хвороба ґрунту й повітря? Злий дух чи кара божа? Чи вдихувані бактерії викликають її, чи ті, які потрапили в їжу? Як і чому переходить вона з краю в край? Чого вибирає, наприклад, в якомусь місті квартал чи вулицю, іноді половину вулиці, залишаючи другу половину в спокої? Чому ходить якась людина здоровою між сотнею інших, заражених холерою? А чому інший, тільки довідавшись про холеру, тільки почувши це слово, заражається нею і помирає?

На ці запитання так само не було відповіді, як і вісімнадцять років тому.

Обережність, запобігливі заходи і міцне серце — ось що було єдиною порадою.

Листи, що йшли з одного місця в інше, зараз же розривали, обкурювали. Але багато хто зовсім не листував.

Пані Барадлаї ніколи не писала листів дітям на острів. Вона не пропускала й листів Едена до невістки. Адже в таборі гуляла холера.

Тому вона не відвідувала невістки й онуків і їм заборонялось відвідувати її. Адже дім, де живе пані Барадлаї,— королівська резиденція холери!

І сама вона не виходить звідси.

Годинник відбиває чверть на дванадцяту ночі. Світло місяця, падаючи крізь високі вікна, примушує рухатись тіні віконних рам.

Господиня дому ходить взад-вперед по кімнаті, де чути стогони, і, заклавши руки за спину, стає перед найстрашнішим портретом.

Це портрет людини з кам'яним серцем.

Вона розмовляє з ним:

— Ні, не злякаєш мене... Я вистою... і залишусь тут... Чую твої докори... Ти говориш: «Це твоя робота»... Не заперечую... за те, що я зробила, і відповідатиму, через це й страждаю... Ці страшні голоси навколо не дають відпочити ні мені, ні тобі... І тобі, правда ж?.. Я їх привела сюди... мушу їх слухати, бо вони до мене говорять. Коли б уста їх мовчали, заговорили б їхні відкриті рани... Кожна рана говорить: «Я віддаюсь на милість господа!» А я не боюсь стати перед ним... Можу я звернутись до нього?.. Ти вже на тому світі, ти вже знаєш майбутнє. То чого ж ти приходиш до мене з докорами?.. Знаєш добре, що цій крові потрібно було пролитись, що ці муки треба перестраждати до кінця. Знаєш, що ми й помираємо для того, щоб воскреснути.

Жінка знову почала ходити з кутка в куток по кімнаті, підлога якої освітлена сяйвом місяця, потім повернулася до свого співрозмовника.

— Ти думаєш,— продовжувала вона,— що я боюсь тут залишитись самотньою? Віч-на-віч з тобою?.. Так, піді мною і навколо мене — смерть. Але наді мною є бог... Ми дивимось одне одному у вічі — я і смерть... Хто жахається, почувши її ім'я, для того вона страхувисько; хто вітає її, для того вона — ангел. Але світ починається не біля зірок, а на кінчику кожної травинки. Повелитель наш блукає в небесах... Мені не страшно, що я все це знаю.

Вона знову почала ходити по кімнаті і знову зупинилася перед страшним портретом.

— Ти питаєш, що я зробила з дітьми? Протилежне тому, що ти заповів... Ти сказав, що повернешся, що шепнеш мені на вухо це запитання... Чую його... Я зробила протилежне тому, що ти наказував... Два сини на полі бою: один вже поранений; шодня може настати їх останній час... Третій син наш — живий труп, нуль... Це я все це наробила... Я їх виховала такими, які вони зараз... Але не жалкую... Того, що призначено нам, чекаю спокійно... Але долю змінила моя рука... Можливо, вони загинуть усі... Можливо... Краще брати участь у чесному програші, ніж у підлім виграші... Я дала їм життя, я годувала їх своїм молоком. Коли помруть вони, їх душі з'єднаються з моєю. Але я не дозволила їм жити життям, противним моему серцю.

І знов стала ходити, вислухуючи запитання з того світу.

Може, і він чує її слова?

Ось вона повертається ще раз до портрета, і риси її набирають ніжного виразу.

— Ох, якби ти бачив цих чудових дітей, коли вони граються з матір'ю, як вони лепечуть... Я їх бережу, немов зіницю ока... Вони зараз в надійному місці... Ох, якби ти їх бачив, то б не дивився на мене так суворо... Вони дістануть у спадщину щасливіший вік. Ми жертвуємо собою, щоб вони були щасливі... А ти не хотів, щоб на ці веселі голівки світило сонце... А я бажала цього... Бачиш? Я викликала не тільки смерть, але й життя, і щастя... Це життя і щастя сховала в доброму місці. Там їх охороняє безмежна ласка божа і мої постійні молитви... Не лишила я їх тут, перед твоїм суворим поглядом... Вони житимуть і виправлять колись наші, не виправлені в житті, помилки.

Жінка немов бачила привид і стояла замислена.

У задумі цій серце її зміцніло, вона знов знайшла спокій.

Підвівши голову, вона востаннє звернулася до портрета.

— Те, що я зробила,— добре зробила. А зараз хочу, щоб ти відпочив, і сама засну.

Місяць переніс своє срібне сяйво з портрета на інший предмет, а портрет поринув у темряву.

А жінка, яка могла звеліти страховиську відпочивати, змогла примусити себе заснути.

І спокійно заснула.

Хоч ті, які намагались зробити це, добре знають, що найважче виконати бажання:

«Я хочу заснути!»

ТЕМРЯВА

В домі Планкенхорстів був влаштований інтимний вечір, на який, як завжди, прибула разом зі своєю вихованкою і сестра Ремігія.

Після того випадку втечі сестра Ремігія не наважувалась сама супроводити панну Едіт. В їх товаристві була ще й друга черниця. Обом легше охороняти її.

Едіт почула чимало новин з угорського фронту (що відбило в неї охоту вийти заміж), як і скільки разів була розбита угорська армія, як майстерно була вона знищена; що угорська армія, потрапивши у справжні лабета, вимушена в короткий час здатись. А якщо насмілиться наступати, то вона, мовляв, потрапить у мишоловку, відріжуть їй усі шляхи для відступу, і від армії не залишиться жодної живої душі.

Могла вона почути і про Ріхарда Барадлаї. Вже, як кажуть, він двічі мусить завдячувати своєму порятунку від шаблі Отто Палвіца швидконогому коневі. Палвіц побився об заклад, що спіймає його живим або мертвим.

Едіт мала вибирати: молитися за те, щоб милого бачити живим або мертвим. Мертвим — на полі бою, а якщо живим,— то під шибеницею.

Завдяки своїм широким зв'язкам, Планкенхорсти вже знали, що з учорашнього дня в Королівському лісі відбувається вирішальна битва.

Князь Віндішгрец в останній своїй телеграмі повідомляв, що ввечері, о сьомій годині, угорці на всіх пунктах відбиті, що бан хорватський збирається нанести вирішального удару битому противникові.

Так воно й було до семи годин: командуючий спокійно міг спати; перемога була на його боці.

Але о сьомій годині ранку розбудив його бан і доповів, що він, Єлашич, прибув з цілим своїм корпусом, залишивши поле бою противникові.

А про це вони не дуже поспішали телеграфувати у Відень.

Там кожний вважав, що перемога повна,— аж до самого вечора.

Ввечері пані Планкенхорст з дочкою, дві черниці та Едіт сиділи за чаєм. Розмова точилась навколо вчорашнього бою, оскільки дами були добре поінформовані з бюлетеня головнокомандуючого.

Чотири вищезгадані дами були в доброму настрої. П'ята, Едіт, сиділа замріяна.

Сестра Ремігія, навчена досвідом останнього випадку, вже не виявляла такої беззастережної симпатії до шартрезу, воліє вже пити арак з чаєм. Вона впевнена, що арак заспокоює нервову систему.

Сьогодні вона особливо балакуча.

Дами розповідають одна одній про хід бою.

Сестра Ремігія розуміється на цьому найкраще.

З кусків хліба й цукру викладають бойову позицію; шматки хліба, — угорські полки, грудки цукру — австрійські.

Так легше зрозуміти.

Якщо грудка цукру просунеться на п'ядь у тил хлібним шматкам, то ті всі вже потрапили в полон. А чи важко на тому столі грудками цукру пройти таку дорогу?

Якщо бригада Роштіча одержить вчасно наказ про напад на ворога з флангу, якщо бригада Ліхтенштайна наступатиме, а кінна бригада Колоредатакує шлях, тоді жодна людина, жодний кінь ворога не вирветься з тисків.

Дами пояснюють це одна одній з великим ораторським пафосом. При цьому вони вживають такі специфічні бойові вирази, що, здається, краще не міг висловлюватись жодний секунд-лейтенант.

Серед веселого гомону почувся стук у двері.

— Хто це? Заходьте, будь ласка!

Через прикриті ковдрою двері, звідки входили тільки друзі, увійшов пан Рідегварі.

Обличчя дворянина було пергаментно-жовте, кутики вуст нервово здригались.

Обидві дами Планкенхорст побігли йому назустріч; схопивши його за руки, сміялись йому в обличчя, потім посадили в крісло і тільки тепер, при світлі лампи розглянувши його, відсахнулись. Пан Рідегварі був схожий на мумію.

— Ну, що чути про бій? — спитала пані Планкенхорст свого друга.

Рідегварі хотів відповісти, але відчув раптом, що горло пересохло, язик не ворухиться, що в нього голос відняло.

Ковтнув води, нарешті відповів:

— Погані справи. Бій програно.

Лише через кілька хвилин мадам Планкенхорст за-сумнівалась:

— Та ж це неможливо!

— Це факт,— мовив Рідегварі.

Зараз же Альфонсіна захотіла показати, що в неї більше душевної сили ніж в інших, і що її не турбує ця звістка. Хоч, треба сказати, це в неї була не душевна сила, а легковажність.

— Ох, мій пане! Це ще невідомо. Ви ще не можете знати нічого певного. Взагалі вірите всяким панічним чуткам.

Пронизливий, гострий погляд Рідегварі впився в її обличчя, рум'янець якого немов заперечував цю страшну новину.

— На жаль, мадмуазель,— кинув він твердим голо-сом,— те, що я сказав,— правда. Мені розповів про це кур'ер, що сам був присутнім, як був убитий Отто Пал-віц...

Рум'яну посмішку з лица панночки ніби рукою зняло.

— Отто Палвіц? — промимрила сестра Ремігія. Ніхто інший не згадував цього імені.

— Так. Той, що прибув кур'ером, був присутній, як Отто Палвіц зустрів Ріхарда Барадлаї. Обидва вдарили один одного по голові, разом упали з коней.

Два зблідлі у відчай, скам'янілі від страху обличчя водночас повернулись до Рідегварі.

А той продовжував безжалісно, пбвагом:

— Барадлаї вижив, а Отто Палвіц помер...

Едіт з полегкістю на серці впала в крісло, схрестивши руки на грудях, ніби віддаючи комусь хвалу. Альфонсіна ж, обличчя якої спотворила лють і відчай, скочила з стільця, дико глянувши на співрозмовника.

Мати її з жахом спостерігала, але не пана Рідегварі, а свою доньку. Часом чи не викаже вона свою глибоку таємницю?

Але дівчину взагалі не цікавило, хто бачить, хто

слухає її в цю хвилину, і вона з усією пекельною гіркою душі крикнула:

— Хай буде проклятий той, хто вбив його! Прокляття на того, хто вбив Палвіца!

Вона кинулась до столу, ламаючи все, що потрапляло під руку, в гніві, у відчаї почала ридати.

Мадам Планкенхорст умить знепритомніла — і не тому, що Отто Палвіц помер, а тому, що Альфонсіна виказує себе.

Альфонсіну ж не хвилювало те, що хтось бачить і чує її, вона цілком віддалась своїм почуттям.

Ці почуття були подібні до вулкана, що ламає скелі, кидає вогонь, метає громи.

Кулаками, лобом бахнула об стіл, потім із распатланим волоссям відкинулась на крісло. Крупні сльози відчаю котились по її обличчю.

— Прокляте небо, земля і люди!

Альфонсіна здригалась, немов смертельно поранений тигр.

Раптом вона вхопила ніж, підбігла, бурмочучи, мов божевільна, до дверей:

— Кого вбити? Я зараз когось уб'ю!

Але зняряддя, що потрапило їй до рук, не придатне було ні для вбивства, ні для самогубства. Вона вдарила ним об землю.

— Проклятий кусок заліза,— сказала вона і почала його топтати.

Нарешті повернулась обличчям до стіни і, обпершись руками, заридала:

— Ох, любий мій Отто,— і поволі опустилась на підлогу біля стіни.

Там ще ридала деякий час; ніхто їй не допоміг встати, і вона підвелась сама.

Очі від плачу розчервонілись.

Вона озирнулась.

Обидві черниці метушилися коло пані Планкенхорст, яку ніяк не могли привести до свідомості. Едіт стояла в кутку в капелюшку, з шаллю на шиї, ніби збиралась мерщій втекти звідси. Лише пан Рідегварі стояв при цій бурі спокійний, байдужий, засунувши руки в кишені.

— Віднесіть її в ліжко. Покличте слуг,— сказала Альфонсіна байдужим, сухим тоном. Потім звернулась до Рідегварі:

— Мій пане! В цій кімнаті, в цьому місті, ба навіть у цілому світі нема людини, крім вас і мене, що вмiла б більше ненавидіти, ніж боятись! Ви бачили мене й зрозуміли все?

— Так!

— Чи є помста на світі?

— Є.

— І ви знайдете її?

— Навіть коли б довелось спускатися в саме пекло!

— Ви мене зрозуміли.

— Ми розуміємо одне одного.

— Отже, пане, якщо вам буде потрібне серце, з якого б ви взяли смертельну отруту, коли вже у вашому її не стане, то згадайте про мене. Я вам даю в позику ціле пекло.

— Відплатимо, мадмуазель, не турбуйтеся! Око за око, зуб за зуб! За все відплатимо. Якщо світ розпадеться на шматки, все одно помстимось. Наробимо в Угорщині такого плачу, що й третє покоління з жахом буде про це згадувати! Буде в моді носити траурну одєжу на цій землі за останні десяти роки! Я ненавиджу свою батьківщину! Ви знаєте, що це означає — ненавидіти свою батьківщину? Ненавиджу кожну травинку, кожну грудну дитину! Тепер вам відомо, хто я, так само й я знаю, хто ви. Коли будемо потребувати одне одного, — тоді й зустрiнемось.

Потім взяв капелюх і, не попрощавшись ні з ким, виїшов.

Альфонсіна ж сіла біля залишеного всіма стола, навпроти лампи, підперла руками голову і почала говорити, звертаючись до німого блиску, втупивши в нього очі.

— Ти помер? Підвів мене? Кинув навіки? Чи йти мені за тобою самій? Чи когось послати? Всіх пошлю! Чи люблять, чи ненавидять там, де ти зараз? Я й там не буду забувати свого лиха. Горе мені, що ти залишив мене! Горе тобі, що відійшов! Горе тому, хто тебе послав туди! Ти не відпочиватимеш у могилі через мене, я не спатиму спокійно в ліжку через тебе, будемо переслідувати одне одного, і обое — твого вбивцю. Є ще більш прокляте місце, ще більш жалобне, ніж могила, — шибениця, і там ми зустрiнемось усі троє. Але й там не помирилось. Хто помирить дівчину, яка не може бути більше жінкою? Цілий рай з усіма святими й ангелами не

може зробити цього. У мені бує ціле пекло з усіма злими духами й прокляттями.

Красуня так говорила до круглого скла лампи, ніби це була світла жива душа. Видно, не одну безсонну ніч розмовляла вона з німим світлом, іншим разом без слів, а зараз у самозабутті,— голосно.

Тимчасом вона все вище й вище піднімала гніт у лампі, так що полум'я вже кривавим димом вилося над склом. Але їй було замало світла. Раптом розпечене скло тріснуло, розкинувши на всі боки свої гарячі бризки.

Альфонсіна здригнулась.

Розбите скло також означає смерть. Той, про кого щойно думала, помер.

Обидві черниці вийшли з кімнати мадам Планкенхорст. Пані, що звивалась в істеричних судорогах, поклали в ліжку, а доглядати за нею доручили служницям.

Сестра Ремігія, за старою звичкою, намагалась заспокоїти Альфонсіну.

— Ви зверніться до божого милосердя. Божа ласка вас утішить.

Альфонсіна відповіла з диким поглядом демона:

— Я більше не розмовляю з богом. Я більше ніколи не молитимусь.

Шановна жінка побожно схрестила руки, намагаючись втихомирити Альфонсіну.

— Ради бога і всіх святих згадайте, баронесо, що ви християнка!

— Я більше не християнка!

— Хоч не забувайте, що ви жінка!

— Я більше не жінка! Я зараз, як і ви, черниця. А коли доля вимагає, щоб на землі були істоти, які перестали бути жінками тільки для того, щоб молитись, нехай же будуть і такі, що створені для того, щоб посилати прокляття! І будуть вони робити ще страшніші речі.

Сестра Ремігія злякано схопила свій плащ, щоб мерщій втекти від цього богохульства, слухати яке — обурливо, а обійти мовчанням — все одно, що брати в ньому участь.

Однак вона все зрозуміла.

Черниця мовчки кивнула Едіт, щоб та йшла за ними.

Але Альфонсіна заступила дівчині дорогу, збуджено вхопивши її за руку.

— Вона більше не піде в монастир. Залишиться вдома!

Благочестива черниця не заперечувала. Хай буде так! Вона раділа, що зможе разом з сестрицею спекатись цієї фурії¹, подих якої випаровує отруту.

Едіт, тремтячи, зняла капелюшок і плащ. Коли всі вийшли, Альфонсіна стала перед нею.

— Чи знаєш, чого я тебе не відпустила? — спитала вона.

— Ні, не знаю.

— Подивись мені в очі. Що ти там бачиш?

— Темряву, — відповіла Едіт.

Добре сказала: бездонне пекло, і те не могло бути темнішим за пару чорних глибоких очей Альфонсіни.

— Так, але ця темрява сповнена людських постатей. І ти серед них. Той, хто кохає тебе, убив мого коханого! А я вб'ю того, кого ти кохаєш!

Слова її різали, наче лезо гострого отруєного кинджала.

— Так, уб'ю його! Рука моя дістане його й тоді, коли між нами буде цілий світ, і тоді, коли одне з нас потрапить в рай, а друге в пекло! І вночі, і вдень буду думати-гадати, як його вбити. Я хочу, щоб і ти бачила, яка я нещасна. А тоді вже можеш у нещасті доганяти мене. На цілому світі була тільки одна істота, яку я любила від усього серця, пристрасно, грішно. Єдина людина, що могла зробити мене жінкою, ангелом або гетерою: але так чи інакше — щасливою. Його вбив один з Барадлаї. Був і другий, який хоч і не зробив би мене щасливою, все ж міг би одружитись зі мною, дати мені своє прізвище, визволити мене від себе самої. І в день заручин під загальний регіт світу відняла від мене його мати. Мене вони вбили з-за рогу, поховали живцем, поглумились, коли я померла, і воскресили, засуджену на вічні муки. Всіх їх повбиваю! Знищу всю їх родину. І той, кого залишу в живих, буде найщасливішим, — оплакуватиме інших. Темрява, яку ти бачила в моїх очах, заселена людьми, що живуть у моїй душі. В ній все майбутнє перемішалось. Ти не думай, що я божевільна. Що обіцяла, те й зроблю. Хочу їхніх голів! Як мені подарували голову коханого, так і тобі подарую його голову. В мене вже

¹ Богиня помсти, в якій замість волосся на голові вились гадюки (*римська міфологія*).

готовий план. Досконалий план, як кристальна темрява. Уб'ю, зроблю їх нещасними. Ось чому я тебе залишила вдома. Для того, щоб кожної ночі, коли лягатимеш, кожного ранку, коли прокидатимешся, я могла шепнути тобі на вухо: «Уб'ю твого коханого!» Щоб я бачила тебе нещасливою, якою стала сама через тебе і через твого друга. Щоб ти в мені бачила саму себе і щоб упала у відчай. Так буде, аж поки ми обидві не збожеволіємо. Тоді ногами будемо топтати черепи наших коханих, немов якісь іграшкові м'ячі. Ох, любий мій Отто!

Альфонсіна кинулась доллиць на диван і довго лежала нерухомо.

Едіт з жахом прослухала цей вибух Медеї¹. Вона не могла не тільки протистояти цьому, але навіть не могла сприйняти цього демонського виступу.

Помітивши, що Альфонсіна втихомирилась і лежить мовчки, тихо вийшла з кімнати і пішла до служниць; ті відвели її до маленької кімнати, постелили їй знайоме просте ліжко, нагріли подушку на ноги, щоб вони не мерзли, і залишили саму.

І Едіт здавалось, ніби темрява справді мала виразну форму і в ній рухаються постаті, що темніють у темряві, чорні на тлі чорного, і одна з них, обличчя якої найтемніше, темніша за чорну ніч бездонного пекла, навіть темніша за сліпоту, з крижаним подихом шепоче над її ліжком:

«Я вб'ю їх усіх».

АДАМ МІНДЕНВАРО

І це історична особа. Не скажу, де живе. Кожний знає її.

Одна з відмираючих істот, які в новітні часи не народжуються. Він уродженець не вулканічної або нептунової епохи, а скоріше, бахійської, коли розуміти під цим етимологічним коренем не Баха², що завів акцизи, а Бахуса, бога вина.

Він є втіленням приказки: «*Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita*»³.

¹ Чарівниця, жінка Язона (*грецька міфологія*).

² Міністр внутрішніх справ Австрії в 50-х роках XIX ст.

³ «Поза Угорщиною нема життя; коли є,— не таке» (*латин.*).

Живе він в тому селі, де в кінці 1849 року на питання, чи був тут ворог, відповідали: «Тут не було, але в сусідів були всі троє: і німець, і росіянин, і угорець. Всі — вороги!»

Старовинне гніздо пану Адамові Мінденваро побудував ще дід, і з того часу тут не покладено жодної нової цеглини. Будинок простий, одноповерховий. Адже незручно ходити по східцях. Покритий він гонтом, а поверх гонту — очеретом. І не для того, щоб не гнів гонт: взимку під подвійною покрівлею, у теплі, добре зберігається виноград та інші фрукти. Є підвал — для вина і для овочів, тут же — холодильна яма. Вздовж східної і західної стіни будинку простягалися веранди з колонами, з шкіряними кріслами, де можна відпочивати, в залежності від того, звідки дме вітер. В цілому домі найбільшу площу займає кухня.

Таку кухню в нашу епоху рідко де побачиш: величезна відкрита піч, в якій і внизу, і вгорі палає вогонь. Вгорі варять, а внизу печуть. Над полум'ям піднімається гачкуватий рожен, на якому повертається рожевий індик. Машину для повертання індика заміняє хлопчик-служник. На вогні киплять горшки, напівзакриті емальованими покришками.

Трохи далі від вогню стоїть залізний триніжок, на ньому — плоска глиняна посудина, прикрита бляшаною покривною, на якій тліє розпечене вугілля. Тут, напевно, печуться ті пироги, що ліпляться з тонко розкачаного на стіллиці шматка тіста величиною з кулак. Дві служниці з обох боків так розтягують тісто, що воно стає широким, як скатерть, так що його, замість туніки чи плаща, могла б накинути на себе навіть римлянка Мессаліна¹, а в Лапландії могли б цим тістом закласти вікно. В Угорщині цю штуку помастять сметаною, посиплуть мигдалем, ізюмом, потім загорнуть і випікають на рафінованому інквізиторському повільному вогні, вболіваючи за ті варварські народи, які не знають такої смачної штуки.

Тимчасом челядь нижню частину печі обкладає вугіллям. Там печуться високі, пухкі калачі; знов інша жінка в круглій дерев'яній мисці ріже кривим ножом м'ясо, частина якого, вже загорнута в листя з капусти,

¹ Жінка римського імператора Клавдія, відома своїм розпусним життям.

скаржитися в горщику на високу температуру, голосно пихкаючи з-під покришки, в той час як друга частина чекає свого перетворення в ковбасу. Якийсь служник у дверях незграбно товче щось в залізній ступці. Мабуть, чорний перець, бо не в міру кривить свою фізіономію. Якась неповоротка покоївка мідною збивалкою збиває в цинковій мисці білий, наче сніг, білок.

Головна куховарка ходить туди-сюди, диригує всім оркестром: поливає жиром індика, що саме смажиться, і жир стікає в підставлену сковороду; посипає пироги спочатку чимось сухим, а потім вже намащує їх; дерев'яною ложкою пробує гарячі страви, вирішуючи, що ще потрібно до них додати; орудує перечницями, сільницями, паприковою¹ шкатулкою, мускатним горіхом; перевіряє рожеві калачі, приглядає за пирогом; двораменну виделку встромляє в ліверну ковбасу, що шипить; вибирає бляшані й дерев'яні форми і готує різні печива; пускає в роботу сковороду, миску, котел; вчить покоївку робити начинку; примушує язикатого помічника кухаря терти хрін, милоствиво відкриває гайдуччі² секрет того, як пекти особливі млинці; нарізає тісто в бульйон тоненькими ниточками і так швидко, мов парова машина. Можна тільки дивуватись, як вона не відріже собі нігтів. Іноді з'являється і гайдук, завдання якого — мистецьки сервірувати стіл і подавати до м'яса з соусом червоне вино, до іншого — біле.

Може, в домі чекають гостей?

Можливо, що хтось і прийде; можна битись об заклад, що гості будуть і що багатий стіл не залишиться без уваги. Але, якщо і нікого не буде, то добро не пропаде. Пану Мінденвару і його половині дарував господь бог хороший апетит. Та ще, певно, буде і панотець. Ото ж бо ніколи не ганьба, коли стіл повний. Так водиться тут щодня!

А як же інакше? Тільки те й має людина, що з'їсть. А решта — пусті ілюзії. «Страва, питво і сон роблять людину блаженною», говорить стара приказка. Це золоті слова. Добре попоїсти — найкраща забава, добрий апетит — найкраща форма надії, а ситий шлунок — найсвіжіший спогад про благочестивий вчинок. Багато за-

¹ Паприка — червоний перець.

² Гаїду, гаїдуки — вільні міщани і селяни, що не відбували панщину.

ставлений стіл — єдина картина, коли заздрять людині ангели, які, як відомо, ніколи не їдять. В цьому полягає ще й слава. У кого добрий стіл, хто частує інших, про того кажуть, що це хороша, мила, авторитетна людина.

Обличчя пана Мінденваро і обличчя його дружини сяють; кожному відомо, що в них щасливе сімейне життя. Вони думають тільки про себе, ні про кого не турбуються. Коли Зебулон Таллероші, зітхаючи, згадує, що не може одружити доньок, мадам Мінденваро думає собі: «Як добре, що нема в мене дочок!» Коли пан Салмаш скаржиться на свого легковажного сина, що знов утік із школи, обличчя пана Адама блаженно сєє від думки: «Як добре, що нема в мене сина!»

Вони не мають ніяких турбот, крім одного: подбати, щоб була добра їжа. А для цього тут є все.

Вирощується гарна пшениця, можна її змолоти на власному водяному млині.

У пана Адама є своя бойня, на подвір'ї виростає своя птиця. Городи й сади у великій кількості дають овочі, фрукти. Земля родюча, навіть поливати її не треба. Вино одержують з винограду, славнозвісну слив'янку дає сад; з півніжжя гори б'є мінеральне джерело; свині розвиваються в буковому лісі, що дає й дичину, лише варто вийти туди на влови. Ліс не належить нікому, вірніше, він належить кожному: ліс державний. Урожай завжди більший, ніж потребують хазяї. В засіках лежить трирічної давності пшениця, а на горищі — зібрана за багато років вовна. За це можна одержати багато грошей. Та в грошах ніколи немає потреби. Навіщо вони? На якісь витребеньки? Пані не дуже любить одягатись, адже фігура її до цього не підходить, а пан Адам не може носити іншої одежі, крім тієї, що вже зносилася, не може сідати в інше крісло, ніж у те, до якого він уже звик.

Не виїжджають вони нікуди. Адже ніде нема такого комфорту, як дома. Пан Адам іноді грає з панотцем у карти, але тільки на куски крейди. Навіщо вигравати одному в одного гроші? А втім, що робив би він з грішми? Якби дізнались, що в нього є гроші, пограбували б дім, а так може приходити сюди сам Шобрі¹; для нього завжди відчинені двері, дістане він тут їсти-пити, а

¹ Легендарний бетяр-розбійник початку XIX століття.

грошей навіть з чарівною палицею не знайде. Давати гроші в позичку — теж не варто. Боржник не платив би пеню, а судитись — справа нездорова.

Громадські справи, становище в країні, події в комітаті пана Адама взагалі не цікавили.

«Дурниці! Чого тільки домагаються деякі люди? — міркував він.— Тої невеликої посади? Чи не краще було б, коли б кожна людина сиділа собі вдома й господарювала, замість того щоб ціле життя волочитися по містах?»

А господарювання пана Адама полягало в тому, що він оглядав лани, коли зеленіли, оглядав їх, коли вони вже жовкли, стріляв там куріпку, що випадково потрапляла йому на мушку.

Йому не потрібна була ніяка посада. Він не любив давати накази, тим більше не любив, щоб йому наказували.

Пану Адамові було байдуже, що в окрузі поганим начальником, він не мав до нього діла. Нехай собі буде в комітаті адміністратор чи феїшпан, він не виступав ніколи ні за, ні проти; нехай собі керує в країні реакційна влада чи відповідальне міністерство,— все це не порушувало його урівноваженого спокою.

Пан Мінденваро ніколи ні з ким не сперечався. Коли іноді гості за його столом виявляли протилежні погляди, він говорив їм: «Не сперечайтесь, панове, життя дуже коротке, краще пийте».

Газет також не читав, заявляючи, що перекручений стиль їх не можна збагнути, та ще й пишуть про такі незрозумілі речі, до яких йому немає діла.

Віань нового часу він не помітив. Від реформ нічого не виграв, але й не постраждав. Пан Адам не мав кріпаків.

Коли ж вибухнула війна, він говорив: «Для чого вбивати нам одному одного, коли й так нас мало».

З цією війною пана Адама не зв'язували ніякі інтереси. Село його містилось в довгому зворі, і півдня треба було добиратися до нього поганою дорогою або ледь помітними стежками. Сюди не може потрапити ні одна з воюючих сторін, а він, звичайно, не вийде жодній назустріч. Нехай собі на здоров'я барабанять, сурмлять по цілій країні! Він все одно не почує нічого. Чим закінчиться ця боротьба, це його не турбує. Нічого, рано

чи пізно помиряться собі, коли посварились, а коли ні, то самі хай бачать, до чого довели справу. Людина ж не може відмовитись від післяобіднього сну, щоб сумувати над цією проблемою!

Одного похмурого зимового дня, коли аж ніяк не чекаєш гостей, у розчинені ворота пана Мінденваро в'їхала крита брезентом підвода і з полудрабка, задом наперед, виліз пан Зебулон Таллероші.

Він друг дому. Прибулому раді і пан Адам, і господиня. Це справді жаданий гість! Пані не знаходить собі місця. Пан Зебулон — її кум. Вона хрещена мати всіх його дочок.

— Вітаю вас, ласкавий куме! Чим маємо бути вдячними вам за цю честь?

— Та я приїхав тільки відвідати куму. Чи, може, вона вижене мене?

Жінка хотіла достойно відповісти на його люб'язні слова.

— Тоді тут, куме, маєте перебути літо.

— Ну що ж, перебуду, пані кумо.

— А якщо я вас спіймаю на слові?

— Нехай. Я додержу його.

— Вашу руку!

— Ось моя рука.

— То не людина, що не додержує слова.

— Навіть якщо й виганятимете, то й тоді не піду.

Що сказав, то сказав.

— Ну, жінко, досить жартувати, — втрутився в розмову пан Адам. — Тепер візьмись за серйозні справи. Кум з дороги, промерз, де слив'янка? І подбай, щоб обід був вчасно готовий.

Жінка поспішила до кухні дати розпорядження служницям.

Ледве ступила вона за поріг, як посмішка на обличчі пана Зебулона зникла, і воно стало серйозним, сповненим жаху. Злякано озирнувшись, вхопив він пана Адама за комір, немов боячись, що той з переляку впаде, і пошепки мовив:

— Ой, якби ж то, дорогий друже, це був жарт, але я не хотів говорити *soget femina*¹; я справді залишусь тут і побуду, скільки зможу.

¹ При жінці (*латин.*).

Пан Адам не злякався таємничого виразу на обличчі пана Зебулона.

— Кінець мені! Вбили мене! — пояснював пан Зебулон далі.— Амба.

— Що ж з тобою, старий?

— Ганяє за мною німець!

— Оце й усе? Стривай-но! Я думав, ти погорів. А чого ганяється за тобою німець?

— Ох, друже, я зробив велику справу. Я вів армію в битву під Кашша. Ну, не спереду вів, а ззаду. І мало не вбили мене. Ніколи в житті я не думав бути на такому полюванні, де я буду заєць. Забрали в мене кожу-ха, забрали вози. Я не врятував нічого, лише пантофлі. Я думав, що вже вдома. У себе вдома. Ступив у двір, аж біжить мені назустріч дочка Каріка і штовхає мене в сад. «Ради бога, батьку, що тобі тут потрібно? Саме шваби шукають тебе. Якщо спіймають, уб'ють, закують в кайдани. Тікай звідси! Мерщій!» Мені не треба було пояснювати більше. Я — в ноги. Надів на шию торбину, перескочив через огорожа. Втік у ліс, заховав себе у піч і сидів, поки Каріка не вислав за мною віз. В печі я спочатку вимазав обличчя вапном, потім сажею, щоб ніхто не впізнав мене. Три дні не вмивався, з бороди текло й біле, й чорне: я був, як чорт.

Пан Адам мало не падав зо сміху, слухаючи цю сумну історію.

Коли жінка ввійшла з старою слив'янкою і м'яким калачем, вона подумала, що кум Зебулон розповідає якийсь анекдот, тому вони й сміються.

— Про що це ви? І я хочу почути!

— Е, не жінці про це слухати! — сказав пан Адам.— Кум Зебулон розповідає не цілком пристойні речі.

— Ой ви, чоловіки, залишаючись сам на сам, завжди говорите про такі речі,— з докором сказала цнотлива пані.

І поспішила залишити їх на самоті, щоб часом до її вуха не дійшло якесь солоне слівце.

— Дуже сумна ця справа, дорогий друже,— продовжував Зебулон.— Слухай-но далі!

— Спочатку випиймо слив'яночки,— запропонував пан Адам.— Всю біду забудеш. Нема кращої речі на світі.

Пана Зебулона не треба було підганяти. Проте він

міг і з повним ротом, забитим свіжим калачем, продовжувати розповідати свою сумну історію.

— Поїхав я ще тої ночі до знайомого друга в сусіднє село. Ледве я заснув, появився черепар¹. Мій друг сховав мене в підвал. Там я просидів два дні і дві ночі, залізши в стовідерну бочку... Подавали мені їжу через дірку; сидів я там, поки черепар не пішов.

Кум Адам упав на диван і реготав від усього серця, коли той розповідав про свої трагічні пригоди.

— Але, дорогий друже, нема чого сміятись, ти тільки подумай: сидіти дві доби в бочці і боятися: ось придуть і покотять бочку кудись разом з тобою.

Уявлення цього становища ще в меншій мірі могло повернути серйозність панові Адаму.

— Ходи, старий, закуримо, краще піде бесіда. В шкатулці є хороший верпелетський тютюн.

Пан Адам засунув у свій рот і в рот гостя чубук з вишневого дерева з мундштуком з гусячого пера, другий бік якого закінчувався глиняною головою.

Пан Зебулон взяв у зуби «кларнет», з якого, замість звуків, випускають дим, від свічки припалив аркушик паперу, вирваний з Calerinus'a², що лежав поруч, прикурив, спостерігаючи за димом, вів далі, раз у раз сплячючись:

— Жити в бочці — ще нічого. То просто жарт. Жив у бочці й Діоген³. Але що сталося потім зі мною... Мій друг, що сховав мене, сказав, коли пішли від нього черепарі: «Друзе Зебулоне, ти тут не можеш залишитись: ще біду на мене накличеш; ти повинен перебувати в інкогніто, щоб тебе не впізнали. І то правда: краще інкогніто жити на волі, ніж при всіх титулах у бочці.

Передягнув він мене в одержу робітника-поденника, повіз за шість миль до орендатора гуральні і влаштував на роботу. Думаю, тут буде добре; тут вже ніхто мене не впізнає. І я від чотирьох рано до шість вечора носив помиї, годував свиней, возив меляс і ходив по шию у бруді, немов якась свиня, і нарешті сам почав вважати, що я свиня є.

Пан Адам покусав весь свій мундштук: кортіло смія-

¹ Прізвисько австрійських солдатів-прикордонників.

² Відомий старовинний словник.

³ Грецький філософ.

тися, але боявся, що Зебулон образиться; краще відвернути голову вбік.

— Зненавидів я життя поденника. І от прийшло мені в голову приїхати до тебе. Але як? Це ж так далеко. І скрізь німці. Як тут раптом я надібав на чесного єврея-шинкаря, що їхав однокінним возом. Із старим євреем була жінка, що саме годувала груддю свою дев'ятнадцяту дочку. «Треба,— думаю,— помінятися з нею місцями!» Я пообіцяв йому все; крім того, ще й дав один форинт, щоб він відвіз мене до тебе. І він пообіцяв. Наступного дня посадив мене на воза і сказав: «Не бійтеся нічого». А я все одно боявся. Нарешті єврейка пожаліла мене: одягла в своє плаття; при зустрічі з швабом-черепарем дав мені в обійми дитинча, щоб я годував груддю. Так я перехитрив шваба.

Тепер вже ніяка сила не могла примусити пана Адама залишитись серйозним: випустивши люльку з уст, він зареготав на все горло.

— Ох, і який же ти дурень, Зебулон! Уявляю собі, як притискуєш ти до своїх материнських грудей немовлятко. Ха-ха-ха-ха-ха! Не розповідай більше смутних історій, бо від реготу лусну.

Нарешті веселий настрій хазяїна передався й Зебулону.

— Ну, тепер ти вже в надійному місці, куме! — втішав його пан Адам.— Тут можеш жити до страшного суду; тут не шукатиме тебе ніхто; адже це село, де я живу, не позначено навіть на карті.

— Справді? — жваво поцікавився пан Зебулон.

— Сам пересвідчишся! Одного разу я купив карту і переконався, що картографи не знають про мое село.

Пан Адам знайшов серед книг, приречених на повільне знищення,— з цих книг рвали аркуш за аркушем для домашніх потреб,— зігнуту в багато разів карту і розстелив її на столі. Після довгого шукання ткнув пальцем у центр комітату.

— Глянь, ось місто, ось одне село. А ось друге. Он третє. Ці дві волохаті гусениці — дві гори. Той черв'як — річка, а нашого села нема. Ніде нема.

Пан Адам з почуттям власної гідності вдарив по карті. Яка благодать жити в такому селі, про існування якого карта мовчить.

— Ой, коли б і в німця була така сама карта,— сказав зітхаючи Зебулон.

— Така сама! — запевняв його пан Адам з нотками презирства в голосі: цей простак, мовляв, не знає того, що всі карти такі самі, як ця.

Зебулон вже сперся на карту і почав пояснювати кумові становище.

— Дивись! Тут я стояв табором. Звідси втік сюди, потім туди. Згодом опинився он там. Покривуляв угору, і дочалапав аж сюди.

Це була дивна їзда.

Пана Адама дещо цікавило:

— Що, угорську армію розбито? — спитав він.

— І розбито, й побито. Хто мав коня, той зміг втекти. А хто йшов пішки, того наздогнали. Шлік стріляв з таких гармат, що, хоч постріл почувся ззаду, на мій годиннику тріснуло скло. Це, прошу тебе, не жарт!

— Але, може, є ще десь друге угорське військо, що знов переможе? — спитав пан Адам, закурюючи нову люльку.

— Та коли й є, то не захочеться йому воювати. Хай візьмуть приклад з нашої пригоди. Ти, дорогий друже, навіть не уявляєш, яка велика сила йде проти нас. Кожний німець має у два рази більшого коня, ніж ми; кожний вояка — спереду залізо, ззаду залізо, а всередині німець. Постріл кожної гармати втричі далі долинає, ніж летить снаряд. А скільки тих гармат у нього? Пребагато! Мені б вистачило на ціле життя тих грошей, що *verpflegscottmisaer*¹ забуває виплатити солдатам тільки за один день. А які в них генерали! Той, що нас побив, дивиться тільки одним оком, друге в нього перев'язане. Що буде, коли пришлють такого генерала, що відкриє обидва очі! Ай-ай, пропали ми навіки! Добраніч! Сервус!² Адьо!

Пан Адам знизав плечима.

— Хто винуватий у цьому? Пройде й це.

— Пройде, пройде, а я куди піду?

— Я вже сказав. Залишайся тут до страшного суду.

— Так, до страшного суду-трибуналу.

¹ Офіцер господарської частини (нім.).

² Угорське вітання.

Губи пана Адама, що тримали мундштук, розтяглись у посмішку.

— Дурниця! Та ти ж нічого не зробив.

— Це правда. Але я побував скрізь.

— Відбрешешся. Я дам тобі посвідку, що весь час ти пробув тут, у мене, що ти лежав хворий.

— Нічого не допоможе. Про це написано в газеті «Кезлень». Рахунки в їхніх руках. Вони побачать, що я брав участь у всіх справах. І засудять мене як слід!

— Подамо апеляцію!

— Куди? В пекло? Немає там суду з семи членів.

— Що б там не було, проте вішатися наперед не будемо.

— Та я цього не зроблю, але боюсь, що інші мене повісять. Такий справа, друже, тепер вирішують швидко.

На це пан Адам нічого на втіху Зебулону не міг відповісти, крім: «На це теж треба людей».

— Але я не хотів би бути людиною, яку туди треба! — заперечував пан Зебулон плаксивим голосом. — Коли б тільки можна домовитись з німцем про кару: я погодився б дістати два-три роки, особливо, коли не будуть бити палицями.

Сердешний Зебулон був так наляканий, що він уявляв собі подвір'я тюрми Нойгебейду як азіл¹, де забезпечені всім арештанти возять з колодязя бочки з водою і не бояться переслідувань.

Він був у нестямі, важко дихав, тремтів і просив свого кума дозволити прибити цю карту на дверях курильного залу, щоб можна було вивчати її постійно, кудою втікати, коли доведеться наживати п'ятами.

Пан Адам дав йому молотка і цвяхів, щоб він прибив її на дверях.

Ледве забив пан Зебулон у двері перший гвіздок, як довелось йому пересвідчитись в тій істині, що кого б він не бив, кожний дасть йому здачі, отже, й двері. Хтось іззовні раптом відчинив їх і так штурхнув, що мало не розбив Зебулонові носа.

Але Зебулон злякався не на жарт, коли побачив того, хто ввійшов у двері.

Був це пан Салмаш.

Адам Мінденваро вважав зайвим передчасно попе-

¹ Притулок.

реджати свого кума про перебування в домі ще одного гостя. І той боявся за свою шкуру. Але пан Салмаш прибув з другого боку гори, де розташовані угорські війська. Його угорці прогнали, як ворожого агента. І Салмаш за день до цього так само пояснював пану Адаму, що всьому настав край. Військові частини повсталих, мовляв, зростають, як гриби, йому вже справді нема де схилити голову. Якщо його спіймають, розстріляють, хоч він ніколи не вбив навіть мухи.

І зараз обидва втікачі стоять один проти одного, трохи не стукнувшись носами. Кожний з них був упевнений в тому, що другий прибув спіймати його.

З того часу, як вони не бачились, кожний з них вже вирішив свою долю. Один пішов направо, другий — наліво; вони стали ворогами.

Зебулону Таллероші було ясно, що удар, завданий дверима в фасадну частину обличчя, був спрямований з тією метою, щоб убити його; проте перелякане обличчя Салмаша відбивало впевненість у тому, що Зебулон став з молотком за дверима тільки для того, щоб його добре стукнути по голові.

А пан Адам нічого, здавалось, не бачив у цьому подвійному переляку. По-дружньому, гостинно запрошував Салмаша на чарку.

— Ну, брате Салмаш! Просимо до нас. Треба випити живиці в цей поганий час.

Салмаш подався до столу. Але доти не брався за наповнену стопку, поки не побачив, що Зебулон відклав молотка. Все ж, випивши сливовий сік, він через прозоре скло склянки ще довго з підозрою спостерігав за рухами Зебулона.

Зебулон так і не прибив карту на двері, розстелив її на столі перед собою. Побачивши Салмаша, він зовсім змінився: з боягуза став героєм.

Немов зовсім не цікавлячись появою старого знайомого, продовжував розмову з того місця, на якому припинив її. Але тепер, замість ганебного лементування, почав ще ганебніше вихвалитися. Вихвалявся, як звільнений, старий абшит¹.

— Еге, дорогий друже,— звернувся він до кума.— Все це так, як я тобі говорив, щастя зараз нам посмі-

¹ Вислужений вояка.

хається, ми були внизу, а тепер вгорі. На Гортобаді¹ стоїть двісті тридцять шість тисяч дев'ятсот наших солдатів, тридцятитисячна кавалерія і вісімсот п'ятдесят гармат: коли все це піде в хід, Віндішгреца змете з карти.

Салмаш сів на підвіконня і зіщулювся, намагаючись стати якомога менш помітним. І слова не промовив би.

Зебулон захопився першим успіхом.

— Двадцять шість тисяч полонених — в наших руках, серед них триста кадрових офіцерів, вісімнадцять генералів. Казав угорський головнокомандуючий, якщо в одного з наших панів, наприклад, у мене, хоч волосина впаде з голови, то він зробить подвійний реванш.

Цю обставину хотів пан Адам з'ясувати в деталях.

— Як це, Зебулон? Поясни: за кожну твою волосину накаже вирвати по волосині в двох генералів чи, може, в одного полоненого генерала — дві волосини?

— Це, знаєш, так, — пояснював Зебулон, кидаючи ворожі погляди в бік вікна. — Кожна волосинка на моїй голові застрахована подвійно. Хто б насмілювався торкнутися мене пальцем, був би разом з своєю сім'єю прив'язаний до кінського хвоста.

— В такому разі я не хотів би бути твоїм перукарем, — зауважив пан Адам.

Але пан Салмаш не промовив і слова. Здавалось, йому відібрало мову.

І Зебулона дуже турбувало, що цей чоловік не говорить ні слова. «Він замислив щось погане», подумав пан Зебулон.

Він навмисно перебільшував, щоб той заперечував, але Салмаш мовчав, як води в рот набрав, залишивши без заперечень всі вигадки Зебулона.

З Салмашем говорити Зебулон не хотів. Боявся, що викаже свій страх. А тимчасом Салмаша вважав важливою людиною. «Підозріла постать. Сільський нотаріус, агітатор на виборах. Але він вже тут, нічого не вдієш. Якщо вклониться, я відповім йому поклоном», подумав Зебулон.

І все ж боявся його, як напасті.

Цей страх зробив його й знавцем стратегії, він показував пальцем по карті і пояснював окремі дії армії.

— Отут нас — шістдесят тисяч, а тут — сімдесят. Ось

¹ Розлогий степ в північно-східній Угорщині.

фланг, ось центр. Звідси наступатиме авангард, тут концентруються резерви. А тут мають з'єднатися всі війська. Отже, хто потрапить між ці частини, буде розтертий на порох.

Але за Зебулоном ніхто не стежив. Він міг водити пальцем по всій карті, куди тільки захотілось йому.

Запрошення до обіду перервало його лекцію, і йому весь час доводилося дивитись на чоловіка, про якого він гадав, що той прийшов сюди спіймати його.

Під час обіду Зебулон був неповторним.

Намітив собі завдання — познайомити свою сусідку, господарку дому, з суттю воєнних дій.

— Як я уже говорив пану кумові,— почав він,— я приїхав сюди, щоб купити десять тисяч коней для армії.

Пані з вдячністю слухала його, а що головне,— всьому вірила.

— Вони потрібні для гусарів?

— І для уланів. Шість тисяч поляків перейшло до нас, але прийшли вони без коней, бо через гори не можна їх привести.

— Тоді у вас, куме, багато грошей!

«Ну, це вже небезпечне зауваження. Тут, серед лісів! Це треба спростувати», подумав Зебулон.

— Гроші я не ношу з собою. Не маю такої звички. Замість грошей в моїй кишені — олівець. Цим олівцем я можу виписати мільйон форинтів. На це маю уповноваження. Кому я дам документ за своїм підписом, той може йти навіть до самого Константинополя.

Останнє твердження Зебулона було навіть близьким до істини.

Але закритий на замок рот Салмаша і на ці слова не відкрився. Виймаючи ложку з рота, Салмаш зразу ж закрив його, щоб часом Зебулон не заглянув йому в зуби.

— Отже тепер пан кум — велика людина,— сказала здивована кума.

— Авжеж! Та ще яка людина! Тому там, де я перебуваю, всі люди слухаються мене. Феїшпани мені за гайдуків, а з міністрами я розмовляю: «Слухай, друже!» Куди б я не появився, дзвонять у дзвони, одягнені в біле панночки розкидають переді мною квіти і вітають з ентузіазмом.

Ніщо не могло б краще підтвердити, з одного боку, благородні почуття гостинності, а з другого — надмірну

недбайливість пана Адама Мінденваро, який під час всіх цих вигадок не запитав пана Зебулона, кого ж то, власне, годували через дірку в бочці і що говорило оте немовля по дорозі?

Пан Адам спокійно їв, серйозно слухаючи Зебулона.

Господарку, видно, вразило те, що Зебулон раптом став таким великим паном та ще й збиткується з неї, що, мовляв, збирається залишитися тут до літа. Така людина потрібна державі весь час. Ці мотиви дали їй стимул зауважити:

— А що буде, коли переможуть армію і тоді раптом настане кінець великому панству?

— Переможуть? — перепитав Зебулон, озираючись по кімнаті, немов шукаючи людину, що насмілиться зробити це.— Але хто її переможе? Коли ж і переможуть, негайно прийдуть на допомогу турки з стошістдесяти-тисячною армією; в гирлі Дунаю стоїть цілий англійський флот, кораблі наблизяться і почнуть бомбардування. Коли і цього буде замало, прийде таліян¹; коли й цього недосить буде, прибуде з Франції Ледрю Ролен² на чолі трьохсоттисячного війська і все розіб'є. Цілий світ — на нашому боці. Росіянин? Той і не поворухнеться. Той радий, що даємо йому спокій.

На кінець обіду пан Зебулон вже створив цілу прогурську коаліцію європейських держав.

Але Салмаш мовчав, як риба, незважаючи на те що Зебулон пояснив, яке буде становище в країні: патріоти, які вірно служили вітчизні, дістануть нагороди, високі посади; зрадники ж, що приятелювали з ворогом, що інтригували, робили доноси, займались шпигунством (він це сказав, кинувши гострий погляд в бік Салмаша), дістануть по заслuzі, що, звичайно, не буде їм на радість.

Салмаш мовчав, а Адам Мінденваро не говорив.

Мовчати і не говорити — дві різні речі.

Мовчати — чинити шкоду, а не говорити — робити люб'язність.

Наведу хоч би один приклад: порівняйте міністра, що мовчить, коли до нього звертаються, і депутата, який не говорить, коли приходить його черга.

Мовчання Салмаша означало, мабуть: «Стривай,

¹ Італієць.

² Радикальний французький громадський діяч.

будеш ти ще в моїх руках!» — в той час, як безмовність Адама Мінденваро мала той сенс, що не завжди потрібно кожному все говорити.

Після обіду в курильному залі, а ввечері за столом пан Зебулон все ще продовжував свої госконяди¹, але марно. Від свого супротивника не добився нічого, жодного слова.

Пана Адама це дуже тішило.

Добре повечерявши, вони пішли спати. Виходячи з кімнати, Зебулон востаннє пригрозився, видно, трохи хильнув. Гайдук провів його до кімнати, допоміг стягнути чоботи, які Зебулон не дозволив чистити, наказавши залишити їх в кімнаті. Гайдук уклав Зебулона в ліжку і накрив його такою теплою периною, про яку колись один англійський мандрівник, який вперше користувався угорською гостинністю, сказав служникові, що роздягав його: «Пришліть мерщій того другого джентльмена, що спатиме на мені, я вже дуже хочу спати». Він гадав, що його накрили матрацом, на якому спатиме ще один пан, і що в нас сплять в кілька ярусів; той, що спить внизу, зайняв бельетаж.

Вранці виявилось, чому Зебулон не дозволив винести його чоботи на ніч.

Сніданок був вже готовий, і хазяйка непокоїлась, що гості її так довго сплять. Пан Адам незадоволено бурчав. Щоб втихомирити свою нетерплячку, він доїдав третій шматок шинки! Нарешті послали гайдука, щоб той розбудив гостей і сказав, що сніданок вже готовий.

Гайдук повернувся з витягнутим від здивування обличчям.

— Нема панів-гостей.

— Невже?

— Нема. Навіть ліжка їх не прим'яті.

Пан Адам навіть сам вийшов пересвідчитись в достовірності слів гайдука. Дві кімнати для гостей, розташовані одна навпроти одної, були розділені вузьким коридором. Спочатку він зайшов у кімнату Зебулона.

— Ось дивіться! Відчинене вікно,— зауважив гайдук.

І справді, вікно було відчинене. А на столі лежала записка Зебулона до пана Адама, написана олівцем. В записці було сказано:

¹ Брехливі оповідання про пригоди.

«Дорогий друже! Я тут не залишишся більше ні на одну ніч. Вбивця Салмаш хоче спіймати мене, хоче здобути моя голова. Я знаю його! Нехай бог благословить тебе і твою жінку. Мое життя належить батьківщині: тікаю».

Отже, він дременував.

Пан Адам зазирнув до протилежної кімнати. І тут вікно було відчинене. На столі щось було написано крейдою, але потім, видно, знов було стерто. Мабуть, той, що писав, пожалів, що залишає за собою написані сліди.

Не було сумніву, що і Зебулон, і Салмаш з ляку втекли через вікна.

Пан Адам похитав головою.

— Вони один одного примусили втекти, а ми ж так приємно забавлялись! Ну, нічого, приїде хтось інший...

СВОЄІ ДОЛІ НЕ МИНЕШ

Ця справа для пана Адама була закінчена. Він не вирушив через гори-долини шукати втікачів. А втім, вони, мабуть, вже втекли за три моря.

Але ми будемо ласкавими до Зебулона і поглянемо, що він робить.

Серед ночі, в темряву і в холод, пустився він через ліс, вздовж дзюркотливого струмочка. Він знав ще з колишнього перебування в цих місцях, що там, де витікає струмочок, стоїть дуплисте дерево, в якому висить ікона. Це місце добре знають навколишні люди. До дуплистого дерева з того боку гори веде стежка, знайти яку неважко.

Для пана Зебулона не було звичайною річчю — вночі, в темряву, самому, без зброї, навіть без палиці вирушити на прогулянку у цей величезний ліс, відомий тим, що тут щороку вовки розривають по кілька лошат пана Адама.

Але страх зробив його сміливим. Більший страх вбиває менший так, як, наприклад, біль вколотої голкою пальця стихає, коли його встромиш в окріп.

Щасливо знайшов він джерельце, зачерпнув капелюхом свіжої води і напився, знайшов дуплисте дерево з іконою, звідси вийшов на стежку, що вела на той бік гори, і був дуже задоволений собою, що, завдяки своєму розумові, зумів так легко вирватись з явної небезпеки.

Матовий місяць кидав тьмяне світло на дорогу, і втікач обходив стовбури дерев.

Перед світанком Зебулон помітив, що дорога стрімко піднімається і що для ходьби потрібен ціпок. Він вирізав з ліщини палицю і с'як-так обстругав її складаним ножем. З її допомогою легше було вибратись на вершину.

А спускатись вниз було ще легше. Він закинув палицю на плече, повісивши на її кінець похідну сумку.

Почало розвиднятися, і коли місячне сяйво між деревами змінилося сонячним блиском, з грудей пана Зебулона зник страх переслідування, щоб натомість поступитись місцем перед новою тривоگوю, яка спричинялась звичайною урочистою тишею лісових хаш: в цьому лісі живе багато звірів, на чесність яких цілком покластись не можна.

Пан Зебулон згадав вірш Шандора Кішфалуді¹, в якому псевдопустинник зустрічає вовка:

«У хижій паші до вершин голову він ніс».

Зебулон не міг собі уявити страшнішої зустрічі. Бо ж вовки і досі займаються хижацтвом.

Але якщо добре пам'ятаєте, далі в вірші говориться, що вовк, злякавшись, випустив голову, і вона «до ніг пустинника, упавши, покотилась».

Мабуть, ця тривога не була найкращим ранковим вітанням!

Коли б уже скінчився цей ліс.

І бажання Зебулона здійснилося. Стежку, що на другому боці гори спускалась в глибоку долину, перетинала друга стежка, що вела з іншої гори. Перехрещувались вони на невеличкій галявині.

Ледве Зебулон звернув на зарослу травою галявину, як на тому боці раптом майнула страшна проява.

То не був вовк з мертвою головою, а людина з власною головою на плечах — Салмаш!

Вони одночасно побачили один одного. Жоден з них не міг почути кроків другого по порослому мохом дерні.

Зебулон бачив, що своєї долі не минути. Фатум² нехай бере своє; йому вже нема куди тікати. Ця людина його обійшла і зараз спіймає. А в нього, Зебулона, не-

¹ Угорський поет-романтик.

² Доля (латин.).

має ніякої зброї, крім складаного ножа, що недавно переломився в солдатській хлібині; супротивник же його, напевне, озброєний пістолетом. «Ну що ж, Зебулоне, здавайся», подумав він.

І примирившись зі своїм становищем, скинув ціпок з плеча, зняв сумку і попрямував до Салмаша, ніби говорючи: «Ось моя палиця, я не хочу захищатись».

Та коли він почав підходити до Салмаша, помітив, що той відіграє роль Макбета¹, а він, Зебулон, його дух Банно. Салмаш стояв як укопаний, з виряченими очима, з роззявленим ротом, з переляканим виразом обличчя і чекав на нього.

І в нього в руках була палиця й торбина.

Зебулон тепер цілком зрозумів становище.

А воно було і комічне, й фатальне.

— Ну, ну, Салмаше! Не біймося один одного. Я вам не зроблю нічого поганого, а ви не робіть мені. Ви гадали, що я вас хочу зловити, а я гадав, що ви мене хочете зловити. Я втік від вас, а ви — від мене, та доріжки наші знову зійшлись. Буде краще, коли ми порозуміємось...

Салмаш і зараз не міг вимовити жодного слова. Мабуть, дуже вже налякали його десь. Його підборіддя здригалось і рухалось, ніби він розмовляв сам з собою.

— Знаєте, Салмаше,— заспокоював його Зебулон,— те, що я вчора говорив в Адама,— простісінькі фіглі. Не треба цьому вірити. Я нікому нічого не роблю поганого, тільки б мене залишили у спокої. Та й чого нам робити один одному погане, коли ми — старі знайомі? Ви добра людина, і я добра людина. Живімо у дружбі. Ви знаходитеся там, у «тих», а я тут, в «цих». Коли у вас якась біда, я можу вам допомогти, а коли в мене трапиться якесь нещастя, ви допоможете мені. Добре, коли людина скрізь має друзів. Ще бог його зна, чим все це закінчиться. Навіщо нам розривати стару дружбу? Я дружбу не розривав. Адже, може, й тепер зберігається у вас лист до мого товариша Рідегарі? Передайте цей лист йому. І мое вітання. Але буде краще, коли ні один з нас не говоритиме, що трапилось з нами сьогодні. Нас би засміяли. Правда, ми не будемо сердитись,

¹ Назва трагедії Шекспіра і ім'я головного героя трагедії.

Салмаше? Ну, бажаю вам всього кращого. Тепер, прошу вас, покажіть, якою дорогою йтимете. Бо, знаєте, я вас дуже поважаю. Я це не раз говорив, можете вірити мені, проте не хотів би йти з вами по одній дорозі.

Салмаш і тепер мовчав. Мабуть, поклявся мовчати або зацікавився переляку, як наречена Роберта Тигра¹, але, пересвідчившись у тому, що дорога вільна, зітхнув з полегшенням і попрямував униз.

Важко собі уявити радість, яку відчув пан Зебулон, зустрівши першого угорського солдата!

Це вже не шваб, не улан; їхав простий гусар верхи на коні, знявши куряву.

Такий собі гусар-селянин, з круглим капелюхом, на якому красується червона стрічка, в селянському плащі з вишитими тюльпанами, але все ж гусар.

Зебулон мало не стяг його з коня. Навіть збирався поцілувати йому руку.

— Друже! Сину нашої вітчизни! Визволителю мій! Звідки ідеш?

— Звідси, з села,— відповів вершник.

— Там ще є солдати?

— Авжеж. Цілий загін.

— Який загін?

— Загін Бендегуза.

— Загін Бендегуза? В мене є дочка на ім'я Бендегузелла. Партизанський загін? А де інші війська?

— За Тисою. Готуються до боїв.

— А ви що тут робите?

— Наше завдання — непокоїти ворога й виловлювати печовичів².

Перша частина цього завдання трохи злякала Зебулона. Адже він не шукав лева, а лише його сліди.

— А ворог буває поблизу?

— Ворога нема, але є печовичі.

«Ну, один з них саме втікає через ліс по тій другій стежці», подумав Зебулон. І все ж не послав за ним вершника. Адже він, як відомо, мав м'яке серце.

— Отже, близько немає ворога?

— До нього два дні ходу.

¹ Роберт Тигр або Чорт — нормандський король (XI ст.) — герой опери Мейєрбієра.

² Прихильники імператора.

— Ну, тоді я присяду тут край дороги і відпочину. А тобі, друже, ось форинт на вино, повернися в село і скажи пану командирові, щоб послав за мною підводу. Тепер уже можу й відкритись. Я Зебулон Таллероші, державний комісар, про якого ходили чутки, що в бою під Кашшею був убитий чи взятий в полон. А я живий-живісінький. Щасливо пробився через цілу ворожу армію і тепер — тут; я ніг не чую під собою, багато йшов пішки. Нехай пришле за мною підводу. Я тут чекатиму.

Вершник з вишиваним тюльпанами плащем взяв форинт і пустився в село, а Зебулон простягся на траві.

Партизан точно виконав прохання. Не минуло й години, як Зебулон побачив, що гусар повертається з селянською підводою.

Зебулон поважно й чинно виліз на віз, з повним усвідомленням свого рангу; адже це вже країна, де за його наказом запрягають воза.

По дорозі вершник, який їхав рясю, розповів, на його прохання, що сталося в армії за час його відсутності. Ой, як же він тішився, що міг знову хвалитися? Це почуття гріло його, немов теплий кожух.

— В такому разі ми господарі становища! А що сказав командир, коли почув моє прізвище?

Під носом вершника промайнула посмішка.

— Командир сказав, що він добре вас знає. Запрошував до себе. Хоче почастувати вас.

— О, це велика честь для мене!

Зебулон перестебнув усі гудзики на куртці, бо вони були застебнуті на одну петлю нижче. А чоботи його були брудні, рябіли від грязі.

Зебулон взяв з воза віхоть соломи і почав надавати чоботям салонного вигляду. І тимчасом продовжував розмову з гусаром.

— Ваш командир майор чи капітан?

— Гадаю, що так.

«Що він гадає?» подумав Зебулон.

— А як його прізвище? — спитав він.

— Герге Бокша.

— Що? Герге Бокша? Той, що був у мене погоничем волів?

Зебулон перестав чистити чоботи. «Ну, ніколи не думав я, що колись піду з візитом до Герге Бокші», подумав пан Зебулон.

Але потім його кінний провідник розповів про безліч вчинків свого командира, що викликали подив: скільки голів худоби захопив він; скільки возів, навантажених солдатським хлібом, відбив у ворога; скільки кур'єрів затримав. Нарешті пан Зебулон і сам визнав, що не таке вже й диво, коли в цей воєнний час одержує високий ранг людина, яка має твердий кулак, коли вона — добрий їздець верхи і не шкодує подерти одяг свій у сутичці з ворогом.

Все ж, приїхавши в село, Зебулон не пішов зразу до Бокші, а зупинився на подвір'ї у візника з метою привести до ладу свої чоботи.

Вакси в хазяїна не було. І чоботи намазали салом: це ще краще. Під час наведення туалету Зебулон домовлявся з візником підкинути його за тридцять форинтів до Дебрецена. У нього є своє завдання. Дебрецен зараз центр комітату.

А потім пішов з візитом до Герге Бокші.

Цей визначний герой дістав дозвіл на організацію кінного партизанського загону. Коли побажає, може себе називати капітаном. Ясно, що коли підвищать його в майори, він не розсердиться.

Пан Зебулон у думці відмітив, що його старий знайомий дуже змінився. Щоправда, куртка і крапчасті штани, в яких бачив Герге Бокшу до відступу, незмінно прикрашали його, тільки на ліктях з'явилися нові латки, штани на колінах вилиняли, але тепер куртка була з золотим коміром, а на манжетах рукавів красувалась новісінька золота нашивка завширшки з долоню.

Герге Бокша таким був і сам, як те вилиняле полотно з золотими нашивками.

Зустрівшись з Зебулоном, він був і добродушним, і поблажливим, і гордим, і грубим.

Прийняв Зебулона гостинно, але не виявив великої шани до нього.

— О, їх благородіє прибуло! Який я радий! Залишіться в мене на обід. Все одно десь в іншому місці вам не дадуть нічого. Почуйте себе як вдома.

Говорячи, він навіть не вийняв люльки з рота.

Але Зебулонові було до вподоби, що той не простяг йому руки і не проявив фамільярності.

Зебулон прийняв запрошення Бокші і розсівся на дивані.

Високе знання військової справи підказало Бокші, що слід зайняти для себе квартиру на селі в панському будинку.

Потім Зебулон дістав свою люльку з кишені і, натоптавши її тютюном, промовив колишнім фамільярним тоном сеньйора, щоб показати Бокші свою зверхність:

— Ану, дорогий брате Герге, дай мені паперу запалити люльку.

Це була критична вимога: наказати панові з золотим коміром подати папір для люльки — цей символ слугування, — значить признати зверхність Зебулона.

Герге Бокша послужливо і в той же час різко витяг з внутрішньої кишені якийсь бюлетень і передав його Зебулонові.

— Ось, ваше благородіє. Прочитайте, що тут написано, і потім відірвете собі паперу, скільки захочете.

— Що це? Газета?

— Так. «Mágcius»!¹ Друкується в Дебрецені, звідти одержуємо її.

— От і добре! — сказав Зебулон. — З того часу я не читав газет. Принаймні з них довідаюсь, що робиться в Дебрецені.

І, забувши припалити люльку, з цікавістю почав читати газету. Однак під впливом прочитаного з його обличчя зникло зацікавлення і натомість появився такий переляк, що це помітив і Герге Бокша.

— Що трапилось? Якась біда, ваше благородіє? — запитав Бокша.

— Погано горить тютюн, — відповів Зебулон.

— Та ви ж ще не прикурили.

— Ах! І то правда, — сказав він і сховав люльку в кишеню. Потім опустив газету на коліна і довго дивився на Герге Бокшу, поки нарешті не насмівся спитати його:

— Дорогий брате Бокшо, скажіть, що воно таке воєнний суд, про який тут пишеться в газеті, котрий вирішили організувати в парламенті?

— Знаю. Це закон, на підставі якого судитимуть таких, що приятелюють з ворогом, зрадників народу.

— А що означає «зрадники народу»?

— Ну, наприклад, це такі депутати, що не з'явилися на засідання парламенту в Дебрецені.

¹ Березень.

— Але ж у них могли бути об'єктивні причини. Ось, скажімо, взяти хоч би мене.

Бокша намагався втішити його:

— Таж той, що не міг з'явитися, може себе виправдати, воєнний суд розбереться.

— Ну, дякую за ласку. З того часу я попобігав, як заець по чистому полю, ховав себе в підвалах, бочках, у печах для випалювання вапна, одягався в сукні євреїнок, носив відра з помиями, як поденщик, терпів я ради батьківщини і холод, і голод, а коли приїду до парламенту, візьмуть мене за комір і віддадуть під воєнний суд. Нема що й казати, гарно виходить!

— І все ж інакше не може бути. Це добре пояснює «Március». Вже час нарешті зрадників батьківщини прибрати до рук! Тих, хто сьогодні тут, а завтра там.

— Ну, я й години не провів там,— захищався Зебулон.

— Хто домовлявся з ворогом.

— Та я й пари з рота не випустив. І, крім гармат, нічого не чув.

Зебулон захищався, ніби справді стояв перед трибуналом.

А Бокша надокучав:

— Або хто хоч рядок написав ворогові, незалежно від того, що саме.

На це Зебулон не міг вже сказати так впевнено, що «і цього я не робив». Якось написав він листа до Рідгварі через Салмаша, і це трохи гнітило його. Але Салмаш вже, напевно, далеко, отже, нема чого боятися.

— В наш час не можна панькатись з людьми,— кинув Бокша гордовитим тоном і, набравшись зухвальства, присів на диван поруч з Зебулоном, закинув ногу на ногу, схрестив руки на грудях і запихкав люлькою, випускаючи хмари диму.

— Виловлюючи таких пташок, я не визнаю ні друзів, ні великих панів. Якби зрадником був мій рідний брат, то й його спіймав би і відіслав...

— Куди б відіслали?

— У Надьварод.

— Чого в Надьварод?

— Там діє воєнний суд.

— Що, хіба вже є трибунал?

— Є і діє.

— І діє? І коли ви спіймаєте когось, то відразу ж відсилаєте туди?

— А як же? Навіть коли б він був чадом всіх святих! Адже й Салмаш був моїм добрим товаришем...

Від цього прізвища в Зебулона застигла кров.

— Та, проклятий,— вів далі Бокша,— виявився шпи-гуном. Коли я дізнався про це...

— Як, ви ганялись за Салмашем? — мимохить ви-рвалось у Зебулона.

Тут Бокша глянув на нього скоса, з підозрою.

— То ви знаєте, що я ганявся за Салмашем?

— Я не з тою інтонацією звернувся, хотів спитати: «Як ви, пане капітан (вже додав: «пане капітан!»), ганялись за Салмашем?» Мені байдуже, можете собі ганятись.

— Вже нема потреби.

— Чому?

— Я вже спіймав його.

— Коли?

— Годину тому. Якраз натрапив на мене, втікаючи звідкілясь.

— А що ви з ним зробили?

— Закрив його в сараї. Це дуже небезпечна людина. Виявлено в нього в підкладці силу-силенну документів; навіть і в підшві були листи. Але я все знайшов.

Зебулонові здавалось, що Бокша підозріливо оглядає і його чоботи.

— Було в нього чимало листів, що компрометують різних панів,— продовжував Бокша, поважно підвівши брови.

Цього Зебулону було вже забагато: трибунал, лист до ворога, Дебрецен, Надьварод, Салмаш, Бокша...

Він попросив пробачення у Бокші і сказав, що, мовляв, мусить повернутися на квартиру обміняти чоботи, бо ці його муляють.

Йому клубок підкотився до горла, адже вигадкою було, що він нібито мав другі чоботи.

— Запрягайте, дядю, негайно і везіть мене звідси,— сказав він візникові, коли зайшов у його двір.

— А куди везти вас?

— Все одно куди, тільки не в Дебрецен.

Але візник хотів знати, в який бік їхати, вгору чи вниз, на скільки діб готуватись в дорогу.

Зебулон вирішив їхати «вгору» і йти доти, поки «можна йти».

Зараз вже його переслідують з усіх боків, нема йому куди подітися, а мета в нього єдина — врятуватися втечею.

Німець зловить його — розстріляє, коли ж потрапить до рук угорців,— теж буде розстріляний. Там він бунтівник, а тут — зрадник вітчизни. Попадись будь-кому з них, вже готовий його смертний вирок. «Тікав я мимо шибениць», подумав Зебулон, обмірковуючи те тяжке становище, в яке він потрапив.

На найближчій станції, поки візник годував і напував коней, Зебулон попросив у шинкаря ножиці і бритву.

Пан Зебулон мав пишну довгу бороду, всередині трохи вицвілу, в якій де-не-де білили срібні волосинки. Ця борода була його гордістю, символом панського авторитету; борода, котрої не торкалося залізо, і яку він тільки зрідка розчісував; з неї пан Зебулон щодня після обіду залюбки струшував крихти. А зараз з ножицями і бритвою в руках він взявся нищити те, що було символом його мужності,— обстриг бороду під самий корінь.

О ви, народи, що не носите бороду, ви навіть не уявляєте, що це таке — наважитися відрізати її! Це подібне до поступової смерті!

Зебулон ще довго тримав у долонях і розглядав принесене в жертву волосся, кулаком розтер кілька сльозинок, потім загорнув у папір найдорожчі, сумні залишки свого людського «я» і засунув усе це за пазуху. Хоч тут носитиме.

Потім, глянувши в дзеркало, висолопив язика до тої негарної людини, що дивилася на нього, і повернувся до неї спиною.

І вже після цього він щодня бачитиме в дзеркалі цю негарну пику. Адже відрізана борода залишає за собою рабський обов'язок — щодня голитися.

Коли Зебулон знов появився перед візником, той із здивуванням подивився на його помолоділе обличчя.

Поки сиділи в шинку, візник нічого не говорив, а коли виїхали на шлях, звернувся до Зебулона:

— Здається, пане, ви хочете їхати безлюдними місцями?

— Так,— відповів Зебулон.

— Гарзд,— сказав той.— Більш я вас ні про що не

розпитую. Повезу так, що з вами нічого не станеться. Хочете виїхати в Польщу, так?

— Так,— погодився Зебулон.

Він і сам не знав, куди його їхати.

— Я вже возив туди одного пана, що їхав до Польщі за поляками. А вас відвезу туди, куди навіть птахи не залітають. До того місця, звідки потім інші везтимуть, аж поки не приїдете в Польщу. Мені більше нічого не потрібно знати.

Але з цього Зебулон не дуже радів. Чи неvistачає йому своєї біди? Ще можуть прийти йому польську конспірацію і відвезти його до «краков'яків».

Але візник їхав дві доби по дорогах, на які не ступала нога начальників округи і дорожних комісарів,— через гори, долини, зупиняючись на ночівлю в підозрілих заїздах.

На третій день Зебулону надокучила ця вигадана слава. Він і в гадці не мав організувати польський легіон. Коли в одному зворі він побачив якесь село з церквою, він попросив візника зупинити коней; розплатився і сказав, щоб той повертав і їхав додому; звідси вже сам буде добиратися далі. Тут, в цьому селі, мовляв, має ще якісь справи.

Візник жалкував, що не може їхати далі. Адже він сам відвіз би пана аж у Польщу.

Зебулон взяв клунок і вирушив пішки. Ніколи ще не чув він назви того села, в яке прямував, але воно сподобалось йому в основному тим, що в ньому були дві церковки з довгими шпилями.

Церковка з меншим шпилем була католицькою, з більшим, вкритим бляхою,— лютеранською. Якраз ця обставина і була йому до вподоби.

Зебулон пішов до лютеранського попа.

Його називали Балінтом Шнайдеріусом.

Зебулон відрекомендувався. Священик був начитаним і вже з чуток знав цього видатного пана.

І Зебулон розповів йому про себе все від початку й до кінця. Внаслідок всього цього, йому, мовляв, не можна вже залишатися в цій країні. Адже він — єдина людина, на яку націлені з усіх боків рушниці.

Балінт Шнайдеріус був розважливою і добросердою людиною. Він став складати плани, як врятувати цю визначну людину.

Зебулонові необхідно виїхати за кордон.

А для виїзду за кордон потрібний паспорт.

Паспорт же видає тільки цісарський комісар, що перебуває в Епер'еші. (Це було ще до битви під Браніском).

Для одержання паспорта потрібен якийсь привід.

І привід знайшовся. Балінт Шнайдеріус має сина-студента в Геттінзі, Теофіла Шнайдеріуса, який недавно писав батькові, щоб той терміново вислав йому грошей, бо, мовляв, він, Теофіл, смертельно захворів. Звичайно, батько грошей йому не вислав, бо згаданий пан першокурсник — «Fuchs»¹ — зовсім не хворий, а лише любить чарку; все ж на підставі цього розпачливого листа збентежений батько міг би одержати паспорт на відвідання хворого сина.

Отже, Зебулон має змогу втекти за кордон з паспортом преподобного отця Балінта Шнайдеріуса.

— Це все так, ваше преподобіє,— погоджувався пан Зебулон,— але біда в тому, що в тому дурному паспорті дають опис особи. В мене волосся русяве, як коноплі, а у вас, ваше преподобіє, чорне, як у дикого кабана. Правда, його можна було б пофарбувати. Але ж куди подіти мого носа? Адже він у мене великий, орлиний, а у вас, ваше преподобіє, кирпатий.

— Цього легко запобігти,— сказав священник.— Ви самі поїдете в Епер'еш під моїм ім'ям і себе запишете в паспорт.

— Іхати мені самому? В сутані вашого преподобія? А як же бути з вусами?

— Збрити.

На це Зебулон двічі тяжко зітхнув. Збрити й вуса? Ці величезні вуса, що викликають пошану? Такого спотворення угорець не знав з часів «траурних мадьярів»².

Пан Зебулон попросив одного дня строку на обміркування справи. Коли минув цей термін, він прийшов до висновку, що, вибираючи між головою і вусами, в усякому разі, краще вже пожертвувати вусами: адже

¹ Лис (нім.). Так прозивали першокурсників.

² На протязі цілого X ст. угорці робили грабіжницькі напади на всю Західну Європу. У 933 р. німецький імператор Генріх I розгромив угорців. Кілька сот чоловік з відрізнаними вухами, носами, виколотими очима були відпущені додому. Потім навіть нащадки їх називались «траурними мадьярами».

вони ще виростуть, а голова, бог свідком цього, ніколи вже не виросте.

Отже, їй вуса доведеться заховати в кишеню жилетки.

І коли Зебулон, поголений і принижений, став перед дзеркалом і глянув на себе, він змушений був визнати, що ніколи ще не бачив більш смиренного, ласкавого і лагідного лютеранського священика.

Особливо як нап'яв на себе сугану! Але сміятися не можна було. Це була дуже серйозна справа. Йшлося про збереження власної голови.

Балінт Шнайдеріус навчив, що відповідати на запитання. Він не повинен забувати імені сина і особливо свого прізвища, міста, куди збирається їхати. Має добре запам'ятати село, з якого він виїжджає: воно називається Пуккерсдорф. Все це треба як слід запам'ятати.

Зебулон попросив ще один день, щоб вивчити на зубок свою небезпечну роль. Наступного дня з благословення благородного Балінта Шнайдеріуса, одягнений в сугану, з благальним листом його сина в кишені, пан Зебулон вирушив до Епер'еша.

Коли Зебулон приїхав до міста, воно було переповнене цісарськими військами.

Біля переїзду його не зупиняли, бачили, що їде священик, навпаки, дали йому «Geleitschein»¹ на право виїзду з міста.

Він наказав візникові гнати коней прямо до резиденції комісара. Піднімаючись по східцях, він відчував, ніби серце його б'ється десь у горлі. Цілу дорогу повторював про себе імена і назви: Балінт Шнайдеріус, Теофіл Шнайдеріус, Геттінга, Пуккерсдорф. Однак боявся, що перед комісаром все забуде.

І тепер вже нічого не вдієш: треба йти.

Посиляли його з кімнати в кімнату, де незнайомі люди з кам'яними фізіономіями щось читали й писали. Нарешті його впустили до всемогутнього комісара.

Острах допоміг Зебулону маскуватись в смиренного пастора. Переступивши поріг пана комісара, він втягнув голову в плечі, руки богобоязливо схрестив на грудях, тримаючи в одній руці капелюх-циліндр, в другій — лист нещасливого сінка. Оскільки Шнайдеріус

¹ Перепустка (нім.).

був нижчий за Зебулона, останній зігнув коліна, щоб сутана досягала до п'ят, і благочестиво вклонився:

— *Vonum mane praesor, domine perillustrissime!*¹

Ледве промовив він ці слова, як комісар, регочучи, вигукнув:

— Сервус, Зебулоне!

Здається, удар грому не так приголомшив би його, як оці слова: «Сервус, Зебулоне!»

Наш герой і справді так злякався, що коли б не тримався за сутану, то, напевно, впав би.

— Яка тебе нечиста сила носить в цій попівській машкарі?

Зебулон тільки тепер глянув на цього веселого статс-комісара. Це був Бенце Рідегварі.

Але магнат не помітив, що Зебулон зняковів, підвівся і пішов йому назустріч, обійняв, потис йому руку.

— Хвалити бога,— сказав він,— нарешті ти добрався до мене. Молодець, Зебулоне! Я одержав від Салмаша твого листа. Відтоді я постійно чекав тебе. Добре, що ти прибув. Твій одяг наочно показує, яких страждань ти зазнав, поки нарешті добрався сюди. Твоя вірність не залишиться непоміченою. Обіцяну посаду я залишив вакантною. Крім цього, візьмеш участь в одній військовій місії. Я зроблю з тебе, Зебулоне, велику людину. Так, велику людину!

Зебулон почував себе так, ніби його щойно витягли з води. Він розгубився.

— А зараз,— вів далі Рідегварі,— підійди-но і підпиши цей папір. Не питай, що воно таке. Адже бачиш, тут стоять підписи найзнатніших людей.

Зебулон зробив розчерк на папері. Рука його кривуляла так, як кривуляють коні, везучи заснулого візника по добре знайомій дорозі.

Папір, на якому підписався Зебулон, був той самий історичний документ, в якому відомі угорські магнати благали царя всія Русі, щоб він зволив своїми могутніми арміями забарвити в червоний колір чотири ріки країни².

Потім Зебулон, як першої ласки, попросив дозволу іти спати.

¹ Доброго ранку, шановний пане! (латин.).

² Дунай, Тиса, Сама і Драва. Угорці іноді називають свою країну країною чотирьох річок.

І спав він до наступного ранку, ніби накурився опіуму.

Коли, добре виспавшись, прокинувся, йому здавалось, що наяву він бачить химерні сни.

Яким чином потрапив він сюди, коли взагалі не мав такого наміру? Чого він втік з того боку, де мав намір залишатися? Ніякого листа в Салмаша не знайшли, бо давно вже він передав його Рідегварі. Зебулон замислився над дивною грою долі.

На завершення всього, коли він одягнувся й пішов до Рідегварі, застав у нього Салмаша. Цей пронира першої ж ночі втік від Герге Бокші і врятувався від трибуналу!

Салмаш саме забавляв пана статс-комісара, розповідаючи про те, як він зустрівся з Зебулоном.

Пан Рідегварі аж за живіт брався від сміху.

Він вважав це за досконалий жарт.

Рідегварі просив Зебулона розповісти про цю веселу пригоду під час обіду. Адже цікаво, що примусило їх втекти одне від одного.

Але Зебулон на цю пропозицію тільки промимрив про себе шостий стих із псалма «Ми сиділи біля Вавилонських вод».

«Нехай язик мій краще прилипне до піднебіння!»

Від цих думок Зебулон помітно посерйознішав.

А пани ще більше реготали з нього.

Так, то були дуже смішні часи.

САМОТНІЙ ІЗДЕЦЬ

Над Пештом запала тиша. Вже пізній ранок, а вулиці ще порожні. Базарний день сьогодні, а на ринку немає жодного воза. Чудовий ясний день настав, а на вулицях ніякого руху. Замість звичного гомону, на безлюдних вулицях тільки де-не-де можна побачити самотні постаті, що вийшли з дому з примусу або не знаючи становища. На кожному розі висіли виготовлені вночі плакати з короткою відозвою до населення. Прочитавши один з плакатів, пішоходи прискорюють ходу, намагаючись скоріше зникнути з вулиці. В тих друкованих рядках були тяжкі погрози.

Друге обличчя Пешта таке ясне! Нема в ньому старовинних веж, руїн замків, що нагадували б похмурі часи минулого. І остання бойова вежа вже давно забудована будинками, немає тут старовинних замків, з якими пов'язувались би страшні народні розповіді, немає таємничих монастирів, стіни яких наводили б на людину холодний жах, нема й розкішних аристократичних палаців, нема Таверу, нема Бастілії, нема й Кремля або Лувра; навіть немає в ньому жодної величавої церкви, що зробила б його обличчя гордовитим. Це місто таке «домашнє» своїм виглядом.

Я говорю про Пешт сорок п'ять років тому. Тоді ще не маячили сотні димарів, що в наші дні стверджують кіптявою в ясному небі перемогу земної прози; я й уявити собі не міг тоді «сіті» навколо Музейної округної¹. На широкій набережній Дунаю ясніли в два ряди однакові триповерхові будинки, що нагадували вуста красуні з двома рядами білосніжних зубів. Цей вид приваблював кожного чужинця.

Але на цьому привабливому жіночому обличчі варто намалювати чорні вуса, щоб найбільш закохані не впізнали його, щоб чужинці його цуралися.

Ці вуса, намальовані над жіночими вустами,— зроблений, за наказом цісарського командуючого, довгий ряд частоколів, що простягається зигзагами через усе місто— від нових казарм до Ланцюгового мосту. Цей подвійний ряд частоколів веде через весь Пешт по набережній Дунаю. В частоколах зроблені бійниці. Перед Ланцюговим мостом, на площі Лойда (тоді вона називалась площею Національного казино), частокіл утворював широкий двір. Поруч, на тому місці, де здійсмається зараз Коронаційний пагорб, височіло укріплення з міцних колод, з чотирикутних бійниць якого виглядали гармати, похмурі страхіття.

Завдяки цьому укріпленню, набережна Дунаю перетворилась в сліпу вулицю, перерізану посередині. По Ланцюговому мосту цивільному населенню ходити заборонено. З боку Буди, там, де зараз дорога веде в тунель, навпроти Ланцюгового мосту, були поставлені дванадцять важких гармат, немов покладені в ряд органні труби. Вони обстрілюватимуть Ланцюговий міст.

¹ Кільцевий бульвар.

Оголошення, що вранці раптом появились на рогах вулиць, довели до відома населення, що стоять на вулицях, юрмитися чи розглядати з вікон лінію частоколів заборонено. За виявлену цікавість окремих осіб, відповідальність нестимуть вони самі.

І все ж було чимало цікавих, що з-за спущених завісок кидали погляди за лінію частоколів, де безперервно, немов величезна колюча змія, через Ланцюговий міст в бік Буди посувався без голосу труб і барабанного дробу ліс багнетів. Але й ті, що не насмілювалися глянути вниз, на цю грізну містерію, чули вночі безперервний гуркіт, від якого здригались стіни будинків і прокидались люди,— гуркіт важких гармат по мостовій. З другого боку понтонним мостом, що виходив на теперішню вулицю Деака, проходили кавалерійські частини, важкі фургони, що наздоганяли один одного, ніби кудись дуже поспішаючи.

Кожний несміло запитував: «Що буде завтра?»

Коли ж остання кавалерійська частина перейшла через Дунай, враз із боку Буди запалали перші дошки мосту. Дув західний вітер, настіл був вкритий соломою, политою дьогтем. Через п'ять хвилин горів уже весь міст з кінця в кінець. Здавалось, що голубий Дунай — це оперезана вогненним поясом величезна змія, що звивається в судорогах.

Тепер уже кожний знав, що сталося.

Цісарський командуючий спалив міст у своєму тилу.

«В своєму тилу?»

Це той гордовитий магнат, для якого людина починається тільки з барона; це той пихатий державний діяч, що з цілим народом, який простяг йому мирно руку, навіть не схотів обмінятися словом; зарозумілий полководець, що чотири місяці тому, в королівському замку лягнув шалкою об стіл, сказавши: «*Essoci finita la commedia!*»¹ — і тепер спалює міст в своєму тилу, тікаючи від руки, яку він примусив ухопитися за шаблю.

Хто переслідує його?

В той самий час, коли палав міст над голубою рікою, по вулиці Керепеші скакав у напрямі центра міста самотній вершник.

Вершник-гусар!

¹ Ось кінець комедії! (*італ.*).

Судячи з одягу, це старший офіцер. Під ним гарячий чистокровний кінь, шабля його відпочиває в піхвах, пістолети прив'язані на передній дузі сідла.

Самотньо скаче по довгій і широкій вулиці.

Далеко від нього відстав загін гусарів, що намагається не спустити їздця з поля зору.

На цокіт копит виглядають з вікон мешканці. І, немов від дотику чарівної палиці, раптом міняється вираз обличчя в людей.

Перший гусар скаче по вулиці!

І вслід йому лунає такий крик, якого не можна описати, не можна уявити, крик, що його почує лише боже-ство тоді, коли сурми архангелів заграють, сповіщаючи про воскресіння мертвих. Коли мільярди пробуджених встануть з землі, в якій проспали довгі віки; коли сила слабких переросте в силу блискавки; коли влада сильних піде прахом; коли кожна грудка набуде душі, і поверхня землі стане суцільною масою живих істот,— тоді з цієї маси пролунає від одного полюса до другого звук, що досягне зірок: «Осанна! Осанна!»

Таким був і цей голос.

Страшний крик «Хай живе!», що залунав на вулиці Керепеші біля дебаркадера, прозвучав вздовж набережної Дунаю, увійшов в глибину вузьких вулиць і, поширюючись далі, набирав все більшої висоти, досягаючи святого екстазу, який тривожно потряс небо,— це був демонічний хор рабів, ув'язнених в сотні тисяч тюрем! Це був радісний поклик визволених титанів, яким вдалося скинути зі своїх грудей Пеліон і Оссу!¹

Наче в день страшного суду, коли могили викинуть мерців, коли оживуть всі грудочки землі, вулиці Пешта враз заповнились народом. Старі й малі, чоловіки й жінки, пани й поденники, євреї й християни, знайомі й незнайомі обіймались і цілувались, ридали, сміялись, обмінювались запитаннями й відповідями, на повні груди славили святу вітчизну. В усіх вікнах, що раптом розчинилися, показалися голови жінок, які від радості плакали і до плачу сміялися. Всі квіти з оранжерей

¹ Титани, згідно віруванню греків, були велетнями-богами природних сил в період створення світу. Олімпійські боги їх загнали у прірву, прикривши їх горами Пеліон і Осса. Титани однак визволились з-під скель і, поклавши одну гору на другу, намагалися дістатися до гори Олімп, щоб скинути владу Зевса та інших богів.

пішли на вінки; квіти й вінки летіли на вулицях під копита гусарських коней.

Під копита перших гусарських коней, що мчали по вулицях Пешта!

В морі квітів не було видно ні коней, ні вершників, ні тих, що падали перед ними навколішки. Знатні красиві дами, немов святі перед своїм визволителем, кидались в куряву вулиці і цілували засмаглі від сонця руки рядових гусарів!

І раптом, наче хтось увімкнув електричний струм, на кожному будинку замайорів національний прапор. Чудові червоно-біло-зелені значки, національні герби, які досі не показували, носили під одежею, не приховувати які було небезпечно для життя,— все це тепер появилось зовні. Майорили на вітрі довгі полотнища, маленькі прапорці — у вікнах, на балконах, покрівлях, в отворах горищ, на вежах. Здавалось, що місто, прокинувшись від зачарованого сну, в пориві щастя окрилилось і зараз намагається піднятися до неба!

І хто б подумав тоді, що над радісним сяйвом ворожа сила тче з чорних димових хмар саван. Дим палаючого мосту, наче чорний надгробний покрив, повис над уквітчаним молодим містом, що справляє своє весілля.

Самотній вершник, що мчав попереду, до овації натовпу, проскакав по вулиці Гатвані, потім звернув у завулок.

Там він осадив коня, розшукуючи номер якогось будинку. Коли ж знайшов, зліз із коня, взяв його під вуздечку й увійшов з ним через розчинені ворота у двір.

Почувши цокіт копит і дзенькання шпор, якийсь двірник висунув голову із скуйовдженим волоссям з низьких зашкленних дверей.

Якщо судити з його зовнішнього вигляду, він, мабуть, був і швець.

— День добрий,— сказав прибулий.

Замість відповіді, двірник, мало не виламавши дверей, вискочив надвір, підбіг до офіцера, впіймав його руку і почав її цілувати. Офіцер вирвав руку; тоді двірник став цілувати його темляк, але офіцер і цього не дозволив. Двірник тоді обійняв коня за шию і почав його цілувати в голову. Нарешті, він хотів вибігти на вулицю, але, схоплений офіцером за комір, встиг тільки

вигукнути на ціле подвір'я: «Прибули гусари! Прибули угорці!»

— Громадянинне, чого ви так репетуєте? — заспокоював його офіцер.

— Та як ви пробралися сюди, ваше високоблагородіє? Ваша вельможність! Пане генерал! Пане фельдмаршал! Пане архангел, святий Михайле! Як ви пробралися сюди?

— Ну, про це поговоримо іншим разом. Спочатку покажіть мені особу, яка мешкає в цьому будинку і з якою я маю розмовляти в цю ж хвилину.

— Перш за все, в ім'я всіх святих, прошу вас, скажіть мені своє прізвище. Я хочу знати, кого бачу перед собою.

— Гаразд, старий. Скажу. Я — Ріхард Барадлаї. Коли хочете, то я тут зможу й зупинитись. Але зараз же покажіть, куди мені йти.

— Боже мій, яка чудова людина! Який гарний гусар! Жаль, що тиждень тому померла моя жінка, не побачивши його! Вона, бідолашна, не хотіла помирати, поки не побачить, як по вулиці проскакає перший гусар.

Ріхард мусив почекати, поки цей дідок не виплачеться.

Нарешті, наплакавшись вдосталь, двірник повернувся до справи:

— Хто вам потрібен?

— Я шукаю жінку, що живе тут. Зветься вона Бойчікне.

— Знаю, знаю. Вона тут має квартиру. Тут вона, але спершу скажіть, чи можна цьому чудовому коневі дати трохи калачів?

— Не турбуйтеся про мого коня, дорогий земляче! Який номер її квартири?

— Двадцять четвертий, другий поверх, прошу вас. Але передусім дозвольте мені потримати за вуздечку цього славного коня.

Ріхард посміявся над цим патріотичним екстазом і тому, що на другий поверх справді не міг вибратися верхи, кинув поводи двірникові. Той, скориставшись часом, поки Ріхард добирався до двадцять четвертих дверей, дістав через вікно з своєї кімнати залишений сніданок — кварту з кавою і калачі — і з насолодою

почав вмикати шматок за шматком у каву, класти на долоню і підносити до самого рота коневі. Двірник дуже радів, що кінь це їсть.

Раптом з коридора другого поверху почувся голос Ріхарда:

— Може, ця жінка десь пішла? Ніхто не відчиняє дверей.

Двірник гукнув знизу:

— Ой, її справді немає вдома.

— Може, служниця є?

— Там нікого немає.

— Громадянине, ви ж могли сказати мені це, коли я був там, внизу. Не треба було б дурно підійматися.

Старий лукаво посміхнувся. Таж він хотів нагодувати цього гарного коня!

Спустившись на подвір'я, Ріхард не дорікнув старому за те, що той примусив його марно вибиратись на другий поверх. Він добре розумів жарти і не сердився за них. Адже лев не дряпається, як собака, своїми кігтями.

— Коли прийде ця жінка?

— Я не знаю.

— І не знаєте, де вона зараз? Де можна з нею побачитись?

Старий патріот підвів очі до неба.

— Ох, коли б ви, ваша ясновельможність, побачились з нею в цю хвилину, коли б можна відкрити, висадити в повітря або виламати булавою ті двері, за якими тепер сидить та жінка!

— Що за дідько? Де ж вона?

— У Буді. В казематах.

— А чого вона там?

— Її заарештували. Вночі прийшли за нею: сказали, що вона дружить з нашими, що вона доставляє нашим боеприпаси і передає відомості. Факт, що вона багато разів їздила в Дебрецен. Спіймали її разом з служницею і повезли в Буду. Я носив їй кілька разів передачу, але до неї мене ні разу не пустили. Сидить вона в першому номері біля воріт Фегерварі.

Ріхард з досадою вдарив піхвами шаблі об землю. Він гнався, поспішав сюди, в центр міста, залишеного ворогом, не ради славолюбства, не для того, щоб упиватись хмелем сп'янілого від радості, визволеного

міста,— його привело сюди слово, дане товаришеві, який загинув від його шаблі, слово, дане помираючому супротивникові-герою.

«Плачу дитини не почувеш в могилі!»

Ця обіцянка від того часу тривожила його душу; з люттю і нетерпінням день у день водив він своїх гусарів у бій, який щодня зав'язувався на рівнині, біля Пешта, і кінчався щоразу біля переїздів. Це були демонстративні бої для маскування руху головних сил угорців, що поспішали визволяти Комаром.

А зараз, коли він уже був упевнений, що досяг мети, раптом довідався, що ця мета так далеко, як саме пекло; правда, він може й туди добратися, але тільки засудженим на вічні муки.

Жінка, яка повинна сказати, де дитина Отто Палвіца, зараз у Буді,— ув'язнена в казематах.

Ця нещасна жінка грає з долею в жмурки. Коли шукав Палвіц, то її можна було знайти тільки в угорському таборі, а коли шукає Барадлаї, то вона — в австрійській в'язниці.

А крім неї, ніхто про дитину нічого не знає.

Життєву історію таких маленьких істот, звичайно, не розповідають.

ЗАПЕКЛІ БОЇ ЗА БУДАЙСЬКИЙ ЗАМОК

Постійно чуємо і чутимемо, поки на світі житимуть угорці, вічну докору: для чого потрібно штурмувати Буду?

Але чи можна було діяти інакше?

Спитайте, будь ласка, чого відрізали карфагенські жінки довгі золотаворусяві коси для виготовлення ручних луків. Чого поховувались живими пунійські дівчата під руїнами храму Дагона? ¹

Спитайте, чого народ Ізраїля з чудових всячих садів Семіраміди з плачем поривався назад до руїн свого святого міста.

Спитайте, чого йшли протягом півстоліття два мільйони воїнів по суші і по морю, з хрестом на грудях, з залізом в руці, визволяти місто Єрусалим.

¹ Пунійські війни (III і II ст. до н. е.) велись з перемінним успіхом. Нарешті переміг Рим.

Спитайте, чого спалив стихійний патріотизм стародавню Москву на очах у ворога.

Спитайте, чого випала шабля з руки великого Наполеона, чого впала корона з його голови, коли був захоплений ворогом Париж.

Нарешті, спитайте, чого з усіх боків знову й знову прямують старі й діти Італії до розташованого на семи пагорбах міста, щоб перемогти або померти. Чого тривожать вони знову й знову півсвіту, що благає миру своїм істеричним криком: «Roma o morte!»¹?

І про те, як розв'яже суд історії ці проблеми, розкажіть тим, хто питає вас, чого було штурмовано Буду.

Можливо, що ареопаг історії засудить і нас, і тих, але судді поезії виправдають нас, і їх слова, починаючи від царя Давида і кінчаючи Віктором Гюго, звучать: «Інакше не можна було. Так воно мусило бути!» А правда поета — вічна правда!

Будайський замок був для нас тим, чим був для пунійського народу Карфаген, для Ізраїля Єрусалим, для християнського світу — свята земля, для француза Париж, для росіянина Москва, для італійця Рим.

Живе серце вітчизни...

Зрине обличчя рідної матері...

Чесне ймення батька для законного сина...

Чи можна було не чути, що серце вітчизни б'ється в гарячці?

Чи можна було не сумувати, коли це обличчя стало жалобним?

Чи можна було терпіти, щоб з цього ймення глузували?

Не раз чув я від розважливих, спокійних, авторитетних людей, що добре обдумують свої вчинки, таке висловлювання: «Якби мене хтось вдарив в обличчя, я б викликав його на дуель і вбив би його, або він вбив би мене; якщо ми були б поранені, ми б вилікувались і почали свій двобій спочатку, я б його колов ножем, бив кулаком, зтяг би його за собою в глибоку воду, різав, душив би, бо залишатись нам сбом на одній планеті було б неможливо».

Ось таким ударом в обличчя був для нас захоплений ворогом Будайський замок.

¹ Рим або смерть! (итал.).

* * *

Отже подивимось, якщо титани візьмуть в свої руки громи, чи не буде Зевс переможений?

* * *

Десять днів минуло відтоді, як по вулицях Пешта промчав перший гусарський загін: десять днів танталових мук! Кожний камінець Будайського замка приріс до серця всього народу, і стояв він на очах — мале, мізерне гніздо, що неспроможне серйозно захищатись, але руйнувати, мстити може. Взяти замок — це для новітнього воєнного мистецтва гра на одну ніч, але переможцеві учиняє вона руйнування на ціле століття.

З навколишніх висот можна заглянути в кожний двір замка; ворог, що обложив його, бачив усе в ньому, як у відкритій книзі. Вся споруда оборони — старий цегляний мур без всяких форпостів, редутів. Води в замку нема. Єдиний водопровід веде на набережну Дунаю. Якщо насаючий противник зруйнує цей водопровід, наступного дня оборонців вижене з замка спрага.

В чому ж була сила Будайського замка?

А в тому, що коло його ніг лежав Пешт.

Оточений гарнізон за кожний снаряд противника посилає вогняні кулі на Пешт.

Незбагненна для людського серця ідея. Той, що зазнав натиску, загрозово заявляє нападаючому противникові: «Якщо ти піднімеш на мене свою шаблю, то я своєю проб'ю серце твоїй жінці, твоїй дитині, що лежить у колиці».

Так він і робив.

На десятий день після того, як австрійці покинули Пешт, вздовж головної магістралі Візівароша в Буді мчав взвод гусарів. На площі Бомба стояв піхотний цісарський підрозділ з двома гарматами. Коли угорські гусари наблизились на постріл, дві гармати зустріли їх картеччю. Картечні кулі вдарили по стінах будинків. Перед кав'ярнею стояв натовп людей, що дивилися на цю гру в смерть, і кулі просвистіли над їх головами. Одна з куль, відлетівши рикошетом від мармурового порога кав'ярні, вбила молоду, вісімнадцятирічну дівчину-касірку, що сиділа біля каси.

Гусарський взвод відступив у напрямі Часарфюрде, цісарська піхота разом з гарматами сховалась за бар'єрами водопровідних споруд. Лише троє гусарів поскакало слідом за нею аж до барикади, що була споруджена з важких колод, там під свист куль вони оглянулися й спокійною риссю повернули до своїх. В одного з них на гладкому тротуарі посковзнувся кінь і побіг. Спіймали його цивільні, які стояли перед кав'ярнею.

О пів на першу ясного травневого дня почався наступ перших гонведських частин проти бар'єрів Буди. Це був десятий батальйон. Офіцери йшли попереду.

З веж замка обстрілювали їх дванадцятифунтовими гарматами. Мортири, що були виставлені перед складом з амуніцією, жбурляли на них бомби. З-поміж частоколів чути було постійну рушничну стрільбу, але все це не затримувало наступаючих: вони рвались уперед.

Тоді несподівано відкрились масивні ворота бар'єра й замасковані гармати зустріли картечним вогнем наступаючих. Від цього смертоносного вогню густі шеренги їх безладно змішались. Частина угорців добралась до вікон будинків, звідки продовжували вести рушничний вогонь проти лінії частоколів, інші втекли до стоянки резерву, яким був тридцять третій батальйон.

Тепер і цей пішов у наступ.

З усіх бійниць засипали колону кулями, але батальйон посувався вперед до бар'єра. Та перед частоколом і на них чекала та сама доля, що й на попередній батальйон.

Тоді якийсь угорський офіцер, що сміливо просувався з двома гарматами по набережній Дунаю, почав стріляти впритул до бар'єра.

Снаряди вирвали важкі ворота, демасковані гармати противника, що були за ворітьми, залишились без прикриття. Оборонці разом з гарматами під перехресним вогнем почали відступати. Батальйон, озброєний багнетами, з криком «ура!» наближався до частоколів; розкиданий десятий батальйон знову вишикувався й пішов у наступ через пробитий отвір. І в ту ж мить, коли вся лінія частоколів зазнала нападу, дві ракетні батареї, що просунулись вперед, почали обстріл водонапірної вежі запалювальними ракетами.

Пройшло ще чверть години. Останнє зусилля перед вирішальним боєм! Якщо наступаючі частини в першому пориві і не зайняли б водогін, все одно ракетні батареї мали б повну змогу зруйнувати водопровід, а коли б водопровід не діяв, коли б машини зупинились, тоді вже й кінець обороні.

В цю ж хвилину від угорського головнокомандуючого було одержано наказ — скрізь припинити бої.

Так угорців позбавили можливості завдати ворогові вирішального удару.

Чому треба було раптом припинити боротьбу?

А тому, що двом полководцям спочатку треба було обмінятись листами; обидва солдати повинні були довести, які вони нікчемні дипломати.

Щождо «бомбардувального» стилю полководців, то він взагалі не прогресував протягом двох століть.

Так само як Карл Лотарінгський¹ запевняв Абдулрахмана², так і Герге³ запевняв Генці⁴, що коли той не здасть Буду, то примусить його з усіма захисниками «перескочити через шаблю».

У відповідь на подібний виклик Абдулрахман у свій час на вежах замка виставив сто християнських голів, настромлених на списи. Генці ж, щоб помститись, почав розстрілювати з гармат беззахисне населення Пешта.

Він міг це робити, бо мав на те владу, але навіть було виправдуватися?

Він міг сказати: «Що я зробив — добре зробив: ваші вигуки по той бік частоколу обурюють мене; я зробив це для того, щоб поранити серце вашого народу, яке не загоїться й за десятки років; тому, що ненавиджу ваш народ; тому, що у ваших містах хочу залишити криваві калюжі, які висохнуть лише тоді, коли бог пришле ангелів».

Але виправдовуватись тим, що, мовляв, громадяни Пешта стріляли через Дунай у Буду?!

Це подібне до твердження Герострата⁵, який нібито хотів тільки викурити комах з храму Діани!

¹ Австрійський полководець, що в 1686 р. відвоював від турків Буду.

² Турецький захисник Буди в 1686 р.

³ Угорський головнокомандуючий в 1849 р.

⁴ Командир австрійського гарнізону в Буді.

⁵ Герострат (IV ст. до н. е.) підпалив Ефеський храм Діани, щоб вславити себе.

Командир гарнізону і сам не знав про свою нелюдську велич. Щодня він давав ляпаси повсталому велетневі,— цьому апокаліпсичному диву, що випускає полум'я з уст і який його, напевно, розшматує. Перед очима народу він насмілився нищити найдорожчий його скарб — молоду столицю. І для виправдання вигадує всілякі небилиці!

Адже ж це — героїзм або злочин.

Якщо героїзм — немає потреби виправдуватись; якщо злочин — то для нього нема виправдання.

Якщо лаври — то не зів'януть; якщо тавро — то не змиється. Нічого прикривати його.

Звичайно, на подібних олімпійських іграх вистачає публіки. Пештський берег і Будаїський берег розділяє ріка в п'ятсот кроків завширшки. Тут партер, там сцена. Відбуваються бойові ігри, де ллється справжня кров, де виступають справжні герої, а замість фейерверка сяє палаючий замок; видно вибухи бомб.

Чи можна уявити собі, щоб публіка мовчки сприймала таку бойову драму? Чи може вона не викрикувати, коли на горі Геллерт побачить нову гармату, яка через хвилину покаже язик полум'я, а там, на мурах замка, куди влучить снаряд, змішаються ряди оборонців?

Вдзовж всієї набережної Дунаю, від острова Маргіт до офіцерської школи «Людовіцеум», стояло міське населення і вигуками підбадьорювало наступаючих.

Аж раптом гармати замка дали наказ: «Замовкніть!»

* * *

Ріхард справді зупинився у двірника, що так гостинно зустрів його. Той був дуже радий гостеві.

Коли четвертого травня озвались перші гармати, дядько Мігай кинув свою двірницьку комірчину,— нехай, мовляв, стереже дім, хто хоче,— і метнувся на вулицю. В воротах він наткнувся на Ріхарда, що спішив до свого військового начальника.

— Куди так поспішаєте, громадянине? — спитав Ріхард шевця.

— Подивитись на штурм,— відповів той.

— Глядіть, щоб не підстрелили вас.

— Кулі ж не перелітають через воду,— запевняв той Ріхарда.

— Ну, цього я ще не чув.

— Та я знаю. На підставі фізичних законів. Причина цього *vis attractionis*¹, що значна у воді. Ходив же я колись до школи!

Через дві години Ріхард знову зустрів дядька Мігая; на вулиці було повно народу, що розбігався, і дядько Мігай тяжко переводив дух.

— Велика вода не притягла до себе куль,— сказав він.— З мурів замка вбили дев'ять роззяв.

Публіка очистила після цього партер, але натомість забралась в ложі: з вікон дивитись на бойову гру. Вона гадала, що снаряди не проб'ють стін, і звідти спостерігала видовище.

Але гармати замка промовили: «Тремтіть»! І з протилежного берега почали летіти на місто бомби, ракети.

На тлі вечірнього ясного неба було видно, як падали дугою бомби з вогненними хвостами, немов метеори, сповіщаючи своїми вибухами про страхітливую лють. Народ стояв у вікнах, воротах і налічив триста шістнадцять артилерійських вибухів.

Але це ще не було покаранням, не було помстою, а тільки застереженням.

* * *

Будайський замок мав ще одну сильну сторону: штурмуючий вважав його менш укріпленим, ніж він був насправді. Вважав, що залякуванням можна взяти замок. І тільки пізніше збагнув, що не ораторство потрібне тут, а якнайбільше бомб.

Під час першої атаки штурмуючі обстрілювали замок з двадцяти восьми гармат, на що гарнізон замка відповів з дев'яноста двох. Гармати атакуючих були польові — шести- і дванадцятифунтові, а замкові стріляли із вмурованих двадцятичотирьохфунтових гармат. Штурмуючий кидав семифунтові снаряди з гаубиць, а противник відповідав шістдесятифунтовими бомбами.

Штурмуючим необхідно було керуватись лозунгом спартанки: «Якщо короткий твій меч, ступни на крок вперед!»

Треба було підійти до ворога так близько, щоб невеличкими гарматами можна було відповідати йому.

¹ Сила тяжіння (латин.).

І цими гарматами угорці примусили відступати оборонні батареї четвертої захисної лінії, зуміли з гори Кальварії прогнати в казарми австрійську піхоту, а на горі Геллерт підпалили й зруйнували дощенту головний спостережний пункт і склади Нандора.

На це Пештянська набережна Дунаю озвалася радісним людським гомоном; в свою чергу із замка відповіли двогодинним бомбардуванням Пешта.

Проти цього не було спасіння.

Це був перший ляпас угорцям. Штурмуючі відчували це, червоніли від сорому, безсило скреготали зубами.

Але не було в них жодної великої штурмової гармати.

Наступного дня військова рада відмітила, що Будаїський замок не звичайне собі гніздо, а фортеця, яка вимагає добре підготовленого штурму, тривалої облоги. З Комарома потрібно привезти кріпосні гармати. Поки вони прибудуть, треба по ночах будувати опорні пункти, а для маскуваня будівництва щоденно провадити заслонні атаки.

Заслонні атаки — найважчий пробний камінь для солдата. Йти вперед тільки для того, щоб потім відступати; з однією метою, — щоб згаяти час.

Одного разу, коли терпець урвався, Ріхард звернувся до дядька Мігая:

— Громадянине! Чи маєте ви бажання заробити двісті форинтів?

— Залежно від заслуги, — по-філософськи відповів дядько Мігай.

— Справа в тому, що потрібно пробратись у замок, розвідати, яке там становище, і повернутись назад з відомостями. Ви якось говорили, що знаєте, там всі ходи виходи.

— Зроблю все як слід, — відповів дядько Мігай. — Але не ради грошей, а в честь дружби.

Ріхард гаряче потиснув йому руку.

— І як ви проберетеся туди, громадянине? Адже треба діяти обережно.

— Дуже просто. Переодягнусь в селянську одягу і проскочу туди із знайомими селянами з Гідекута, які щосереди і щосуботи приносять яйця, овочі, масло.

— Газард! Основне — вивідати, який настрій гарнізону.

— Можете покластись на мене. Все вивідаю.

— Хіба ви знаєте по-італійськи?

— Жодного слова, однак вивідаю все, що вам потрібно.

— І ще одно. У тої жінки, що сидить там під арештом, треба спитати: де хлопчик Кароль на ім'я, який носить на шиї переломлену мідну монету.

— Ваше високоблагородіє, ви шукаєте його? Якийсь офіцер-драгун з того боку теж розпитував про цю дитину. Не знаю, чи жива вона.

— Я тому й шукаю дитину, що той офіцер помер.

— Гаразд, пане. Довідаюсь. Той офіцер давав мені тисячу форинтів, щоб я поїхав до Байчікне в Дебрецен і узнав, де той хлопчик. Тоді я не поїхав. Вашому ж високоблагородію зроблю це і зроблю без винагороди. Відшукаю в казематах Байчікне.

Наступної середі дядько Мігай, переодягнений в німця-селянина, пробрався в замок і щасливо повернувся додому.

Ріхард чекав його з нетерпінням. А коли той повернувся, радісно обійняв його.

— Побував я скрізь,— почав свою розповідь дядько Мігай.— Бачив усе. Давайте, розповім спочатку про державні справи: в замку вистачає всього, дорожничі нема. Населення не думає покидати замок. Артилеристи купують всілякі делікатеси і платять добре. Всі ворота закладені мішками з піском, крім воріт Візі. Ці залишаються відкритими. Біля вежі Галас вирито шанці для солдатів.

— Як артилеристи?

— Ці гордовиті.

— А німецькі піхотинці?

— У доброму настрої.

— А хорвати?

— Ті сердиті.

— А італійці?

— Ті — ні те ні се.

— Чи не помітили ви в них малодушності? Або прихильності до нас?

— Ні.

— А як ви довідались, громадянинне, про настрої італійських солдатів?

— Досконало вивчив. Вони купують цибулю, картоп-

лю і все це зав'язують у хустку. В кожного є ряба хустка.

— І на цій хустці ґрунтується ваше вивчення настрів?

— Це значуша прикмета. Коли б вони думали здати нам замок, то кожний носив би білу хустку. Тоді в вирішальну хвилину ми могли б покластися на них. Як тільки наші драбини були б приставлені до стін, вони подали б нам руку, щоб допомогти вилізти. Але до того часу все одно стріляли б у нас. О, я знаю їх. Італієць — палкий коханець, але холоднокровний друг.

— З Бойчікне розмовляли?

— Я не міг пробратись до неї. Зараз її вивезли з тюрми, бо нездужає. Поклали в лікарню разом з служницею, що також захворіла.

— На яку хворобу?

— На тиф.

Ріхард здригнувся. Це така штука, що довго не грається з жертвою.

— Два союзники — тиф і холера штурмують залогу замка з внутрішнього боку, — додав дядько Мігай. — Мертвих складають під склепіння однієї з веж, бо нема де їх ховати.

— Таким чином, ви не мали змоги поговорити з цією жінкою?

— Я задав їй запитання, та не дістав ніякої відповіді. Але одне можу твердити, що мою записку вона одержала. Марно чекав я на відповідь перед ворітьми лікарні. Коли інших селян попросили з замка, треба було йти й мені. Наступного тижня знов загляну туди і довідаюсь про відповідь.

* * *

Мабуть, неприємно і втомливо для людини, що носить шпори на чоботях і запал у серці, стояти в облозі цілими днями, навіть тижнями, стояти перед стіною, з якої ворог показує йому язика.

На третій день облоги дев'ятьом десятим угорських солдатів вже урвався терпець. Вони хотіли з усіх боків іти на штурм воріт. Обличчя їх палали від сорому, серця — від люті. У військовій раді теж наростало роздратування.

— На приступ! — напірали на командуючого.

Відбувались гарячі суперечки. Друзі пересварились. Одних назвали партією «гарячих», інших — партією «холодних».

Так зустрілись на військовій раді віч-на-віч два брати Барадлаї. Звичайно, Еден належав до партії «холодних», Ріхард — до «гарячих».

На засіданні, що відбулось на четвертий день після початку облоги, вони посварились так, як два люті вороги. Обидва брати наче ставили один одного мішенню для своїх заперечень, доказів.

Таке явище було характерним тоді. Брат виступав проти брата. Чому? А тому, що кожен хотів довести, ніби він більше любить вітчизну, ніби він сміливіший і вибрав правильний шлях. Ось чому виступали так палко один проти одного.

— Треба покінчити з облогою! — сказав Ріхард після того, як виявилось, що думки не можна примирити.

— А я кажу, що потрібно її лише починати! — заперечував Еден.

— Наступаймо зараз з усіх боків.

— Тільки з трьох боків можна наступати. Четвертий бік закриває Пешт.

— Зможемо наступати і з боку Пешта. Через Дунай наші батареї зможуть розгромити водопровід, таким чином відкриється шлях для атаки з боку Візівароша.

— Але ж тоді гармати із замка зітруть на порох Пешт.

— А що нам Пешт? Одинадцять років тому його залила повінь! І він знову відбудований. Якщо й згорить сьогодні дотла, через десять років буде кращим, ніж будь-коли. Зараз виграний тиждень означає ціле століття, цілий світ, в якому Пешт — тільки малюсінький атом. Коли ж на облогу ми згаємо місяць, то програємо всю війну. Нехай згорить на п'ятдесят мільйонів добра, нехай загине п'ять тисяч чоловік, але Буду нам треба взяти за сорок вісім годин.

— А що ми виграємо, жертвуючи п'ятдесятьма мільйонами і п'ятьма тисячами чоловік?

— Те, що зможемо штурмувати замок і з східного боку.

— По стрімкій горі?

— Так, по стрімкій горі, — відповів Ріхард. — Я вже доповідав спеціалістам, членам військової ради, про те,

що вдалось мені вивідати в цій справі. Від королівського палацу до Дунаю тягнеться підземний хід, виритий колись турками, і по ньому можна пробратись одному підрозділу. Хід веде до будинку Шандора. Між Віденськими воротами і Візі є криті сходи, якими відбірна штурмова група може дійти до малих воріт, які можна відчинити. Альтанку, що розташована в парку замка, під південною ронделею¹, легко захопити. Під заглибленням, що знаходиться між ронделями № 4 і 5, тягнеться підвал, який можна продовжити і, наповнивши його порохом, зірвати разом зі стінами, які є над ним. В цей же час по драбинах будемо атакувати вежі і десь вже обов'язково натрапимо на італійський полк, що, напевно, не буде серйозно битись, коли побачить, що ми справді наступаємо.

Еден відповів йому:

— І я вивчав усе це і твердо знаю, що підземний хід завалений. Крім того, всі ворота, крім воріт Візі, закладені мішками з піском. В критому спуску знищено вісімдесят шість сходинок. Щоб пробратись до фортеці замкового парку, потрібно перелізти через три бруствери. Згадані підвали не досягають замкових стін на десять сажнів. Отже, в гігантській скелі нам потрібно б рити хід довжиною в п'ятнадцять сажнів. А ця робота затягнеться на два дні. І розгубленість ворога я ніколи в своїх стратегічних розрахунках не беру до уваги.

В очах Ріхарда блиснув гнів. Він був у такому настрої, коли хочеться конче наговорити комусь грубощів, щоб полегшало на душі.

Ріхард підвівся і, обпершись кулаком об спинку стільця, на якому сидів, спитав брата:

— І героїзму наших солдатів теж не береш до уваги?

Еден з холодною повагою, спокійно відповідав:

— Там, де йдеться про математично точні розрахунки, що необхідні в час облоги замка, звичайно, не враховую.

Ріхард на це з гнівом гордого солдата-професіонала кинув такі слова:

— Бо й ти такий же боягуз, як всі цивільні!

І зразу пожалкував, що сказав таке, але прикинувся, ніби йому вдалось побити карту брата.

¹ Башта, вежа.

Еден зблід і великими, ясними очима впився в молодшого брата й тихим, але твердим голосом промовив:

— Мені ще за мій вік ніхто такого не закидав. І від вас безкарно не прийму цього.

Суперечку братів раптом перервала така пригода.

Через кімнату будинку Ласловського, де засідала рада, над головами членів ради пронісся дванадцятифунтовий снаряд, влетівши крізь одну стіну і вилетівши крізь протилежну.

Невдовзі просвистів другий снаряд, що пролетів крізь покрівлю.

Потім ще один, який розірвався серед подвір'я.

— Зрада! — закричали члени військової ради, схопившись із місць.— Хтось виказав місцезнаходження генерального штабу, і ворог зараз веде із своїх батарей обстріл хутора.

— Залишатись тут нам не можна, — сказав головнокомандуючий.— Ви, Ріхард Барадлаї, ідіть і дайте наказ кавалерії підняти з кінними батареями вище, в Зуглігет.

Ріхард глянув на брата.

Той все ще продовжував сидіти біля стола з пером у руці. На свист снарядів, що пробили стіни, він, здається, не звернув ніякої уваги.

Ріхарду було страшно за свій вчинок. Правда, йому здавалось, що в силуваному спокої брата є певне удавання, але ж, крім того, він мав до брата й більш теплі почуття.

— Ну, ну, добре, старий, — сказав він, підійшовши до Едена.— Ти сміливий хлопець, визнаю. Але ж не сиди тут, коли ми всі йдемо геть.

— Я тому сиджу тут, — холодно відповів Еден, — що я секретар військової ради і хочу знати, яке буде прийнято рішення, щоб зафіксувати його в протоколі.

— Він має рацію, — озвалось декілька членів ради.— Спочатку треба нам винести рішення, а потім вже закривати збори.

— Тоді голосуймо!

— Сьогодні штурмувати замок чи завтра?

— Хто взагалі за те, щоб штурмувати, і хто проти?

— Прошу всіх зайняти місця і відповідати стоячи.

Знову сіли до стола, і поки всі члени ради по

черзі проголосували, снаряди кілька разів продирявили стіни вздовж і впоперек.

Всі проголосували «за!»

В тому числі і Еден.

Потім кожен поспішав якнайшвидше вийти з розбитого будинку.

Але Еден спочатку записав у протокол ухвалу сьогоднішніх зборів. Ріхард весь час не відходив від нього.

— Іди звідси,— просив він брата.— Таж всі визнають, що ти сміливець, не боягуз. І я теж.

Еден з гордістю римського патриція зібрав свої папери й сказав Ріхардові, вирвавши руку з його руки:

— Про це ми ще поговоримо.

— Чи не збираєшся ти викликати мене на дуель?

— Потім побачиш.

І гордо відвернувся.

* * *

Штурм був назначений на третій день.

План наступу був такий.

З боку Пешта напасти на ворога, який контролював на будайському боці Візіварош. Лінія частоколів буде деякий час добрим прикриттям для артилерії наступаючих. Але під вогнем важких замкових гармат вона довго не вдержиться. Три вулиці Пештянського Ліпотварошу, що можуть бути використані для комунікацій, прямо-вісно спускаються на набережну Дунаю і прострілюються замковою артилерією. Отже, гармат тут не вдасться розмістити, хіба що ракетометні батареї, які легко можна ставити і переносити придунайськими провулками, між будинками.

Для прикриття цих батарей набивали у місті мішки піском і викладали з них траверси і траншеї. П'ятсот робітників-добровольців погодились вчасно доставити ці мішки на місце.

Дев'ятого травня вночі всі батареї, розміщені в Буді, і водночас три батареї на Пештянському боці відкриють вогонь по замку. Під час стрільби два батальйони атакуватимуть замковий парк, а два — водопровідні оборонні споруди.

Інші частини підуть в лобову атаку проти Віденських воріт і воріт Фегерварі.

Найскладніше завдання випаде на долю тієї бригади, що штурмуватиме парк замка.

* * *

За день перед наступом двірник-патріот, переодягнувшись у німця-селянина, знову побував у замку.

Він повернувся до Ріхарда в поганому настрої.

— Серед нас є зрадник! — сказав він. — Про все, що у нас планується, там відомо.

— Звідки ви знаєте?

Двірник ще боязко озирнувся і прошепотів Ріхардові:

— В замку я зустрів Салмаша.

— А хто це?

— Відомий шпигун.

— Здається, я десь чув це прізвище.

— Можливо. Це вигнаний нотаріус з села Немешдомб.

— Ага, пам'ятаю.

— Дуже небезпечна людина. Взимку він весь час перебігав з табору в табір і частенько бував у Пешті. Якимось пустився я за ним пішки до села Цібакгаза, щоб там його передати партизанському загоні. Його спіймали тоді, але вночі він вхитрився втекти і зараз тут, у замку. Я впізнав його, хоч він підстриг вуса, одяг чудовий фрак, щоб його вважали за пана. Коли він проходив повз мене, я тремтів від страху, думав, упізнає. Був би мені капут! Адже ми добре знаємо один одного. Одного разу в кав'ярні я йому сильно надавав. Більше йти в Буду я не наслідуюся. Але Салмаш, напевно, прийде сюди. Тоді я доберусь до нього. Накладе головою, якщо спіймаю. А зараз, панове, прошу вас добре слідкувати, щоб ця людина не пробралась через наші форпости, бо зіпсує нам всю справу.

Ріхард тільки посміхався, слухаючи цього громадянина. Проте той, мабуть, мав рацію.

Надвечір Ріхард верхи переїхав у Буду через міст, що був перекинутий через річку біля верхнього кінця острова Чепель.

Тут він натрапив на знайомого двірника, який брався з гонведами.

Всі знали його. Він був відомим агітатором.

Як смеркло, двірник відшукав Ріхарда.

— Ходім, щось покажу вам.

Ріхард вийшов з ним на набережну.

— Подивіться на прибережний ряд будинків у Пеш-

ті,— показав рукою на протилежний бік.— Он гляньте: в триповерховому будинку на горіщі — п'ять вікон. І в усіх п'яťох вікнах горять свічки.

— Бачу.

— А зараз із чверть години постежте за свічками. То одна, то друга гасне, потім знову засвічується. Іноді в одному вікні з'являється по дві свічки. Ви знаєте, що це значить?

— Напевно, в цих мансардних кімнатах живе п'ять мешканців, і вони сходяться один до одного.

— Це секретний телеграф. Світло заміняє букви, якими сигналізують в замковий гарнізон.

Ріхард тепер вже не посміхався, а реготав на все горло, хоча цей громадянин і знову мав рацію.

* * *

Коли годинники пробили десять, з трьох боків почався штурм замка. Батальйони гонведів підійшли до стін, гаубиці штурмуючих почали кидати бомби на замок, і через дві години в двох місцях вже горіла Панська вулиця Буди. Солдати, які гасили вогонь, здавалися в заграві ночі чорними гномами. Наступ з третього боку, з боку Пешта, вирішено було розпочати опівночі.

Тоді в бастіонах замка, повернутих до Пешта, заревила величезна мортира. Перша бомба впала на Театральну площу, де були поставлені ракетні батареї. Розривний снаряд сполохав обоз, і той рвонувся вулицею Ваці на Сінну площу.

Другий снаряд упав на площу Йожефа, де п'ятсот робітників натоптували мішки піском. І вони розбіглися.

Третя бомба впала на Нову площу, де виготовлялись вовняні мішки для траверсів. І весь запас був спалений.

Кожна бомба точно падала в ціль, ніби їх хтось замовляв.

А вони таки були замовлені!

Всі місця, де йшла підготовка, були виказані.

Противник показав, на що він здатний і чого він не боїться робити. Бомбардування Пешта до самого ранку не припинялось. Гармати ворога обстрілювали найвіддаленіші закутки міста. Снаряди руйнували й підпалювали будинки. П'ятсот двадцять бомб і снарядів примусили столицю тремтіти. Тепер вже кожен бачив, що в

місті нема притулку, і тому населення втекло в міський ліс, звідти спостерігаючи неминуче лихо.

Для партії «холодних» це було жахливою сатисфакцією. «Гарячі» замовкли, визнавши свою помилку. Мушили визнати, що до облоги саме треба приступати, а не кінчати її. Необхідно з Комарома підвезти важкі гармати і братися серйозно за облогу. Захоплення поступилося місцем перед точними розрахунками.

Дядько Мігай заявив властям про свої спостереження. Було проведено розслідування у справі п'ятох освітлених мансардних вікон. Виглядало це дуже невинно: в п'ятох мансардних кімнатах жило п'ять старих дівок. Таємниця засвічуваних і погашених свічок здавалася вигаданою, і громадянина-патріота висміяли.

* * *

На третій день прибули гармати. Всього дев'ять. Проти дев'яноста шістьох.

Але для того, щоб поставити ці гармати, потрібно було кілька днів. Треба було ночами рити в горі позиції для гармат, а щоб противник не чув, як ламається каміння, необхідно було проводити маскувальні бої, щоб відвернути увагу.

Щоночі гриміли канонади, відбувались бої, штурми, наступи. А тимчасом сапери тихо рили в горі флангові позиції для гармат.

Тринадцятого травня на площі Галас у Буді, біля порохової вежі розірвалась гармата. Немов стався вибух вулкана, полум'я простяглося аж до самого неба, полетіли вгору смолоскипи й людські тіла. Навколишні будинки з тріском розвалювались. Вибухом зірвало дах з церкви.

В таборі штурмуючих супроводив цей вибух радісний крик.

Комендант замка жахливо помстився за це!

— Знищити Пешт дощенту!

Його наказ був виконаний з виключною ретельністю.

З вечора до півночі гармати замка випльовували тисячі й тисячі снарядів на безборонне місто. Безупинний гуркіт стояв у повітрі, і земля дрижала протягом чотирьох годин. А коли припинилась ця пекельна музика, молоде місто захлинулося морем полум'я. На чудовій

Дунайській набережній, що скидалась на усміхнене обличчя молодої гарненької жінки, одночасно палао тридцять два палаці; в тому числі будинок-редут, історична цінність — парламент, колонний зал, склепіння якого було зруйноване. Тронний зал, крісла міністрів, лави депутатів — все перетворилося в палаючі голівешки.

В жилах атакуючих застигла кров. Все зацімліло: і гармати, і вуста. Але в поглядах, спрямованих у цю ніч на багряне палаюче небо, горів вогонь страшної клятви, жахливіший від усякого викрику, всяких прокльонів.

Це була мовчанка удареної в обличчя кам'яної богині.

* * *

Шипить полум'я, тріщать балки, з гуркотом валяться стіни, і жодного іншого звуку не чути в столиці. Місто спустіло. Хто залишився живим, утік. Озброєні частини теж вийшли з нього.

Цілі вулиці, блоки будинків обезлюдніли, ворота, двері розчинені. Коли захочеться якомусь цікавому, чесному або злодієві, він зможе пройти по всіх будинках, від першого поверху до горища. Зможе блукати по жителях з порозчинюваними дверима й збирати дорогоцінності, щоб сховати їх для хазяїна або для себе. Люди повідкривали двері, щоб у разі пожежі сусіди, друзі або навіть злодії могли легко зайти в квартиру.

Але зараз нема нікого.

Гарячий дим з тридцяти двох палаців утворює багрове склепіння над цією мертвою кам'яною масою, подібно до руїн Помпеї після розкопок.

Та серед будинків на Дунайській набережній стоїть один, в мансардних вікнах якого знову горить п'ять свічок; одна-дві іноді гаснуть, щоб потім знову засвітитись. Цього будинку снаряди не зачепили. Двоповерховий дім по сусідству зруйнований, бомби дістали до самого підвалу, і тепер з віконних проїм виринаються язики полум'я і лижуть стіни.

Уцілів триповерховий будинок; мешканці його теж втекли світ за очі, двері і тут розчинені,— адже ніхто не знав, що снаряди не зачеплять його.

І все ж, хто засвічує й гасить оті свічки?

Кого цікавить це в таку жахливу годину?

Але є чоловік, що стежить за цим, кого не прожене ні бомба, ні снаряд; він сперся спиною на поручень старого мосту і звідти спостерігає. Спостерігає гру п'яти свічок. Це — швець, дядько Мігай.

Він дивився на страшну руйнацію, слухав жахливий гуркіт, що потрясав небо й землю, і переживав пекельні муки. Дивився, як жорстокий демон війни руйнує те, що деміург миру будував протягом століть.

І складав афоризми, щоб своїм шевським розумом засудити небо.

«Коли гримить грім, кажуть, це голос богів. Тоді, мабуть, вибухи бомб — мова царів?»

«Вчені вже винайшли, як приборкати лють неба, впіймати блискавку, але земну лють — бомбу — спіймати не можуть».

«Що б зробив хазяїн цього будинку тому артилеристові, що кинув бомбу на його дім, і вона, пробивши всі три поверхи, вибухнула в підвалі і підпалила весь будинок?»

«Коли чиясь ліва рука різоне праву, а та, задля помсти, в свою чергу, штрикне ліву, то чи не матиме людина подвійних підстав для зойку?»

«Коли мені, що нічого не має в цьому місті, так боляче дивитись на цю руйнацію, то як же може радіти той, хто спричинив її?»

Коли канонада замовкла, настав кінець і породженому муками філософствуванню шевця, і він почав думати про більш буденні речі.

«Хто це в тому будинку ставить свічки у вікнах?» мучило його питання, і він враз здогадався: «Та це ж зрадник!»

Підозра не давала йому спокою. І він вирішив переконатися в цьому.

Ніде ні живої душі, гасити пожежу під вогнем замкових гармат — безглуздя.

Дядько Мігай вирушив, щоб самому справитись з цим таємничим сигнальником.

Будинок, який оминали снаряди, стояв опустілий, як і всі інші. Ворота і двері розчинені навстіж. Не видно ні двірника, ні мешканців. Скрізь розкидано одяг, срібні речі, які хазяїн, тікаючи, не міг забрати з собою; все це залишив він на опіку бога і чесних людей.

Швець заходив то в одні, то в другі двері, щоб зна-

йти когось, розпитати як слід. Та на всіх трьох поверхах не було ані душі. Тільки в якійсь кухні скигвила собачка, яку забули випустити надвір.

Шевцеві довелося самому піднятися до мансардних кімнат, де, як вважали, мешкали п'ять старих дівок.

Прочинив перші двері. В кімнаті не було нікого. Відкриті шафи з голими вішалками свідчили про те, що звідси вже давно все повиносили. Але у вікні горіла свічка.

Пройшов через усі п'ять кімнат, але жодної людини не бачив. Проте свічки палали в усіх вікнах. Кожна з них була заправлена в картоплину,— в цілому домі не було жодного свічника.

На старому столі знайшов розгорнутий клапоть паперу, в якому світло п'яти свічок визначалось п'ятьма крапками. Загашені свічки — рисками. Справжній телеграфний зв'язок одного міста з другим.

Швець здивовано роздивлявся, чия це робота? Хто тут господарює?

У п'ятій кімнаті він натрапив на двері, завішені ковдрою, і відчинив їх.

Вони вели в темне приміщення. Це був коридор горища, що вів до окремих маленьких комірчин, які не були житлом.

Пробирався далі в темряві. Сяйво полум'я з сусіднього будинку не пробивалось сюди через лабіринт дощок.

Раптом він побачив світло.

В боковій стіні вирізнялось високе вікно, звідки можна було оглянути сусідній будинок.

У вікні хтось сидів.

Підвіконня правило йому за сидіння, стіна сусіднього будинку — за опору. В глибині, під ногами, клеотало море полум'я. Безодня з вогненною піною, над якою вітер ганяє прозорий, сизоголубий дим. Раз у раз здіймається вихор, який часом високо підкидає яскраво-золотисті іскри. На дні вогняної безодні, мов у золотому ставку, блищить, переливається гладеньке плесо. Хазяїн сусіднього будинку торгував залізом, і розтоплений метал хвилюється на дні підвалу.

Швець навшпиньки підкрадається до вікна, дивиться вперед.

Не на величаве видовище, а на чоловіка, що сидить на підвіконні.

На обличчі в нього — пекельна радість. Це та посмішка, з якою Бегерик¹ роздуває вогонь засудженим на вічні муки; те ехидство, з яким Азазіель² штовхає тих, що намагаються вийти з вогненного моря; та злорадність, з якою Астарта³ вітає оплесками страшні муки.

Цей чоловік сів, щоб милуватись руйнуванням, поклавши лікті на коліна й спершись підборіддям на кулак.

Іноді він спльовує у вогонь.

Раптом підняв обличчя до рожевого неба й голосно засміявся.

Потім простягся, ніби чимсь наситився, і тіло його здригалось від втіхи.

У світлі, що сяяло знизу, можна було бачити його задоволене обличчя.

Враз дві міцні руки вчепились йому у плечі.

Чоловік з жахом озирнувся.

Швець, заскреготавши зубами, промовив:

— Доброго ранку, пане! Час вже погасити свічки!

Сполохана людина зробила відчайдушне зусилля, щоб злізти з вікна на горище, але край сусідньої стіни, що був їй опорою для ніг, обвалився, а швець залізними руками тримав його за плечі.

— Ви впізнаєте мене? — спитав швець, втупившись налитими кров'ю очима в обличчя, що повернулось до нього.

Спійманому на гарячому чоловікові раптом прийшла в голову рятівна думка.

— В мене є десять тисяч форинтів,— промимрив він хрипко.

— Це ціна свічок! — крикнув швець і скинув того з вікна.

Внизу, у вогняній безодні, що вигравала золотою піною, стальне плесо на хвилинку викинуло чорний димок, потім знову заклекотало, забулькало.

Хто була ця людина, що загинула, ніхто не знав, але вірно те, що Михайне Салмаш від цього дня марно чекала додому свого чоловіка.

¹ Ім'я чорта.

² Інший чорт.

³ Фінікійська богиня любові.

Три дні і три ночі тривало німе затишшя. Командуючий замка гадав, що противник думає відступати. І він намагався відрізати шлях для відступу — знищити понтонний міст. Пустив вниз по річці запалені човни і навантажені камінням баржі. Дві з них, вдарившись об бики Ланцюгового мосту, затонули, решту угорці зловили і потопили.

На третій день, ясного ранку, заревіли раптом важкі гармати, встановлені штурмуючими вночі.

Задрижали скелі, доводячи до відома оборонців замка, що на цей раз починає наступати сам Енкелад¹, який руйнує Олімп.

Навпроти довгої вежі встановлені стінопробійні страховиська, з флангів стріляє легка артилерія.

Від перших ударів тріснули мури; інші гармати обстрілювали ворожі батареї.

Тепер уже удар за удар! Тепер — це вже боротьба двох велетнів, що з усіх сил уперлись плечима один в одного, двох геніїв, двох казкових істот, що зривають з неба зірки і кидають їх мов метеори один в одного; гуде земля під їх кроками, в тисячах рук чути дзенькіт тисячі шабель. В страшній боротьбі, качаючись по землі, перекидають вони будинки; в смертельній сутичці, немов у час страшного суду, розтинають хмари, риють землю, кришать скелі, важко дихають один на одного полум'ям, поки один з них не сконає, не розтопиться, не перетвориться в ніщо.

Двобій колосів триває довго, як у казці. Ні, це не гра на кілька хвилин, як це буває в епосі звичайних смертних. Ця боротьба триває чотири дні й чотири ночі — безперервно. Один з гігантів має чотири тисячі душ, і треба йому заподіяти чотири тисячі смертельних ран, поки він помре; але до цього часу і сам він стільки ж раз укусить.

Чотири дні й чотири ночі гримить невпинно ця жахлива музика оргánів, кожний акорд якої лунає громом. Це — небесний концерт, що доноситься аж до далеких зірок. Симфонія ста п'ятдесяти гармат, що починається грою громів, переходить глибокими пекельними октавами до підземних гам і, нарешті, лунає жахливим басом землетрусу і ревінням лютуючого вулкана.

¹ За грецькою міфологією, один з титанів, що штурмував Олімп.

В замку горить все, що тільки піддається вогневі. Найбільше полум'я виривається із замкового палацу, палацу короля Матяша¹. Сумна помста за спалений Пешт. Один зруйнував святая святих, другий спалив вівтар.

Батарей, що захищали бруствер, вже прогнані; довгий мур вежі на десять сажнів зруйнований; штурмуючі наблизились до фортеці, але оборонці не здаються. Вони продовжують боротьбу: на вогонь відповідають вогнем, за кинуте в них залізо самі кидаються залізом. Вночі закладають проломи, пробиті вдень, і не лічать жертв, що впали в бою.

Здається, ніби обидва противники бачать над собою тріумфальний вінець зірок і ніби кожний з них піднімає вище голову, щоб дістати його.

Честь і слава героям обох сторін! В цьому бою вони здобули собі лаври.

З того часу, як вони б'ються однаковою зброєю, ні історик, ні поет нікого не визнає, окрім героїв.

І ось вони вже стоять один проти одного. Гармати противників б'ють майже впритул. Вже можна штурмувати пролом.

Офіцери штабу покидали пера, біноклі, квадранти і витягли з піхов блискучі шаблі. Вони самі ведуть частини в останній бій.

— За мною! — вигукує австрійський начальник штабу (Поліні), показуючи приклад найвідважнішим: оперезавшись вірьовкою, він спускається в пролом, щоб відкинути уламки і закласти діру бочками з-під пороху, набитими піском. Двадцятичотирьохфунтовий снаряд розриває його надвое.

Начальників обох штабів убито. Вони закінчили свою діяльність.

Мури замка зруйновані, батареї розгромлені. Противники стоять майже на відстані багнетів.

Настав час вирішального штурму.

Завтра — останній день.

І одному з гігантів вже не світитиме сонце!

¹ М а т я ш Г у н я д і — угорський король (XV в.).

ЗЕНІТ

Завтра — штурм.

Це буде той день, коли меч Аттіли вдарить вістрям по сузір'ю Корони.

Наказ про генеральний штурм уже виданий.

Двадцять четвертого травня опівночі буде проведено маскувальний наступ, після чого підрозділи відступлять.

І коли противник гадатиме, що знову виграв день, о третій годині на сигнальний постріл гармати почнеться генеральний штурм всіх веж, всіх воріт.

Найважча боротьба чекає тих, що битимуться в проломах, на уламках мурів, тих, що вилазитимуть на бруствер по драбинах або, ставши один одному на плечі, братимуть огорожу замкового парку. Адже туди нести драбини неможливо.

На ці небезпечні місця вибирались випробувані в огні батальйони, і найсміливіші з цілої армії визивались іти на штурм замка першими.

Це велика честь — іти в перших лавах на приступ. Звернути на себе перший град куль і тим самим охоронити тих, що йтимуть ззаду, притупити багнети ворога, заповнити своїми тілами глибокі рови.

Тисячі й тисячі добровольців просили зробити їм честь: артилеристи, яких не стомлювала робота останніх днів; гусари, яким набридла бездіяльність; всі вони благали своїх командирів пустити їх на приступ; в тому числі й висміювані національні гвардійці.— поважні батьки, що в думках весь час повертались до своїх сімейних вогнищ; презренні цивільні теж сунулись вперед, щоб опинитись на чолі штурмуючих.

Не стало вже «гарячої» і «холодної» партій, не було різниці в політичних поглядах. Біле перо й червоне змагалися тільки за те, щоб скоріше бути на бруствері.

Наперелодні Еден Барадлаї відвідав брата Ріхарда, який перебував у кавалерійському таборі під горою Геллерт.

Після останньої сутички вони не зустрічались. Їх стосунки були напружені. Ріхард дуже зрадів, побачивши брата. «Все ж він розумніший, прийшов миритись», подумав Ріхард.

Він привітав брата якнайсердечніше. А той був такий, як завжди,— ні веселий, ні похмурий.

На цей раз Еден одягнувся у форму національної гвардії, тому що солдати звичайно скося дивились на тих, що в цивільному одязі вештались між ними. Вони вважали, що в таку гарячу пору тільки боягузи не носять шаблі.

— Значить, завтра вранці йдемо на вирішальний штурм,— сказав Еден Ріхардові.

— Знаю, брате. Вночі — маскувальний наступ, а вранці штурм.

— Годинник твій правильно йде? — спитав Еден.

— Не дуже дивлюсь я на нього,— відповів Ріхард через плече.— Коли прозвучить сигнал — гарматний постріл,— тоді й знатиму, що почався танок.

— Ні, не все ти знаєш. За півгодини до гарматного пострілу вирушать частини добровольців, які з третього корпусу підуть на штурм головного бруствера, а з другого корпусу наступатимуть на парк замка. Тому було б добре, щоб ти свій годинник поставив за моїм, який показує той самий час, що й годинник генерального штабу.

— Добре, брате, зроблю і це.

В поведінці Ріхарда відчувалась якась гордовитість, що її не можуть позбутися добрі солдати в стосунках із звичайними цивільними особами, яких поважають, шанують, але які ще не нюхали пороху.

Еден, як завжди, спокійно промовив:

— А зараз слухай, що тобі скажу. Кілька днів тому ти мені кинув такі слова, яких я не хочу повторювати.

— О! Ти так розгнівався, що й досі не забув цього?

— Це такі слова, яких не можна безкарно промовляти Барадлаї,— нікому не можна, навіть і нашому Барадлаї. Таке тавро ніхто з мене не зможе змити, окрім мене самого.

— Так що ж ти хочеш? На дуель ми ж не можемо піти.

— Підемо. На найнебезпечнішу дуель, яка будь-коли відбувалась між двома мужчинами. Це буде дуель, відповідна до становища двох братів, що образили один одного, які люблять один одного, але не можуть пробачити кривди. Ти записався до тих добровольців, що з багнетами йтимуть на штурм огорожі замкового парку. Я, в свою чергу, записався до тих, що по драбинах підуть на приступ головного бруствера. Коли пролунає

гарматний постріл, тоді саме й почнеться наша з тобою дуель. Я буду на драбині, ти — в парку. Бар'єр між нами — рів. Хто з нас скоріше ступить на бруствер, той буде переможцем.

Ріхард злякано схопив руку Едена.

— Брате, ти жартуєш! Невже хочеш мене налякати? Щоб ти, в кого в мізинці більше розуму, ніж в голові такого гоудегена¹, як я, пішов туди тільки для того, щоб якийсь дурень-черепар вдарив тебе по голові прикладом; туди, де будеш разом з гонведами, які, хоч і хотіли б, не зможуть тебе врятувати, бо ті, що ведуть перед, ідуть на певну смерть. Щоб ти, — гордість всієї сім'ї, опора нашої матері, надія батьківщини, дорогий скарб для всіх нас, — пішов на ворожі багнети! Ох, це жахлива кара, яку ти тільки міг придумати для мене! Ніхто не бажає такого підтвердження хоробрості. Не для тебе воїна ремесло. Воно годиться тільки для грубих людей, що не здібні до іншої, благороднішої роботи. Ти — душа нашої армії — хочеш перетворитись в руки-ноги її? Ми однаково шануємо ясний розум і тоді, коли вихваляємось своєю пустою відважністю. Через необдуману кинуте слово, взяте назад, не треба мститися над тими, які тебе люблять. Коли ти відчуваєш себе ображеним, роби зі мною все, що хочеш. Пошли мене в жерло гармати. Піду. Але тобі йти зі мною не можна. Скажи, що хочеш мене покарати, але не роби того, що задумав зробити.

Еден відрізав:

— Що сказав, те зроблю... А ти роби так, як сам знаєш. — І він повернувся, щоб вийти.

Ріхард заступив йому дорогу: не хотів його так відпустити.

— Едене! Брате! Ради бога прошу тебе! Пробач мені! Подумай про нашу матір. Подумай про дружину, про дітей.

Еден глянув на нього холодним, як у металевої статуї, поглядом.

— Я зараз думаю про «оцю» матір, — сказав він, тупнувши ногою об землю. — Захищатиму свою дружину і дітей он «там», — додав він, показавши на бруствер замка.

¹ Старий вояка.

Ріхард відступив. Таких слів не було чим крити. Еден рушив.

Коли Еден виходив, в очах Ріхарда блиснули сльози. Він подав руку братові.

В цей критичний момент, може, брати обіймуться?

Еден не прийняв руки. Перед дуеллю противники не звикли потискати один одному руки.

— Потім. Коли зустрінємось там, нагорі,— промовив він Ріхардові.— Не забудь глянути на свій годинник... Коли будеш там, на бруствері...

З цими словами вони розстались.

Еден тримався гордо, як сам Азраель¹, хоча й був ображений рідним братом!

* * *

Третя година ранку.

Починається день.

Артилеристи з годинниками в руках чекають біля гармат. Навколо глибока сонна тиша. Іноді в парку, на горі Шваб, пролунає спів солов'я.

Коли стрілка, що показує хвилини, наблизилась до потрібної цифри, раптом загриміло п'ятдесят дев'ять гармат і залунав крик: «Хай живе батьківщина!»

І з усіх боків почався штурм замка.

Сонце ще не зійшло, зате засяяли заграви ураганного вогню, яким відповіли пробуджені в цей жахливий ранок захисники.

Із спостережного пункту на горі Шваб видно, як просуваються, мов мурашня, добровольці тридцять четвертого гонведського батальйону, наступаючи в напрямі руїн, проломів; з брустверів замка зустрічають їх картечним вогнем, вони котяться назад, потім знову вперед, натискають на вали. Зіткнуться багнет з багнетом. Противник відкидає їх назад від пролomu в мурі; але офіцери гарнізону всі полягли.

Два інші батальйони, дев'ятнадцятий і сорок сьомий, наступають по драбинах. Попереду — добровольці. З брустверів і бійниці зустрічає їх гарматний шквал, але марно. По приставлених до стін драбинах нестримно

¹ Ангел смерті в магометан.

просуваються бойові колони. Вони підіймаються все вище по шаблях драбин, і, здається, їх можна знищити, але прогнати неможливо.

По одній з драбин підіймається вгору Еден Барадлаї. В правій руці його шабля. На цій драбині він був першим. Не дозволив нікому випередити себе.

Бруствер тут захищає батальйон італійців.

І добре захищає його.

Поки гонведи приставляли до стін драбини, доводилось переступати через трупи своїх. А потім не раз зривався смертельний крик; підійнявшись, дехто обривався і падав униз. Це була подвійна смерть: він падав на вістря багнетів.

Еден байдуже пробирався вгору; немов побився з кимось об заклад, що, підіймаючись по східцях єгипетської піраміди, він не заточиться.

Глянувши вгору, Еден побачив біля верхнього шабля драбини причаєного за бруствером солдата, який тримав напоготові рушницю. Це був його особистий супротивник.

Коли Еден виліз на середину драбини, раптом почув під ногами знайомий голос:

— Ого! Мій патроне, і я тут!

Еден впізнав голос Маусмана.

Цей герой-гімнаст пробирається знизу, випереджаючи товаришів, і враз опиняється попереду Едена. Він хоче довести, що й не такий жарт може втнути. Лізучи по драбині, немов кіт, він невдовзі показується в кінці приставленої драбини і гукає Еденові:

— Не годиться, патроне, вам випереджати мене. Адже я капітан, а ви — рядовий.

Однак Еден хотів його випередити. Що б там не було — випередити! Коли він наздогнав Маусмана, легіонер привітно взяв його за плече.

— Патроне мій! Лишіть мене попереду. Адже в мене на цілому світі нікого немає.

З цими словами він переступив через три шаблі.

Солдат на бруствері приставив рушницю до плеча й націлився.

Маусман помітив його і по-молодецьки гукнув:

— Ану, макароножере, влучно стріляй. А то ще поцілиш у мене.

В цю хвилину пролунав постріл.

Обидві руки Маусмана пустили шаблі драбини. Обернувшись, він гукнув Еденові:

— Обережно! Aufg'schaut! ¹

— Що таке? — крикнув Еден.

— Те, чого ще ніколи не було зі мною... Я помираю...

І він мимо Едена полетів униз.

Тепер Еден з усіх сил рвався вгору.

Солдат знову зарядив рушницю.

Едена відділяло від нього лише кілька сажнів.

Солдат повільно цілиться в саму голову Едена. Той дивиться в дуло рушниці.

Ось і останній сажень. Але солдат несподівано приставляє рушницю до ноги, дістає з пазухи білу хустку і прив'язує її на кінець багнета.

* * *

На протилежному боці замка, від замкового парку, наступав шістдесят перший батальйон.

Пробивши стіну будинку, що належав якомусь Гросу, вони через пробоїну пробрались в замковий парк.

Королівський парк Буди прикрашали столітні липи; доріжки його були обсажені самшитовими деревами.

Південна сторона його утворювала пологий схил, на східному боці, на підйомі, простягались три тераси, одна над одною, масивні мури яких в щасливі мирні часи обростали виноградною лозою, фіговими кущами.

Та в цю мить не видно було ні винограду, ні фігових кущів.

Штурмуючі видирались на тераси, стаючи на плечі своїх товаришів. Інші встромляли свої багнети поміж каміння і по цих залізних східцях вилазили нагору.

Під деревами, поміж декоративних кущів солдат нападав на солдата. Наступаючі захопили ворота другої тераси і звідти продовжували наступ по кам'яних східцях. Захисники відступали на третю терасу.

Гонведи вже хотіли штурмувати третю терасу, коли на вузькій стежці з протилежного боку, з боку замка, несподівано появився ворожий загін.

Це були добірні підрозділи противника. Чотири взводи з полку Вільгельма.

¹ Рівнясь (нім.).

Досі вони захищали водні споруди біля замка. Гонведи вже зайняли частокони, і ці взводи, припинивши бої за межами замка, поспішали наверх у замок, щоб, напруживши всі сили, вибити звідти гонведів.

І ось загопи віч-на-віч зустрілись на терасі замкового парку.

Простір, де вони зустрілись, простягався на другому боці замкового парку, що розділяється двома мурами; тут утворювалось щось схоже на два сектори. Цей простір подібний був до чотирикутного двору, на зразок колишніх княжих загороджених майданчиків, куди випускали з кліток страшних хижаків: левів, тигрів, ягуарів, а також биків, носорогів,— щоб вони змагались на вузькому незахищеному дворі, поки не здолають один одного.

Обидва ворожі загопи опинились в одному з секторів.

І тільки тоді побачили один одного, як перестрибнули через мури, що не мали воріт.

Загін від загопу був у тридцяти кроках.

— Здавайтесь! — гукнув гонведський майор.

— Примкнути багнети! Вогонь! — скомандував у відповідь австрійський капітан.

І обидва загопи відкрили стрільбу.

Від перших пострілів упали капітан і поручик; в угорців було поранено майора і ще одного офіцера.

Ні угорці, ні австрійці не помітили жертв.

Ріхард вихопив у мертвого гонведа рушницю з багнетом і побіг вперед по доріжці.

Ця доріжка була така вузька, що на ній могли битись тільки двоє бійців. Під нею і над нею був стрімкий схил, порослий ковзкою травою. На схилі не можна було встояти. І по цій вузькій доріжці мали пробиватись обидва загопи, б'ючись до останнього бійця.

Стояти треба було на смерть, бо з цієї загорожі, як і з клітки хижого звіра, втекти неможливо.

Ріхард розставив ноги між буксовими кущами.

Він чудово орудував багнетом і знав, що життя своє віддасть дорого.

Але все ж його подолають.

Якщо поб'є він багнетом десятох, одинадцятий все одно перемаже його.

І подумати страшно, що одна людина збирається

по черзі, одного по одному вбити всіх противників і загинути останньою.

Коли наближався ворог, в голові Ріхарда майнула думка, що йому доведеться-таки загинути. І в цю мить він попросився з усім, що хвилювало його: з радісним почуттям досягнутої перемоги, з своєю красунею-нареченою в далекому монастирі, з загиблим супротивником, якому дав слово, але яке не зможе виконати.

Тут, безсумнівно, треба прийняти смерть.

Першого насадаючого ворога багнет його відштовхнув нижче по схилу.

Другого відкинув пораненим назад до товаришів.

Третій його супротивник несподівано відсахнувся, показуючи рушницею на терасу, що простяглась над їхніми головами. Там, на третій терасі, заблищали багнети.

До лев'ячої клітки наближався новий загін.

На кого нападе цей ряд багнетів, той загине.

Але чий це багнети?

Перші промені сонця все прояснили: коли вони, позолотивши хмарку, впали на ліс багнетів і на національний трикольоровий прапор, що майорів попереду, було вже видно, чий то загін.

— Хай живе батьківщина! — пролунало на третій терасі.

Новоприбулий загін гонведів, перестрибнувши через бруствер і спустившись по схилу, за хвилину змішався з австрійцями. Потім погнав ворога аж до нижньої огорожі, де австрійці, переможені, оточені з усіх боків, здалися.

До Ріхарда у васильковоблакітній формі, мов ангел-охоронець, біг по трав'янистому схилу Еден Барадлаї.

Зустрівшись, вони довго тримають один одного в обіймах.

— Я гніваюсь на тебе, — збуджено кинув Ріхард і палко пригорнув до себе брата.

Той у відповідь йому посміхнувся. А це дуже рідко з ним буває.

— Як ти потрапив сюди? — спитав Ріхард.

— Через замок, — відповів Еден.

— Наші вже в замку?

— Аякже.

— А де командир гарнізону?

— Цей уже загинув.
— Ви себе вкрили лаврами!
— Ще залишився один об'єкт: Ланцюговий міст. Треба його врятувати.

— Вірно! Товариші! На Ланцюговий міст!

— Ну, до побачення, брате,— кивнув Еден.— Ми ще побачимось сьогодні. Я поспішаю до Віденських воріт. Там все ще чинить опір одна ворожа частина, її треба обеззброїти. Ви відріжте їй шлях до Ланцюгового мосту.

Ланцюговий міст — гордість країни; шедевр будівництва; диво світу, його згадують, як і родоський колос. І він тепер у небезпеці.

Командир замкового гарнізону заявив якось будайським міщанам, які ходили до нього депутацією, що, коли замок буде зайнятий, він накаже висадити в повітря це всесвітнє диво будівництва. Його слова збереглися в протоколі муніципалітету, і їх можна прочитати хоч і зараз.

І ця погроза була серйозною.

Ті чотири грами олова, що поклали командуючого перед будинком головної сторожі, перешкодили йому особисто здійснити цей план.

Але залишився той, хто мав провести в життя його заповіт.

Це був полковник Альнох, командир захисних споруд водопроводу.

До самого сходу сонця він захищав частокіл.

І лише тепер побачив, що на всіх вежах замка маються трикольорові прапори.

І наказав зарядити всі гармати.

Втікачі із замка доповіли йому, що командир загинув.

І полковник Альнох вирішив особисто завершити катастрофу.

Він послішив до Ланцюгового мосту. Прибув туди на кілька хвилин раніше, ніж гонведи із замка.

Полковник побіг уперед, залишивши позаду своїх солдатів.

Але за ним погнався Ріхард Барадлаї, що тільки-но появився. І так швидко, як вовк за сарною.

Альнох прибіг раніше. Серед мостової опори стояла невеличка скринька. Полковник стрибнув на цю скриньку, що закривала отвір у яму, наповнену чотирма

центнерами пороху. Цей порох мав висадити в повітря величезну мостову опору.

Біля ями стояв сапер з запаленим гнотом у руках.

— Товаришу! — крикнув Ріхард полковникові.

— Я тобі не товариш,— відповів той.

— Здавайся!

— Підійди-но, візьми мене!

— Вас уже переможено.

— А мене ще ні.

— Ручаюсь, що залишишся живим, коли підеш зі мною.

— А я ручаюсь, що ти загинеш, якщо наблизитися.

Я стою на ямі.

Ріхард не сказав ні слова, але підійшов ближче.

Тоді полковник звернувся до сапера, що стояв поруч:

— Закласти гніт!

Сапер жбурнув гніт в Дунай і втік, не виконавши наказу.

Ріхард ще на крок підійшов до полковника.

Той витяг з-за пояса пістолет, направив дуло в отвір скриньки і подивився на Ріхарда.

В наступний момент Ріхардові здалося, ніби сонце, розкидаючи тисячі вогняних зигзагів, зірвалося з неба, і цілий світ упав на його груди, розплившись в якомусь червоному хаосі, що одночасно глушить, сліпить і душить на смерть.

Коли через якийсь час він зміг знову дихнути, то, відкривши очі, побачив себе заклиненим між мостовим стовпом і балками перил, над головою було небо, затягнене величезною димовою хмарою, що піднімалась щораз вище, розростаючись, немов крона пальми. Цілий світ видався червоним, а з носа й рота сочилася кров.

Подивився на опору Ланцюгового мосту. Вона стояла ціла, непошкоджена. Але під мостовою аркою лежала якась чорна маса. Колись це була людина, а зараз звуглений шмат, без рук, голови.

З обох боків бігли до мосту гонведи.

І Ріхардові здавалось дивним, що він розуміє все, що ті говорять.

* * *

Це було вранці о шостій годині. На всіх вежах Будайського замка майорів трикольоровий прапор. На всіх вулицях Пешта лунали радісні крики, що злітали до самих хмар.

ЗАКИНУТА ДУША

По всіх вулицях Будайського замка тече кров.

Куди не глянь — скрізь валяються тіла убитих, серед яких багато угорців, німців, хорватів, італійців. Трупі лежать на мурах замка, на ротондах, в алеях і серед кущів парку, на площі Дьордь, перед кавалерійською школою, біля арсеналу, перед будинком головної варти, на площі Діс, навколо всіх трьох воріт, на вежі Йозефа, на вулиці Урі, коло парламенту — скрізь, але в деяких місцях, як наприклад у проломі муру, де боротьба була найзапеклішою, вони лежать купами.

Королівський замок все ще палає. Руїни ще димлять. Вулиці закидані румовищами, обгорілими балками; стіни будинків пробиті важкими снарядами, дахи розтрощені, шибки у вікнах повибивані, брук поораний бомбами. На укріплених валах лежать коло знищених дощенту гармат убиті артилеристи. І над усім цим стелеться лінивий дим і чад.

Такими сумними вулицями пробирався Ріхард в обідню пору.

Освіжаюча холодна ванна і солдатський сніданок примусили його забути про те, що сьогодні вдосвіта він вів таку небезпечну гру зі смертю. В цій грі він тільки чудом врятувався від загибелі. Адже, здавалось, він хотів накрити папером Везувій, який збирався вибухнути. Папір прогорів, але рук не обпалив. Невидима тонка заслона материнської любові, що раз вже зберегла йому життя, охоронила і на цей раз його голову, і вона не розбилась, вдарившись об мостовий стовп. Рвонуло вниз і в боки, і, таким чином, він залишився в живих. Та в голові ще й зараз гуде, тріщить.

Все ж перше, про що він загадав, була хвора жінка в лікарні, яка має допомогти йому розшукати дитину Палвіца.

Промивши горло склянкою вина (а це він вважав найкращими ліками), Ріхард відчув, що в нього не так паморочиться в голові.

І зараз він мусив переступати через трупи, гармати, цеглу, балки, щоб потрапити в потрібне місце.

Але в місті, що було в облозі сімнадцять днів, не так легко орієнтувагись. Кількох добре знайомих будинків не стало. Вони зовсім зникли.

Ріхард знав, що над лікарнями майорить чорний прапор. І цивілізований противник у такий прапор не стріляє.

По цьому прапору Ріхард знайшов потрібний йому будинок.

Але туди його не хотіли впустити.

Гонведи, які несли тепер тут вахту, заявили, що нікому не дозволяється заходити в цей будинок.

— Хто дав такий наказ? — спитав Ріхард.

— Начальник сектора, — відповіли йому.

Ріхард попрямував до начальника сектора і спитав, чому не можна зайти в лікарню.

— Бо там пошесть — лікарня інфекційна, — відповів начальник.

— Про мене, хоч би там лютувала чорна смерть чи східна чума. Мені треба туди зайти.

— Помреш, чоловіче.

— Не помру. Сьогодні я заглядав чортові в зуби, і той все ж не вхопив мене. Не боюсь я нічого.

— А яка в тебе справа?

— Справа, що стосується моєї честі!

— Гарзд, іди. Але як помреш, май на увазі, я не буду годувати твоїх сиріт.

Ріхард, за дозволом начальника сектора, зайшов у лікарню.

Там у цей час не було жодного лікаря. Всі вони зібрались біля смертельно пораненого командира ворожого гарнізону.

Довелось говорити тільки із старою санітаркою.

— Чи є тут жінка на прізвище Байчікне? — спитав Ріхард.

— Є.

— Де у вас жіночі палати?

— Ось тут.

— Ведіть мене до неї.

Стара жінка відчиняла двері палати з важким задушливим повітрям, і Ріхард мимохіть подумав, що коли яма натоптана порохом була чортовим горлом, то це — справжнє черево диявола, де переварюються жертви.

Санітарка підвела його до ліжка, зтягнутого завісками, і відкинула їх. На ліжку лежала жінка з синім обличчям і обрізаним волоссям.

— Ось вона.

— Спить? — спитав Ріхард.

— Вона вже померла, — відповіла санітарка.

— Коли?

— Сьогодні вранці.

— А служниця її де?

— Та померла ще вчора вночі.

Ріхард замислився. Здавалось, він хоче відкрити таємницю, що пішла з ними на той світ.

Він ще раз глянув на труп, що лежав перед ним, і тоді тільки побачив на стіні біля ліжка якісь літери, надряпані поганим почерком.

Розібрав написане:

«Половина мідної монети — Монор, Касане, 73».

Це саме він і хотів знати.

Ріхард спустив завіски на ліжку. Санітарці дав золотий і поспішив вибратись з цього будинку смерті.

Вийшовши нарешті з нього, він із задоволенням вдихав із запахом пороху і смородом кіптяви свіже повітря.

На площі Діс зустрів Едена. Той наближався до нього з ясним обличчям.

— На шість кроків не підходь до мене! — крикнув він Еденіві. — Я йду з тифозної лікарні. Нехай сьогодні ніхто не наближається до мене з тих, кого люблю я.

І побіг далі.

Ріхард найняв коляску і помчав у Монор, залишивши позаду сп'янілий від перемоги Пешт.

Тим самим він позбавив себе можливості почути принаймні мільйон вигуків і дістати кілька тисяч поцілунків.

Він вирушив, щоб відшукати «смертоносну інституцію».

Що таке «смертоносна інституція»?

Зараз розповім.

У Китаї, як пише відомий вчений Христофор Вагнер, був такий узаконений звичай. Оскільки, згідно з річними точними підрахунками, дівчат народжувалось на десять процентів більше ніж хлопців, то цей лишок у балансі природи витрачався так: зайві немовлята певного дня зносили на острів Лілеу Гінг; там вони діставали благословення, їх освячували і нарешті кидали в Жовту ріку. Східний берег Жовтої ріки болотяний, в бамбукових зарослях якого жило багато стозубих крокодилів.

Деякий час дитячі голівки пливли по поверхні, поки

не досягали зарослей, а потім вже видно було, як налітали на них крокодили.

Мандарин дякував сторукому Вішну, що той подарував так багато новонароджених чоловічої і жіночої статі, і казав, що лишок з шаную повернуто назад. Сквитались, мовляв, один з одним: суспільство й природа.

У нас такий розрахунок називають убивством немовляти, і за це дають п'ять років тюрми.

Тому це питання в нас вирішується більш рафінованим способом.

Замість того щоб з варварською відвертістю сказати цьому божому створінню: «Гей ти, плаксива й криклива істото! Ти нікому не потрібна, ти появилась на світ і сама не знаєш, що таке — бути чи не бути! Ти переплутала всі карти, сюди тебе ніхто не кликав, треба було народитись на іншій планеті; тут тебе ніхто не знає. Батько не думає про тебе, мати не має часу займатись тобою; вона, може, служниця і тиняється по чужому домі або модна дама, і колиска твоя була б їй на перешкоді, може, нещасна, і твоє інснування було б для неї вічною ганьбою; або, може, скупа, а на твоє виховання потрібно викинути багато грошей. Иди собі з богом назад! Народись на іншій планеті, де можна жити без привілеїв. Ти — божа іскра, що впала в пил, зародок душі в тілі недосконалої істоти; ти народилась з нічого і сама — ніщо! Спускайся на дно річки і скажи Вішну, що побувала тут». Замість цього, у нас винайшли спосіб віддавати дітей «нянькам».

Оце й є «смертоносна інституція».

Ні, тут не вбивають дітей, тільки доводять їх до смерті.

В селах навколо Пешта повно таких няньок.

Але ніхто в цій справі не веде статистики.

І важко сказати, чи повертається назад хоч одна дитина з тих, що побуває там.

Коли Ріхард зайшов у будинок, зазначений покійною, коли вступив через кухню в кімнату, — мало не втік звідти.

В кімнаті тхнуло тим страшним смородом, що встановлюється в переповненому людьми, ніколи не провітрюваному, низькому земляному приміщенні від міазмів, плісені і бруду. Смертоносні випари тифозної лікарні можна витримати легше, ніж повітря цієї кімнати.

Тут відчувалась та вогкість, що примушує здригнутись здорову людину, вогкість, що викликає передчуття нервового припадку. Той кисло-млосний смак повітря, який відчуєш всіма порами, ніби він проймає все твоє тіло.

В цьому смороді, в цій вогкості стояла одна колиска і чотири ліжка, переповнені малятами, що пищали, кричали, верещали; з них, мабуть, найкраще було тому, що лежав зовсім голий.

На ліжку, застеленому ганчір'ям, що вживаються до того часу, поки геть не погниє, валяються, ходять, вовтузяться ці слабкі істоти, нащадки тварин, здебільшого це однорічні або дворічні малята.

Одне маля в колисці; його колише дитина, якій не більше двох з половиною років; вона мусить відробити за ту картоплину, яку жадібно уминає з долоні. Маля в колисці одягнене в вишиване платтячко, під головою подушка з стрічками. І воно не плаче. В роті велика соска. Цим обдурюють дитину, підмінюючи материнські груди.

На припічку схлипує дворічний хлопчик з перев'язаною ногою; напевно, порізав її.

Ріхард сумно оглядав цей барліг: котра з цих нещасних істот є сином Отто Палвіца? Одна страшніше другої.

Він мав змогу роздивитись, бо пройшло чимало часу, поки докликались хазяйки, яка десь на городі садила часник. Ясно, що вона не доглядає дітей цілий день, досить з неї погодувати їх тричі на добу.

Касане була висока, кістлява, дебела жінка. На її обличчі не було ні зловредності, ні люті. Вона дивилась на цей гешефт, як на вимушене зло, яке придумали інші.

Вона вже звикла до таких відвідувачів, як Ріхард. Правда, сюди до неї рідко приходять чоловіки, але трапляється й таке.

— Ох, ваше високоблагородіє, ходітьте з цього смердючого лігва в мою чисту кімнату.

— Так, так, тут погано, Касане, але залишімося.

— За вісім форинтів за місяць хіба ж їх будеш тримати в палаці? — зарепетувала жінка.

— Так мало платять вам? — здивувався Ріхард.

— Так, мій любий, благородний пане, а скільки ще тяганини! Мені легше одержати щомісяця п'ять форинтів від якоїсь служниці. Але боронь боже мати справу з панами, з ними просто біда. Адже тут є й панські діти.

Не думайте нічого поганого, мій пане. Це немовля в колісці (Чом не колишеш її, ти, пустуне, розбійнику клятий!) — дитина одної заможної жінки торговця. Вона має гарного чоловіка, чудову квартиру, роз'їжджає в колясці, замітає шовком вулиці, але не може терпіти примхів мамки; адже відомо, що мамка — важлива особа в кожному домі. І тому вона віддала дитину нянчити мені. Правда, вона платить дванадцять форинтів, але зате дитину мушу тримати в чистоті і щомісяця возити до міста показувати матері.

— І для неї не тримаєте годувальниці?

— Ой, та вона б тут не витримала. А потім, за які гроші? За ці дванадцять форинтів?

— А чим годуєте її?

— Вона живе дуже добре. Їсть картоплю з молоком і смокче соску, мочену в молоці.

— А що в сосці?

— Шматочок чорного хліба. Він найкраще очищає кров дитини. До того ж, мій милий, коли за іншу дитину платять всього три форинти, не можу ж я цій давати бісквіти.

— Три форинти? Хто це такий бездушний, що за місячне утримання платить лише три форинти?

— Ой любий мій паночку, це ж так магістрат платить. Коли поліцаї знайдуть таку кинуту дитину, капітан скликає всіх нянюк і доручає дитину тій, яка прийме її за найдешевшу плату. Дешевше вже аж ніяк не можна. А про деяких зовсім забувають. Втечуть, і я не знаю, де їх шукати. Ось і це щеня, що реве на припічку, теж із тих. Ану, заткнись!.. Уявіть собі, ваше високоблагородіє, вже одинадцять місяців я не бачила за нього ні філера.

— Що трапилось з цією дитиною?

— Цей поганий пустун сам винен. Я варила їм суп, бо була неділя, а капосне щеня потягло на себе горшок, ошпарило ноги, і вони зараз покрились струпами.

— І ви перев'язали рани бідоласі брудною ганчіркою! Він, мабуть, відчуває нестерпний біль.

— Це йому не пошкодить. Все одно з нього не буде людини. Вже накричав собі грижу. Все одно помре. Батько й мати зовсім не побиваються за ним. Батько в нього кучер. Бідні люди. Кудись переїхали на інше місце.

В Ріхарда відлягло від серця: це був не Палвіців син.

— Касане! Я хочу побачити у вас одну дитину, за яку вам, мабуть, теж давно не платили. Її передала вам Байчікне; ім'я дитяти Кароль, на шиї в нього перелама-на мідна монета, на грудях — темна родимка.

— Ой так, любий пане, ви зробите дуже вірно, коли заплатите за нього. За Каролька, за милого Каролька.

— Котрий же він?

— Ой, його нема серед цих. Він відокремлений. На іншому місці.

— На іншому місці? — здивувався Ріхард і вже пожалкував, що був поганої думки про цю жінку.

— Зараз його приведу. А поки прошу вас зайти до чистої кімнати.

— Але я хочу сам піти за ним. Маю намір забрати його з собою.

— Забрати з собою? Ну, то це інша справа. Але з дитиною невеличка неприємність. Малий Каролько незду-жає.

— Що з ним таке?

— В нього болять очі. Я його відокремила, щоб не заразив інших. А сам він заразився від дитини, що по-мерла минулого тижня.

— А чому ви їх не лікуєте?

— Та ми пробували всіма способами: навіть купоро-сом заляпували їм очі, але й це не допомогло. Якщо він не вилікується сім'ям болотної трави, то вже йому ніщо не допоможе.

Під час цієї розмови вона провела Ріхарда через брудне подвір'я до стайні, звідки невеличкі двері вели в темну комірчину, де Касане тримала дрова. В цій темній дірі Ріхард побачив напівголу дитину, прикриту дран-тям, що лежала з закритими від болю очима.

Коли дитина почула кроки, почала тихо стогнати: «Ох, дайте мені води, дайте води».

— Знаєте, любий мій пане, ваше високоблагородіє, я поклала його в це темне місце, щоб світло не било йому в очі.

— Принесіть води!

— Ой дорогий мій, благородний пане, не можна да-вати хворому води. Я ніколи не даю таким води; бо вона тільки на шкоду...

Але Ріхард так крикнув на неї, що та з переляку мало не впала.

— Принесіть йому зараз же напитись!

Касане побігла й принесла воду в брезентовому відрі.

Ріхард поклав дитину собі на коліна й напоїв її.

Нещасний випив майже половину принесеної води.

Ріхард почав вмивати дитину. Було помітно, що це їй дуже подобається.

Потім дістав білу хустку і перев'язав їй очі.

Нарешті підняв її з січки й тирси, де вона лежала, і загорнув у свій плащ.

«На ногах у бідолахи лише пантофлі», подумав він.

Коли він іс дитину на світло й побачив, в якому вона стані, зрозумів, що Отто Палвіц мав щонайсерйознішу підставу не одружуватися з тою матір'ю, що холодно-кровно віддала дитину сюди. Коли б Отто Палвіц сам прийшов сюди за дитиною, то, певно, вбив би ту відьму, що носила його обручку після заручин.

Ріхард відніс дитину до коляски на руках.

Касане проводжала його. Щось воно не так вирішується. А хто ж заплатить їй за утримання?

Посадивши дитину, Ріхард дістав з кишені гаманець і кинув Касане жмут грошей.

— Ось вам за чудове утримання.

Касане вважала, що він заплатив удвічі більше, ніж потрібно, і хотіла подякувати, але Ріхард сказав їй:

— Слухайте, Касане! Я дуже жалкую, що не живемо в ті часи, коли спалювали відьом на вогнищах: якби вас спалювали, я б і сам залюбки дивився.

Засипавши її «люб'язними» словами, він попрощався із «смертоносною інституцією».

Проїжджаючи околицею села, Ріхард уважно оглядав кладовище, що простягалось збоку. Там він бачив довгий ряд маленьких могилок, позначених білими і синьозеленими хрестиками: це ті ж самі голови крокодилів, що виглядають із зарослів Янцзи.

Різниця тільки в тому, що крокодили роблять цю справу за хвилину, а тут це саме вирішується в муках протягом довгих років.

У Пешті Ріхард наказав їхати прямо до дитячої лікарні.

Хай ніхто не думає, що це якийсь державний заклад. Вона утримується за рахунок пожертвувань самих городян. Держава тільки дивиться, щоб кожного року стягати з цих пожертвувань добру пару тисяч податку! Тим

самим оббираються ті, що потребують потрібного співчуття: як діти, як бідні і як хворі.

Але Астарта¹ голодна. А бюджет пожирає й дитячу кашу.

Ріхард знайшов надійне місце для дитини Отто Палвіца.

Тут дитину вилікують.

В ощадній касі помістив суму, з процентів якої можна буде утримувати й виховувати дитину.

В магістраті записав себе опікуном дитини. Тепер вже Отто Палвіц може спокійно спочивати в землі.

* * *

Наступного дня в Будапешті була урочиста подія.

Полеглих у бою героїв ховали з пишнотами, гідними перемігшої нації. Бійців, що прославились під час облоги, прикрашали медалями, і громадяни Пешта багатим угощенням частували їх.

Ріхард ледве дочекався закінчення торжества.

Поспішав до дитячої лікарні довідатись, чи покращало здоров'я в Каролька.

ЕФІАЛЬТ²

«Я ненавиджу батьківщину!»

Чи може бути щось страшнішим, жахливішим, мерзеннішим від цього вислову?

Чи може він зустріти в когось співчуття?

Чи може здійснюватися такий вчинок, в якому втілювалися б ці слова?

Історія знала людей, що висловлювали таку думку, але всі вони гинули під тягарем цих важких слів.

Вигнаний Корьолан з ненавистю грюкнув ворітьми Рима і, мов дитина, з плачем повертався до них, коли знаряддя помсти було вже в його руках.

З прокляттям на вустах побіг Шоломон³ з поля бою, коли народ позбавив його корони, і вернувся назад, як смиренний монах, щоб з порога феєрварського храму благословити вітчизну.

¹ Фінікійська богиня.

² Грек-зрадник, який в 480 р. до н. е. показав персидському військ шлях, що вів в обхід Фермопіл, які захищали греки.

³ Шоломон (1065—1074) — угорський король.

Тричі зненавидів Велізар¹ невдячну вітчизну свою і все ж, коли наближався до неї ворог, три рази врятував її від смертельної небезпеки; останнє розчарування вбило його.

В старого Фоскарі² від страшної ненависті до батьківщини розривається серце. Болівар³ кидає корону ненависті вітчизні, але не воює проти неї. Пал Белді⁴ воліє краще померти у в'язниці, ніж з чужою допомогою стати монархом у ненависній вітчизні. І сам Христос, борючись на хресті зі смертю, говорить: «Отче, помилуй моїх співвітчизників», тих самих співвітчизників, яких три дні тому прокляв з божим гнівом.

Мусить упасти, шезнути під тягарем такої думки кожний — і людина, і чорт, і бог! — поки навколо душі стелеться пил тієї землі, яку хоче зненавидіти.

Батьківщину не можна ненавидіти. Для цієї ненависті не вистачить душі.

Але продати її можна. Для цього душа не потрібна.

Єфіальт не почував ненависті до вітчизни, однак продав її.

Ми далекі від того, щоб підіймати карликів на п'єдестал і виставляти їх як демонів.

Єфіальт не був демоном. Можливо, Павзаній⁵ не дав йому вигідної посади; або, може, якийсь фіванець переміг його на олімпійських іграх; чи, може, бажав одружитись з багатою вдовою, а та не прийняла його руки; або, будши послідовником Епікура⁶, мав мало грошей, і йому докучали кредитори, і архонти не підтримували його. На підставі цього Ксеркс запевняв його, що коли він завоює Елладу, то призначить його сатрапом Фесалії⁷. Певно, це так і було.

І Єфіальт заявив, що, мовляв, він ненавидить батьківщину. Це була неправда: він хотів тільки нажитись на ній.

¹ Полководець Східноримської імперії (V в.).

² Дож у Венеції (XV в.).

³ Борець за незалежність Південної Америки (XIX в.).

⁴ Магнат з Трансільванії, який більшу частину життя просидів у в'язниці в Туреччині.

⁵ Спартанський полководець (V в. до н. е.).

⁶ Грецький матеріаліст IV і III вв. до н. е., за вченням якого, перекрученим буржуазними філософами, життя полягає в насолодах.

⁷ Північна частина Греції.

* * *

Радісні звуки перемоги, що лунають в стінах Пешта, мають і свій відзвук.

Це луна, відбившись від зелених вершин Карпат, звучить далі царським гімном.

Будапештський переможний голос вигукує: «Хай живе свобода в усьому світі!» — а луна з Карпат відповідає: «Цар наш всемогутній».

* * *

На одній з гірських карпатських верховин, на висоті три тисячі шістсот сажнів над рівнем моря, бенкетує якесь товариство.

Звідси відкривається чудовий краєвид. З обох боків тягнуться темні хвойні ліси, що служать рамкою картини, на фоні якої пропливає темна дощова хмара. Через тьмянний багрянець хмари пробиваються на заході промені сонця. Від цього весь край набуває чарівного блиску; здається, все вкрилось якоюсь надземною ніжною емаллю; там, де прозоре світло осяває землю, простір забарвлюється в привабливі тони: он простягається золотавочервоний гай, маячать зеленуватозолоті вежі, блищать синьофіолетові ставки. В цьому чарівному небесному півколі можна нарахувати двадцять два села. З лісів витікають струмочки, що блищать, мов тисячі дзеркал. Цей блаженний край зараз покритися зеленим оксамитом врун. Його природну красу ще більш підсилюють витвори людських рук, що проклали тут гарні дороги і побудували міста з високими вежами.

Скрипіння валів, удари молотів у металообробних майстернях аж геть там, унизу, говорять про те, що тут процвітає промисловість.

Сонце опускається нижче. Хмара пливе далі, краєвид розширюється; на обрії вже видніється схожа на сопку вулкана гора, на якій росте виноград, з якого роблять прославлене в цілому світі вино.

Такий краєвид відкрився перед Мойсеєм, коли бог дозволив йому глянути з гори Небо на Ханаан.

Це Угорщина!

Товариство, що бенкетує на вершині, милується цим краєвидом.

Всі чоловіки. Всі військові. Офіцери Оренбурзького полку; російські гвардійці. Черкеські та інші мусульманські рицарі.

Між ними є і двоє штатських, двоє угорців.

Один — Бенце Рідегварі, а другий — Зебулон Таллероші.

Розмовляють вони по-німецьки. Російські офіцери повинні обов'язково вивчати німецьку мову, так само як німецькі офіцери — французьку.

— Ось гляньте,— промовив Бенце Рідегварі після того, як вже перелічив назви сіл і міст, що лежали перед ними,— ось гляньте: цей шлях іде на Константинополь!

— Ура! — із запалом закричали офіцери.— Хай живе цар!

Цокнулись склянки, і офіцери заспівали російський гімн.

Рідегварі підтягував разом з ними. Він уже вивчив гімн росіян.

Під час співу всі зняли головні убори.

— Ти чого не співаєш, Зебулоне? — спитав Рідегварі, звернувшись до замисленого старика.

— Мій голос нікуди не годиться,— відповів він.

З орлиних висот пісня линула далеко вдаль. Внизу широким шляхом проходили кавалерійські полки російського царя; вони підхопили її, цю пісню. Хоч її слів і не розумієш, але сприймаєш мотив, що звучить то тривожно, то містично, то знов загрозливо, щоб нарешті пролунати сумним акордом.

— Дивись,— сказав Рідегварі, потягнувши до себе Зебулона.— Внизу по дорозі проходять чотири кавалерійські полки. Один з них полк Ольги Миколаївни, другий — гусарський полк царевича; третій — Ольвіопольський уланський, четвертий — мусульманська кіннота. Кожний полк має коней однакової масті. Коні полка Ольги Миколаївни сиві, царевича — гніді, ольвіопольські — вороні, а мусульман — бурі. Ще залишилися позаду донські козаки і вознесенські улани. Потім піде артилерія. І піхотні полки. Нарешті обоз. Другий і третій корпуси. Вісімдесят тисяч чоловік!

І він потис Зебулонові руку.

— Тепер настануть для нас світлі дні перемог! Тепер

розтопчемо наших ворогів! Така сила геть рознесе всю ту мізерію.

Обличчя його радісно сяяло.

Для того, щоб краще бачити, Рідегварі ступив на край прірви, яка височіла над хвойними лісами стометровим муром, зарослим угорі буйною травою.

І Зебулону Таллероші, коли він глянув униз, раптом прийшла в голову страшна думка: що б сталося, коли б він, Зебулон, зараз схопив свого дорогого друга за поперек, як Тіт Дугонич¹ турка, і стрибнув би разом з ним у безодню.

Бог свідок, він зробив би це, якби тільки тих дочок не було дома!

Сонце вже сіло за обрій. А та вогняна куля, що палає край неба, то вже не сонце, а тільки відбиток його, оптичний обман. І райдуга ще пересікає небо, але вже не семикольорова, а однобарвна — вогняночервона.

Внизу, на дорозі, що тягнеться звором, ще чути звуки гімна. Російська кіннота з піснюю, замість музики, вступає у місто.

* * *

Зебулону Таллероші аж ніяк це не подобається.

Досі було йому цікаво роз'їжджати зі своїм милим другом і патроном по всіх усядах, знайомитися з чужими визначними особами, брати особисту участь у високій політиці. Він гадав, що саме ця висока політика все тихо й розумно налагодить. Гадав, що російська дипломатія втрутиться у справу воюючих сторін, і тоді противник припинить боротьбу, послуховавши доброї ради.

Перш за все ліквідують Дебреценський трибунал. Ну а потім примусять теперішню владу подати у відставку, замінять фейшпанів, призначивши замість них інших; майбутній парламент проголосує за двісті мільйонів державного боргу. Може, деяким великим людям дадуть навіть паспорт для виїзду до Америки.

Але невдовзі він побачив, що трапиться велика біда, і його захоплення високою політикою немов рукою зняло. Все це він уявляв собі не так.

¹ В 1456 р. при штурмі Нандорфегервара (зараз Белград) Т. Дугонич потяг з собою в безодню турка, що хотів вивісити на замку турецький прапор.

Не сумував би, коли б таких, як Герге Бокша та подібних до нього, трохи провчили. Але, щоб країну, з якої його, Зебулона, прогнав Герге Бокша і компанія, піддали нищівному вогню,— з такою думкою аж ніяк не могло примиритися його чутливе серце.

Гарненько хильнувши зі знатними чужими панами, Зебулон і Рідегварі поїхали в колясці до міста, що лежало у зворі.

По дорозі Зебулон обмірковував становище:

— Ти маєш рацію. Це велика сила. Не знаю, як вони встоять?

Рідегварі з визивною іронією відповідав:

— *Fuimus Troes! Ruet Ilium et ingens gloria Parthenopes*¹.

— А що буде з переможеним?

— *Vae victis!*² — відповів Рідегварі.

— А чи не будуть з ними робити... робити те саме?

Не наслідювався промовити.

— *Ense recidendum immedicabile vulnus*³.

«Хай тобі дідько,— подумав про себе Зебулон.— Говори зі мною по-угорськи, а не латинськими класичними цитатами».

Потім прямо запитав Рідегварі:

— Ну, хай буде так. Але що ми робитимемо з такими людьми, як, наприклад, Еден Барадлаї, якого любили й шанували — і ми, і ціла країна; батько якого був наш добрий товариш, а матері якого ми обіцяли захищати її дітей; який — хоч нам це й не подобалося — діяв не з користолюбства, а з переконання? Він талановитий, розумний чоловік; країна ще матиме з нього велику користь. Може бути ще опорою трону.

Тепер Рідегварі, замість латинських цитат, скористався з німецької класики:

— *Mitgefangen, mitgehangen*⁴.

Після цього Зебулон за цілу дорогу не промовив жодного слова.

Проте ввечері, коли Рідегварі, шукаючи бланки для паспортів, зазирнув до шухляди письмового столу, він

¹ Були ми троянцями! Впаде Ілій, і розвіється слава Парфенона (латин.).

² Горе переможеним (латин.).

³ Невигойна рана вирізується залізом (латин.).

⁴ Разом полонено, разом повішено (нім.).

помітив, що один дублікат, що лежав зверху, зник. Це був англійський паспорт, забезпечений необхідними підписами, візами посольств тих країн, через які потрібно проїжджати; не були заповнені тільки графи, де вказується прізвище і дається опис особи. Ці незаповнені дублікати паспортів тримали для осіб, що посилялись з секретними місіями.

А цей паспорт ніхто не міг вкрасти, крім Зебулона. Для кого вкрав він паспорт?!

Рідегварі посміхнувся, зробивши це відкриття.

Подорожуючи в одній кареті з Зебулоном через міста і села, він завжди ночував з ним в одній кімнаті. Ніби боявся, що Зебулон втече від нього.

Звідки ця дружба між вельможним паном і його знайомим — Зебулоном?

Справа в тому, що німці розраховували на співчуття населення цих країв, а Рідегварі не знав їх мови. Зебулон же навпаки, був тут справжнім оракулом. Населення любило його, вважаючи майже своїм пророком. Зебулон в стосунках з Рідегварі був ніби Ароном¹ на боці Мойсея. Досить було йому заговорити про щось, як те, про що йшла мова, у Зебулона прикрашувалось, обростало вигадками. Отже, в цій роковій експедиції Зебулон потрібний був, як шматок хліба. Необхідно було пояснювати обдуреному народу, через села якого проходили російські війська, що озброєних гостей не слід вважати ворогом, а добрим другом, братом, близьким родичем по крові.

Така була місія Зебулона.

Знав він про це наперед!

Але все це було не до смаку йому!

Отже, не безпідставно примушував пан Рідегварі свого Арона спати в одній кімнаті з ним, бо той вже, напевно, утік би від нього давно.

Зебулон ламав собі голову над тим, як би позбутися свого вельможного протектора. Та ніяк не випадало! Той любив його не в міру. Вже було пробував і посваритись з Рідегварі, щоб потім спровокувати розрив, але й це не вийшло. Зебулон не вмів сердитись серйозно, і скоро вони мирились. Рідегварі так добре ставився до нього, що ні за що було з ним сваритись.

¹ Брат Мойсея, первосвященик євреїв.

Нарешті після останньої розмови Зебулон вирішив позбутись свого дорогого друга за всяку ціну. «Коли ти не даєш мені втекти від тебе, то я тебе самого примушу втекти від мене», подумав Зебулон.

У голові його давно визрів план.

Він набув конкретних форм тоді, коли в російському таборі підняла голову холера і так почала косити людей, що цього було б забагато і для програної битви. Армія вже мала дві тисячі сто вісімдесят чоловік мертвих, хоч вона не брала ще участі в жодній битві; кожне місце, де ставали табори, позначалось новим кладовищем і новою лікарнею на тисячу чоловік.

Це кидало похмуру тінь на кар'єру Рідегварі. Він боявся холери. І мусив перебувати поблизу неї. І не був упевнений, що орден Святого Володимира врятує його від цієї біди.

Ось чому Рідегварі носив з собою всякі запобіжні засоби: на його грудях у торбинці висіла камфора; оперезував тіло шаллю, в чоботи насипав сірки; кімнату дезинфікував хлорним вапном; ввечері пив червоне вино, вранці — арак, а протягом дня жував ялівець.

Забороняв доповідати, скільки людей померло того чи іншого дня від холери. Заборонив дзвонити по померлих і ховати їх удень там, де він перебував.

Цю слабкість магната добре знав Зебулон.

Наступного після п'ятйки вечора Зебулон пішов до аптеки й попросив *tartarus emeticus*¹.

Аптекарь спробував викрутитись, але Зебулон накричав на нього:

— Зараз не лікар розпоряджається, а я! Бувають випадкові випадки. Коли я кажу, що треба, значить, треба!

Аптекарь налякався не на жарт; справді, були незвичайні часи.

Панове козаки забрали з аптеки і випили останню чарку розведеної сірчаної кислоти, немов якийсь смачний напій; може, живіт цього козацького провідника справді потребує цієї штуки?

Отже, дав йому *tartarus emeticus*, поділивши ці ліки на менші дози.

А Зебулон сховав їх під фланельову жилетку.

Вночі, бувши з Рідегварі в одній кімнаті, він прийняв дві дози.

¹ Блювотне.

Панове! Ehre, dem Ehre gebürt¹. Кожна людина по-своєму герой. А Зебулон проявив справжній героїзм!

В такий тривожний час заповідати собі штучну холеру! План його вдався на славу.

Катастрофа, спричинена подвійною дозою цих ліків, пробудила від глибокого сну пана Рідегварі.

Він скочив з ліжка і став серед кімнати. Сюди проникла холера! Він вибіг у коридор.

Рідегварі залишив у кімнаті всю одягу і попросив для себе іншу.

Документи й речі, що залишились у кімнаті, наказав обкурити. Потім звелів запрягти коней і в темну ніч виїхав з міста; з переляку не оглядався аж до сусіднього села. Так налякався хворого Зебулона.

А Зебулон, коли вже tartarus emeticus перестав діяти, спокійно заснув і хропив до білого дня.

Може, спав би й далі, коли б хтось не відчинив дверей і не зайшов до кімнати.

Це був невеличкий на зріст чоловік, з заковченими рукавами, із скуйовдженим, зліпленим волоссям, у пантофлях, синьому фартусі.

Залишки шелаку на нігтях говорили про те, що він столяр.

Зебулон з-під напіврозплющених повік одним оком стежив, що робитиме ця людина.

Невеличка постать наблизилась до ліжка, витягла з-під фартуха метр.

Зебулон лежав на ліжку горілиць, ноги стирчали з-під короткої ковдри; чоловік почав міряти його: від пальців ніг до коліна — фут, звідти до середини грудей два фути; від середини грудей до маківки залишилось кілька дюймів.

Але Зебулон вже не витерпів: коли невеличкий чоловік став з дюймовіром возитись біля його носа, Зебулон обома руками вчепився в його скуйовджене волосся і почав торсати так, що той з переляку обімлів. Тільки тоді, коли Зебулон випустив його чуб, чоловічок упав на коліна і промурмотів:

— Ісусе, пречиста діво, свята Анно! — і почав бити обома руками в груди.

А Зебулон, сівши на край ліжка і спершись на руку, почав лаяти:

¹ Шана тому, кому вона належить (нім.).

— Ах ти шибенику! Чого це ти мене міряєш?

— Ой, ой, ой! Ісусе Назаретський, не позбав мене ласки своєї! — промимрив чоловічок, в якого зуб на зуб не попадав.

— Я тебе зараз поназаретую, пройдисвіте! — гримнув Зебулон, схопившись на ноги.— Яке тобі діло до моєї довжини?

Коли чоловічок побачив, що Зебулон шукає біля ліжка якусь палицю і йому загрожує реальна небезпека, поспішив викласти аргументи на своє виправдання.

— Це вельможний пан, який виїхав звідси, доручив прийти сюди: тут, мовляв, хтось помер і треба зробити труну. І заплатив за роботу.

Зебулонові стало соромно за свою запальність.

— Ну, ну. Тоді інша справа. Мій вельможний друг турбується про мене. Це велика честь! Замовив труну... Але все ж я не збираюсь скористатися з неї. Коли він заплатив вам, то ви, майстре, випийте за мое здоров'я. І нікому не розповідайте, що зайшло між нами, бо сміятимуться з нас. Краще самі посміємось.

Бідолашному столяркові хотілось водночас і сміятись, і плакати.

— Ой же й злякався я! Ще й зараз всередині все тремтить. Не знаю, чи не буде зі мною якоїсь біди. Я ж гадав, що ви, ваше високоблагородіє, померли, і раптом чую, руки схопили мене за волосся.

— Нічого. Он у плящі є арак. Потягніть-но трохи. Ось так! Як вас звати?

— Мартон Струпка.

— Гаразд, майстре. Випийте ще і форинт візьміть. Це для вас. Знайдіть для мене коня. Тільки не святого Михайла. На того поки що не думаю сідати. Коляску, що відвезла б мене до Пуккерсдорфа. Хочу добратись до євангелійського священика, дуже хорошого друга.

Коли Мартон Струпка довідався, що Зебулон — лютеранин, він одразу примирився, перестав боятися його, забрав форинт, подякував, поцілувавши руку Зебулона.

— Зараз прийду із знайомим кучером; навіть сам поїду з ним, покажу дорогу. Я добре знаю його превелебіє; я три роки був у тій церкві парафіянином.

На підставі психологічних даних і спільних етнографічних почуттів було б неприродним, коли б Мартон

Струпка не намагався всіляко довести до відома Зебулона, що й він «свій».

Цим salto mortale¹ вдалося Зебулонові зникнути з поля зору.

А Єфіальт повів далі армію через Фермопіли...

* * *

Але не було Амфікціона².

ПЕРІГЕЛІЯ

Кому потрапить у руки угорська газета від тисяча вісімсот сорок дев'ятого року (а їх було мало; які були, і ті знищувались), той знайде там коротеньке повідомлення про те, що вранці двадцятого червня між десятою і дванадцятою годиною дня на небі появилось нібито подвійне сонце.

Мабуть, є ще люди, що пам'ятають це явище.

Корона, галос і побічне сонце водночас!

Корона трапляється, певно, раз за людське життя. Галос — рідкісне явище, що трапляється іноді раз за століття. Це разом з побічним сонцем — портендум: небесне диво, про яке вчені астрономи в інші, мирні часи, написали б цілі томи.

Але в червні тисяча вісімсот сорок дев'ятого року в Угорщині не було вчених астрономів, що описали б побічне сонце.

О, тоді ми не помічали подвійного сонця, бо настала для нас подвійна ніч!

* * *

Двохсотсорокатисячна царська армія наступала на Угорщину з гір.

Свіжа, дисциплінована, загартована в боях армія!

В серця запанував відчай. Однак були ще гарячі голови, які гадали, що перемога все-таки можлива.

¹ Небезпечний стрибок.

² Союз грецьких міст-держав, створений з метою додержання міжнародного права. Коли хтось порушував це право, інші члени виступали на захист скривдженого.

Були й такі? Всі ми були такими!

Коли вони йдуть на нас з двомастами сорока тисячами солдатів, ми виставимо проти них півмільйона.

Кожному, хто живий, хто рухається, хто достойний називатись людиною,— стати на ноги! Взяти зброю до рук! Ну, а потім? Все одно тільки раз помирати. Чи, може, хтось хоче вічно жити?

Проти ворога, що напав на країну, було проголошено хрестовий похід. Священники проповідували його з амвонів. І просили на імпровізовану зброю благословення переможного Єгова.

Характерною рисою цього жахливого періоду був «червоний хрест».

Цю емблему носив так само кальвініст, лютеранин, як і католик. Носив її і єврей. Така була воля народу.

В цьому хресті кожний бачив тільки одно: всенародний протест проти нападу чужої сили на країну.

При цій смертельній небезпеці зрівнялись всі релігійні погляди, догми.

Берталан Лангі особисто носив перед повсталим народом прапор з червоним хрестом. Сам він був протестантським священником. Влада проголосила хрестовий похід, і протестантські попи не стали сперечатись, як схизматики Константинополя під час облоги — про суть «filioque»¹, а навпаки, пішли слідом за Петром Амієнським². Пізніше багато хто пожалкував.

Берталан Лангі навербував собі багато людей. Народ був озброєний косами, списами, сокирами. І сам був вождем. І для цього не потрібна була йому особлива наука; треба було напасти на ворога і, не думаючи про смерть, різати-рубати його. Для цього вистачало волі, рішучості й відчайдушності.

Завдання його табору було— тримати кордон на Тисі.

Адже свята Тиса, води якої відділяли угорця від неугорця, і тоді, коли її скував лід, не повинна пропустити ворога, щоб той топтав її лівий берег.

Двадцятого червня тисячі повстанців з'юрилились на набережній рівнині Тиси.

¹ Натяк на релігійну полеміку IV ст. у Візантії. Мова йшла про те, чи син божий — одна особа в трійці з богом-отцем, чи тільки богоподібна особа.

² Петро Амієнський — чернець, один з організаторів першого хрестового походу (XI ст.).

Був гарячий день, земля пашіла, небо поблідло.

В обід на блідому небі з'явилось чудесне видово. Сонце розпливлось, утворивши навколо себе блискучий ореол.

Оце й називається короною.

Згодом далеко від сонця утворилось ясне кружальце, внутрішні краї якого палали блідочервоним вогнем, а зовнішні своїм матовозеленавим світлом нагадували дугу. Назва цього явища — галос.

На східному боці ясного кружальця з'явилась бліда подоба сонця. Обидва сонця з обірваними краями світили так блідо, що не можна було розпізнати, котре з них справжнє, а котре побічне.

Народ остовпів від цього небесного явища. Ніколи ніхто не бачив чогось подібного. Вчені люди читали про це тільки в книжках і дуже схвилювались, коли диво, що буває раз у століття, постало перед їх очима.

— Це знак смертельної небезпеки,— шепотіли ті, що вірили в забобони.

Берталан Лангі добре бачив, що народ боїться цих зловісних знаків, та цих небесних букв неспроможна стерти людська рука.

Отже, їх треба відповідно прочитати! Так як Костянтин Великий в запалі бою, вигукнути: «In hoc signo vinces!»¹

Сивий священик, схопивши прапор з червоним хрестом, вийшов на кунську² могилу і скинув капелюх.

Почав розмову з богом.

— Звертаюсь до тебе, боже, що показуєш знаки на небі! Що віщуєш ти нам? Перемогу чи нашу загибель? Втішаєш нас, показуючи, що й сонце на небі має ворога — друге сонце, яке постало з помаху твоєї руки і яке знову зникне твоєю всемогутньою волею. Чиє це буде сонце, яке зітреш з неба: вороже чи наше? О, залиши те, що дає життя, світить і гріє. Напевно, те, що, скоряючись тобі, стало нерухомо в долині Аялону, поки твої прихильники не закінчили битви³ те саме почорніло,

¹ З цим знаком переможеш! (латин.).

² Частина половців у першій половині XIII ст. перед татарською навалою перейшла в Угорщину. Тут їх називали кунами.

³ За Старим Завітом, в долині Аялон Йозуа бився з п'ятьма ханаанськими царями. Бог зупинив на небі сонце, поки Йозуа не закінчив переможної битви.

випускаючи кров із своїх грудей, коли твій святий син сконав на хресті; сонце нашої вітчизни, що скрізь проповідує твоє божество! Моя душа не вмере, поки це чудо віщує славу нам!

Священик був тоді дуже стомлений від цілоденного підбадьорювання мас; на його шиї набрякли жили, обличчя засяяло в ореолі небесної слави.

Народ схвильовано, з непокритими головами, слухав його звертання до всевишнього.

— О боже, коли ти показував нам сяйво чужого сонця, тоді хай більше не побачу його! Більше не житиму на тій землі, яку не можу назвати своєю вітчизною! Хай я помру на тому місці, де випущу прапор цей з рук!

І в ту ж саму мить, випустивши з рук прапор і востаннє глянувши на кунську могилу, він помер.

Господь впіймав його на слові і виконав останню його волю. У росіян вже був готовий вирок для цього попа: п'ятсот ударів канчуком і вигнання в Сибір.

Господь захистив свого слугу і взяв його до себе.

Не було тут ніякого дива, і патологія зможе пояснити цей випадок: було надзвичайно жарко, людина була не в міру схвильована і здавна мала нахил до апоплексії.

А все ж цей випадок розігнав хрестоносців. Народ розійшовся по домах.

Тільки єдиний хрест міг ще допомогти: рукоятка меча.

Але ненадовго.

З двох сонць червневої перігелії не залишилось на небі старого сонця.

Астрономи цього не помітили, а ми знаємо про це.

СТАРІ Й ХОРОШІ ДРУЗИ

Була ніч на тринадцяте серпня.

Еден Барадлаї з вікна панського будинку у Вілагошварі дивився, як падають зірки.

Давня загадка: чого падають з небозвода тринадцятого серпня тисячі й тисячі зірок, чого постає в цю ніч чудовий фейерверк з палаючих метеорів?

Але Еден добре знав, чого так густо падають зірки цієї ночі. Про кожну падаючу зірку він міг сказати, «хто» це був чи «що» це було.

А потім розмірковував.

Ті палаючі астероїди, що пролітають небом, накреслюючи вогневу лінію на тлі нерухокої синяви, не всі потрапляють на землю. Багато з них запалюється від сильного тертя об атмосферу землі і летять собі далі. Вони мають свій певний шлях.

Цікаво, скільки з падаючих у цю ніч зірок пролетить далі, не впаде на землю і не потоне в морі, а полетить своїм шляхом, щоб колись знову появиться?

Свою зірку Еден не причисляв до цих. Вона закінчила свій шлях.

Коли людина стала непотрібною на цій землі, то вже краще зникнути.

В цей день угорська армія склала зброю.

Але Еден не належав до тих, що обдурюють себе пустими ілюзіями.

Він знав, що все пропало, крім ідеї, яка живе.

Ця генерація вже відіграла свою роль, але з честю закінчила її. А ідея залишиться, вона виживе.

А тим, що боролися за неї, доведеться померти...

Так кінчав шлях кожний апостол.

Еден написав прощальні листи до матері, дружини, повідомив їх про те, що спокійно дождатиме приходу сумного кінця, як чекали його батьки (сенатори) Риму, сидючи в своїх кріслах на коліщатах і не думаючи про втечу.

В цей день скоїлося стільки нещастя, що над стратою однієї людини не годиться сумувати.

Нічого. Виростуть невдовзі ті, які зараз ще маленькі, і світ переміниться.

Еден зі спокоєм філософа зжився з становищем, що склалося, і взагалі не наслідував тих своїх товаришів, які поспішно стали шукати шляхів до самозахисту.

Він навіть не думав про те, чим на всякий випадок давно забезпечились його знайомі,— про іноземний паспорт.

Адже Еден дуже поважав брахманів, що ті ніколи не втікають. Втеча — справа паріїв. (Іноді й кшатріїв)¹.

Коли він так дивився у вікно і відгадував ім'я того,

¹ Б р а х м а н и — каста жерців; п а р і ї — каста безправних пролетарів; к ш а т р і ї — каста воїнів у Індії.

чия зірка щойно впала, під вікном появилася якась незнайома постать і гукнула йому:

— Скажіть, де можна знайти Едена Барадлаї?

— Я Еден Барадлаї. А ви хто?

— Я Балінт Шнайдеріус, євангелійський священник із Пуккерсдорфа. Приніс вам листа.

— Зайдіть, будь ласка.

— Не можу. Дуже поспішаю. Не хочу тут застрягнути. Поки росіяни позаду нас, доти вільна дорога, а пізніше цього не буде. Ось лист. Прощайте.

Він через вікно подав листа Еденові і пішов геть.

Еден з листом у руках наблизився до стола, де горіла свічка.

На конверті пізнав почерк Таллероші.

Розпечатав конверт: з нього випав якийсь рябий бланк. В листі було написано:

«Дорогий друже!

Ніколи не забуду про все те добре, що ти зробив для мене. Навіть життям своїм завдячую тобі, бо коли б ти не залишив мене позаду, певне, пропав би. Я був хорошим другом і покійного твого батька. Чи міг би я пережити страту такого визначного патріота, як ти? Коли б допомогти й іншим! Отже, посилаю тобі англійський паспорт, з яким можеш виїхати до Англії. Паспорт візований, з необхідними підписами, в ньому вірно дано опис особи. Все зроблено як слід; я не хотів, щоб для збереження голови ти відрізав собі бороду чи вуса. Сам знаю, яка це неприємна річ. Впиши таке прізвище, яке тобі найбільш до вподоби. А цей мій лист спали.

Колишній твій друг, та ти ж
знаєш хто».

Потім ішов постскриптум:

«Коли будеш втікати, то тікай у напрямі Польщі, де тебе ніхто не знає. В іншому напрямі могли б тебе впізнати; росіяни не бачили тебе ніколи. Ти можеш спокійно говорити, що ти Алджернон Сміт,— що вони розуміють?»

І, нарешті, йшов ще один постскриптум:

«Пам'ятай, коли будеш за кордоном, ти ще щось зможеш зробити для нашої бідної батьківщини».

Еден взяв у руки паспорт. Він був забезпечений всім необхідним. Остання віза на ньому була поставлена російським головнокомандуючим. Подбали навіть про те, щоб паспорт виглядав ношеним.

Еден кинув його на стіл. Йому було соромно навіть подумати про виїзд.

Щоб він утікав? При допомозі людини, якої взагалі не поважає, яка є найсмійнішою в світі і взагалі нічим не заборгувала перед ним? Він має завдячувати їй своїм життям?

Ну, а потім що?

Та чи ж варте те життя того, щоб людина комусь дякувала за нього?

Але марно він намагався кріпитись.

Бачачи можливість втечі, він віддавався слабості. А слабкість в залізних рамках можливості гартувалась, як сталь. І він згадав, що є ще особи, для яких життя його буде щастям: мати, дружина, двоє дітей. Невже не варто жити для них?

А останній постскрипtum в листі Зебулона?

Зебулон, дописавши цей рядок, зробив найкращий психологічний підхід. Це було найважливіше, ради чого варто було жити: може ж, він, Еден, буде корисний для батьківщини?

Перед його уявою постали ті ілюзії, які він висміював у своїх товаришів-оптимістів.

А може, щось з них і здійсниться?

Спокуса була сильна. Важко було протистояти їй.

Ще раз переглянув паспорт. На звороті натрапив на прізвище, від якого здригнувся. Це було прізвище Рідгварі.

Ні! Ця людина не буде мати тієї втіхи, щоб з іронічною злорадністю шепнути йому на вухо:

«Ось і останні східці до тої висоти!»

Він взяв лист Зебулона і разом з листами, адресованими дружині і матері, спалив у каміні.

Потім покликав слугу і наказав йому їхати в Немешдомб і повідомити матір, що він їде за кордон. Еден даватиме про себе звістки через Єне.

Нарешті, спаливши всі свої документи, щоб вони не

потрапили в чужі руки, він зібрав найпотрібніші на дорогу речі. Паспорт заповнив, за пропозицією Зебулона, на ім'я Алджернона Сміта і, поклавши його в бумажник, наказав подати коляску і під покривом ночі виїхав з міста Вілагош.

Добре, що було темно і ніхто не бачив, як він червоніє від сорому!

Перша зустріч з ворогом була вдала. Командир висунутого вперед бойового з'єднання перевірів його документи; він визнав, що все в них гаразд, і сам поставив свою візу. Еден міг їхати далі.

Друга станція, де він також мав показати документи, була Дьяп'ю.

Звідти хотів їхати на Варод, а потім через Сигет до Галичини.

В Дьяп'ю повели його до командира полку. Еден з холоднокровним спокоєм зайшов у зал і спитав, кому передати свій паспорт.

В залі було багато народу.

Йому сказали, щоб почекав, поки полковник вийде з своєї кімнати.

Еден чекав з байдужим виразом обличчя.

За цей час один з ад'ютантів перевірів паспорт, порівняв, чи відповідає опис особи, і заявив, що все гаразд, пан полковник зараз поставить візу.

Ось уже й вийшов він.

Побачивши полковника, Еден відчув, ніби по його тілу пробіг електричний струм, один полюс якого викликав у ньому радість, а другий — жах.

Російський полковник був Леонід Рамиров!

Леонід за ці роки став значно серйознішим, потовстів, змужнів, на обличчі замість юної легковажності панувала військова суворість.

Ад'ютант доповів, що ось паспорт, на якому містер Алджернон Сміт просить поставити візу. В паспорті все гаразд.

Леонід підписався й взяв паспорт, щоб передати його Едену.

Коли очі Едена зустрілись з гострим, допитливим поглядом полковника, він відчув, що кров холодне у нього в жилах.

Леонід став на витяжку на відстані, з якої дають накази.

І по-англійськи, грубо крикнув на нього:

— But you are not Mr. Algernon Smith! You are Sir Edmund Baradlay.¹

Едену здавалось, що земля провалилась під ним.

— Невже ж,— звернувся він до Леоніда по-англійськи,— ти хочеш зрадити мене?

— Я вас накажу заарештувати!

— Ти? Леонід Рамиров? Ти, який і серцем, і душею був зі мною заодно; ти, який вів мене через хуртовину, виривав із зубів дикого звіра; ти, який ризикував своїм життям, кидався під лід, щоб врятувати мене?

— Тоді я був поручиком гвардії,— відповів той холодно.

— І зараз викажеш мене найлютішому ворогові? Кинеш у зуби найганебнішої смерті? Віддаси на глум перемождю?

— Тепер я полковник гвардійського уланського полку.

І він розірвав паспорт надвое і кинув під стіл.

— Заберіть його.

Ад'ютант взяв Едена під руки і вивів.

Всі кімнати в будинку були зайняті офіцерами і їх ординарцями. Для заарештованого не можна було підібрати іншого приміщення, як збитий з дощок сарай, що стояв біля конюшні.

Едена зачинили тут, поставивши біля дверей улана з карабіном.

І тільки зараз Еден відчув, що таке бути «нічим».

Переможена, побита людина, що залишилась на своєму місці, все ще є «чимсь». Обличчя Шарлоти Кораді² почервоніло від люті, коли її стяту голову кат ударив по щоці. Значить, стята голова ще є «чимсь».

Але людина, що тікає і потрапляє в пастку,— «ніхто», «ніщо».

Він дав себе умовити вийти з того чарівного кола, в якому опинився; в одному був сильний — в самоповазі. Та зараз і її не стало.

¹ Але ж ви не Алджернон Сміт! Ви Еден Барадлаї.

² Ш. Кораді вбила якобінця Марата.

Зараз вже не зможе з піднятою головою підійти до ката, бо втікав від нього.

Втікав, і тепер, мов та дурна куріпка, потрапив у тенета.

Ой, яке це страшне приниження, жахлива кара за хвилину слабкість! Яка помста за боягузтво!

Сидить спійманий, закритий у будці, немов якийсь дрібний злодій!

Яким почесним здається йому те становище, та моральна висота, на якій він був, але з якої втік.

Коли б ще хоч раз піднятися туди! Коли б що помилку можна було викреслити з життя!

О, яким прекрасним здавалось йому обличчя того сивого товариша, що в цю хвилину виходить з ясным чолом назустріч противнику, який шукає його, говорить йому своє прізвище, розповідає про те, що він робив, заявляє, що не кається в своїх діях — «*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*»¹— і простягає руки, щоб наділи на них кайдани.

А він сидить тут, у цій ганебній клітці, викритий у тому, що зрадив свого вчителя.

І апостол Петро заплакав, коли заспівали другі півні. Хоч «*tu es petra!*»², він завагався першим.

Але найважчим каменем лягло на його душу те, що він втратив віру в бога, віру в людину! Ця віра пропала під час останньої його зустрічі. В закатованого на смерть мученика залишається в руках тонка нитка надії, що допомагає йому пробратись у рай: віра в безсмертя своєї душі, у справедливість на тому світі, віра у вічне блаженство. Ця нитка в Едена обірвалась. Коли друг може свого доброго друга так холодно, так жахливо виказати, то все, що проповідують про душу, про той світ, про бога, є не що інше, як вигадана байка. Вічна кара існує тільки на цьому світі, і то лише для праведних.

Звечоріло, ніхто не приходив до Едена, тільки раз у три години змінялась варта.

Настанову, яку давав єфрейтор вартовому, Еден чув крізь двері. Він розумів по-російськи.

— Якщо втікати, застрелиш!

¹ Богам сподобався переможець, а Катоні — справа переможеного (*латин.*).

² Ти еси скеля (слова Христа до Петра-апостола). Гра слів «*Petrus*» — Петро і «*petra*» — скеля.

О дев'ятій годині вечора знялася буря; тоді якраз змінявся вартовий.

Дощ лив, як з відра, грім двічі вдарив у місті.

При світлі блискавки Еден бачив крізь щілину в дошках, як вартовий нерухомо стоїть, повернувши до дверей сарая обличчя. Карабін тримає наготові, з одягу його струмками стікає вода. Ноги по кісточки в липкому болоті, але він не зрушує з місця. Цей буде стояти тут доти, поки його не змінять.

Гроза проходить, блискає десь далеко. Годинник на вежі пробив одинадцятую годину. В конюшні хропуть конюхи-солдати. Недалеко від конюшні стоїть намет, в якому козацькі коні б'ють копитами. Еден все це добре чує.

І раптом йому здалось, що хтось шепнув його ім'я; він це чує, немов спросоння.

— Пане Барадлаї!

— Хто це?

— Я.

Вартовий звернувся до нього.

— Ти знаєш мене? — спитав Еден.

— Хіба ти не пам'ятаєш, пане, кучера, що віз тебе через могилівський степ, коли тебе вовки хотіли розірвати? Тоді ти не кинув мене; і я не покину тебе в біді. В задній стіні сарая он та, четверта від краю дошка, відірвана. Ти пролізеш через цю дірку. За конюшнею є намет, там прив'язані коні козаків. На моєму є й вуздечка, пізнаєш його по білому хвосту. Це найкращий огир. Сідай на нього. За будинком — город, за городом — пуста¹. Тікай за вітром. Це найкращий напрямок. А про мене не турбуйся. Я буду стріляти. Такий мій обов'язок. Я не відповідаю за те, що в'язниця твоя не надійна. Ще одне: коли хочеш, щоб мій кінь мчав швидко, стисни коліньми його боки, але не бий його. Якщо вдарить, він зупиниться, і скільки бти його не бив, стоятиме на місці. Так попався вже з ним не один конокрад. Зветься Любимець. Він любить цю кличку. Коли йому скажеш «ура, Любимцю», скаче галопом.

Еден відчув, як душа його знов прокинулася до життя.

Коли вже він не міг вибрати собі смерті вільної людини, що стоїть з ясним, гордо піднятим лицем, то зараз

¹ Угорський степ.

має змогу вибрати смерть вільного дикого звіра, вбитого під час погоні; принаймні не спіткає його доля пацюка, задушеного капканом.

І він поспішав виконати вказівки свого колишнього кучера.

Знайшов дошку, що трималась тільки на одному гвіздку без головки, відхилив її і проліз крізь дірку. Звідси добрався до намету. Тут біля коней спали козаки глибоким наркотичним сном. Відшукав коня з білим хвостом; біля якого нікого не було.

Еден сів на коня і повернув його в протилежний бік.

Потім стис колінами його боки і шепнув на вухо:

— Ура, Любимцю!

Кінь поскакав через город.

Вартовий на цокіт копит вискочив, приклав рушницю до плеча, але спершу прошептав: «Нехай тебе охороняє святий Микола-чудотворець!» — і вистрелив.

На постріл прокинулись козаки.

«Що сталося?»

«Полонений втік».

«Наздогнати його!»

Десятеро чи дванадцятьоро козаків скочили в сідла і пустились за втікачем у погоню. Залунала стрільба. При світлі блискавки вони побачили тінь і погнались за нею.

Але міцний волинський жеребець наздогнав грозу, що закрила коня і їздя дощовою фіранкою; грім заглушив крики переслідувачів, цокіт кінських копит. Гроза стала на бік втікача, захищаючи його.

Едена не спіймали.

НАДИР¹

Хто вже почав бігти, того захоплює швидкість. Здається, що він переганяє ураган, виривається з вихору. Він закохується у біг.

Ранок застав Едена серед пусти. Серед безлюдної рівнини.

Навколо, куди оком кинеш, тільки земля і небо.

Високо вгорі кружляє степовий орел, а пустою їде самотній вершник.

Дороги в пусті не побачиш. Це одноманітна пустеля.

¹ Найнижча точка.

Лише десь далеко видно два артезіанські колодязі; журавлі, обернені один до одного, утворюють собою букву «М». Може, і це має нагадувати: «Memento mori»¹.

Еден звернув до колодязів. Кінь, відчуваючи спрагу, поскакав швидше.

Доїхавши до колодязя, Еден набрав у відро води, напоїв Любимця, кинув повіді йому на шию і пустив пастиись.

Але пуста була дуже непривітна, негостинна.

Літня спека висушила землю, утворивши тверду кору на поверхні. Навколо колодязя було колись вогке місце, що підтверджували і численні сліди копит рогатої худоби; але бур'ян, що ріс навколо, доживав уже свого віку і дуже жалкував, що довірився весняній вогкості і випустив листя. Далі стелилася суха трава і не росло нічого, крім чахлого бур'яну і невибагливого молочаю. Він росте великими кущами, але його отруйної зелені, що випускає молоко, не їсть жодна тварина.

І нема слідів дороги. Не видно слідів коліс.

Еден сів на зруб колодязя і роздивлявся круг себе, поки Любимець відпочивав і скуб суху траву, тішачи себе ілюзією, що він пасеться. Хоч насправді для поживи не було нічого.

Серед розлогої пусти Еден почував себе загубленою порошинкою.

Порошинкою, що тямить, почуває і все пам'ятає.

Пам'ятає, що два дні тому він був клітиною живого велетня. Велетень упав, розсипався на порошок, і кожна його порошинка, що їх вітер розвіяв навколо, відчуває його смерть, але живе і після його смерті.

На обрії гаряче повітря колише маревом. Високий горбок піднімається і маячить, немов пловучий острів; зелений тінистий острів в океані. І це неправда. Природа бреше.

Скільки загинуло в ці дні чудового! А може, і то було міражем?

Гігантська боротьба з історичними перемогами! Все це було і розвіялось.

Чи, може, тепер потрібно все це заперечувати? Мовляв, такого й не було?

Сама думка про це викликала бажання втекти з цієї землі. Біг би вдень і вночі, ніде не відпочиваючи, щоб втекти від самого себе.

¹ Пам'ятай про смерть (латин.).

Від глибокої задуми він опам'ятався, почувши іржання коня.

Озирнувся. Уважний козацький кінь побачив у пусті вершника, що мчав до колодязів. Кінь повідомляв свого нового хазяїна про наближення їздця, одночасно підступаючи до нього, немов пропонуючи йому тікати далі.

Еден, спершись ліктями на сідло, чекав на вершника, що наближався. Це, мабуть, не ворог. Той не роз'їжджає на одинці. А, напевно, якийсь втікач, що рятується від залізних рук долі.

А той прямував до колодязів. Це ж бо маяк п'юсти.

Навіть за тисячу кроків помітивши цього чоловіка, можна було сказати, що це колишній партизан. На його круглому капелюсі блищала червона стрічка.

Коли він наблизився, Еден пізнав Герге Бокшу.

Він навіть зрадів цій зустрічі. Знайомий у пусті!

Звичайно, Герге Бокша належав до тих, до кого Еден не почував великої симпатії, але що будеш робити, коли найкращий друг бездушно зраджує тебе?

І він привітався з Бокшею.

А той дуже зрадів, побачивши Едена.

— Ура! Дорогий мій пане! От добре, що ви тут, що втекли звідти. Там, за пустою, настали погані часи. Я і сам ледве вирвався звідти.

Він зліз з коня і поплескав його по шиї.

— Так, мій пане, якби лисий не дав драпу, я б залишився там псам на поталу. Уявіть собі, дорогий пане: всі склали зброю, а я собі думаю, що все ж тої сотні волів, що в моєму розпорядженні, не дам задурно! Вночі через Беленешський ліс я перегнав їх до Варода. Зняв з своєї куртки золоту нашивку, сховав у лісі шаблю, пістолети, прийшов до царських офіцерів і кажу, що є в мене сто голів худоби, мовляв, купіть. А вони погодились, навіть не торгувались зі мною; забрали воли, а мене направили до пана Рідегварі; той, мовляв, заплатить.

— Рідегварі у Вароді? — перебив його Еден.

— Авжеж! Але я не пішов до нього за грішми. Я був радий, що скочив у сідло і змився звідти. Та й які там гроші! Заплатив би мені пан Рідегварі, аякже!

В Едена відлягло від серця.

Якщо Рідегварі у Вароді, то він своїм життям і вдруге завдячує Леоніду Рамирову. Адже, коли б він не заарештував Едена, то той потрапив би Рідегварі прямо в

зуби. Може, Леонід знав про це? Може, в улаштуванні його втечі тоді вночі теж була його рука? Може, він сам наказав кучерові допомогти йому втекти? Може, саме тепер проявив Леонід найкращі свої почуття дружби? Воно, мабуть, так і є. Це було зроблено по-російськи, це був шляхетний вчинок.

А може, це й не так? Але Еден учепився за цей здогад, бо він повернув йому віру в бога, в людей, віру в вічну правду, в вічні почуття.

В поясненні чудесного свого визволення він черпав фатальний спокій. Люди мають певне покликання. Є люди, яким доля наказує жити; хто зна, для чого тримає вона їх?

— Я вам дуже вдячний,— звернувся він до Бокші,— що ви повідомили мене про те, де Рідегварі. Це єдина людина на світі, яку я обходжу і якій ніколи не віддам себе в руки.

— А зараз що ви зробите?

— Я думаю звернутись до першого зустрічного австрійського генерала і сказати, хто я. Я згоден розквитатись.

Цей намір не сподобався Бокші.

— Ні, пане, це нерозумне рішення. Щось воно не те. Я проста, неосвічена людина, але цього не схвалюю. Зараз, коли противник лютує, кожного, хто трапиться йому на дорозі, нищить. Навіщо цей поспіх?

— Не можу ж я переховуватись цілий рік в очереті, перетворившись у степового бєтяра, якого ганяють з місця на місце.

— Я вам не кажу, щоб ви так робили, хоч сам, мабуть, так і робитиму. Однак вважаю, що такий знатний пан, як ви, знаючи добре правила вищого світу, не піде туди, куди не запрошують.

— А до того часу, поки пришлють мені те саме «запрошення», жити в кукурудзі?

— Ні, я цього не кажу. Не треба ховатись у кукурудзі. У вас же, пане, чудовий замок. Поїдете додому і там з достойністю, гідною вашого рангу, чекатимете, поки пришлють за вами.

— Це рівнозначно тому, що я сам намазав би отрутою той меч, яким зітнуть мою голову; бачити щодня матір, дружину, дітей, мучити свою душу тим щастям, що обмежується кількома днями, кількома годинами,

чекати, що поведуть мене нарешті, слухати відчайдушний зойк тих, кого найбільш люблю. Адже на такі муки не міг би мене засудити й найлютіший ворог.

— Коли ви бачились останній раз із сім'єю?

— Вже минуло чотири місяці, як я був у Немешдомбі.

— Значить, ще перед вирішальними боями?

— З того часу більш не був дома.

— А коли були ви у Керешсігеті?

— Ніколи. Це літня дача, яку батько придбав тоді, коли я виїздив за кордон; а відколи я дома, в мене ще не було влітку вільного часу.

— Гаразд. Я цілком згодний з вами. Моїм невеличким розумом я збагнув, що такий визначний пан, як ви, має право вибирати, кому має капітулювати і коли. Ви не бажаєте бути спійманим на дорозі під час втечі. Не хочете, щоб вас під регіт противника вели з зав'язаними ззаду руками. Дозвольте ж мені, людині з простим розумом сказати щось до речі: я вас проведу пúстою через болото такими стежками, що не зустрінемо й живої душі. Поведу вас до одного свого знайомого, який живе далеко від дороги. Тут ви напишете на ім'я австрійського головнокомандуючого листа, що чекає його розпоряджень. Коли буде потрібно, він вас викличе. А може, не буде кликати? Багато чого може трапитись. Нашо лізти поперед батька в пекло? Чекайте, поки все мине; але й до того часу нехай не гасне ваша люлька. Коли б я був паном, то зробив би саме так.

— Приймаю вашу пропозицію! Буду діяти, як ви мені радите. На свій розум вже не покладаюсь. Ведіть, куди хочете.

Еден замислено стежив за чортополохом, що його вітер котив по рівнині. Яка це жалюгідна рослина, коли вона відірвана від кореня! То жене її вітер на південь, то знову — на схід. А яка вона тверда, вперта, колюча, поки стоїть на корені!

За ці дві доби вже третя людина збиває його з пантелику. Малі, незначні люди, яких би він іншим разом не слухав, зараз ганяють його по пúсті, як вітер чортополох. Це Таллероші, кучер і Бокша.

— Отже, загнудуймо коней і в дорогу!

Марево пúсті в цей день було особливо грайливим: перед вершниками постав пальмовий ліс, хоч там не було нічого, крім боліт.

Але й болота — благодатний притулок для того, хто в жаркий день блукає в сухому степу.

Коли в обід вони під'їхали до болота, марево зникло, і перед ними простягся до самого обрію темнозелений широкий килим.

Біля болота займала великий простір сіль, промита в час поводи водами болота. Де-не-де пробивалась чахла трава, між якою зрідка росла рогоза, яка здається сухою навіть коли цвіте.

Там, де починається вода, там є вже й життя.

Величезна пуста сповнена чужого для нас життя.

Величезний ліс очерету, вусаті голівки якого, немов чортове зело, хвилюються на вітрі. Море безплідного колосся, що не дає нікому поживи!

Серед таємничої тиші чується сумний шепіт. Це вітер блукає в очереті; а тишу створює німий сон дня. Для болотяних тварин день є ніччю.

Щоб увійти в це тихе царство і подолати таємничі його простори, треба мати сміливе серце і міцну голову.

Бокша добре знав усі стежки. Він почував себе тут як дома.

Не раз ходив через цю трясовину. Знав тут кожную місцину, де можна схвати теличку, знав, як обходити грузькі місця, де простягається бездонне болото, де вузький, хиткий прохід може витримати коня з вершником. Хто зійде з нього, попаде в болотяну кашу, яка засмоктує, і ніяка сила на світі не врятує його; з'їдять його п'явки і раки. Бокша знав також і хутори серед боліт, де можна відпочити, де на пагорбах кінь знайде пашу, а вершник — колибу.

— Хто піде зі мною, тому нема чого боятись, — сказав Герге Бокша таким гордим тоном, ніби почував, що на цій землі він найбільший пан. Ніби тут починалось його царство, де порядкує лише він сам і перед ним мусять спинитись кожний полководець російського царя.

Іноді коні заходили в воду по груди. В одному місці треба було перепливати через річку. Дороги не було. Тільки деякі водяні рослини показували бетяреві, що тут тверде дно, і Бокша, чудово орієнтуючись в гущавині, знаходив потрібні дороги.

Іноді, натрапивши на якийсь знайомий слід, зовсім не правив конем, бо той знаходив дорогу й сам.

Тоді, звичайно, Бокша обертався до свого супутника і

говорив Еденові, що ще не кінець усьому. В його голові був цілий калейдоскоп різних мрій, які він невтомно снував.

«Ще стоїть Комаром. Він може захищатись три роки. І буде захищатись. А до того часу тричі може перевернутися світ».

«В крайньому разі капітулює з умовою, щоб усіх амністували».

«Більше ніж правдоподібно, що російський цар наказав не переслідувати нікого і поновити старі конституційні закони».

«Ходять чутки, і вони, мабуть, цілком вірогідні, що австрійці й росіяни між собою поб'ються; про це говорять самі російські офіцери. Тоді справи підуть по-іншому».

«Крім цього, є багато людей, що не склали зброю і заховались у лісах, серед боліт і далі вестимуть партизанську війну».

«Наші керівники втекли в Туреччину запрошувати на допомогу турків, як це було за часів Текелі¹. Ті ж не можуть дозволити росіянам залишитись тут і теж придуть сюди».

«За спиною турків стоять англійці і французи, вони нападуть на росіян».

«Угорську корону запропоновано молодшому синові англійської королеви, і той вже прийняв її».

«В Азії залишилось ще сім племен угорців. За ними поїхав старий Месарош і приведе їх сюди. Кожне плем'я нараховує тридцять тисяч бійців».

І все це говорив Бокша Еденові Барадлаї з фанатичною вірою і твердим переконанням.

Еден не заперечував йому, тільки думав про себе: «Може, колись і я захоплюсь святим фантазуванням?»

Мабуть, так!

І здається, не залишилось жодної людини, яка б не захоплювалась цими лунатичними галюцинаціями.

Звертались ми і до столу і питали в стукаючих по ньому духів, що буде з нами.

Тлумачили сни.

Хто? Всі.

Тільки з тою різницею, що один з нас затаїв, що захворів на цю хворобу, а другий зізнався про неї.

¹ Імре Текелі (XVII ст.) з допомогою турків повстав проти Габсбургів.

Це була жахлива фантазмагорія смертельно хворої нації! Ох, як довго треба було їй лікуватись!

Була вже обідня пора, коли вони виїхали на острів серед болота, де можна було відпочивати.

Це був простір, діаметром у п'ять-шість сажнів, оточений вербою і вересом.

Посередині здіймалась напіврозвалена колиба. Біля неї стояли два снопи очерету, перев'язані рогожею.

— Тут ми відпочинемо,— сказав Герге Бокша, зіскочивши з сідла.— Коней нам треба берегти.

Увесь простір поріс густою травою і очеретом; це було хороше місце для коней.

— Чи не відчуваєте чогось? — спитав Бокша.

— Ні, нічого.

— Наприклад, голоду?

— О, я довго можу витримати без їжі.

— Зараз я пошукаю чогось. У воді звичайно буває що-небудь.

Герге Бокша скинув чоботи, підкачав штани і зайшов у воду. Повернувся через кілька хвилин. У капелюсі в нього було повно раків.

— Вони смачні в ті місяці, в яких нема букви «р»¹.

Назбирав сухого бур'яну й очерету і, зробивши ямку в землі, кинув туди раків. Викресав вогню і розвів вогнище. Коли зіскріб з раків попіл, вони були гарними, червоними.

Вибрав їх і поклав на траву перед Еденом.

Потім, показуючи приклад, сів підкріплятись.

Еден навіть не доторкнувся до раків, хоч Бокша і розхвалював їх всіляко.

Коли ж Бокша кінчив обідати, сказав Еденові:

— Це, пане, нікуди не годиться. Нам ще потрібно їхати двадцять чотири години, поки прибудемо на місце. Ви з учорашнього дня нічого не їли, в такому стані не доїдете; я бачу, що вам не подобається їжа, що трапляється в дорозі. А я вже звик до цього. Іноді живу п'ять днів тільки на сирих слимаках та одному лише горісі. Але ж ця їжа не для шлунку розумної людини. Якось вже допоможу вам. У двох годинах їзди на північ розташоване містечко Комаді. Я поїду туди, а ви залишайтеся

¹ В угорській мові це — травень, червень, липень, серпень місяці.

тут і чекайте мене. Ляжте, трохи відпочиньте, але розкладіть вогонь, щоб комарі вас не закусали. Знаю добре, що багато ночей не спали. До сутінків я повернуся і привезу харчів. Тоді вже при місячному світлі попрямуємо далі. Гаразд?

Еден з усім погодився. З того часу, як все розвалилось, він став якоюсь безвольною людиною.

Бокша загнуждав коня і зник в очереті у північному напрямі.

Лише тепер Еден відчув важкий тягар самотності. Він був надто далеко від людей.

Сам один на островці в двадцять сажнів по окружності.

А рослини цього острова нагадували людей з поганою репутацією, що втекли з заселених місць на самоту.

Тут красуються отруйлива синьолиста собача петрушка, вбивчий болиголів, одурманюючий виноквіт, куш чорної чемериці, що нагадує банду лютих розбишак і вбивць, що потай снують свої темні плани і змови проти всього живого на світі.

А навколо — вороже плесо.

Плаваючі по поверхні водяні лілеї, німфеї з великим, немов капелюх, грубим листям, з тюльпаноподібними квітами свідчать про те, що тут більше ніж сажень глибини. Жовтий колір лілеї попереджає вас про те, що дно тут багнисте, грузьке.

Яка чудесна в'язниця — цей відокремлений куточок природи!

Еден Барадлаї ув'язнений тут, немов кинутий у тюрму з залізним дахом.

Якщо його провідник не повернеться, загине, спіймають його або проженуть, то Едену доведеться тут загинути. З цієї драговини своїми силами йому ніколи не вибратись.

Але зараз йому байдуже.

Коли сонце спустилось нижче, болото ожило, залунали голоси. В повітрі почулось шарудіння. Над його головою пролітали перелітні качки, виблискуючи на сонці білим пір'ям. Десь далеко в очереті сумно загув бугай. Запишала перед норою видра. Крякання качок і зуйок злилося в один хор з кваканням мільйонів жаб, в якому вирізнялось голодне виття очеретяного вовка.

І зовсім не чути дзвонів. Видно, далеко звідси до найближчого населеного пункту.

Та іноді здавалось Еденіві, що крізь ці чужі голоси водяного світу він виразно чує якийсь гул, що потрясає землю. Ніби здалека долинає гуркіт канонади.

Еден знову і знову чує його.

Йому згадалися фантастичні розповіді провідника.

Вже пройшло три дні, як останній угорський боездатний підрозділ склав зброю. Хто ж тоді стріляє з гармат?

А може, союзники один на одного?

І далі снував свої думки, поки раптом не отямився. Невже ж і він вже дійшов до цього?

Отже, на самоті можна легко з'їхати з глузду...

Він опам'ятався.

Сонце сідало за обрій. Еден відчув голод і здригнувся від холоду. Серед великого болота ночі холодні.

А Бокші все нема.

А якщо він загинув? Або навмисно залишив його тут? Цю людину колись на його очах покарали. Звелів його відшмагати Ріхард, брат Едена. Тепер він має змогу жорстоко помститись за кривду. Всього-на-всього забути про людину, яку привів сюди, на середину болота.

Сонце вже сіло. На протилежному боці трясовини зішшов місяць і окинув широким поглядом край.

Коли Еден глянув на диск місяця, він побачив, що на його тлі рухається якась людська постать. Хтось наближався сюди.

Але це був ворон пророка Іллі, що приносить своєму вчителю їжу. Невдовзі почувся в болоті посвист Герге Бокші. Партизан насвистував бойову пісню. Ото й усе, що залишилось від колишньої бойової слави.

Еден підкинув у вогонь, щоб Бокші легше було потрапити на острівцець.

Партизан наближався з повним клунком, в якому вистачило б продуктів для цілої експедиції.

— Я надовго затримався,— виправдувався він ще здалеку, не злізаючи з сідла.— Трохи не вскочив у біду. Ну, спочатку треба перекусити.

Він зняв перекинутий через спину коня мішок, розв'язав його і на розстелений плащ виклав по черзі добыті ним харчі: м'яку хлібину, сир, шинку і повну флягу. А також дістав кожуха і накинув його на плечі Едена.

— Він придасться в дорозі. Я ж бачив, що у нас нема теплого одягу.

— Дякую вам.

— Нема за що. Все це я дістав дурно,— сказав сміючись Бокша.

— Яким чином?

— Потім розповім. Спочатку підвечеряємо. Не бійтесь, ні в кого нічого не вкрав я. Бог свідком, що все це здобув чесним способом. Але я ще й сам не їв нічого.

Бокша ліг долілиць на траву біля розстеленого кожуха і, щоб довести Еденові, що він справді не вечеряв, відрізував величезні шматки і набивав ними рот, так що мало не давився.

Але й за вечерею Бокшу брав сміх. Він добре потяг з фляги і передав її Еденові.

— Ну, а зараз вже можна й говорити. Який я вдячний сам собі, що прийшло мені в голову їхати до Комаді! Спочатку ця експедиція була дуже невдалою. Ви тільки подумайте, пане мій, коли я добрався до Комаді, ніхто нічого мені не казав, і я спокійно доїхав до центра міста, до ратуші. Коли опинився на базарній площі, бачу,— хай йому біс,— що в місті повно козаків. То з того двору виходять, то з іншого, й ратуша — якраз штаб їхній. Тікати було пізно. Всі шляхи відрізані. Ну, кажу, Герге, тут така справа: або пан, або пропав.

— Ну, що далі?

— І я набрався сміливості, спокійнісінько під'їхав до самого входу в ратушу. Наказав одному козакові потримати поводи, поки не повернуся, потім спитав вартових, де шукати генерала. Не знаю, генерал то був чи ні, але я ввірвався до нього. Адже я знав, що його тому так далеко послали від основних сил, щоб закупив продуктів. Перш за все я показав йому вчорашній документ. «Пане,— кажу йому,— я вам продав воли, ось розписки, будьте ласкаві, заплатіть за них». Бідолаха так злякався, що аж зблід. Виправдувався, що, мовляв, головна каса у Вароді, треба їхати туди. А я ще більше насідав, що мені гроші потрібні саме тепер. Та й як мені їхати в такий далекий край? Мовляв, не знаю навіть, в який бік їхати. А мені ж треба виплатити й іншим. Нарешті він погодився, і ми вирішили так, що я з суми, зазначеної в розписці, спущу йому тридцять процентів. Він дуже зрадів, ще й обняв мене, а сімдесят процентів дав. Ось

вони, в кишені. Я нікого не обдурив. Я їм продав волів, яких все одно спіймали б. Я чесно продав, вони чесно купили. Навіть бідний генерал одержав з них тридцять процентів. Вони здадуться бідоласі. Напевно ж, має сім'ю, дітей. Нехай благословить його бог обома руками.

Бокша востаннє відрізав добрий шматок хліба й шинки.

Еден заздрих цій людині, що в такий жахливий час не втратила свого здорового гумору.

— А тепер в дорогу!

Ясний місяць допомагав втікачам. Посередині болота було чимало цілком сухих островків, де можна було прискорити ходу. І коней підгодувати. Скрізь росла буйна трава, лежало сухе листя.

Вранці вони виїхали на берег якоїсь річки.

Тут Бокша із своїм клієнтом відпочили в хатині знайомого рибалки. Рибалка зварив юшку з червоним перцем. Бокша вийняв флягу доброї горілки. Після сніданку Еден відчув таку втому, що ліг на рогожу і після триденної тривоги заснув міцним молодецьким сном.

Коли він прокинувся, Бокша сидів на порозі рибальської хатини.

— Котра година? — спитав його Еден.

— Вже сутеніє.

— Невже стільки проспав я! Чого не збудили мене раніш?

— Було б грішно будити вас. Ви у сні були вдома і розмовляли, певно, із своїм сином.

Почувши це, Еден дуже засумував.

Неважко було відгадати його сон.

Тепер уже дорога вела берегом річки, що звивалась, як вуж.

По обидва боки її лежала низина, вкрита лісами. Коріння дерев протягом трьох пір року мокло у воді, і пробратися через ліс можна було тільки човном або верхи. Між пишними вільхами й дубами блищала вода, так що острівці серед річки здавалися продовженням берега. Іноді пишні крони дерев на березі й на острові переплітались між собою, а під ними безшумно мчала вода.

Вже вечоріло, коли Бокша й Еден наблизились до великого острова, з якого був перекинутий міст на північний берег, по якому рухались вони.

— Ось ми, пане, й на місці,— сказав Бокша.— Тут живе той знайомий, до якого я обіцяв вас привести.

— Як його звати?

— Потім познайомитесь із ним.

— Я не буду йому заважати?

— Напевно, ні.

Мовчки перейшли вони через міст; тут столітній ліс розступився, і під склепінням величезних крон можна було побачити середину острова, де стояв красивий замок, освітлений місячним сяйвом. Стіни замка були вкриті плющем і виткими трояндами, що цвітуть вже вдруге; перед будівлею росла величезна липа, а за нею блищав широкий лазуровий ставок, в плесі якого відбивалась велика будова.

Еденові здавалось, що він вже десь бачив цю картину на малюнку.

На веранді світилась лампа. Вогняний блиск вікон відбивався і танцював у хвилях ставка.

Обидва вершники тихо їхали по всипаній гравієм дорозі, що вела до замка.

Перед верандою вони позлазили з коней, яких забрав конюх, і ступили на мармурові сходи.

Коли Еден дійшов до порога веранди і зазирнув через освітлене вікно у середину її, то біля стола побачив молоду жінку в траурі, яка тримала на колінах сплячу дитину; ще одну блідолицю жінку, яка нерухомо втупилась у відкриту перед собою біблію із застібками, і молодика, на колінах якого сидів хлопчик і малював великі букви на чорній дошці.

І здалося Еденові, що всі троє йому дуже знайомі.

В кутку лежав величезний ньюфаундленд; ось він раптом підняв голову і з вишкіреними зубами, ніби посміхаючись, попрямував до дверей. Він умів сміятись так, як весела доросла людина. Він знає, що гавкати не можна, бо спить дитя.

На рух собаки всі повернули голови до дверей. Вони нічого не бачили через темне скло.

— Де я? — звернувся зворушений Еден до свого провідника.

— Вдома,— відповів той.

СХОВАННИЙ ЛИСТ

Еден добре знав, що той, хто привів його до сім'ї, ошчасливив його, але смутно ошчасливив.

Таке життя було повільною смертю.

Еден, як і було вирішено, після прибуття додому повідомив ворожого головнокомандуючого про місце свого перебування: нехай розпоряджається ним. Тут чекатиме його дальшого наказу.

А до того часу будуть тішитись одне одним.

І кожен поцілунок здається прощальним, в їх обійми щоразу втручається чужа темна тінь, шепчучи: «А може, вже завтра?»

Аранка терпіла муки засудженого на вічне покарання ангела.

— Не залишайся тут,— шепче вона чоловікові.— Тікай звідси. Сховайся де-небудь. Яке мені діло до твоєї гордості, до твоєї величі? Краще будь нікчемним, маленьким, але моїм. Тікай, поки можна втекти. Чи ти дав їм слово? Якщо сто разів не додержиш його, я в сто разів більше кохатиму тебе! Їдь за кордон, і я поїду за тобою. Якщо не хочеш, я залишусь удома і буду жити вдовою. Буду носити по тобі траур, тільки залишайся живим. Ти ж не можеш лишити такий жахливий заповіт своїм синам. Не влаштовуй же їм кривавих хрестин! Ходім хоч жебрати по білому світу. Мені, крім тебе і наших дітей, нічого не треба! Яке мені діло до вашого імені? Кинь його к бісу! Я кохатиму тебе, як би ти не називався. Моя вітчизна буде там, де житимеш ти. Їдьмо до Америки! Буду там біля тебе служницею, по денницею, покоївкою. Або вбий мене і будь тоді героєм.

Еден не слухав її. Чекав вирішення своєї долі.

Страшно було дивитися на нервовість молодої жінки. Вона здригалася на кожний грук дверей, на кожен чужий голос у снігах: чи не шукають її чоловіка?

І вночі, коли всі вже спали, вона неспроможна була заснути, рахувала удари годинника, з лампою в руках ходила-бродила з кімнати в кімнату, питаючи всіх, чи не чули, що тут шелестіло. Чи не стукають у ворота? Чи не чути надворі брязкання зброї?

Єне щоночі зустрічав цю страшну постать у білому нічному халаті, яка блукала по терасах і, немов боже-

вільна, немов лунатик, бачила наяву жахливі сни. Він часто заспокоював її і вмовляв повернутися до своєї спальні. Адже скрізь тихо. Всі сплять. Не чути нічого.

І щодня, коли приходила пошта, з якою страшною тривогою накидалась сім'я на листи! Кому адресований лист? Що в ньому пишуть? Чи нема відповіді Едену?

День за днем минав, а ніякої відповіді не було.

Одного разу, коли в корешсігетський замок знов прибула пошта, між листами був один, адресований по-німецьки.

«Herrn Eugen von Baradlay». Євген — по-угорськи Єне.

Лист передали Єне.

Єне розпечатав конверт, прочитав листа, потім сховав його в кишеню.

Вся сім'я була свідком цього.

Мати спитала, від кого лист і що в ньому пишеться.

— Мені треба виїхати звідси, — відповів Єне.

— Куди й чому? — знову спитала мати.

Єне відверто відповів:

— Я не можу далі дивитись на все це. Здається, будинок Барадлаї розвалиться і впаде нам на голову. Все пропало, виходу ніякого нема. Ваші розрахунки були невірні. Ваші зусилля спричинили нам шкоду. Ваші ідеї потоптані. Я не можу далі дивитись на ці муки. Про одного брата нічого не знаю, а другий щодня очікує арешту. Мати за цілий день не промовить жодного слова. Братова дійшла майже до божевілля. Мене таке життя вбиває. Ви вже закінчили своє і не можете нічого зробити в своєму інтересі. Зараз моя черга, і я зроблю щось.

— Що? — спитала холодно мати.

— Це знаю тільки я.

— Але і я повинна знати. Ніхто з моєї сім'ї не має права нічого робити в інтересах цього дому, поки я не скажу: «Це правильно!»

— Потім дізнаєшся, коли вже зроблю.

— А що, коли я потім скажу: «Це неправильно?»

— Тоді ти вже не зміниш діла.

— В такому разі я наперед забороняю.

— Марно. Твоїх наказів я більше не слухаю. Я ж мужчина і діятиму так, як вважаю за потрібне.

— Але ж ти син і брат, — втрутився в розмову Еден.

Єне сумно глянув на брата.

— Про це довідаєшся пізніше,— відповів він, тихо зітхнувши.

Мати спіймала руку Єне і спитала:

— Ти думаєш про врятування нашої сім'ї?

— Так, думаю і буду діяти.

— Відгадати твою думку?

— Прошу не робити цього.

— Я читаю в твоєму серці,— сказала мати.— Я вивчала тебе з того часу, коли ти спав ще в колисці. Твоя душа була для мене відкритою книжкою, кожен розділ якої я знала напам'ять. Ти надумав залишити нас, щоб поновити свої старі зв'язки, свій колишній вплив і обернути ворогів у друзів.

Єне з образою в голосі перебив її.

— І потім придбати собі конфісковане майно братів. Чи не так?

Мати пожалкувала, що це сказала Єне.

— Ні, сину,— вела далі вона.— Я тебе не обвинувачую в безсердечності; навпаки, ти безмірно любиш нас і за наш порятунок хочеш принести жертву, яка гірше від самої смерті.

— Може, вона й буде тяжка, але згодом можна буде звикнути.

— До чого?

— Я не казав нічого. Ти ж усе знаєш.

— Знаю! Ти повернешся до Планкенхорстів!

Єне сумно посміхнувся.

— Це ти прочитала в моєму серці?

— Хочеш одружитись з тою дівчиною, щоб її сім'я з своїми впливовими зв'язками визволила твоїх братів.

— Ти так думаєш?

— Ту дівчину, яка принесе у посаг тобі мою ненависть. Її прокляла твоя вітчизна. Тебе прокляне сам господь, якщо одружишся з нею.

Аранка кинулась обіймати тещу.

— Мамо, не кажи такого про неї! А може, вона кохає його?

Еден повів жінку до стільця.

— Не втручайся в ці справи, кохана моя. Ми говоримо про такі речі, про які й уявлення не має твоя дзеркально чиста душа. Коли б мова йшла про те, що комусь із нас з зашморгом на шиї йти просити відпу-

щення гріхів, я б сказав: це можна зробити, адже це уже трапилось з одним імператором¹; коли б мова йшла про те, щоб хтось із нас у церкві перед народом відмовився від своїх ідей, я б сказав: це можливо, таке вже трапилось з одним вченим². Але купувати комусь із нас життя і щастя ціною любові до тої жінки, яка була підбурюючим дияволом і причиною усіх нещасть нашого народу, яка розпалювала ненависть між двома народами, яка була донощицею, шпигункою, наклепницею, яка підбурювала громадян проти трону, видавши згодом повсталих катові! Це зла фурія! Вона готувала пекельні поради, послушавши яких, народи обох країн шкодуватимуть і ніколи не загоять своїх ран. І щоб це чудовисько як наречену привів у батьківський дім один з Барадлаї,— цього не може бути! А коли й станеться, то перший Барадлаї зіткнеться з другим Барадлаї, який не захоче, щоб такою ціною рятували йому життя.

Мати, плачучи, кинулась в обійми Едена. Ніби її власна, горда душа промовляла його голосом.

Єне, не відповівши нічого, збирався в дорогу. Аранка дивилась на нього з жалем.

— І ти засуджуєш мене? — спитав її тихо Єне.

— Роби так, як підказує тобі серце.

— Клянуся небом! Тільки так робитиму.

Але мати на цей раз заступила йому дорогу. Опустилась перед ним на коліна.

— Сину! — сказала вона. — Благаю тебе, нікуди не йди. Хай нас спіткає смерть, злидні, мука. Ми перенесемо їх терпеливо, покірливо. Адже за ідею померли десятки тисяч людей. Але душу нашу не дамо вбити. Ми ж і тепер переживаємо пекельні муки, але ти не чув від нас і слова, щоб ми проклинали бога. Не закривай перед нами дороги праведних.

— Мамо, прошу тебе, встань.

— Ні, якщо ти підеш, моє місце — долі. Ти довів мене до цього.

— Ти не розумієш мене, але я й не хочу, щоб ти мене зрозуміла.

¹ Генріх IV, імператор Священної Римської імперії (XI ст.) в такому вигляді ходив до папи в Каноссу просити відпущення.

² Галілео Галілей, італійський вчений (XVI—XVII ст.), під натиском церкви відмовився від свого вчення, що Земля крутиться навколо сонця.

— Як? — спитала радіючи мати.— Ти не зробиш того, в чому тебе обвинувачую?

— Я не відповім.

— Тільки одне словечко,— сказав Еден.— Коли хочеш нас заспокоїти, покажи, що написано в тому листі, який ти щойно одержав.

Єне злякано схопився за кишеню, ніби боявся, що лист силою віднімуть від нього, і з очевидним конфузом сказав:

— А ви його не побачите!

— Я хочу його прочитати,— наполягав на своєму Еден.

Обличчя Єне запалало.

— Еден Барадлаї! Цей лист адресований на ім'я Єне Барадлаї.

І гордо відвернувся від нього.

— В такому разі мати відгадала все! — сказав Еден.

Мати підвелася. З очей її котилися сльози, але лице залишалося гордим.

— Гарзд! Іди! Іди, куди веде тебе твій розум. Залишай мене тут у відчаї, у сльозах. Та знай одно: над головами обох синів моїх повис меч ката, але я зараз оплакую не тих, які загинуть, а тебе, що залишишся в живих.

Після цих слів Єне, лагідно всміхаючись, глянув на матір.

— Мамо,— сказав він,— запам'ятай, що я люблю тебе.

І він вийшов.

Ніхто, крім малого племінника, що грався надворі в траві, не поцілував його на прощання. Хлопчик пригорнувся до нього і спитав: «Дядю, коли повернешся додому?»

* * *

В листі було написано:

«Пану Євгену Барадлаї, державному комісарові.

Негайно з'явитися в Пештський трибунал. Нова будова, павільйон № 2».

І стояв підпис голови трибуналу.

* * *

Нічого особливого не трапилось — тільки одне, що ім'я «Еден» (Едмунд) неправильно переклали на німецьку мову — «Євген».

Таке вже не раз було.

ЛЮДИНА, ЯКОЇ МИ ЩЕ НЕ ЗНАЛИ

Єне Барадлаї з'явився в трибунал — Нова будова, павільйон № 2.

Йому треба було довести тільки, що він дійсно Євген Барадлаї, і що Євгена Барадлаї викликали. Останнє все пішло само собою.

Його заарештували.

І потім чекав, поки прийде його черга.

Чекати довелось недовго. Його прізвище стояло на першому місці.

Але ж як могла трапитись така помилка?

В ті часи все було можливим.

Всі порядки людського суспільства були порушені. Не існувало громадського життя, громадської думки, не було преси. Життя окремих людей теж було ненормальним. Кожна сім'я жила тільки для себе, і майже в кожній сім'ї бракувало когось, хто або переховувався, або втік кудись, потрапив у полон чи загинув у боях.

Не одна жінка розшукувала свого чоловіка бувало цілий рік, поки нарешті не довідувалась, що залишилась вдовою. Знов інша носила траур по чоловікові, одружилася вдруге, і ось їй стало відомо, що чоловік її живий.

Ніхто нікому не довіряв, всі страхалися властей, боялися майбутнього.

Велика кількість людей жила далеко від рідних місць; тисячі людей блукали під чужими прізвищами.

Адже ціла нація стала підсудною!

А суддями над сотнею тисяч обвинувачених були чужі люди, які ніколи й нічого на цій землі не знали.

Обвинувачами були Євменіди¹. А їм потрібна була кров; чия завгодно, тільки щоб тепла.

¹ Богині помсти (грецька міфологія).

І в верхах суспільства не знайшлося жодного чудового жіночого ока, сльози якого зменшили б море крові.

Траплялось таке, що гинув не той, хто в боротьбі вів перед, а той, що нагодився під сердиту руку; не той, який зробив найбільше, а той, хто образив одного із зрадників.

Було й таке, що людина вмирала, хвастаючись вчинком, до якого не була причетна, при якому навіть присутня не була.

Були випадки, що чоловік звільнявся, сміливо твердячи, що підсудний не він, а однофамілець, який живе в іншому місці. Поки того шукали, буря пройшла, і людина врятувалась.

Бувало, що підсудного випускали на волю, а згодом посилали за ним і знову засуджували.

Був і такий випадок, що засуджений сам став свідком того, коли його прізвище прибивали на шибеницю, і ніхто не знав, що він тут.

З двох однофамільців іноді підсудного звільняли, а невинного засуджували.

Сотні людей, що зараз живуть щасливим життям, можуть дякувати тільки якомусь диву, мінливості долі, що зараз не лежать у могилі.

Ні з прокурорів, ні з суддів не було жодного, який бачив би колись Едена чи Єне Барадлаї; в той час ще не було такої установи, що колекціонує фотографії значних людей.

Обидва імені в німецькому перекладі часто змішують. Є багато людей, які ще й сьогодні не скажуть вам про Едена і Єне, хто з них Едмунд і хто Євген. Цю плутанину підтверджують офіціальні документи та ще такі, в яких ці імена переплутав не німецький, а угорський перекладач.

Крім цього, головні підсудні були цілком відокремлені. Не могло навіть і статися, щоб один підсудний викрив особу іншого. Таким чином, Єне Барадлаї міг стати перед судом як державний комісар.

І тому, що ця графа була вже заповнена, залишений удома Еден марно чекав повістки з суду, марно чекав в офіціальній пресі своє прізвище між засудженими заочно. Ніхто його не тривожив.

За кілька тижнів надійшла черга вислухати Єне. За цей час зібрали матеріали проти нього.

В суді, як видно, працювали сумлінні, уважні біографи, які не залишили з його життя жодного кроку, ні одного вчинку незаписаним, з чого й складалась зараз низка його смертельних гріхів. Не проминули нічого, що кидало світло на його життя. На цей раз це був промінь, що падав через щілину домовини.

Ось вони, ті сходи, які ведуть з східця на східць до тої ж самої висоти.

— Ви Євген Барадлаї? — спитав суддя.

— Так, я.

— Жонаті, маєте дітей?

— Маю жінку і двоє дітей.

— В повстанчій армії ви були державним комісаром?

— Так, був ним до кінця!

— Ви той самий Євген Барадлаї, що насильно прогнав адміністратора комітату?

— Той самий!

— Під час березневого руху ви прибули на чолі угорської делегації у Відень і там перед народом виступали з бунтарською промовою?

— Не заперечую.

— Чи не пригадуєте ви оцих слів, написаних тут на папері, виголошених вами в одній з промов?

Суддя вийняв з бумажника і подав йому в руки вивраний з блокнота аркуш, щоб він прочитав, що написано там олівцем.

Як же міг не пам'ятати Єне цих слів?

Адже їх записувала Альфонсіна, коли стояли вони разом під балконом, слухаючи промову Едена. Вона покклала блокнот на плечі Єне, щоб записати крилаті слова оратора — для свого альбома.

Холодна дрож пробігла у нього тоді по тілу. Він відчував, що за цей один щасливий день комусь доведеться полатитись.

І цей день настав.

Той балкон був другою сходинкою до ешафоту. А Єне стоїть вже на останній сходинці.

— Вірно. Усе це говорив я.

Судді похитали головами, немов гворили: «У цьому він не повинен би зізнатись. Проти нього є тільки один свідок».

Голова продовжував допит:

— Ви мали брата, що служив у гвардії, пізніше в гусарах, і ви намовили його кинути з цілим підрозділом армію.

(О! Вони не знають, хто це зробив. Або, може, хтось звалив тягар провини всієї сім'ї на плечі одного, щоб певніше втопити його, залишивши матір оплакувати своїх синів?)

Єне спішив відповісти:

— Так, це я зробив.

Єне відповідав так квапливо, що це впало у вічі суддям.

— У вас був і другий брат. Едмунд чи Євген?

— Так. По-угорськи — Єне, по-німецьки — Едмунд.

— А може, навпаки? Євген — це Єне, а Едмунд — Еден? Я чув, це суперечливе питання.

— Нам це краще відомо. Правильно так, як я кажу.

— І той ваш брат разом із іншими зник з Відня. Яка була причина цього?

— Здається, з ліквідацією придворної канцелярії перестала існувати і його посада, отже, далі йому нічого було залишатись у Відні.

— Де перебуває ваш наймолодший брат?

— На протязі всієї кампанії сидів дома, господарював, не брав участі ні в якому русі, займався мистецтвом, музикою, навчав мого малого сина. Він і зараз удома.

— А ви за той час сформували на свої кошти партизанський загін?

— Так. З двохсот кіннотників і трьохсот піхотинців. В бою під Каполною я сам командував кіннотою.

— Я хотів саме запитати вас про це. Чи не були ви на сесії Дебреценського парламенту?

— Ні. Тому що не міг бути водночас у двох місцях.

— Це так. Отже, ви діяли при армії як державний комісар?

— Від самого початку і до кінця.

— Після перемоги під Форро ви доклали немало зусиль до реорганізації розбитої армії повстанців?

— Це правда.

— У сфері своєї діяльності ви були дуже ініціативні. Чи не змогли б нас проінформувати, як зуміли ви протягом двох тижнів одягти два батальйони новобранців?

Єне мав сумне щастя знати й про ці діла брата.

— Я довідався, що для хорватських прикордонників

везуть на пароплаві вантаж одягу, і захопив його. В такий самий коричневий драп одяглися й наші гонведи.

Відповіді Єне виказували більше, ніж було потрібно. Вони свідчили не тільки про врівноваженість, холоднокривність, але й про апатію підсудного і зневагу до життя.

Голова вирішив зробити спробу. Очевидно, мав якісь сумніви.

Він шукав щось у документах обвинувачення. Здається, знайшов.

— Тут говориться про те, що ви під час походу на Баняварош конфіскували в державному монетному дворі весь наявний запас металу і привласнили його собі.

Обличчя Єне запалало гнівом. Він роздратовано крикнув:

— Це неправда! Низький наклеп! Такого ніхто з Барадлаї не зробить!

Це роздратування вирішило його смертний вирок.

Воно було доказом того, що він є справді Еден Барадлаї. Так роздратуватись може тільки той, хто відчуває весь тягар обвинувачення,— тільки сам обвинувачений.

Потім ще запитували його про різні деталі. На все він давав точні відповіді. З Еденових листів до матері Єне добре вивчив роль брата.

Були й такі запитання, що стосувались інших осіб, але на це він взагалі відмовився відповідати.

— Я розповідатиму про те, що сам зробив. Про інших свідчити не буду!

Він боявся, що влаштують очну ставку з якимсь іншим засудженим і це видасть його. Тому прагнув, щоб якнайшвидше кінчали з ним.

І своєї мети він досяг.

То були такі часи, коли з людиною кінчали коротко й швидко.

Ще мав почути один пункт обвинувачення:

— Під час облоги Будайського замка ви з братом Ріхардом посварились, і справа дійшла до дуелі.

— Ми? — стривожився Єне.

— Еге ж. Такий двобій називають «революційною дуеллю». За часів французької революції була така мода, що коли два товариші сварились між собою, то сварку вирішували так, що обидва вели свої частини

проти ворожих мурів або проти лав ворога, поки один з них перемагав або гинув. І ви на драбині були першим, випередили брата. Це правда?

Серце в Єне стислось. Яка ж це буря могла породити такі хвилі?! І це зробили два брати?! Він навіть не вірив, що на світі таке може трапитись.

Як відповідати? Може, і це неправда?

— Барадлаї не звик вихвалитись! — відповів нарешті Єне.

Відповідь була вдала. Вона задовольнила суддів.

— Що ви скажете на свій захист? — спитав його головуючий.

Молода людина гордо відповідала:

— Захист в наших вчинках. Історія покаже, чиї дії були справедливими.

Головуючий пошукав у своїй книзі формулу присяги. Присяжні підвелись і повторили її слова в присутності підсудного.

Потім його вивели в сіни.

Членами трибуналу були: полковник, майор, капітан, старший лейтенант, прапорщик, фельдфебель, сержант, молодший сержант і рядовий.

Першим голосує рядовий, а потім всі інші за рангом.

Через чверть години його знов покликали.

Головуючий прочитав вирок.

Тут перелічувались його вчинки, які він визнав, які були доведені. Випущено було тільки те, чого він не визнав. А втім, і цього було досить.

І за це треба було розпрощатись із життям.

Єне лише кивнув головою на знак згоди.

Вирок буде виконано завтра вранці.

Він зітхнув з полегшенням: намічена мета досягнута.

Тільки попросив дозволу в останню ніч написати листа до дружини, матері, брата.

Йому дозволили.

Він подякував і ласкаво посміхнувся своїм суддям. В його очах і сльозинка не заблищала.

Сльози виступили на очах його суддів.

Адже судді не були винні в тому, що Євменіди прагнуть, що Діри¹ вимагають людської крові.

¹ Богині помсти (римська міфологія).

З ТОГО СВІТУ

Настали осінні дощові дні.

Сім'я Барадлаї переселилась з керешігетської дачі до немешдомбського замка.

Там вже не було пораних. Їх перевезли в інші місця. Тепер розпоряджалась ними держава. А в цьому панському житлі вже не видно було жодних слідів війни.

Цілий край поринув у меланхолію. На землі жовтіє листя, яке опало з могутніх платанів. Деревя парку оголюються. В більшій частині замка ніхто не живе. Вікна закриті віконницями. В дворі не видно слідів від коліс, гості тепер не приїжджають! І домашні не виходять із своїх кімнат.

Боляче їм дивитись на вмираючу природу. Приемніше сидіти в чотирьох стінах.

Всі слуги одягнуті в чорне. Вони носять траур по батькові Аранки. І малий онучок теж одягнутий у чорне. Суворя вимога — одягати малу дитину в чорне, щоб познайомити її із важкою скорботою. Менший хлопчик цілий день плаче, здається, хворіє якоюсь хворобою, що завдає стільки мук малим дітям.

Цілий день сім'я проводить укупі, у вузькому колі, в одній кімнаті. Іноді годинами ніхто не промовить жодного слова, але буває, заговорять обидві жінки разом, починаючи розмову однаковими словами, наче думають про одне й те ж, наче прямують по тій самій колії життєвого шляху.

В такий час найкращим другом є книжка, літери, що мовчки розповідають.

Бо є ж такі літери, які не мовчать. Є рядки, в яких чути зойк, чутливість і траур! Рядки, з яких чути дроб барабана.

Такі рядки гримлять цього року на сторінках осінніх газет. Прочитавши ці рядки, Аранка з трепетом кидається в обійми Едена, мовчки обіймає його, ніби цим самим хоче його оберезти.

Обличчя у всіх бліді.

Якось хлопчик звернувся до матері:

— Мамусю, невже наш батько онімів?

Одного разу, пізно ввечері, коли вся сім'я сиділа мовчки, ньюфаундленд Джіант, який сумував разом з

усією сім'єю, раптом скочив і, люто загавкавши, кинувся до дверей.

В сінях почувись важкі кроки.

Джіант ніяк не слухався: вив, гавкав і скакав на двері. Словом, поведився так, як не личить породі, серйозній вдачі і доброму вихованню Джіанта.

Еден мусив його вхопити за ошийник, покарати і примусити лягти на своє місце.

В цю мить відчинились двері, і в кімнату без попередження ввійшов гість. Той гість, що ніколи не повідомляє, що має право ввійти куди завгодно — і до святилища, і до спальні дами, вдень і вночі, коли обідають, сплять чи моляться. Він має право ввійти без дозволу, не знявши головного убору. Це — жандарм.

На голові у нього гостроверхий мідний шолом.

Такий самий мідноконечний шолом, які носили російські гвардійці і якими так захоплювались угорці; мабуть, це захоплення й мало бути увіковіченим на головах жандармів.

Жандарм привітався по-солдатськи, піднісши руку до шолома, і промовив суворим голосом:

— Прошу пробачення, що прийшов у такий час, але я приніс листа з Пешта. Нова будова. Павільйон № 2. Пану Едмундові Барадлаї.

Он воно що!

Еден взяв свічку зі столу.

— Я Едмунд Барадлаї. Проходьте, будь ласка.

— А ось листи для обох дам і для вдови, для Казімірне Барадлаї і Еденне Барадлаї.

Значить, хочуть забрати всіх трьох? Значить, разом?

Від цієї думки на обличчі обох жінок промайнула посмішка. Але тільки на мить. Потім Аранка, тремтячи, кинулась обіймати своє немовля. Казімірне Барадлаї застерезливо поклала руку на голівку старшого онука, що сидів у неї на колінах.

А що ж буде з цими? На кого залишиться грудна дитина, коли поведуть матір?

Та хіба це обходить Феміду¹?

Жандарм витяг з-за пазухи червоний бумажник, дістав листи і вручив їх адресатам.

— Я буду чекати в сінях.

¹ Богиня правосуддя (грецька міфологія).

Він вклонився, повернувся і вийшов.

Всі троє, зблідлі, розглядали адреси, печаті на одержаних листах, як звичайно оглядають з тремтінням листи з жажливим змістом, раніш як їх розпечатати. На печатці — круглий надпис трибуналу, адреси написані канцелярською каліграфією, два рази підкреслені слова «ex offio»¹.

Аранка поклала дитину в колиску.

Потім всі розпечатали конверти. В конвертах були записки, в яких одним і тим же почерком значилось:

«Вважаю своїм обов'язком переслати Вам доданий до цього офіційно перевірений і затверджений для відправки документ».

Нижче стояв нерозбірливий підпис.

Документами, доданими до записок, були листи Єне.

В листі, адресованому Еденові, було написано:

«Дорогий Едмунде!

Сьогодні я кінчаю з тим, ради чого жив. Помру за свою ідею.

Нехай тебе не пригнічує ця подія, я з піднятою головою чекаю смерті.

Залишаю вам своє благословення, забравши з собою віру.

Пролита наша кров не пропаде марно: ґрунт стане родючим, і на ньому зійде золотий врожай — щастя для Батьківщини і для людства.

Ви ж наполегливою працею знову відбудете руїни, завдані нашої країні.

Рано чи пізно кермо корабля знов опиниться в ваших руках.

Наші надмогильні пам'ятники нехай будуть вам маяками, що застерігають від скель, які має обійти корабель.

Я цілком примирився з долею.

Я радий, що є на кого залишити свою благородну дружину, обох діток. Я не тривожусь за їх долю: вони біля доброго мого брата.

Осуши сльози Аранці, поцілуй, замість мене, малого Белу, малого Едемїра, а коли

¹ Офіційно (латин.).

спитають дітки, де я, скажи, в Твоєму серці. Скажи, що я вдома, в помешканні рідної матері, в могилі Вітчизни.

А ти будь мужчиною, не падай духом.

Живи для сім'ї, якій бажаю довгого життя, і для Вітчизни, яку хай господь благословить.

Твій брат Євген».

В листі до молодой жінки було написано:

«Дорога, любя Аранко!

В мой душі ще звучать Твої слова: «Дій, як наказує тобі серце!» Так я і роблю. Пробач, що помираю.

Бажаю Тобі, щоб, плачучи по мені, Ти втішалася мною.

Своїх малих діток ти не засмучуй своїм сумним обличчям; адже знаєш, що вони бояться Твого схвильованого вигляду, і скоро серця їх відвикнуть від утїх життя.

Шануй матір і братів. Вони завжди турбуватимуться про Вас.

Маленький портрет закрій вуаллю, щоб він не нагадував про минуле.

Не буду довго мучити Тебе своїми рядками. Я б хотів так загинути, щоб не спричинити Тобі болю.

Посилаю Тобі поцілунок через простір, по небу,— чи одержиш його?

Нехай господь охороняє Тебе!

І в могилі кохающий Тебе

Євген».

Молода жінка підняла обличчя до неба. Якщо простором пролітають духи, то вона повинна відчувати поцілунок.

Це любовне признання прибуло з того світу, це було чисте, ефірне кохання зірок, яке відчувають ангели, духи або діти однієї матері.

І нарешті лист, адресований матері:

«Дорога, кохана матінко!

Повертаюсь із тими словами, з якими я відійшов від Тебе: «Люблю Тебе!».

Ти знаєш, що я був завжди слухняним, покірливим Твоїм сином.

Діти Аранки не будуть жебрати, правда?

Рука долі мудро вирішує все.

Хто помирає, тому треба померти.

В Тебе міцне серце, благородна, чесна душа; немає потреби, щоб я заповів Тобі щось від своєї сили.

Матері Гракхів поклали на лоно трупи вбитих синів, і вона не плакала.

За тими, що славно померли, мати не плаче.

Ти сама говорила це.

Отже, не плач.

Будь християнкою і кажи: «Така воля божа!»

І усім пробач за мою смерть.

Пробач і тій, що своїм обвинуваченням допомогла мені швидше добратися до могили. Яюсь повідом їй, що своїм вчинком вона зробила добре діло: полегшила мені смерть. Дякую їй!

Я відбуду у вічність, примирений з усіма, і думаю, що кожний на цій землі простить мене.

Через годину буду там, нагорі, біля батька. Пам'ятаю, що ви обоє найбільше любили мене. Ще маленьким, я Вас обох примиряв, коли виникали у Вас важкі життєві питання. І зараз буду робити те саме.

Мамо! Мене вже кличуть. Залишайся з богом!

Люблячий Тебе син

Євген».

* * *

Коли вони обмінялись листами, чути було тихе схлипування. Від душі ридати не можна було, бо в сусідній кімнаті сиділа чужа людина, яка все може почути!

А втім, треба спитати його, чого він чекає.

Але хто спитає? Кому охота розмовляти в цю хвилину? Хто зможе взяти себе в руки?

Еден схилився чолом на край стола і сидів нерухомо. Аранка припала до ніг матері, ховаючи своє заплакане обличчя. Старший синок її, який ще не розумів життєвого горя, злякано відступив до колиски брата і нишком показував, що зараз не можна навіть і писнути!

Першою втихомирила в своїх грудях бурю вдова.

Вона витерла сльози і встала.

— Перестаньте плакати! Сидіть мовчки!

Потім підійшла до дверей і гукнула:

— Пане, вже можна зайти.

Жандарм увійшов з шоломом на голові, спершись лівою рукою на рукоятку шаблі.

— Ви хочете ще щось передати нам?

— Так.

І він витяг з-за пазухи невеличкий пакунок.

— Ось, будь ласка.

Казімірне Барадлаї розкрила пакунок. В ньому була шовкова голуба жилетка. Колись її вишивала Аранка. На ній красувалась гірлянда з конвалій. На вишивці виднілись три пробиті кулями дірки з закривавленими краями. По вишивці вони довідались, хто послав їм жилетку, по дірках,— звідки послано її.

Жандарм не говорив ні слова. Тільки, коли літня жінка розгортала пакунок, він на хвилинку зняв шолом.

Барадлаїне скріпила серце. Ще не можна було дати волі почуттям!

Твердими, упевненими кроками підійшла вона до шафи, відчинила її, дістала звідти загорнутий в папір пакунок і передала його жандармові. В ньому було сто золотих.

— Дякую,— сказала вона.

Потім жандарм заговорив ще щось про бога (яке йому діло?!), вклонився й вийшов з кімнати.

О, тепер вже була і «воля»!

ПЕРЕД ЛЮДИНОЮ З КАМ'ЯНИМ СЕРЦЕМ

Так, тепер вже була воля!

Вже можна було матері з закривавленим одягом сина нестямно бігти через всі покої, бігти до портрета

свого чоловіка з кам'яним серцем і, ридаючи, показувати йому одяг.

— Дивись!.. Дивись!..

А потім вже можна було обцілувати, змочити гарячими слізьми цей дорогий одяг.

— Він був моїм найдорожчим сином! — ридала вона.

І зараз уже можна сперечатися з портретом.

— Нащо забрав ти його? Ти взяв його від мене! Нікого не скривдив він тут! Він був невинний, як дитина, як дівчина! Ніхто ніколи так не любив мене, як він! Жив біля мене дитиною, прийшов на мій поклик, коли став уже дорослим: кинув кохану, свою посаду, славу, щоб бути на моєму боці. Для чого його умертвили? Для чого треба було вирвати його серце? Того, що був смиренний, наче голуб, того, хто тільки усміхався, коли його кривдили. Ніколи він не злостився! Може, це я його послала на смерть? Ні, неправда! Я його не посилала туди!

Щоправда, я відпустила його з суворими словами: «Не плакатиму за тими синами, що загинули, а тільки за тобою, що залишишся в живих!» Але не слід було йому так жажливо мстити мені! Таку думку не могла нав'ясти його душа. Це ти підказав йому. Вона подібна до тих ідей, які народжуються в твоєму безстрашному серці. Ти хотів мене бачити прибитою,— ось я тут лежу на землі. Хотів ти бачити мене біля ніг своїх? Ось я тут. Ти хотів довести мені, що й після смерті зможеш покарати мене своїми руками; ось я тут, перед тобою, біля твоїх ніг. Я не говорю тобі, що в мене надприродна сила, безпорадна я.

Безпорадна, як мати, що ховає сина. А ти безпощадний, як батько, що кличе синів до себе... Ох, зглянься! Не змагаюся я з тобою, здаюся. Не забирай від мене інших. І другий син мій стоїть на краю тої самої могили. Не штовхни його туди своєю страшною рукою. Не клич, не забирай їх від мене поодиноці. Не відвідуй мене так, як ти обіцяв перед своєю смертю. Я хотіла зробити добре. Бог мені свідок. І не знала я, що це буде так болісно.

І вона впала непритомною під портретом.

Зараз уже і це можна було дозволити собі...

А портрет зберігав глибоке мовчання.

* * *

Доля вирішила справу. Вирішила безповоротно. Зараз уже не було сенсу виступити Еденові і кричати на весь світ: «Я той самий, а не інший!»

Це було б не тільки нерозумно, але й безпощадно щодо власної сім'ї, єдиною опорою якої став він. Не залишилось нічого іншого, як схилити голову перед пам'яттю брата, що пожертвував собою.

І Еден подумав, що серед них один Єне — герой.

Так, справжній герой! Адже помирати за справу, в яку віриш, — це людське славолюбство, але померти за справу, яку любиш над усе, але зовсім не віриш в неї, — це надлюдська жертва.

Ті — молодці, а цей — герой.

* * *

Чи виявилась колись ця криклива помилка? Можливо! Обидві сторони мали багато дечого приховувати. Коли викрилось це святе шахрайство і пролунали голоси обурення і осуду, про заподіяне і незаподіяне радо забули. Зрештою, за діла одної людини постраждала лише одна людина. Борг був сплачений. Еден вже «bene latet»¹.

В одну чарівну хвилину вони помінялись ролями: один брат здобув героїчний кінець, другому залишилось тихо собі працювати, віддаватись роздумам, плекати надії, живучи на відлюдді.

* * *

Але ще ж залишився Ріхард!

ТЕЛЕГРАФ У В'ЯЗНИЦІ

А Ріхардові Єне не дав звістки?

Ні, дав. Ріхард був ув'язнений в тій самій тюрмі, що й він.

У тюрмі був телеграф, який діяв по всіх камерах, діяв постійно, якому не можна було перегородити шлях, якщо не можна було відібрати від арештантів ніякою силою.

¹ Добре схований (латин.).

Цим телеграфом була стіна.

Коли з сусідньої камери почувся стук, що пролунав один раз, то означало букву «а», коли двічі підряд, це була буква «б», тричі — «в», і так далі,— цілий алфавіт.

(Прошу пробачення в терпеливого читача, що вчу його азбуки з цієї «великої» школи).

Телеграфування не можна було припинити. Воно проходило крізь усю будову. Розумів його кожний, вивчивши першого ж дня. І безупинно велася німа розмова. Запитання, що вирушило з одного крила будови, передавалось далі, від камери до камери, поки не доходило до адресата; тут давали відповідь, і сигнали передавались тому, хто запитував.

Того дня, коли для Єне востаннє зійшло сонце, крізь мури в'язниці проникло таке запитання:

«Як закінчився день?»

Надійшла відповідь:

«Смертним вироком».

«Кому?»

«Барадлаї».

«Якому?»

«Старому».

Кріптограми проходили і через камеру Ріхарда, і він ще раз запитав.

Стіна у відповідь повторила:

«Старому».

Ріхард завжди називав молодшого брата «старим». У цьому назвиську була та ласкава жартівливість, звична в стосунках між молодими людьми, яка відповідала серйозній вдачі Єне.

Коли б те, що говорили стіни в той час, залишилось на них у вигляді барельєфів, то історики могли б з них прочитати більше, ніж прочитано з мурів Ніневії!¹

ПЕРШИЙ УДАР КИНДЖАЛА

З переможним блиском в очах, з виразом задоволення на обличчі кинула Альфонсіна Планкенхорст повідомлення Едіт.

— Ось тобі, читай!

¹ Столиця древньої Ассирії VIII—VII ст. до н. е.

Бідна дівчина, немов ягня перед вовком, не захищалась, тільки схилила голову.

А повідомлення сповіщало про смерть Євгена Барадлаї, тобто Едена, колишнього державного комісара. Сповіщало достовірно, офіційно.

Едіт не знала правди.

І її серце стислося. Один з братів уже загинув. Але не насмілилась оплакувати його. Це було б неприпустимо. Це заборонено параграфами.

А красуня-фурія, розтуливши свої рожеві губки над білосніжними зубами, шепоче своїй родичці:

— Одного я вже вбила!

І вона стиснутим кулаком замахнулась у повітрі, немов кинджалом, отруєне вістря якого наздоганяє жертву на будь-якій відстані.

— Цього я вже убила! — і вона вдарила кулаком у груди, в ті чудові груди, куди міг би поселитись рай з усіма ангелами.

Потім вхопила Едіт за плечі і, впившись поглядом в її очі, сказала:

— Дочка попа вже овдовіла. Зараз черга за другим. За твоїм.

Вона була настільки безжалісною, що подарувала Едіт сувій чорного крепу.

— Ось тобі матеріал на траурну сукню, поший собі!

Едіт подякувала за подарунок.

...Коли б знала Альфонсіна, кого вона вбила! Того, котрого колись осипала своїми поцілунками; того, хто кохав її більше всіх на світі, хто кохав її до самої смерті, хто простив її і тоді, коли в руці, що штовхнула його в могилу, впізнав її руку.

У ДЕНЬ ГОЛОВНИХ БОЛІВ

Губернатор страждає головними болями. Цю хворобу він дістав під час облоги Брешчії¹.

Коли він вступив у захоплене місто, якийсь чернець двічі вистрелив з двостволки в його голову, але не влучив.

¹ «Кривавий генерал» Гайнау прославився кровожерністю в ті часи не тільки в Італії, але й в Угорщині. В Брешчії (Італія) йому дали епітет — «гієна Брешчії».

За це генерал помстився, влаштувавши розправу над найродовитішими громадянами міста.

Але в його голову, мабуть, все ж потрапило щось.

Його голову мучать такі страшні болі, немов у мозку зібрані всі кулі, які він готував для інших.

В такий час страшно наблизитись до цієї людини.

Він дратується від болю і гнівається на найближчих людей.

У кожного шукає помилки, на всіх має підозру, не щадить нікого.

Адже і його не щадить невідомий демон; розпинає цього могутнього чоловіка на лаві мук, стискає голову іспанською діадемою, гатить молотком по скронях; і світ перед його очима палає вогнем.

Тоді марно йдуть до нього просити помилування, марно пояснюють йому правду світлішу за сонце! А хіба його біль щадить? Адже проти його болів нема ніяких медикаментів!

І цей генерал чинив судову розправу над скореним народом.

Одного дня, коли його особливо мучив головний біль, він, уже вдесьяте кинувши на підлогу ліки, що не раз рятували його, до пізнього вечора сидів у своїй кімнаті.

В таку пору нікому не було дозволено заходити до нього. Він виганяв навіть лікарів: чому неспроможні вони полегшити його муки?

В ліжку не лягав, бо не витримав би таких болів. Отже сидів або ходив.

Все ж камердинер насмілився зайти навшпиньках до нього.

— Що таке? — гаркнув з люттю роздратованого тигра могутній генерал.

— Хтось хоче розмовляти з вашим превосходительством, — відповів той.

— Прожени геть!

— Це жінка.

— До дідька всіх плаксивих жінок! Сьогодні не хочу бачити їх розквашених пик! Виганятому кожну, яка щось проситиме. Жодної жінки не прийму.

В цей час чимало жінок оббивало пороги його кабінету, жінок, одягнених у траур.

— Ця дама — баронеса Альфонсіна Плаккенхорст, — насмілився доповісти камердинер.

— До дідька її! Звикла приймати вночі, то думає, і я приймаю!..

— Вона каже, що бажає розмовляти з вашим превосходительством у дуже важливій справі, навіть якби ви й були напівмертвим.

— Ця дама з сильним характером. Гаразд. Впусти її. Це не жінка, а диявол.

Потім з перев'язаною головою сів у крісло і став чекати відвідувачку.

Альфонсіна ввійшла до кімнати в дорожньому костюмі, старанно зачинивши за собою двері.

— Прошу вас, баронесо, коротко викладіть, що вам потрібно, бо мені болить голова.

— Не затримаю вас довго, пане генерал, сьогодні я довідалась, що вас звільнять з посади генерал-губернатора Угорщини.

— Невже? — Ця звістка так подіяла на хвору людину, немов біля її вуха несподівано гахнув гарматний постріл.— Мене? Чого?

— Необхідно кінчати з суворістю, з якою ви розглядаєте справи, і показати світові, що це помилка не урядової політики, а окремої особи.

Хворий генерал ухопився руками за скроні. Йому здавалось, що звідти хоче щось вискочити.

— Післязавтра запроваджується інша система, з іншими факторами. Смертна кара скасовується, засуджених можна буде карати тільки тюрмою.

— Ах! Дуже вдячний вам за цю звістку, баронесо, дуже вдячний!

— Я поспішала, щоб вчасно поінформувати вас. Завтра вранці ви одержите указ про звільнення вас з посади. Таким чином, у вашому розпорядженні ціла ніч, на протязі якої вам необхідно діяти.

— Буду діяти! Клянуся вам!

— Ви знаєте, який обіт зв'язує мене з вами? Помста. Тих людей, що напали на нас, організували змову, висміяли, я хочу бачити приниженими, знищеними. Треба знищити все невинне покоління, бо коли воно залишиться жити, знову колись підведе голову і знову кушатиметься. Треба помститись за пролиту шляхетську кров, що окропляла цю прокляту землю. Тому я й люблю вас, що у ваших руках було знаряддя помсти і ви уміло користувалися ним.

— Так. І ви мені багато допомагали в цій роботі. Кращого шпитуна, ніж ви були в мене, не мав ще жодний міністр. Ви збирали для мене всі необхідні факти; розшукували всі іронічні пісні, що висміювали великих людей, які тепер перегороджують грішникам шлях до каяття. Адже завдану рану ми можемо забути, але пасквіль — ніколи! Ви добре підливали масла в вогонь. Справді необхідні в сонячному світі такі істоти, як ви, що, затримуючи ясне проміння, кидають тінь на землю; які пирскають отрутою в рани і вигадують такі плани помсти, яких ніколи не породжував мозок людський. Жінки з душею диявола...

— Ви мене тішите, пане генерал. Я пишаюсь своєю ненавистю.

— Коли мене мучать пекельні головні болі, коли здається, що мій мозок вариться в палаючому котлі, що вся кров моя кипить і я готовий віддати на розстріл рідного брата,— вам приємно усвідомлювати, що є така людина, яка здійснює всі ваші мрії. І зараз у мене такий самий період. Весь світ навколо мене — криваве море. І голова моя палає! Може, завтра вранці стихне біль, і кінчиться моя влада. Що мені робити тепер, чудова дамо з ангельським обличчям?

— Треба діяти! Стоголовий змії має тепер тільки одну шию. Ця шия у ваших руках. Тільки варто стиснути її, і робота закінчена. А потім вже нехай прилітає голубок з маслиною гілкою. Крила кажана прудкі.

— Отже, треба поспішати, так? Використати цей короткий час? Гаразд! Зараз десята година. Кур'єр буде не раніш, як о десятій ранку. Півдня часу. Не півдня, а ціла ніч. А з одної ночі можна зробити багато ночей. Правда ж, баронесо?

Генерал подзвонив.

— Негайно викликати ад'ютанта!

Той зразу ж прибув.

— Зараз же йдіть до голови трибуналу — полковника. Передайте йому мій наказ, щоб до дванадцятої годї ни кожен суддя закінчив справи, які є на руках. Щоб о дванадцятій годині почалось засідання трибуналів. О третій годині, щоб усі вироки були тут, у мене, а о п'ятій — виголошені обвинуваченим. Гарнізон тримати при зброї. Поспішайте!

Коли ад'ютант вийшов, ця могутня людина звернулася до Альфонсіни.

— Ви задоволені ходом подій?

Альфонсіна, не відповівши, спитала про інше:

— Чи є між ними Ріхард Барадлаї?

— В першій черзі.

— Не забудьте, генерале, що одна ця людина наробила нам більше шкоди, ніж тисячі інших; Ріхард Барадлаї бродив по коліна в крові наших найкращих героїв, немов якийсь демон убивства. Навіть сміявся у вічі членам трибуналу. Це той ворог, що готовий все почати знову, коли залишиться в живих.

— Я знаю, баронесо. У списках його прізвище стоїть на першому місці.

Альфонсіна з задоволенням прочитала в довгому списку ім'я Ріхарда Барадлаї, яке було двічі підкреслене чорнилом.

— Мадмуазель, дякую вам за вчасну звістку! Дуже дякую! Але тепер лишіть мене самого. Коли ви прийшли, мені здавалось, що голова хоче розірватись, а зараз так почуваю себе, ніби я свідок того, як земна куля зіткнулась з якимсь небесним тілом. В такому стані мені хочеться рвати все, що потрапить під руку, і тоді небезпечно залишатись при мені.

— На добраніч!

— Ха-ха-ха! Проклята ніч чекає мене! Щасливої дороги!

— Моя дорога — щаслива.

Красуня вийшла.

Людина, що терпіла головний біль, справді знайшла речі, які можна було порвати. (В ці дні ходили чутки, що в квартиру його залізли злодії і покрали всі темляки. І нічого більше. Неймовірна пригода).

Цілу ніч він ходив по своїй кімнаті з кутка в куток, і через подвійні двері чувся голосний стогін і покректування.

Альфонсіна Планкенхорст теж не заплющила цієї ночі очей. Страшна радість, чарівне збудження відігнали від неї сон. А вранці вона збиралась першим поїздом виїхати у Відень.

Це тільки передчуття радості. Справжня втіха чекає її вдома: відчай тої дівчини.

Безсонно лічила години.

Зараз дванадцята година... Засідають військові трибунали... Перед підсудним читають обвинувачення... Питають, що він може сказати в своє виправдання... Звичайно, ніяк йому не виправдатись... Відводять його знов у в'язницю...

Ось і перша година... Радяться по справі... І немає жодного, хто виступив би на його захист... Тепер голошують...

Друга година... Тепер пишуть вирок... і спішно несуть до пана начальника...

Третя година. Людина з хворою головою підписується під кожним вирокком. Перед його очима палає світ. На вогняному папері пише криваві літери.

Четверта година... Все готово... Той, хто зумів у цю ніч спати, прокинеться... Скажуть йому, нехай ще раз подивиться, який гарний цей світ... Нехай подивиться, як бліднуть зорі, як червоніє небо на сході... Ще раз, і більше вже ніколи.

Вона не могла далі залишатись в чотирьох стінах. Найнижча коляска чекала всю ніч на подвір'ї готелю. Забравши чемодани, Альфонсіна наказала їхати на квартиру голови трибуналу — полковника. І цей був її добрим знайомим. Людина, що рие могилу, знає того, хто возить трупи. Вона знала, що застане його вдома і що він не буде ще спати.

Її відразу впустили, бо цієї жінки боялись, як упиря.

Полковник був дуже поважна, холоднокрівна, мовчазна людина.

— Закінчилася вже нічна робота? — спитала Альфонсіна.

— Так.

— І що у вирокках?

— Смертна кара.

— Всім?

— Так... Всім без винятку.

— І Ріхарду Барадлаї?

— І йому теж.

Альфонсіна потисла руку полковнику.

— На добраніч.

Той не відповів своєю холодною рукою на її потиск, сказавши:

— Вже ранок.

Адже ні вітання, ні потиск руки не стосувалися його особи.

Альфонсіна поспішила до поїзда, який вирушає незабаром. Голос дзвону, що сповіщав про п'яту годину, вона почула, сидячи в вагоні. Їй здавалось, що дзвонять по померлих.

Зараз зачитують вирок... Засуджений повертається обличчям до вікна і просить у сонця, що сходить, трохи фарби для обличчя... Зараз над його головою ламають палицю... І говорять: «З богом!» А крила кажана лопотять!

Тимчасом диск сонця виповз над обрієм. А навколо вагонів юрмляться люди; кажуть, сьогодні вранці стало холодно.

Але Альфонсіна не відчувала холоду. Вона зняла навіть накидку: їй було гаряче. Повернувшись плечима до сонця, вона дивилась на місто, огорнуте туманом. Може, вона чекала, що постане перед нею знайоме обличчя, і вона ще раз висміє його?

Поїзд рушив.

Це було в сорок хвилин на шосту.

ВІСТРЯ КИНДЖАЛА ЗЛОМЛЕНЕ

Локомотив не досить швидко мчав. Альфонсіні хотілося б їхати з швидкістю блискавки, тому вона дуже нервувала.

Її охопила нетерплячка. Дуже хотілося бути вже вдома. Думками вже була там.

Добре, що не трапився жоден знайомий супутник. Ніхто не докучав їй байдужими розмовами. Шукала втіхи в думках.

Біля віденського вокзалу її чекала коляска. Поспішила вийти з натовпу, щоб бути першою.

Кучерові наказала гнати коней якнайшвидше.

Прибувши додому, помчала по східцях.

Бігла з кімнати в кімнату, поки в одній з них не знайшла Едіт.

Дівчина шила для себе траурне плаття.

Альфонсіна підбігла до неї і з сміхом, повним злорадства, кинула:

— Я вбила його!

Дівчина після цього смертельного удару в серце підвела очі до неба. В обличчі її сяяло проміння, що блищить у погляді святої діви, коли вона піднімає очі на розп'яття.

І потім, глибоко зітхнувши, опустила голову на груди, а руки на лоно.

Але не плакала, не проклинала нікого.

— Я вбила твого коханого!

На гомін, що свідчив про прибуття дочки, вийшла з свого покою пані Планкенхорст.

Альфонсіна все розповіла їй. Де була, що робила, про що говорила. До подробиць. Розповіла про велику поспішність і про швидкий успіх. Про справжній успіх. Келих помсти нарешті випито.

І обидві дами весело сміялись, обіймались, цілували одна одну; раділи, як звичайно радіють мати й дочка, коли завітає до них благодать і щастя або коли вони здобувають велику, славну перемогу.

Здавалось, що у великому щасті вони забули про ту, третю. Але чого не здригається жертва?

Чого не плаче?

Черепаха ще живе, коли вийнять їй мозок; невже ж дівоче серце міцніше від черепахи? Може, вона не зрозуміла того, що сталося?

— Твій Ріхард помер!

Дівчина нічого не відповіла, тільки притиснула руки до грудей, вп'ялась очима в своє чорне плаття. І не плакала, хоч їй було дуже боляче і хотілось заридати,— сльози приносять полегшення. Від сильного переляку вона не могла зробити жодного руху.

— Слухай, опудало! Не розумієш? Твого коханого вбито. Вбито, як і мого. Ти зараз вдова. Чи знаєш, що таке м'юка душі? Вона — мій товариш уві сні. Замість подушки в мене під головою криваве страховисько. Тепер і в тебе буде те ж саме.

Едіт навіть не здригнулась. Вона вже звикла до цих кривавих думок. Адже щовечора лягала і щоранку вставала з ними.

Але Альфонсіну страшенно дратувало це безслізне мовчання. Вона почувала себе позбавленою найвищої втіхи — тріумфу. Тому вона й поспішала додому, щоб побачити, як дівчина буде качатися по землі, проклина-

ти бога й людей і шукати для своїх грудей гострого за-
ліза. Так бачила її, Альфонсіну, Едіт.

Та ця змучена дитина не лютує, не ридає, не здри-
гається.

Але істоту з крилами кажана це дратувало.

— Подумай, ти, безталанна, він помер найганебнішою
смертю, про яку й згадувати сором! І зараз, у цю хви-
лину, риють для нього яму в піску, щоб кинути його без-
славно туди. Закопають без молитви. І ти ніколи не зна-
йдеш його могили!

Дівчина ледь чутно зітхнула і промовила сама до
себе: «Забрав його господь, і я буду за ним сумувати,
поки житиму». Але сказати цього не змогла. Біль був
такий великий, що його не вискажеш словами.

— То плач же! — крикнула розлючено вродлива
відьма, тупнувши ногою і стиснувши кулаки. Її кучері
затанцювали навкруг побагровілого обличчя.

— Плач! Плач!

В цей момент камердинер відчинив двері і заявив:

— Пан Ріхард Барадлаї тут.

За розчиненими дверима, у приймальній, стояв Ріхард
Барадлаї в цивільному одязі.

* * *

Коли б згадані події не були історичними фактами,
можна було б подумати, що це вигадка.

Так, вони справді мали місце.

Людина з хворою головою останні дванадцять годин
використала так, що наказала підняти справи ста два-
дцяти головних обвинувачених і примусила суддів негай-
но винести присуд. Всім був оголошений смертний вирок.
Але він, генерал, помилував всіх до одного. Мав на це
право.

Він не тільки скасував вирок чи пом'якшив його!
Остаточно помилував їх, простивши їм все вчинене ними!
Нехай ідуть собі на волю!

Чоловік, якому боліла голова, в час своїх страждань
справді помстився. Але не на тих, що були заарештовані
і доля яких була в його руках, а на міністрові, що зби-
рався наступити на його шию.

Кинув їм масове помилування. Всім, які мали най-
важчі обвинувачення. А тепер хай пан міністр зволить
продовжувати гру.

Так відповів він на звістку баронеси Планкенхорст. Альфонсіна погано вивчала психологію. Погано знала людей. Зокрема погано знала вплив отрути!

* * *

Коли Ріхарда повідомили про помилування, що було для нього великою несподіванкою, його викликав до себе голова трибуналу.

— Хоч вам і дано помилування, і ви опинилися на волі,— сказав він,— все ж на деякий час жити в Угорщині вам забороняється. Надається вам право жити в одній із столиць. Наприклад, у Відні.

— Мені все одно, де жити.

— Отже, залишитесь у Відні. Пан генерал, що помилував вас, просив передати, щоб ви, коли будете у Відні, вважали за свій першочерговий обов'язок розшукати мадмузель Альфонсіну Планкенхорст і подякувати їй за ласкаве клопотання, яким вона домоглася вашого звільнення. Без клопотання цієї дами ви б ніколи не звільнились. Отже, подякуйте їй!

— Зроблю обов'язково,— сказав Ріхард.

— Ще одна справа! Ваш брат Євген, тобто Еден, впав жертвою справедливого правосуддя.

— Це я вже чув, тільки не знав, як на німецькій і угорській мовах...

Його грубо перебили:

— По-перше, вам було заборонено щось чути, бо ви були арештантом, а передавання звісток в'язням — зрада. Я не просив у вас філологічного повчання, тільки одного, щоб вислухали мене.

Він дістав з шухляди невеличкий пакунок.

— Ваш брат залишив вам пасмо відрізаного волосся. Заберіть!

Ріхард розгорнув пакунок і, здивований, скрикнув:

— Але ж це...

Знову не дали йому договорити.

— Це все, що я вам хотів сказати. Прощайте!

І виставили його за двері.

Ріхард майже проговорився, що це пасмо русяве. А волосся в Едена — чорне.

Потім поспішив, згідно з наказом, виїхати у Відень. Ще встигне на ранковий поїзд.

Ріхард їхав тим самим поїздом, що й Альфонсіна. Тільки він, як бідний випущений в'язень, їхав у вагоні третього класу, а вона — у вагоні першого.

І поки Альфонсіна втішалась щастям помсти, об'єкт її помсти їхав на відстані кількох кроків від неї і сушив собі голову над трьома загадками.

По-перше: що означають русьві кучері, які Ріхард пов'язував з ім'ям Євгена?

По-друге: чому має дякувати Альфонсіні Планкенхорст за своє визволення?

І, нарешті, по-третє: де він знайде свою Едіт і що буде, коли її знайде?

Але ні на одну загадку не знаходив відповіді.

ЛЮДИНА З КАМ'ЯНИМ СЕРЦЕМ ВІДПОВІДАЄ

Вдова, що втратила сина, щодня лежить долілиць перед портретом людини з кам'яним серцем.

Щодня знову й знову надокучає просьбою: «Не забирай мого другого сина!»

Ця боротьба з мертвим портретом стає її мономанією.

А портрет — бездушний, мовчазний.

І сповнені розпачу рядки, з яких чути удари дзвону по душах загиблих, дроб барабана,— все ще чорніють в газетах, як нові й нові погрози з закритого хмарами неба.

Одного дощового, холодного літнього вечора сім'я знову зібралась разом. Над болотами стояв незвичайний для липневих днів холод. Вся сім'я розташувалась навколо каміна.

Раптом в приймальній почувлись важкі кроки, що примусили Джіанта з лаєм стрибнути, і знову зайшов той самий гість, що ніколи не стукає у двері і не питає дозволу на вхід.

Той самий жандарм, що приніс кілька днів тому листи. Те саме кам'яне, солдатське обличчя без одухотвореного виразу.

— Лист Барадлаї Казімірне. Нова будова, павільйон № 2,— сказав він.

Тремтячи, всі встають. Це ж бо вісник смерті!

Хитаючись, мов божевільна, іде назустріч йому жінка, простягає руку до листа.

А потім закриває рукою обличчя, ніби не хоче дивитись на те, що тримає в руці.

— Читай! — звертається до Аранки, простягаючи їй листа. А сама падає в крісло.

Здається, Аранка вже має патент на читання жахливих листів.

Вона зламує печатку, відкриває конверт, розгортає лист. Читає:

«Матінко! Я вільний!
Ріхард».

Але мати не йме віри! Хоче побачити це на власні очі. Вихоплює з рук невістки лист і сама читає.

Правда! Це його рука! Його почерк! Живий! Пише, що його звільнено!

Це дійсність. Не сон.

З листом у руках біжить у внутрішні покої, туди, де висить портрет чоловіка, і, ридаючи, сідає на диван; знову й знову читає коротенького листа. Потім піднімає його і показує портретові, що пильно дивиться на неї, немов вимагає, щоб дала і йому прочитати листа. І нарешті, цілує руку портрета. Ту руку, що все пробачила і що вже ніколи не вдарить.

Посередник, який ще малою дитиною не раз примиряв батьків у важких питаннях життя, зараз вже там, на небесах, знов примирив їх!

ЖЕНИХ

Ріхард цілком спокійно і весело зайшов у зал Планкенхорстів, як той, що прибув до своїх давніх добрих знайомих.

Він не помітив на обличчях дам того жаху, що викликає поява привидів; він тільки бачить, як Едіт з безмежною радістю біжить до нього і, п'яніючи від неземного блаженства, кидається йому на груди, обіймає його за шию, з усієї сили пригортає до себе і шепоче в самозабутті:

— Мій Ріхарде, любий Ріхарде!
Ось коли вже можна заплакати!

Пройшов деякий час, поки вони отямилися від несподіванки, поки руки Едіт, що обіймали шию коханого, розплелися, поки Альфонсіна переконалася, що людина ця — справді жива істота, а не привид.

Але Едіт, випустивши Ріхарда з своїх обіймів, стоїть поруч з ним і тримає обома руками його праву руку, немов хоче показати, що її вже ніколи не випустить.

Ріхард все це вважав нормальним.

Дівчина — його наречена. Він воскрес із мертвих. Отже, є всі підстави для великої радості, для незвичних проявів її.

Він гадав, що знає причину, чого Альфонсіна така бліда.

Але смерть Палвіца не лежить на його сумлінні. Між ними відбувся чесний бій. Зрештою, Палвіцові не було діла до цього дому. Корабель відірвався від якоря.

Пані Планкенхорст першій приходить дар мови. Вона звертається до Едіт:

— Мадмуазель Едіт! Я не бачу ніякої підстави, що обумовлювало б ваше самозабуття, ваше захоплення цією чужою людиною. Що вам потрібно, пане? — Звернулась вона потім до Ріхарда.

Едіт, червоніючи, сідає на своє місце і тепер уже з насолодою дивиться на своє траурне плаття. А Ріхард, ступивши крок, з щирою, беззлісною ласкавістю звертається до Альфонсіни:

— Перш за все мене привело сюди почуття вдячності. Сьогодні вранці я був засуджений на смерть і відразу ж помилуваний. Генерал-губернатор, який мене звільнив, наказав, щоб я обов'язково зайшов до вас і вам подякував за своє звільнення. Без вашого клопотання я б дістав принаймні п'ятнадцять років ув'язнення. Отже, прийміть мою щирю подяку!

Це був ще один удар каблуком у голову гадюки.

Дякувати за своє звільнення Альфонсіні Планкенхорст!

Ці слова промовила людина, про сграту якої вона мріяла, ради чого витратила стільки часу й сили!

Альфонсіна відразу ж знайшла ключ до цієї загадки. Все зрозуміла.

Адже не раз буває, що блискавка, відбиваючись від землі, знову вдаряє в небо.

У своїй маленькій ненависті вона визволила якраз того, кого бажала загубити. Коли б вона дала змогу тому генералові і далі терпіти головний біль, не попередила про його зміщення, коли б вона примирилась із тим, щоб справи йшли своїм шляхом, Ріхард і надалі залишався б ув'язненим. Він не помер би, а все ж на п'ятнадцять років був би похованим. Повернувся б звідти старою людиною; Едіт була б вже старою дивою.

Це вона сама зіпсувала свої справи.

Зірвала двері з того склепу, де Ріхард був похований, де був замуrowаний живцем.

Тим самим і визволила його.

Не залишилось нічого іншого, як перед цим ласкаво-привітним обличчям розсипатися на порох. Пані Планкенхорст, в свою чергу, хотіла відстояти справу. Вона була холоднокровоною.

— Пане! Ви щось погано зрозуміли, або, може, з вами пожартували? Допомоги, про яку ви згадали, не подав вам жоден з членів нашої сім'ї,— з тої простої причини, що ми не втручались ніколи в цю справу. Наші покої закриті для товариства. Я змушена підкреслити цей факт. Вважаю, що у вас досить великосвітського досвіду, щоб це зрозуміти.

— Я цілком зрозумів вас, баронесо, і ці відвідини, запевняю вас, останні.

— І, сподіваюся, будуть короткі.

— Гаразд. Я можу закінчити трьома словами. Вам відомо, що півтора року тому я заручився з мадмуазель Едіт.

— Про це й думати годі.

— Чому?

— Буде краще, якщо ви не будете примушувати мене пояснювати це.

— Однак я хотів би знати.

— Добре, я поясню, якщо не хочете самі додуматись до цього. Коли ви заручились з моєю племінницею, ви були капітаном; були паном, дворянином. Зараз ви — ніщо. Втратили ранг. Ваше майно і дворянське звання генерал вам повернути не міг, бо на це не мав права. Він розпоряджається тільки вашим життям і волею. Отже, зараз ви ні офіцер, ні пан, ні дворянин.

— Але я все ще Ріхард Барадлаї! — вигукнув юнак з молодечею гордістю.

Баронеса презирливо накопилила губу і скося глянула на нього.

— Ви вільні, немов птах, але вона не має пташиної волі. Мадмуазель Ліденваль має сім'ю. А ця сім'я має право відмовляти і обирати жениха. Мадмуазель Едіт Ліденваль все ще член родини Планкенхорстів і перебуває під її опікою.

— Мадмуазель Ліденваль, невже це так?

Едіт, не сказавши нічого, похитала головою.

Пані Планкенхорст хотіла скоріше покінчити з цією справою.

— Едіт буде діяти так, як ми вирішимо. Наш обов'язок і наше право визначити дальшу її долю. Ви, пане, спізнались із сватанням. Ви хотіли зійти до нас дуже звисока, а зараз проситеся дуже низька.

— Я не прошу до вас. Жінка матиме моє прізвище, серце і хліб! — відповів Ріхард упевнено. — Я прошу дівчину; потім ми перестанемо цікавитись одні одними.

— Ви помиляєтесь, ми не можемо не цікавитись Едіт. Може, ви думали, що вона чекатиме на вас п'ятнадцять років? Ми вже потурбувались про неї. Адже ви вже були поховані. І Едіт знайшла щастя. Едіт вже обіцяна іншому.

Ріхард запитливо глянув на дівчину. Обличчя її, що виражало здивування, відповідало на його погляд.

— Кому обіцяна вона? — спитав Ріхард.

— Ви дуже цікаві. Але я з цього не роблю таємниці. Ви пам'ятаєте, напевно, того молодого секретаря, з яким у минулому році зустрічались на наших вечорах? Він тепер знатний пан. Начальник комітату. Для Едіт це підходяща партія.

— І Едіт дала згоду?

— Не називайте її на ім'я, пане. Це непростима вільність. Вона — мадмуазель Ліденваль! Мадмуазель Ліденваль віддасть руку тому, кого я підведу до неї.

Та тепер уже й Едіт встала й заявила:

— Едіт Ліденваль віддасть руку лише коханому.

Баронесу це не вивело з рівноваги.

— Мадмуазель Едіт. Ніяких театральних сцен! Тут не місце для виявлення пристрастей. Я ваша опікунка. Закон дає мені право розпоряджатися вами.

Але Едіт вже не дала залякати себе. Вона почала боротьбу.

— Я не бажаю, щоб ви були моєю опікункою! Волю бути служницею. У вашому домі я навчилася цього. Як служниця, я віддам руку тому, кому схочу.

— Ми вже потурбувалися, моя люба, щоб ви не стали служницею; повірте, ви знаходитеся у добрих руках. Все піде своїм шляхом, поки ви не станете на коліна перед вівтарем. І якщо ви плакатимете, коли священник прокаже перед вами слова клятви, то це буде тільки доповненням до святої церемонії.

— Я не буду плакати! — палко промовила дівчина, виступаючи вперед.— А зроблю щось інше. Коли б справді знайшлася людина, яка б, за вашим наказом, всупереч моїй волі, моїм почуттям, бажала одружитись зі мною, то я за день перед весіллям признаюся, що я вже втекла з монастиря, втекла в табір до свого коханого і провела півночі в його кімнаті. Це бачили солдати на бівуаках, бачила це і лотошниця з вулиці Зінгер. В монастирі бригіттів знають про це всі черниці, знає й сестра Ремігія, що я втекла й була у коханця. Тут, на плечах моїх, сліди бича, яким покарали мене.

Несподіваним рухом вона зірвала з плеча одяг. На білосніжних плечах видніли дві рожеві смуги від удару бичем.

— Чи ви хочете, мадам, щоб ці сліди побачив ще хтось, крім того, через кого я дістала їх?

Пані Планкенхорст з переляку заніміла.

Едіт продовжувала:

— А коли знайдеться низький, негідний чоловік, що після такого признання все ж не відмовиться повести мене до вівтаря, то я перед народом, коли він стане на коліна, вигукну: «Погляньте на цього боягуза! Він знає, що його наречена провела ніч у казармах із своїм коханцем, і все одно хоче одружитися з нею!»,— і вдарю його так по обличчю, що в нього навіки пропаде охота лицемірити перед богом і всіма святими!

Дівчина була чудова в цьому пориві пристрасті! Кожна риса, кожне слово, кожний рух її виявляв силу, справедливий гнів, натхнення. Ріхард з почуттям блаженства дивився на це прекрасне створіння.

«Який наклеп зводить на себе! — подумав він.— Як ганьбить себе!» Але ж Ріхард знає, що це неправда. Правда — і неправда. Правда, що пішла до свого коханого, але не сама, а з його матір'ю. Не кохання привело

її туди, а відчай, жадання оберекти життя коханого. І за це побили її, побили бичем це тендітне тіло! Хто інший на світі має право залікувати своїми поцілунками ці святі рани, якщо не той, через кого дістала вона цю кару?

Баронеса задихалася від люті, переляку, жаху. Все, що почула вона, було для неї новиною. Про це не мала й уяви, і енергія, гордість, воля її відразу ослабли.

Вже відчувала, що не може перемогти цієї дівчини, що вона міцніша за них всіх. Адже вони тільки демони, а Едіт — цілий легіон ангелів!

Зробила останню спробу, щоб надати справі іншого звороту. Накинулась не на Ріхарда, а на Едіт.

— Ти нещасна дівчина! — мовила вона, склавши руки і підвівши очі до неба. — Чого ти забуваєш про себе? Чи знаєш ти, якому нечесному зводникові потрапила ти в руки? Цей мужчина не одну тебе кохає. Він уже має жінку, якій мусить дати своє прізвище, яка має більше прав на нього, ніж ти, і яка прожене тебе, висміє.

— Це ви про мене, мадам? — спитав здивований Ріхард.

— Авжеж. Спробуйте заперечити, що ви в Пешті тримаєте дитину, турбуєтесь про неї, доглядаєте, лікуєте її. Цікавитесь нею і вирішуйте її долю. Спробуйте, якщо маєте сміливість, заперечити це.

Пані Планкенхорст гадала, що вона завдала Ріхардові нищівного удару.

— Для чого вам вплутувати у нашу сумну суперечку й нещасну дитину? — спитав Ріхард тихим, лагідним і благаючим голосом.

— Дитина-то невинна, але зате батьки винні, — відповіла вона, показуючи пальцем на Ріхарда, немов хотіла сказати: «Ти ж хотів цього!»

— Гаразд, мадам, — мовив Ріхард. — Я розповім вам історію цієї дитини. Якось у бою я поранив на смерть свого героїчного супротивника. Цей товариш, якого доля вбила моєю шаблею, перед смертю покликав мене до себе. І розповів, що має сина, якого давно шукає, на слід якого оце натрапив. Мати покинула хлопчика. Умираючий заповів мені відшукати його. Я дав слово знайти дитину, взяти її під свою опіку, як ніби дитину брата. Я довго розшукував хлопчика і нарешті знайшов його. Знайшов на самому дні нестатків і злиднів. В гіршому стані,

ніж собаку, що не має хазяїна. Ох, коли б мати побачила свого сина!

Альфонсіна Планкенхорст нерухомим поглядом вп'ялася в його обличчя.

— Я знайшов дитину смертельно хворою; вона лежала в хліві без вікон, на купі сміття, гола, накрита лахміттям, напівсліпа.

Альфонсіна тремтіла, як у гарячці.

— Я забрав цю бідну сироту, ставши для неї батьком, замість батька, ім'я якого Отто Палвіц.

Альфонсіна сховала обличчя в подушки дивана. Пані Планкенхорст з блідим від переляку обличчям відступила до своєї дочки, щоб закрити її і виряченими очима дивилась на Ріхарда.

А той спокійно продовжував:

— Всі документи про походження дитини в моїх руках. Всі листи її матері і виписка з метрики. Можу показати всім, кого це поцікавить.

Пані Планкенхорст тремтіла всім тілом. Ноги підкошувались під нею.

Але Ріхард гордо підвів голову.

... — Але вмираючому своєму супротивникові я пообіцяв ніколи нікому не виказати імені матері. Я дав слово дворянина. А оскільки я й тепер вважаю себе дворянином,— тому і вам не назву його!

Мадам Планкенхорст зітхнула з полегшенням. Камін, що важким тягарем ліг їй на груди, раптом упав.

А Едіт, підступивши до Ріхарда, мовила з тихою покірливістю:

— Все одно, чия дитина. Коли ви обіцяли бути її батьком, я буду її матір'ю!

І припала до грудей Ріхарда, схиливши голову на його плече.

Переможена, прибита і принижена жінка, піднявши над головою обидві руки для прокляття, тремтячим від люті голосом крикнула:

— В такому разі забирайте її в ім'я пекла і всіх нечистих сил!

* * *

Для закоханих посміхалось небо з усіма його ангелами.

COMEDY OF ERRORS¹

— А зараз куди? — запитав кучер, коли Ріхард зішшов, тримаючи під руку Едіт, униз.

І дійсно, зараз основна проблема була — куди?

— Знайомих, родичів тут ні в тебе, ні в мене немає. Куди б повезти тебе, поки поберемось? З Відня виїжджати мені не можна.

— Вези мене до себе, — сказала дівчина. — Хіба не була вже я в тебе на бівуаку? День проведемо разом, а ввечері скажемо одне одному на добраніч.

— І між нами ляже меч князя Сеїфа Алмулука.

Це герой одної казки Шехерезади; їдучи на поромі додому і везучи наречену, він, коли лягали спати, виймав меч і клав між собою й нареченою.

Та в житті буває не так, як на сцені, де закоханих або благословляють, або проклинають, кидають одного одному в обійми чи розлучають, — справі кінець.

А де ж священник?

Після драми, звичайно, буває ще й комедія на три дії: *comedy of errors*, комедія помилок.

Адже було б найпростіше, коли б молода пара, наречена й наречений, на запитання: «А зараз куди?» — відповіла б: «Прямо до попа!»

Прямо! Туди немає прямої дороги.

Спочатку їм довелось взяти два номери в готелі «Угорський король», відокремлених лише дверима. Один — для Едіт, а другий — для Ріхарда. А потім ще багато днів розважатися тим, що через зачинені двері шептати одне одному ніжні слова, посилати поцілунки рукою — через дошки. Між ними лежав меч князя Сеїфа Алмулука.

Адже святий шлюб пов'язаний з великою кількістю церемоній.

Спочатку віденському священникові треба тричі проголосити імена майбутнього подружжя. Та ще не в будень, а в «панські», неробочі дні. Тільки неділя — підходяща для цього.

Потім необхідно представити посвідчення від немешдомбського священника, що й там тричі проголошувались імена.

¹ Комедія непорозумінь (*англ.*). Назва твору Шекспіра.

Нарешті немешдомбський священник повинен дати відпускний лист, в якому дозволяється, щоб його агнець із стада парафіян одружився у Відні. Частково тому, що там живе наречена, частково тому, що жениха не відпускають звідти.

А в зв'язку з тим, що в Немешдомбі зараз немає порядного священника, а дозвіл його помічника недостатній, потрібно звертатися до намісника, щоб той уповноважив помічника на надання дозволу.

А намісник, у свою чергу, вважає все це непотрібним, бо в Ком'ятському каноні немає таких пунктів; та ще й для доказу того, що він не підлягає віденському священникові, відмовляє в дозволі.

І тоді Ріхард приходить до висновку, що хоча шлюб створив господь бог, але, певно, церемонії всі вигадав диявол.

Бо ж вони все ще не закінчились.

За законом, потрібно було довідатись, якої думки про подружжя батьки й опікуни; в цьому питанні могли бути різні комбінації й варіації.

У католиків для тих, хто вступає в шлюб, не потрібен дозвіл опікуна, і батьки, й опікуни не зобов'язані одружувати молоду людину. У протестантів, навпаки, батьки й опікуни зобов'язані це робити, і тому вимагається дозвіл.

Такі речі треба довести перед священником посвідками, заявами та відповідними документами.

Ну, і тоді вже, думається, досягли мети?

Нічого подібного!

Потім ще виникають величезні суперечки про те, чи можна священнику пустити до церкви і повінчати таку пару, одна половина якої молиться богу і визнає святу трійцю в костьолі з хрестом на вежі, а друга половина— в церкві із зіркою на вежі¹.

Віденський священник твердить, що не можна.

А цивільний законник говорить, що можна.

Віденський панотець не хоче їх повінчати, поки жених не підпише проголошення (реверзи), в якому він відмовляється від усіх своїх законних прав.

Тоді розлючений жених обіцяє негайно піти до рабина і разом з нареченою прийняти іудейську віру.

¹ В протестантському храмі.

На це панотець говорить йому: «Дідько з вами, ідіть, повинчаю вас, але благословення не дам». І потім, десь на приватній квартирі, тримаючи люльку в зубах, мурмотить молитву з обряду вінчання.

— Тепер ви вже чоловік і жінка,— говорить він на решті.— Можете йти додому!

Це можна було б зразу сказати.

* * *

Ріхард ще того вечора, коли був випущений з в'язниці, написав матері все, що трапилось.

Було про що писати! Вранці — смерть, увечері — зустріч з нареченою і за цей час — помилування й прокляття.

Пройшов цілий тиждень, поки одержав відповідь. (Деякі листи в той час докладно переглядалися цензурою).

Лист був дуже короткий. У ньому висловлювалась радість з приводу звільнення Ріхарда; мати давала згоду на його одруження і обіцяла, що у Відень певдовзі приїде прикажчик і все йому розповість.

Ріхард нетерпляче чекав приїзду прикажчика.

Тим більша була його радість, коли прибув до нього прикажчик разом з своєю жінкою. Він почав з того, що залишить тут дружину, поки мадмуазель Едіт не повінчається; бо ж немає нікого, хто б одягнув сердешну в шлюбне вбрання.

Сукню для нареченої, звичайно, вони дістали в Пешті. І дуже добре зробили, бо Едіт пішла від Планкенхорстів в однісінькому платті. Старий розповів Ріхардові про все, що трапилось. Про важкі часи і нещастя, коли замість Едена стратили Єне. (Тепер вже Ріхард зрозумів значення відрізаних русявих кучерів. Бідний хлопець! Коли жив, то він сам не мав такої ваги, як зараз кілька його волосин). «Єне став нашим старшим братом!» подумав Ріхард.

Прикажчик розповів про домашні справи. Стара пані сама збиралась було їхати до Відня на весілля Ріхарда, але, коли запросила паспорт (бо ж зараз і до сусіднього села потрібний паспорт), її повідомили, що вона інтернована в Немешдомбі і виїжджати звідси їй заборонено. Тоді намірялася поїхати молода пані, але в неї несподівано захворів молодший син, і вона не могла його за-

лишити. А брат має важливі підстави не їхати у Відень. Таким чином, приїхав прикажчик сватом і його жінка — свахою.

Ріхард і цьому був радий.

Прикажчик ще доповів, що все їхнє майно секвестроване урядом. Правда, не повністю, бо він має право забрати тільки частку двох синів, а третю частку, Єне, повинен звільнити від секвестрації. Однак ця справа затягнеться надовго, а до того часу всі прибутки, звідки б вони не поступали, треба передавати фінансовій дирекції, яка видаватиме під розписку для утримання сім'ї щомісячно невелику суму. Отже, панич поки що повинен обмежити свої видатки.

Ріхард вважав все це нормальним.

Йому даровано життя. І він радий, що тільки майно його забрали. Це все так бог дає. Принаймні в школі так учили.

Хвалити бога, що кінець кінцем добився до своєї нареченої.

Адже відомо, що молоді люди, які хочуть одружитися,— злочинці. Батькам і опікунам спочатку треба їх тримати під поліцейським наглядом, потім переслідувати, призвичаювати їх до дисципліни, нарешті, потрібно їх допитати, аж потім вже повести під вінець. Муки та й годі!

І Ріхард такими муками добився-таки раю!

ПРИЧИНА СТРАЖДАНЬ

Ріхард пожив у раю і вирішив спуститись на землю.

Отже почав своїй жіночці говорити про земні діла.

— Люба моя, чи знаєш ти, що ми бідні люди? — почав він.

Едіт висміяла його.

— А чого ми бідні, коли я маю тебе, а ти — мене?

— Це два мільйони! Але без процентів. Нам треба скоротити наші видатки. Чи знаєш, який наш місячний прибуток? Всього сто форинтів. Стільки може висилати мені мати. Зараз вона й сама терпить нестатки.

— Я й не знаю, на що їх можна витратити. Це ж величезна сума!

— Ще щось повинен я щиро розповісти тобі. Навіть

і ці гроші не всі наші. В цьому місті є в мене давні борги. Дрібні боржки майстрам, торговцям. У давні щасливі часи це були дрібниці, які мене мало турбували, а зараз — це важкий тягар. Не можу ж я завдати збитків тим бідним людям. Хочу з ними розрахуватись, віддаючи їм половину тої суми, яку одержуватиму щомісячно.

— І цього вистачить. На п'ятдесят форинтів можна жити по-князівськи. У нас буде обід тільки з двох страв, сама буду й куховаркою; от побачиш, що добре вмію готувати! Триматиму тільки одну служницю, що заходитиме помити посуд. Грошей нам вистачить.

— Таке становище не довго триватиме. Я теж не буду ловити гав, пошукаю місця на залізниці чи в якійсь державній установі і зароблю потрібну суму.

— А знаєш що? Будемо їсти тільки одну страву. Не треба мені служниці, і сама помию посуд. Залишайся вдома, не шукай собі ніякого місця.

Ріхард поцілував свою милу жінку, потім дав їй п'ятдесят форинтів на хазяйнування.

Молода жінка взяла папір, олівець і приступила до розрахунків: обчисливши вартість продуктів за базарними цінами, вона підрахувала, що залишиться ще п'ятнадцять форинтів на квартиру і одяг.

— Це чудовий бюджет! Проте треба шукати якоїсь роботи. Май на увазі, зараз нас тільки двоє, але через деякий час обов'язково буде троє.

— Що ти!

— Ну, ну, не червоній. Адже нас вже й тепер троє. Обов'язково треба забрати сина Отто Палвіца.

— Маєш рацію. В такому разі шукай роботу, а я буду шити за гроші.

— Ось цього вже я не дозволю. Не будеш, моя маленька, цього робити! Краще я вдвічі більше працюватиму.

— Та що це ти! Щоб я тебе цілий день не бачила? Розподілимо між собою обов'язки.

Вони домовились ділитися злигоднями, як ділились втіхами.

Ріхард попросив дозволу піти на кілька годин пошукати роботи. Едіт відпустила його, наказавши, щоб о першій годині був дома, бо чекатиме його обід.

Едіт мала в своєму розпорядженні тільки одну каструлю і шведську грубку, що заміняла їй плиту. В тій

посудині спочатку зварила суп, перелила його в горнятко і поставила на тепле місце; потім приготувала соус до м'яса і перелила його в кухоль. Нарешті в тій же посудині замісила тісто. І все вийшло таке смачне, хороше!

Коли точно о першій годині прийшов Ріхард, його чекав готовий обід.

Як йому все сподобалось! Ріхард накинувся на їжу, як голодний вовк!

— Кращого обіду й цісар не їсть! — сказав він.

І справді, це був розкішний обід! За тридцять п'ять крейцерів!

«Так не щодня обідав я, коли був «високоблагородним паном!» — подумав Ріхард. — Особливо, як пан Пал куховарив. Хай буде йому земля пером!»

А Ріхард таки заслужив смачного обіду. Його біганина закінчилась добрим наслідком. Він влаштувався на роботу в машинобудівний завод, на денну зміну, з платнею п'ятдесят форинтів на місяць. Це вже щось та значило!

В свій час цар Петро Перший, коли одного разу став поденником і одержав за роботу кусок сиру, відніс його жінці і з гордістю сказав цариці Катерині: «Бачиш, я міг би тебе утримувати й не будучи царем!»

Ріхард ходив і в інших справах.

Побував він і на вулиці Фокселя в скупника. Попросив доброго Соломона впорядкувати його фінанси. Доручив йому вести переговори з кредиторами. Адже заборгував добрих пару тисяч: може ж, ті погодяться, щоб сплачував по частинах? Борги будуть погашені до останнього крейцера.

Старий Соломон обіцяв прийти між першою і другою годинами, коли крамниця його закрита.

Він був точним. О пів на другу перед дверима почулося човгання ніг.

Едіт саме витирала посуд після обіду. Вікна були відчинені, щоб у кімнату, яка правила одночасно й за кухню, зайшло свіже повітря.

— О чарівна мадам, звернувся скупник, низько вклоняючись, — дозвольте поцілувати ваші чудові ручки! З радістю цілую руки, що працюють. З більшою радістю ніж ті, які граються з віялом. О, ви добре живете. Тісненько у вас, та зате близько одне біля одного. Тут вас, гадаю, не лякає самотність. І секретів ніяких не можна приховувати. Тісні житла теж мають свої вигоди. Людям

не треба довго розшукувати одне одного. Добрі люди, як кажуть, і в тісноті помістяться. Хай бог благословить ваше помешкання. Отже, почнем, пане підполковник? Для мене ви завжди будете підполковником. Тут ніхто нас не підслухає. Приступаймо до справи, ради якої ви запросили мене сюди. Прошу стільця; а коли нема, постою.

Але другий стілець знайшовся. Правда, на ньому стояли склянки. Господарі, звичайно, примошувались удвох на одному стільці. Правда, Едіт сідала на коліна Ріхарду (За таке удосконалення можна б просити патент).

— Отже, пане підполковник, почнемо все спочатку. Справа, про яку йтиме мова, не буде чужою для мадам. Я вірю в це. Ваші серця — однодушні.

Скупник дістав з кишені загорнуту в папір крейду.

— Будь ласка,— продовжував він,— диктуйте, кому ви заборгували.

Ріхард мав добру пам'ять. Він пригадав усіх своїх кредиторів, найменші борги. Соломон записав усе це.

— Ого! Чимала сума,— зауважив він, широко вирячивши очі.— Оце так борг!

І понюхавши з табакерки табаки, простягнув її Едіт. Та подякувала. Цього вона не вживає.

— Звикнете, коли чоловіка довго не буде вдома. Добрі жінки всі призвичаюються до табаки. В підтвердження того, що вони вірні своїм чоловікам. Ну, про це вже потім. Пане підполковник, я гадаю, ви не були повнолітнім, коли робили ці борги.

— Але чесним завжди був!

— О! Це велике слово. Можна навіть записати: «Моя честь ніколи не була малолітньою!» Бачите, мадам, яка людина ваш чоловік? Блудний син! Свою честь цінить більше, ніж дві тисячі форинтів. Не любіть його!

Едіт у відповідь засміялась і поцілувала Ріхарда.

— Гаразд, пане підполковник, але ж існує така практика в комерційному світі, що називається «Vergleichsverfahren»¹. Людина домовляється з кредиторами про стягнення з них певного процента. Вони погоджуються, раді, що з грошей, які вважали вже пропавшими, одержать хоч частину. Це дуже чесна умова.

— Я на таке не піду. Я хочу сплатити форинт за форинт, так, як позичав. Люди вірили моему слову.

¹ Вимушена угода (нім.).

І філера з них не візьму. Я не можу принизити своєї честі. Волю сам жити в нестатках.

— Непоправна людина! Хоч і має вже сім'ю. Не завадило б думати по-іншому. Ну, ну, гаразд; я нічого не сказав. Коли б зараз була у вас шабля при боці, ви б пустили її в хід!.. Скажіть, з чого ми все це покриємо?

І протяг через стіл дощечку, розграфивши її. Над списком поставив слово «Кредит», а над порожньою графою «Дебет».

— Перш за все, я одержую від матері сто форинтів щомісячно; половину цієї суми я зможу використовувати для сплачування боргів.

— Половину? І мадам з цим погоджується?

— Звичайно! — квапливо відповіла Едіт.

Соломон записав суму в графу «Дебет».

— Та ще щомісячно одержуватиму на машинобудівному заводі п'ятдесят форинтів платні. Половину цих грошей віддаватиму для погашення боргів, залишаючи другу жінці на одяг.

— Навіщо? — втрутилась у розмову Едіт.— Адже мати надіслала мені в подарунок стільки вбрання, що не зношу його й до смерті. Запишіть для сплати боргу всю суму!

І вона так настійливо домагалась цього, що Соломон записав у графу «Дебет» всю суму.

Тепер старий скупник закотив рукава майже до ліктів, ніби готуючись до якогось розмахистого руху, де вимагається особлива підготовка, і сказав:

— Зараз ще до цього приплюсується придане мадмуазель Едіт: триста тисяч форинтів сріблом.

І відписав грубі цифри: 300.000 форинтів.

Чоловік і жінка запитливо подивились на нього, думаючи, що це жарт.

Тоді старий скупник встав і схопив обох за руки.

— Мадам! Пане! Я вам бажаю багато щастя. Ви варті одне одного. Те, що я сказав і записав сюди,— правда. Зараз довідаєтесь про таємну причину ваших страждань. Прошу сідати ось тут, біля мене. Так як ви звикли: удвох на одному стільці. Мені приємно дивитись на вас.

— Те, що ви пережили,— продовжував старий скупник,— не було марним. Ваші переживання— дуже цінні. Цілий капітал! Ви не думайте, що хтось тільки

тому робить капості, що цим він забавляється. Це робиться ради прибутку,— так дехто гадає. Я ж гадаю, що найкращий гешефт — бути чесним. Ось вам приклад. Дозвольте почати спочатку. У вас був дядько Альфред Планкенхорст, багата людина, старий холостяк. Надзвичайно гордовитий. Я його знав добре, бо був його банкіром, орудував його грішми; знав про всі його сімейні справи.

Старий барон склав духівницю, за якою все своє майно: віденський палац і всі гроші залишав племінниці — мадам Планкенхорст і її дочці.

Але жив він довго. Старі люди довго живуть, особливо коли вони багаті. За цей довгий період молода дівчина зав'язала незаконні любовні стосунки, про які говорять адвокати, що «згадана особа почала процес з екзекуції».

— Ну що ж, трапилось! Не рідкий випадок.

Але старі барони дуже примхливі, по-перше, тому, що вони старі, по-друге, що вони барони.

Альфред Планкенхорст склав другу духівницю. Розшукав доньку свого далекого родича, сироту Едіт Ліденваль, і доручив її виховувати Планкенхорстам.

А в другій духівниці старого барона було написано, що коли Альфонсіна чесно одружиться і заживе життям, достойним її титулу, виправивши свою помилку, в такому разі вона повинна одержати половину його готівки».

А коли одружиться з чесною людиною Едіт Ліденваль, то вона одержить другу половину суми.

Якщо ж Едіт Ліденваль одружиться раніше, вся сума буде належати їй.

Коли б Едіт Ліденваль залишилась без чоловіка, пішла в монастир чи зробила б вчинок, який не пробачив би їй світ, ціла сума пішла б на потреби жіночого монастиря бригіттів, а проценти з неї Планкенхорстам.

Про цю духівницю ніхто не повинен був знати, окрім мене, бо мені доручено виконати її. Та секретар, який переписував її, розповів про це Планкенхорстам-жінкам.

Тепер згадайте, що було між вами і Планкенхорстами, і ви знайдете пояснення всьому,— від першої вашої зустрічі до вашого вигнання.

Цим пояснюється те, що вас замкнули саму в пустій квартирі, що Ріхарда Барадлаї хотіли вбити як жениха Едіт Ліденваль, а її довели до такого стану, що вона збиралась одягти вуаль черниці. Роздратовану повсталу

юрбу вони під'юджували піти на монастир бригиттів, в якому жила Едіт Ліденваль. Нарешті, направили меч ката проти жениха Едіт Ліденваль. Що причина цьому? Гроші. Диявол працює не менше як за сто процентів.

Я все це бачив, знав, слідкував за всім цим уважно. О! У нас, малих людей, що живуть у бруді, є своя добра поліція! Ми зазираємо в будинки, в серця, ще й у кишені!

— Кишеня — найчутливіший орган. Кожна жилка, кожен нерв веде сюди.

— Це відкриття, напевно, закріпить у вас віру в людство.

Люди бувають погані не просто так, а з любові до зла. Брехня, як і сатана — злий дух, але ненаситний.

Коли б цей сатана не сподівався нажитись, він не робив би нічого поганого, сидів би собі спокійно вдома, відпочивав би.

Перший поганій вчинок його — теж спекуляція.

Коли він спонукав першу жінку з'їсти яблуко, він так міркував: «Якщо на землі вічно житимуть тільки двоє, мені буде погано. Нехай же від них підуть мільярди людей, тоді і я житиму в комфорті».

Тому я на сатану не дивлюсь так, як інші. І він має право на життя. Сказано: «Leben und leben lassen»¹. Але ж нехай він задовольняється своїми прибутками. Він має простору квартиру і паливо! І досить з нього!

Планкенхорстам залишається міський палац. І це велике майно. Правда, за десять років вони його розтринькають. Але ж, боже мій! Чи ми живемо в такі часи, коли можна думати на десять років уперед?

Той, хто турбується про квіточки, хто одягає красунь з балету, той потурбується і про Альфонсіну.

— Та нам нема чого заздрити її щастю. Адже в нас самих стільки щастя, що воно не вмістилося б і в великому залі, коли б ми не ховали його в собі.

— Ну, пане підполковнику і пані підполковниці, чи подобається вам таке вирішення справ?

ЧЕРЕЗ ДВАДЦЯТЬ РОКІВ

Цим, власне, і закінчилась наша розповідь, лишилось тільки відзвітувати про втрачені і знов здобуті душі.

¹ Живи і давай жити іншим (нім.).

Ріхард Барадлаї виховував сина Отто Палвіца, наче свого рідного.

Малий Каролько був розумним, допитливим хлопчиком. Був трохи самовпевнений і упертий, але це, звичайно, притупляється і спрямовується в правильне русло вихованням.

«Малим і я був таким упертим хлоп'ягою», виправдував його Ріхард.

Час від часу народжувались братіки і сестрички, і ніхто б не помітив, котрі рідні і котрі прийомні діти в сім'ї Ріхарда.

Хлопчик часто хворів. Злидні перших трьох років позначались на його розвитку. Едіт просиджувала ночами біля його ліжка. Каролько дуже любив своїх названих батьків.

Коли йому минуло дванадцять років, натура його змінилась раптом у гірший бік.

Не хотів далі вчитись, сердив свого вихователя, збиткувався над меншими дітьми, шукав, де б нашкодити, не слухав своїх названих батьків

Ріхард вважав, що це тільки примхи дитячих років. Кожен підліток буває пустуном, поки не набереється розуму. Це в дітей — критичний період, схожий на час появи зубів. Звичайно, коли в дитини ростуть зуби і вона плаче цілий день, не викидають же її через вікно!

Каролька не треба було викидати через вікно, він сам утік.

Утікаючи, захопив з собою на дорогу деякі срібні речі, які попалися йому під руку.

Ріхард пішов за ним і вислідив його.

Знайшов Каролька в товаристві п'яниць. Із срібних речей вже, звичайно, не залишилось анічогісінько, не стало навіть одягу, що захопив з собою. Натомість на ньому були неймовірно брудні лахмани. Казав, що обікрали його.

Ріхард привів його знову додому. І руки не підняв на нього. Розмовляв з ним тихо, ласкаво. Тільки те дрантя, в якому знайшов його, замкнув у шафі і, коли хлопець знову виявляв мандрівні настрої, показував йому: «Ось те, що ти здобув своєю впертістю!»

Щось із рік здавалось, що він виправляється. Але під машкарою покірливості помітне було лукавство. В нього була нещира й хитра вдача.

Якось одного дня, коли Ріхард збирався виїхати в далеку подорож, Кароль знову зник. На цей раз не взяв з собою нічого. Але в замку тої шафи, в якій висів його подертий одяг, стирчав надломлений ключ.

Мабуть, хотів відімкнути двері, і ключ, що не підходив туди, надломився.

Але для чого було йому те дрантя? Чому він хотів добратись до нього таким негідним способом? Що могло там бути?

Ріхард тільки тепер звернув увагу на цей одяг і переглянув його.

В підкладці куртки знайшов листа.

В ньому було написано:

«Твій названий батько вбив і пограбував твого рідного батька. Зараз тому тримає тебе в себе, бо совість мучить його. Твій батько був великим паном — полковником, називався Отто Палвіц. Мати твоя — знатна дама у Відні. Тобі слід би тепер самому бути паном і не цілувати руки вбивці твого батька».

Ріхард відразу догадався, хто написав цього листа. Добре знав, що є на світі особа, готова так по-диявольському помститись над ним і сином Отто Палвіца.

Цей лист змінив вдачу Кароля Палвіца.

Ріхард ще раз вирушив на розшуки, щоб привести його назад. Можливо, слід сказати йому правду, пояснити цю таємницю.

Після довгих розшуків довідався, що Кароль утік до своєї матері.

Але як туди він потрапив?

Є приказка, що таємниця, відома трьом, більше не таємниця.

Отже Кароль Палвіц потрапив у дім матері.

Там були раді його появі, але ненадовго.

Мати намагалась влаштувати його. Віддала в військовий флот.

Через рік Ріхард одержав від нього листа, повного розпачу і каяття. Той писав, як погано йому живеться. В домі Ріхарда найпростіший слуга — пан у порівнянні з ним. Тут його кожний дубасить.

І він голодує. Він лаяв матір, що віддала його сюди. П'ятнадцятирічний хлоп'яга вже осуджував свою матір. Це, мовляв, великосвітська дама, в веселих залах якої немає місця для підлітка-сина. Бездушна жінка. Свою

матір теж вижила з дому, довівши її до божевілля. Зараз тримає її в домі психічно хворих. То чи ж могла вона краще ставитись до сина? Його обдурила, пообіцявши, що віддасть у школу моряків-матросів з порядною місячною платнею, а насправді — віддала його у звичайні юнги. Він благає Ріхарда визволити його з цього становища, заплатити за нього. Навіки він буде вдячний йому, буде вірним сином, покірним слугою!

«На морі людина навчиться молитись», подумав Ріхард.

Поїхав і викупив його.

Але в свій дім уже не привів його. Віддав Кароля в найкращий виховавчий інтернат і платив, скільки запросили.

Звичайно, хлопець побував у всіх інтернатах Пешта. Ніде не терпіли його більше, як півроку.

Нарешті Ріхард задумав велику справу: забрав його до себе.

Вирішив будь-що зробити з нього порядну людину. Сам вирішив зайнятись його вихованням. Став мешкати з ним в одній кімнаті, водив його скрізь з собою, повчав, передаючи власні думки. Намагався його підняти на високий ступінь ліберального, абстрактного мислення.

Результатом цієї спроби було те, що хлопець доніс на свого опікуна, що той — небезпечний керівник революційної партії. В той час такі люди переживали важкі часи.

Ріхарда разом із іншими заарештували; після розслідування і допиту, — все це тяглося півроку, — випустили з настановою, щоб він іншим разом дивився, з ким говорить про політику: повітря було заражене бактеріями шпигунства.

Ріхард і тоді не осудив свого приймака, тільки проклинав у ньому «материнську кров». І ламав собі голову над тим, як остаточно влаштувати його.

Від цих турбот він незабаром звільнився, бо Кароль завербувався добровольцем у наспіх організований полк. Туди приймали підлітків.

Але звідти скоро почав одержувати Ріхард листи, в яких хлопець знову гірко каявся. Там йому аж ніяк не подобалось життя.

На цей раз Ріхард вже не поїхав за ним, а переказав

викупне, яке вимагала держава, дозволяючи комусь не захищати вітчизну. А хлопцеві порадив, щоб той сам вибрав собі якусь посаду. Нехай буде вона яка завгодно, і на його підтримку Кароль може розраховувати.

Той негайно відповів. Вибрав найпочесніше: став фінансовим службовцем. Тут він почував себе цілком добре.

Ріхард потурбувався, щоб і тут поліпшити його долю. Використав свій вплив серед знатних людей, щоб у цей конституційний період домогтися кращого просування по службі приймака. Цього він добився. Кароль Палвіц піднявся в клас чиновників, в якому, здається, і залишиться остаточно.

Правда, були ще в нього дрібні неприємності, головним чином фінансового характеру, але їх опікун налагодив вчасно, щоб вони не набули критичної фази.

Так проходили дні, поки Кароль не став повнолітнім.

Якось вранці в довгому залі, який називали бюро, Кароль із своїми колегами записував стовпці цифр. Раптом увійшов шеф бюро і сказав:

— Там тебе якась жінка питає.

— Молода?

— Не знаю. Ти майстер у справі вина і жінок. Подивись.

— Елегантна?

— Третій сорт.

Палвіц поспішив до неї в коридор.

Це була вже немолода жінка в зношеному платті.

Коли Кароль Палвіц вийшов, дама кинулась йому на груди й почала плакати.

— Ну, ну, мадам. Трохи спокійніше. Може, я не той, за кого приймаєте?

— Кароль Палвіц?

— Так.

— Сину мій!

— Ай, ай, мадам, коли я бачив вас раніш, ви не були такою полинялою. В чому вам можу бути корисним?

— Ой, я нещаслива.

— Це я відразу побачив. А куди ж ви поділи своє щастя?

— Я стала жебрачкою.

— Це непогане ремесло. Тільки слід розумітись на ньому. Навіть не підлягає прибутковому податку.

А куди ж ви поділи свій палац?

— Ах, погані люди, кредитори, забрали його від мене.

— Прокляті кредитори. Не треба було з ними заводити знайомства. А я ж бачив у твоєму домі і графів, і баронів, звичайно, поки ти мене не послала на море. І тих теж забрали кредитори?

— Ох! Коли людину спіткає нещастя, вже її ніхто не впізнає.

— Бачиш, якою мудрою стає людина на старості літ?

— Нікуди мені тепер схилити голову, крім твоїх грудей.

— Цього ще мені бракувало! Оце я й чекав, щоб ти сіла мені на шию.

— Сину! Дорогий мій сину!

— Еге ж! Поки тобі було добре, поки ти була багатю, ніколи не говорила мені: «Сину, мій дорогий сину!» Мені самому ледве вистачає на життя. Не можу тобі дати й ламаного шеляга. Проти того, щоб ти жебрала, не заперечую, але тільки не в мене.

— Не говори зі мною так бездушно. Я ж твоя мати!

— Я не можу зробити тобі навіть і стільки добра, скільки ти зробила своїй матері, відіславши її на старість у дім для божевільних: я ж не користуюсь таким впливом.

— Кароле! Сину! Я буду твоєю служницею. Буду прати тобі, варити, прибирати, тільки дозволь, щоб я влаштувалась під одним дахом з тобою.

— Ну, ще цього мені не вистачало, щоб куруци довідались, що ти живеш у мене. І без того мене не дуже терплять тут. Адже тобі відомо, що тебе проклинають у цій країні! Кожна дитина знає про твої вчинки. Нарешті тебе зненавиділи і на тому боці, бо коли ти вже не мала на кого доносити, почала вигадувати змови, поки не прогнали тебе; і зараз смішна і неависна приходиш до мене, щоб я на своїй спині поніс тебе далі. Нічого не вийде, не понесу! Коли хтось довідається, кого це я пригрів, мені буде кінець. І п'ятака для тебе жаль. Отже кажу тобі, шукай собі якогось багатшого хлопця.

Старий кур'єр, що теж сидів у коридорі, не міг байдуже слухати цієї розмови.

— Ей, пане! — втрутився він. — З матір'ю вам личило б інакше говорити.

Кароль Палвіц глянув на нього; він був полохливої вдачі і зразу ж збавив тон, коли до нього звернувся мужчина.

— Ну, гаразд! Тут незручно розмовляти. Після обіду о другій годині приходь до мене на квартиру, там подебатуємо. Ось моя адреса.

Він простяг візитну картку і повернувся в бюро.

— Хто це був? — спитали його цікаві колеги.

— Уявіть собі: я став багатшим ще на одну матір.

— Що робитимеш з нею?

— Віддам її в няньки.

Невдовзі знову підійшов до нього шеф бюро.

— Слухай, Палвіц. В тебе сьогодні щасливий день. Тебе питав опікун.

— А чого він не зайшов сюди?

— Не хотів турбувати під час роботи.

— Щось приніс?

— Гроші.

— Багато?

— Дуже багато.

— Від нього, — який же він дурний! — цього можна чекати. А скільки саме?

— Щось близько п'яти тисяч форинтів. Ось візьми.

Кароль Палвіц здивовано взяв конверт, в якому були гроші і записка такого змісту:

«Кароле Палвіц! Ви досягли повноліття, а тому я перестав бути вашим опікуном. Ваш батько перед смертю передав мені всі гроші, які були в нього. Розмір цієї суми ви побачите в розписці, даній командиром військової частини. Ваш батько бажав, щоб цю суму я передав вам, коли станете повнолітнім. З того часу гроші лежали в ощадній касі і збільшувались процентами. Всю цю суму передаю вам. Використайте її для доброї мети. Ріхард Барадлаї».

— Ого! — скрикнув Кароль Палвіц. — Оце так щастя! Друзі мої, сьогодні всі обідаємо у Фронера. Буде шампанське, устриці. Приходьте туди о третій годині, всіх почастию.

— Може, й рідну матір? — шепнув йому на вухо старий кур'єр.

— Аякже, обов'язково!

І зараз же позакривав всі свої книжки, схопив капелюх і вийшов з бюро. Ніхто його й не намагався затримати.

Нікого він не почастивав, навіть свою матір, ні шампанським, ні устрицями; побіг додому і, склавши речі в чемодан, поїхав на Будаїський вокзал, звідки саме вирушав поїзд у напрямі Трієста. Сів не оглядаючись у вагон.

А жінка в зношеному платті рівно о другій годині прийшла на квартиру сина. Двері були замкнені. Господар, в якого син наймав кімнату, передав їй візитку, на якій було написано:

«Мадам!

Іду в Америку. Надіюсь, туди не приїдете за мною!
Адью!»

Навіть не поклав візитки в конверт.

Нещасна жінка звалилась на порозі. Злидні й душевні переживання зломили її.

* * *

Нещасна жінка знайшла нарешті притулок у лікарні, яку заснували «Угорські жінки»,— кілька жінок-ентузіасток, що самі перетерпіли чимало лиха. Привезли її сюди непритомною, і прокинулась вона в гарячці.

Коли прийшла до пам'яті, якраз проходила по палатах лікарні чергова комісія жінок у супроводі лікаря.

Лікар доповів членам комісії, що в лікарню привезли нову хвору в тяжкому стані. Хвороба в неї серйозна, може затягнутись на довгі роки, а з основних фондів не вистачає коштів на нове ліжко. Не знають, що робити з нею. Будуть вимушені передати її в іншу лікарню.

Одна з дам була висока, з гордою поставою; бліде і вже немолоде обличчя здавалось би молодшим, коли б не обрамляло його сріблясте волосся. А очі все ще блищали. В них повно було душевного світла. Це — ідеал краси у шістдесят років.

При появі цієї дами на обличчі хворої запалені дві вогненні плями: впізнала цю жінку. Це Барадлаї Казімірне.

— Як прізвище хворої? — питає вона лікаря.

Той пошепки називає прізвище.

Пані Барадлаї здивовано дивиться в обличчя хворої, потім з сумнівом хитає головою. Звертається до лікаря по-французьки:

— Не може бути. Я знала цю даму близько. Вона була надзвичайно гарною.

А хвора ж розуміє французьку мову, і від цих слів блідне її обличчя.

Отже краса пропала настільки, що зараз її не можна навіть і впізнати.

З усіх мук, що терпить вона, ця — найболючіша.

Висока дама з білосніжним волоссям підступає до неї, бере її за руки й ласкаво питає:

— Ви вже давно страждаєте?

Вона нічого не відповідає, тільки заплющує повіки, щоб ця жінка не заглядала в її душу.

— Будьте спокійні. Не хвилюйтесь за свою долю.

Пані Барадлаї звертається до лікаря:

— Пане доктор! У пам'ять про сьогоднішній день я при лікарні утримуватиму ще одно ліжко і вимагаю, щоб оцю нещасну хвору ви доглядали як слід за мій рахунок.

Лікар поцікавився, чому дама вважає цей день особливим.

Пані Барадлаї відповідає йому спокійним і примирливим тоном:

— Сьогодні я забрала останки мого сина Єне і перевезу їх додому, до сімейного склепу.

— Єне? — питає здивовано лікар. — Отже то не Еден помер смертю мученика?

— Сталася фатальна плутанина з іменами. Єне поспішив замість Едена з'явитись на суд і пожертвував собою за сім'ю свого брата. Він був моїм найдорожчим сином!

При цих словах в очах її вже не блищали сльози. Це почуття тепер перейшло у щастя.

— Залишилась від нього всього жменька попелу; тільки по платинових гудзиках і трьох олов'яних кулях я впізнала, що це його останки.

Дама показала одну кулю, що висіла в неї на чорному ланцюжку на грудях.

Обличчя її сяяло блаженством. Вона не плакала.

Але та друга жінка на ліжку страждала всіма муками пекла, почувши ці слова.

Адже вона не може сподіватись, що смерть їй принесе полегшення, що на тому світі знайде пристановище, не може розраховувати на безмежну милість бога. Адже коли й бог простить її, вона сама не простить собі ніколи того, що зробила!

Жінка з сивим волоссям пішла далі по палатах, а вона залишилась самотньою, з привидами, що вічно тривожитимуть її душу.

ЕПІЛОГ

З часів великої боротьби пройшло чимало років! Двадцять років пройшло! П'ята частина століття. Літа молодості людини.

Весняний вік людства народжує нове покоління, яке нагадує нам, що ми старіємо. А не хочеться вірити цьому!

В Будаїському замковому парку росте буйна трава, і на цьому зеленому килимі в золотому промінні сонця грається з білим ягнятком рожевошока дитина, з білих і синіх польових квітів сплітає вінок на шию ягняти.

... Бог милостивий! На зрошеній кров'ю землі вирощує траву, для зеленої трави дає ягнятко. Для ягнятка — усміхнену дитину, щоб гралася з ним. Глибокій рані дає ліки забуття, а багатостраждальному угорському народові — віру в майбутні кращі часи.

МОР ЙОКАІ

(*Біографічна довідка*)

Мор Йокаї — видатний письменник, класик угорської й світової літератури. За своє життя він написав близько трьохсот шістдесяти творів, більшість з яких дуже популярні і в наші дні.

Народився Мор Йокаї в 1825 році в місті Комаром в сім'ї адвоката Шкільні роки провів у рідному місті, а також вчився у містах Пожонь¹, Папа. Навчаючись у місті Папа, він відвідував засідання літературного гуртка, де познайомився з майбутнім великим угорським поетом Шандором Петефі. Згодом Йокаї переїжджає у місто Кечкемет, де вступає на юридичний факультет університету. Революційний рух 40-х років та реформізм ліберального дворянства мали великий вплив на формування світогляду Мора Йокаї. Навчаючись в університеті, Йокаї міцно подружився з Шандором Петефі.

Перша драма, яку він надіслав на конкурс Національного театру, будучи ще сімнадцятилітнім юнаком, була власноручно переписана великим угорським поетом. Драма дістала схвалення, і Йокаї твердо вирішує стати письменником. Він починає настирливо й багато читати класиків і сучасників, знайомитися з народом і природою Альфельда². В Кечкеметі він одержує диплом адвоката. В цей же час завершує свій перший роман «Будні».

В 1845 році Йокаї переїжджає в Будапешт і відновлює тут дружбу з Петефі. В столиці активно включається в роботу гуртка прогресивних поетів і прогресивних політичних діячів, що згуртувались навколо Петефі. Йокаї разом з Петефі вивчає історію французької революції і з нетерпінням чекає рішучих подій 1848 року. Йокаї стає однією з видатних фігур під час революційних виступів у березні, бере участь у складанні дванадцяти пунктів³.

15 березня 1848 року⁴ разом з Петефі Йокаї очолює революційну молоддь. Революційний уряд Угорщини пізніше переїжджає у

¹ Нині Братіслава (Чехословаччина).

² Велика Угорська рівнина, що розташована між середньою течією Тиси і Дунаю.

³ Революційні вимоги до австрійського уряду.

⁴ Початок буржуазно-демократичної революції в Угорщині.

місто Дебрецен, і Йокаї теж іде туди. В Дебрецені він працює редактором газети. Саме в цей час під впливом настрою дворянства, серед якого все більше поширюється ідея примирення з Габсбургами, Йокаї відходить від революційних позицій. Але, коли революція потрапила у важке становище, він знову повертається в революційний табір.

Після поразки революції Йокаї, починаючи з серпня 1849 року, кілька місяців ховається від властей (його було заочно засуджено до страти) поки дружина не домоглась помилування. Згодом Йокаї повертається в Будапешт, поселяється там назавжди і цілком віддає себе літературній діяльності.

Він пише в цей час в основному про революційні події 1848 — 1849 рр., про переслідування патріотів в післяреволюційний період і цим самим висловлює протест проти самодержавства.

Мор Йокаї автор таких романів, як «Золотий вік Трансільванії» (1852), «Турецький світ в Угорщині» (1853), «Угорський дворянин» (1854).

В 1857 році Йокаї пише драму про видатного керівника селянського повстання в Угорщині — Дьордя Дожу. За цей твір власті звинувачують автора в поширенні ідей «класової зненависті».

В 1861 році Йокаї обирається депутатом парламенту; він стає на бік прогресивної фракції.

В творчості Йокаї, як і взагалі в політиці середнього дворянства, ми знаходимо певну угодовську позицію. В романі «Новий землевласник» (1863) Йокаї стирає глибокі протиріччя, що існували між віденською реакцією і пригнобленими угорцями.

В 1867 році австрійський уряд пішов на компроміс з панівною угорською верхівкою, в результаті якого було проголошено створення двоєдиної Австро-Угорської держави. Йокаї в цей час ворує ставитися до такого компромісу і примикає до парламентської опозиції.

В 60-х роках Йокаї гостро критикує в своїх творах феодальні відносини, що існували на той час в Угорщині. В таких творах, як «А земля все-таки рухається» (1871), «Раб Рабі», Йокаї вітає боротьбу прогресивної молоді і дворянства проти феодалізму.

На початку 70-х років письменник видав роман «Чорні діаманти», в якому показує, як в Угорщину проникає іноземний капітал, як сплітаються інтереси панівного класу з віденськими реакційними колами. В 1875 році вийшла повість «Жовта троянда», в якій Йокаї описує життя пастухів Гортобадя.

Йокаї з радістю схвалює технічний і промисловий прогрес 70-х років в Угорщині, але він бачить не тільки позитивні сторони розвитку капіталізму, а й моральну та ідейну гнилість, несправедливість буржуазного ладу. Будучи спостережливим, він виразно бачить, як капіталістичні відносини вбивають благородні почуття людей, загострюють класову боротьбу. Ці свої спостереження Йокаї показує в романі «Золота людина» (1878).

В середині 70-х років в політичному житті Угорщини сталися великі зміни. Значна частина середнього дворянства, яка колись в основному виношувала ідеї боротьби за незалежність, припинила цю боротьбу, зрадила революційним ідеям і стала на шлях мирного переходу від феодалізму до капіталізму. В 1875 році керівник опо-

зничійної партії, до якої належав Йокаї, підкорився Відню, і Йокаї геж, починаючи з цього часу і до кінця свого життя, став підтримувати політику панівного класу. Популярність його серед народу значно зменшилась, і він вже майже нічого не пише про революційні події; в його творах відчувається відхід від колишніх ідей. Помер Мор Йокаї в 1904 році.

Роман «Сини людини з кам'яним серцем» (1869) — один з найкращих творів про революційні події в Угорщині в 1848—1849 рр. Це сюжет про боротьбу угорського народу проти австрійських гнобителів.

В основу роману покладено історію сім'ї Барадлаї, протиріччя між двома поколіннями. Консервативні, відсталі погляди старого покоління змітаються новим, яке знаходить своє місце в лавах дворян, що керують визвольною боротьбою.

Людина з кам'яним серцем — феїшпан Казімір Барадлаї, великий землевласник, прихильник Габсбургів. Навіть в час смерті він хоче, щоб Угорщина навіки залишилась залежною від Австрії. Він вимагає, щоб сини продовжували почату ним справу, щоб стояли на боці проавстрійського дворянства і домагались всіма засобами підтримувати й зберігати існуючий феодальний лад. Він хоче, щоб його старший син Еден став дипломатом, Ріхард — офіцером, а наймолодший син — Ене — придворним чиновником.

Але дружина відмовляється виконати його передсмертне бажання, вона робить все від неї залежне, щоб відірвати синів від ворожого табору, від прихильників Габсбургів і допомагає їм перейти в табір патріотів, у табір борців за незалежну Угорщину.

Старший син Еден повертається додому, одружується на простій дівчині і очолює прогресивне дворянство в своїй області. Ріхард і Ене знаходять своє справжнє місце в суспільстві під час революційних подій у Відні в 1848 році. Ріхард хоробро пробивається крізь ворожі загони і повертається з своїми гусарами через Карпати на батьківщину. Тут без вагання стає до лав тих, що борються за національне визволення.

Але не тільки Ріхард стає хоробрим захисником батьківщини. Еден теж бере активну участь в революційних подіях, будучи комісаром національної гвардії. Їх патріотизм і відданість своєму народу найбільше виявляються під час штурму Будайського замка. Поки двоє синів борються віч-на-віч з ворогом, їх мати доглядає вдома поранених бійців національної гвардії, а Ене підтримує дух усієї сім'ї. Людська велич, героїзм і патріотизм Ене виявляється однак в романі лише після поразки угорської буржуазно-демократичної революції: випадкова помилка на конверті листа дає йому змогу врятувати брата від втрати. Ставши замість нього перед австрійським військовим трибуналом, він бере на себе всі дії брата і приймає замість нього смерть.

Мор Йокаї вибрав своїх позитивних героїв не тільки з дворянського середовища, а з усіх прошарків, які борються за національну незалежність. Такими героями є представник селянства Пал, священник Лангі та пештський швець.

В таборі реакції письменник показує жорстоких цісарських генералів та офіцерів, розбещену австрійську аристократію і зрадників інтересів народу — угорських панів, які заради своєї слави і благополуччя ідуть на зговір з австрійською панівною верхівкою і ца-

ратом. Такими зрадниками є Бенце Рідегварі і Міхай Салмаш. Образи Таллероші Зебулона і Адама Мінденваро характеризують представників тієї частини середнього дворянства, що існували лише завдяки кріпосній праці, але не мали власних капіталів. Світогляд їх дуже обмежений. Вони не можуть бачити переваги капіталістичного господарства перед феодалним, а коли їхньому спокою і майну загрожує небезпека, вони зовсім не думають про батьківщину.

Роман «Сини людини з кам'яним серцем» має і свої недоліки. В ньому досить слабо показано роль народу — рушійної сили революції. Проте революційний дух і художність образів переважають. Герої романа правильно розуміють, що боротьба проти Габсбургів — це боротьба не тільки угорців, але й усіх народів, що входили в Австрійську імперію.

Роман Мора Йокаї «Сини людини з кам'яним серцем» в Угорщині видавався дев'ятнадцять разів. Він перекладений на німецьку, французьку, польську, чеську, англійську та італійську мови. Тепер і український читач має змогу познайомитися з цим твором.

К. Бібіков

З М І С Т

Частина перша

Переклад *К. Бібікова*

	Стор.
Шістдесят хвилин	7
Надгробна молитва	17
Зебулон Таллероші	24
Двоє друзів	30
Двоє інших	60
Різні люди	73
Бакфіш	83
Скупник	91
Жіноча помста	104
Підкреслені рядки	113
День заручин	120
Перший крок до «тієї висоти»	136
Весняні дні	147
Зворотний бік медалі	163
Ті, що по-справжньому люблять	180
Кривавочервоні присмерки	212
Той, третій	215
Попереду вода, позаду вогонь	239

Частина друга

Переклад *О. Барани*

Народна армія	265
Солом'яний комісар	270
Перша плата за навчання	288

Бетяр	295
В Королівському лісі	307
Заповіт умираючого супротивника	314
Місяць і сонце	321
Темрява	332
Адам Мінденваро	339
Своєї долі не мниш	355
Самотній їздець	369
Запеклі бої за Будаїський замок	376
Зеніт	399
Закинута душа	409
Ефіальт	417
Перігелія	427
Старі й хороші друзі	430
Надир	438
Схований лист	451
Людина, якої ми ще не знали	456
З того світу	462
Перед людиною з кам'яним серцем	467
Телеграф у в'язниці	469
Перший удар кинджала	470
У день головних болів	471
Вістря кинджала зломлене	477
Людина з кам'яним серцем відповідає	481
Жених	482
Comedy of Errors	489
Причина страждань	492
Через двадцять років	498
Епілог	507
Мор Йокаї (<i>Біографічна довідка</i>)	509

Редактор *В. Г. Струтинський*
Художник *К. В. Бобровников*
Художній редактор *М. П. Вуек*
Технічний редактор *М. І. Коваленко*
Коректор *І. П. Чепіга*

МОР ЙОКАИ

Сыны человека с каменным сердцем

РОМАН

(На українском языке)

*

БФ 05851. Здано на виробництво 2/II 1959 р.
Підписано до друку 15/V 1959 р. Формат паперу 84×108/32.
Папер. арк. 13,18. Друк. арк. 26, 342.
Обліково-видавн. арк. 28,104. Ціна 8 крб. 55 коп.
Замовлення 385. Тираж 9000.

*

Держлітвидав України,
Київ, вул. Володимирська, 42.

Книжкова ф-ка ім. Фрунзе
Головвидаву Міністерства культури УРСР
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

8 крб. 55 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ